వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ
శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

కాలమాధవః

॥ శ్రీగణేశాయ నమః ॥

॥అథ కాలమాధవః ॥

॥విద్వద్వరశ్రీమాధవాచార్యవిరచితః॥

వాగీశాద్యాః సుమనసః సర్వార్థానాముపక్రమే।
యం నత్వా కృతకృత్యాః స్యుస్తం నమామి గజాననమ్ ॥ ౧ ॥

సోఽహం ప్రాప్య వివేకతీర్థపదవీమామ్నాయతీర్థం పరం
మజ్జన్ సజ్జనసఙ్గతీర్థనిపుణః సద్వృత్తతీర్థం శ్రయన్ ॥

లబ్ధ్వామాకలయన్ ప్రభావలహరీం శ్రీభారతీతీర్థతో
విద్యాతీర్థముపాశ్రయన్ హృది భజే శ్రీకణ్ఠమవ్యాహతమ్ ॥ ౨ ॥

సత్యైకవ్రతపాలకో ద్విగుణధీస్త్ర్యర్థీ చతుర్వేదితా

పఞ్చస్కన్ధకృతీ షడన్వయదృఢః సప్తాఙ్గసర్వంసహః ॥
అష్టవ్యక్తికలాధరో నవనిధిః పుష్యద్దశప్రత్యయః
స్మార్త్తోచ్ఛ్రాయధురన్ధరో విజయతే శ్రీబుక్కణక్ష్మాపతిః ॥ ౩ ॥

వ్యాఖ్యాయ మాధవాచార్యో ధర్మాన్ పారాశరానథ
తదనుష్ఠానకాలస్య నిర్ణయం వక్తుముద్యతః ॥ ౪ ॥

వ్యామృఢానామిహ తనుభృతాం జాహ్నవీతీర్థమేకం
విద్యాతీర్థం ప్రకృతివిమలం సద్వివేకోదయానామ్ ॥
సర్వేషాం తత్రప్రథమసుఖదం భారతీతీర్థమాహు-
స్తద్భావాన్మే విపులమనసో నిర్ణయే శక్తిరస్తి ॥ ౫ ॥

అర్థోఽనుక్రమ్యతే శ్లోకైరఖిలో నిర్ణినీషితః ॥
తావతైవానుతిష్ఠాసుర్నిఃసన్దేహం ప్రవర్త్తతామ్ ॥ ౬ ॥

తతో మీమాంసుచితస్య సమాధానాయ తత్పునః ॥
వివరిష్యే యథాన్యాయం శ్రుతిస్మృతివచోబలాత్ ॥ ౭ ॥

పఞ్చ ప్రకరణాన్యత్ర తేషూపాద్ఘాతవత్సరౌ ॥
ప్రతిపచ్ఛిష్టతిథయో నక్షత్రాదిరితి క్రమః ॥ ౮ ॥

ఉపోద్ఘాతే కాలసత్త్వం తస్య నిర్ణయయోగ్యతా ॥
ఈశ్వరో నిత్యకాలాత్మా చిన్తనీయః స కర్మసు ॥ ౯ ॥

జన్యే కాలేఽబ్దముఖ్యత్వముక్తమేతచ్చతుష్టయమ్ ॥

అబ్దాయనర్తు_మాసాశ్చ పక్షః ప్రకరణాన్తరే ॥ ౧౦ ॥

అబ్దః పఞ్చవిధశ్చాన్ద్రో వ్రతాదౌ తిలకాదికే ॥
సుజన్మాదివ్రతే సౌరో గోసత్రాదిషు సావనః ॥ ౧౧ ॥

త్రయోఽప్యాచార్యసేవాదౌ వికల్పన్తే నిజేచ్ఛయా ॥
ఆయుర్దాయే హి నాక్షత్రో బాఈస్పత్యోఽధివత్సరే ॥ ౧౨ ॥

చాన్ద్రాణాం ప్రభవాదీనాం పఞ్చకే పఞ్చకే యుగే ॥
సంపరీడాన్విదిత్యేతచ్ఛబ్దపూర్వాస్తు వత్సరాః ॥ ౧౩ ॥

తిలో యవో వస్త్రధాన్యరజతం దీయతేఽత్ర తు ॥
ఉగ్రే కర్మణి శాన్తే చ స్తోఽయనే దక్షిణోత్తరే ॥ ౧౪ ॥

వసన్తాద్యృతవో ద్వేధా చాన్ద్రాః సౌరాశ్చ చాన్ద్రగాః ॥
చైత్రాద్యా హ్యథ మీనాద్యా మేషాద్యా వా వివస్వతః ॥ ౧౫ ॥

తేష్వాధానాదయస్తద్వత్ షణ్మూర్తి_వ్రతపూజనమ్ ॥
మాసాస్తు సావనః సౌరశ్చాన్ద్రో నక్షత్ర ఇత్యమీ ॥ ౧౬ ॥

దర్శాన్త: పూర్ణిమాన్తో వా చాన్ద్రోఽసౌ విప్రవైశ్యయోః ॥
సౌరో రాజ్ఞః సావనస్తు యజ్ఞే జ్యోతిషికే పరః ॥ ౧౭ ॥

మాఘాదిమాసభేదేషు తిలదానాదయః స్మృతాః ॥
చాన్ద్రోఽధిమాసోఽసంక్రాన్తః సోఽన్తర్భవతి చోత్తరే ॥ ౧౮ ॥

అసంక్రాన్తావేకవర్షే ద్వౌ చేత్ సంసర్ప ఆదిమః ॥
క్షయమాసో ద్విసంక్రాన్తః సచాంహస్పతిసంజ్ఞకః ॥ ౧౯ ॥

త్రయస్త్యాజ్యా వివాహాదౌ సంసర్పాంహస్పతీ ఉభౌ ॥
శుద్ధౌ శ్రౌతే తథా స్మార్తే మలమాసో వివిచ్యతే ॥ ౨౦ ॥

కామ్యారమ్భం తత్సమాప్తిం మలమాసే వివర్జయేత్ ॥
ఆరబ్ధం మలమాసాత్ ప్రాక్ కృచ్ఛ్రసత్రాదికం తు యత్ ॥
తత్సమాప్యం సావనస్య మానస్యానతిలఙ్ఘనాత్ ॥ ౨౧ ॥

ఆరమ్భస్య సమాప్తేశ్చ మధ్యే స్యాచ్చేన్మలిమ్లుచః ॥
ప్రవృత్తమఖిలం కామ్యం తదానుష్ఠేయమేవ తు ॥ ౨౨ ॥

కారీర్యాది తు యత్కామ్యం తస్యారమ్భసమాపనే ॥
కార్యే కాలవిలమ్బస్య ప్రతీక్షాయా అసమ్భవాత్ ॥ ౨౩ ॥

అనన్యగతికం నిత్యమగ్నిహోత్రాది న త్యజేత్ ॥
గత్యన్తరయుతం నిత్యం సోమయాగాది వర్జయేత్ ॥ ౨౪ ॥

అగతి గ్రహణస్నానం జాతేష్టిర్గతిసంయుతా ॥
ద్వయం నైమిత్తికం యస్య వ్యవస్థా నిత్యవన్మతా ॥ ౨౫ ॥

శుద్ధమాసమృతానాం స్యాన్మలినే ప్రథమాబ్దికమ్ ॥
మలమాసమృతానాం తు మలే స్యాదాబ్దికాన్తరమ్ ॥ ౨౬ ॥

ద్లైవే ముఖ్యః శుక్లపక్షః కృష్ణః పిత్ర్యే విశిష్యతే ॥
తృతీయే తు ప్రకరణే వర్ణితా ప్రతిపత్తిథిః ॥ ౨౭ ॥

ప్రతిపన్నామ విజ్ఞేయా చన్ద్రస్య ప్రథమా కలా ॥
శుక్లపక్షే విశేచ్చన్ద్రం కృష్ణపక్షే వినిఃసరేత్ ॥ ౨౮ ॥

శుద్ధా విద్ధా తిథిః శుద్ధా హీనా తిథ్యాఽన్యథాఽహని ॥
ఉదయే పూర్వయా తిథ్యా విద్ధ్యతే త్రిముహూర్త్తకైః ॥ ౨౯ ॥

సాయం తూత్తరయా తద్వన్న్యూనయా తు న విద్ధ్యతే ॥
వేధ్యాపి త్రిముహూర్త్తైవ న న్యూనా వేధమర్హతి ॥ ౩౦ ॥

శుద్ధాయాం నాస్తి సందేహో ద్లైవే పిత్ర్యే చ కర్మణి ॥
ఉపవాసశ్చైకభక్తం నక్తం చాయాచితం వ్రతమ్ ॥ ౩౧ ॥

దానం చ షడ్విధం ద్లైవం క్రమాదత్ర వివిచ్యతే ॥
ఏకోద్దిష్టం పార్వణం చ పిత్ర్యం ద్వివిధమీర్యతే ॥ ౩౨ ॥

శుక్లపక్షే దర్శవిద్ధా కృష్ణే విద్ధా ద్వితీయయా ॥
ఉపోష్యా ప్రతిపచ్ఛుక్లే ముఖ్యా స్యాదాపరాహ్ణికీ ॥ ౩౩ ॥

తదభావే తు సాయాహ్నే వ్యాపినీ పరిగృహ్యతామ్ ॥
ప్రాతఃసఙ్గవమధ్యాహ్నేఽపరాహ్ణః సాయమిత్యసౌ ॥ ౩౪ ॥

అత్రాహ్నః పఞ్చధా భాగో ముఖ్యో ద్విత్ర్యాదిభాగతః।
అభావేఽపి ప్రతిపదః సఙ్కల్పః ప్రాతరిష్యతే ॥ ౩౫ ॥

తిథిస్త్రియామతోఽర్వాక్చేత్తిథ్యన్తే పారణం భవేత్ ॥
యామత్రయోర్ధ్వగామిన్యాం ప్రాతరేవ హి పారణమ్ ॥ ౩౬ ॥

బల్యుత్సవం చ పూర్వేద్యురుపవాసవదాచరేత్ ॥
ముఖ్యా తిథ్యన్తరాయే తు తిథిశేషోఽపి గృహ్యతామ్ ॥ ౩౭ ॥

శుద్ధాధికా తు కృష్ణాపి పూర్వా సమ్పూర్తిసమ్భవాత్ ॥
గ్రహీతవ్యా త్వేకభక్తే మధ్యాహ్నవ్యాపినీ తిథిః ॥ ౩౮ ॥

పరేద్యురేవ తద్వ్యాప్తిః పూర్వేద్యుర్వా దినద్వయే ॥
నోభయత్రోభయత్రాంశే సామ్యం వైషమ్యమిత్యమీ ॥ ౩౯ ॥

షట్ పక్షాస్తేషు చైకైకవ్యాప్తౌ సైవాత్ర గృహ్యతామ్ ॥
దినద్వయేఽపి తద్వ్యాప్తావవ్యాప్తౌ చైకదేశతః ॥ ౪౦ ॥

సమవ్యాప్తౌ చ పూర్వైవ వైషమ్యే స్వధికేష్యతామ్ ॥
అన్యాఙ్గస్యైకభక్తస్య కాలస్త్వఙ్గ్యనుసారతః ॥
ఉపవాసప్రతినిధేః స్థితిః స్యాదుపవాసవత్ ॥ ౪౧ ॥

ప్రదోషవ్యాపినీ నక్తే తిథిర్వ్యాప్తిర్దినద్వయే ॥
అవ్యాప్తిర్వాఽథవాంశేన వ్యాప్తిః స్యాత్ సర్వథోత్తరా ॥ ౪౨ ॥

సౌరనక్తే తు సాయాహ్న వ్యాపినీ న ప్రదోషగా ॥
అయాచితే తు తిథయః స్వీకార్యా ఉపవాసవత్ ॥ ४३ ॥

సోదయత్రిముహూర్తా_యాం కుర్యాద్దానం వ్రతాని చ ॥
ఉభయత్ర తథాత్వే తు పూర్వేద్యుస్తదనుష్ఠితః ॥ ४४ ॥

పరత్రైవ తథాత్వం చేత్ పూర్వా గ్రాహ్యా తిథిక్షయే ॥
తిథేః సామ్యే చ వృద్ధౌ చ గృహ్యతాం తిథిరుత్తరా ॥
అస్పర్శే చైకదేశస్య వ్యాప్తౌ పూర్వైవ గృహ్యతామ్ ॥ ४५ ॥

ఏకోద్దిష్టే తు మధ్యాహ్న యుక్తా స్యాదేకభక్తవత్ ॥
ఏకదేశసమవ్యాప్తౌ క్షయే పూర్వాన్యథోత్తరా ॥ ४६ ॥

కుతపాద్యపరాహ్ణాన్తవ్యాప్తిరాబ్దిక ఉత్తమా ॥
తదభావేఽపరాహ్ణస్య వ్యాపికా గృహ్యతాం తిథిః ॥ ४७ ॥

క్షయే పూర్వోత్తరావృద్ధౌ వ్యాప్తిశ్చేదపరాహ్ణయోః ॥
న గ్రాహ్యతిథిజౌ వృద్ధిక్షయావూర్ధ్వతిథేస్తు తౌ ॥ ४८ ॥

సామ్యాత్తూర్ధ్వతిథేర్గ్రాహ్యా పరవిద్ధైవ వృద్ధివత్ ॥
న స్పృశేదపరాహ్ణౌ చైత్ పూర్వా స్యాత్ కుతుపో వృథా ॥ ४९ ॥

వైషమ్యేణైకదేశస్య వ్యాప్తౌ గ్రాహ్యా మహత్త్వతః ॥
సామ్యేన చేత్ క్షయే పూర్వా పరా స్యాద్ వృద్ధిసామ్యయోః ॥ ५० ॥

వృద్ధిసామ్యక్షయా గ్రాహ్యాతిథిగా నోర్ధ్వగా ఇహ ॥
ద్వితీయాద్యాస్తు పర్వాన్తాః సూర్యప్రకరణోదితాః ॥ ౫౧ ॥

సఞ్చారణీయః సామాన్యాత్తిథిషు ప్రతిపన్నయః ॥
క్వచిత్ క్వచిద్విశేషోఽస్తి సోఽయమత్రాభిధీయతే ॥ ౫౨ ॥

పూర్వేద్యురసతీ ప్రాతః పరేద్యుస్త్రిముహూర్త్తగా ॥
సా ద్వితీయా పరోపోష్యా పూర్వవిద్ధా తతోఽపరా ॥ ౫౩ ॥

రమ్భాతృతీయా పూర్వా స్యాదుత్తరా స్యాద్ వ్రతాన్తరే ॥
పరేఽహ్ని నాస్తిచేత్ పూర్వవిద్ధాఽప్యస్తు వ్రతాన్తరే ॥ ౫౪ ॥

ముహూర్తమాత్రసత్త్వేఽపి దినే గౌరీవ్రతం పరే ॥
శుద్ధాధికాయామప్యేవం గణయోగప్రశంసనాత్ ॥ ౫౫ ॥

చతుర్థీ తు పరోపోష్యా గణనాయవ్రతస్య తు ॥
మధ్యాహ్నవ్యాపినీ పూజ్యా తద్వన్నాగచతుర్థ్యపి ॥ ౫౬ ॥

పరేద్యురేవ మధ్యాహ్నవ్యాప్తౌ విఘ్నస్య సోత్తరా ॥
అన్యథా పూర్వవిద్ధైవ మాతృయోగప్రశస్తితః ॥ ౫౭ ॥

పూర్వేద్యురేవ తద్వ్యాప్తౌ పూర్వసర్పప్రియా తిథిః ॥
నోచేత్ సర్పస్య పఞ్చమ్యా యోగోఽత్యన్తం ప్రశస్యతే ॥ ౫౮ ॥

గౌర్యాః శుద్ధజయాప్యస్తు నాగవిద్ధా నిషిద్ధ్యతే ॥

సర్వత్ర పఞ్చమీ పూర్వా గ్రాహ్యా స్కన్దవ్రతే పరా ॥ ౫౯ ॥

నాగవిద్ధా స్కన్దషష్ఠీ సా నిషిద్ధా వ్రతాన్తరే ॥
ఉత్తరస్యా అలాభే తు నాగవిద్ధైవ గృహ్యతామ్ ॥
వినా ద్వాదశనాడీభిర్నాగవేధో న దోషకృత్ ॥ ౬౦ ॥

సప్తమీ పూర్వవిద్ధైవ వ్రతేషు నిఖిలేష్వపి ॥
అలాభే పూర్వవిద్ధాయాః పరవిద్ధైవ గృహ్యతామ్ ॥ ౬౧ ॥

వ్రతమాత్రేఽష్టమీ కృష్ణా పూర్వా శుక్లాష్టమీ పరా ॥
దూర్వాష్టమీ శుక్లాఽపి పూర్వవిద్ధా విధీయతే ॥ ౬౨ ॥

పక్షద్వయేఽప్యుత్తరైవ శివశక్తిమహోత్సవే ॥
జ్యేష్ఠర్క్షయోగే పూర్వాపి గ్రాహ్యా జ్యేష్ఠావ్రతే తిథిః ॥ ౬౩ ॥

మధ్యాహ్నాదూర్ధ్వమృక్షం చైవ పరేద్యుః సా ప్రశస్యతే ॥
జ్యేష్ఠర్క్షభానువారాభ్యాం యుక్తాఽష్టమ్యతిదుర్లభా ॥ ౬౪ ॥

జయన్త్యాఖ్యం వ్రతం భిన్నం కృష్ణజన్మాష్టమీ వ్రతాత్ ॥
శుద్ధా చ సప్తమీవిద్ధేత్యేవం జన్మాష్టమీ ద్విధా ॥ ౬౫ ॥

సప్తమీచేన్నిశీథాత్ ప్రాగ్ విద్ధా శుద్ధాన్యథా భవేత్ ॥
శుద్ధాయాం నాస్తి సందేహో విద్ధా చ త్రివిధేష్యతే ॥ ౬౬ ॥

నిశీథయోగః పూర్వేద్యుః పరేద్యుర్వోభయోరుత ॥

పూర్వైవ ప్రథమే పక్షే పరైవోత్తరపక్షయోః ॥ ౬౭ ॥

అష్టమీ రోహిణీయుక్తా జయన్తీ సా చతుర్విధా ॥
శుద్ధాశుద్ధాధికేత్యేవం విద్ధా విద్ధాధికేతి చ ॥ ౬౮ ॥

శుద్ధాయామపి విద్ధాయాం న సమ్భావ్యోత్తరా తిథిః ॥
శుద్ధాధికాయాం యోగశ్చేదేకస్మిన్ వా దినద్వయే ॥ ౬౯ ॥

నైకయోగేఽస్తి సందేహో ద్వియోగే ప్రథమం దినమ్ ॥
సదా నిశీథే పశ్చాద్వేత్యుత్తమో మధ్యమోఽధమః ॥ ౭౦ ॥

యోగస్త్రిధాపి పూర్వేద్యుః సంపూర్ణత్వాదుపోషణమ్ ॥
విద్ధాధికాయామప్యేకదినే యోగే స గృహ్యతామ్ ॥ ౭౧ ॥

ద్వయోర్యోగస్త్రిధా భిన్నో నిశీథే వృత్తిభేదతః ॥
తద్వృత్తిర్దిన ఏకస్మిన్నుభయోర్నోభయోరితి ॥ ౭౨ ॥

ఏకస్మింశ్చేత్తద్దినం స్యాత్ పక్షయోరన్యయోః పరా ॥
బుధే సోమే జయన్తీ చేద్ వారే సతి ఫలప్రదా ॥ ౭౩ ॥

తిథ్యర్క్షయోర్ద్వయోరన్త ఉత్తమం పారణం భవేత్ ॥
ఏకస్యాన్తే మధ్యమం స్యాదుత్సవాన్తేఽధమం స్మృతమ్ ॥ ౭౪ ॥

యస్మిన్ వర్షే జయన్త్యాఖ్యో యోగో జన్మాష్టమీ తదా।
అన్తర్భూతా జయన్త్యాం స్యాదృక్షయోగప్రశస్తితః ॥ ౭౫ ॥

నవమీ పూర్వవిద్ధైవ పక్షయోరుభయోరపి ॥
మధ్యాహ్నే రామనవమీ పునర్వసుసమన్వితా ॥ ౭౬ ॥

గ్రాహ్యా నైవాష్టమీయుక్తా సనక్షత్రాఽపి వైష్ణవైః ॥
కృష్ణా పూర్వోత్తరా శుక్లా దశమ్యేవం వ్యవస్థితా ॥ ౭౭ ॥

జయన్తీవ్రతవన్నిత్యం కామ్యం చైకాదశీవ్రతమ్ ॥
అరుణోదయవేధోఽత్ర వేధః సూర్యోదయే తథా ॥ ౭౮ ॥

ఉక్తౌ ద్వౌ దశమీవేధౌ వైష్ణవస్మార్తయోః క్రమాత్ ॥
కలాకాష్ఠాదివేధోఽపి గ్రాహ్యోఽత్ర త్రిముహూర్తవత్ ॥ ౭౯ ॥

వైఖావసాద్యామమోక్తదీక్షాం ప్రాప్తో హి వైష్ణవః ॥
విద్ధా త్యాజ్యా వైష్ణవేన శుద్ధాఽప్యాధిక్యసమ్భవే ॥ ౮౦ ॥

ఏకాదశీ ద్వాదశీ వాధికా చేత్ త్యజ్యతాం దినమ్ ॥
పూర్వం గ్రాహ్యం తూత్తరం స్యాదితి వైష్ణవనిర్ణయః ॥ ౮౧ ॥

ఏకాదశీ ద్వాదశీ చేత్త్యుభయం వర్ధతే యదా ॥
సదా పూర్వదినం త్యాజ్యం స్మార్తైః గ్రాహ్యం పరం దినమ్ ॥ ౮౨ ॥

ఏకాదశీమాత్రవృద్ధౌ గృహియత్యోర్వ్యవస్థితిః ॥
ఉపోష్యా గృహిభిః పూర్వా యతిభిస్తూత్తరా తిథిః ॥ ౮౩ ॥

ద్వాదశీమాత్రవృద్ధౌ తు శుద్ధావిద్ధే వ్యవస్థితే ॥
శుద్ధా పూర్వోత్తరా విద్ధా స్మార్తనిర్ణయ ఈదృశః ॥ ౮౪ ॥

శ్రవణేన యుతా చేద స్యాద్ ద్వాదశీ సా హి వైష్ణవైః ॥
స్మార్తైశ్చోపోషణీయా స్యాత్త్యజేదేకాదశీం తదా ॥ ౮౫ ॥

ఉపవాసవ్రతాదన్యవ్రతే సార్ధముహూర్తకైః ॥
సప్తభిర్దశమీవిద్ధామేతామేకాదశీం త్యజేత్ ॥ ౮౬ ॥ :

ద్వాదశీ పూర్వవిద్ధైవ వ్రతేషు నిఖిలేష్వపి ॥
శుక్లత్రయోదశీ పూర్వా పరా కృష్ణా త్రయోదశీ ॥ ౮౭ ॥

అలాభే సాఽపి పూర్వైవ పూర్వాఽనఙ్గత్రయోదశీ ॥
యా శుక్లా గృహ్యతే పూర్వా గృహ్యతాం సాఽఽపరాహ్ణికీ ॥ ౮౮ ॥

చతుర్దశ్యుత్తరాం శుక్లా పూర్వా కృష్ణచతుర్దశీ ॥
ఉదయే త్రిముహూర్తాఽపి గ్రాహ్యాఽనన్తవ్రతే తిథిః ॥ ౮౯ ॥

శుక్లాఽపి రాత్రియుక్తా స్యాచ్చైత్రశ్రావణమాసయోః ॥
శుక్లా సర్వాపి పూర్వైవ యది స్యాదాపరాహ్ణికీ ॥ ౯౦ ॥

ప్రదోషే వా నిశీథే వా ద్వయోర్వా యాఽస్తి సా భవేత్ ॥
శివరాత్రివ్రతే తత్ర ద్వయోః సత్తా ప్రశస్యతే ॥ ౯౧ ॥

తదభావే నిశీథైకవ్యాప్తాఽపి పరిగృహ్యతామ్ ॥

తస్యాశ్చాసమ్భవే గ్రాహ్యా ప్రదోషవ్యాపినీ తిథిః ॥ ౯౨ ॥

తిథ్యన్తే పారణం యామత్రయాదర్వాక్సమాపనే ॥
అన్యథా పారణం ప్రాతరన్యతిథ్యుపవాసవత్ ॥ ౯౩ ॥

పూర్వవిద్ధైవ సావిత్రీవ్రతే పఞ్చదశీ తిథిః ॥
నాడ్యోఽష్టాదశ భూతస్య స్యుశ్చేత్తత్ర పరేఽహని ॥
వ్రతాన్తరాణి సర్వాణి పరేఽహన్యేవ సర్వదా ॥ ౯౪ ॥

శ్రాద్ధేఽపరాహ్ణకాలీనో దర్శ ఆబ్దికవన్మతః ॥
దినద్వయేఽప్యేకదేశే వృత్తౌ గ్రాహ్యో మహత్త్వతః ॥ ౯౫ ॥

తుల్యత్వం చేదేకదేశే క్షయే పూర్వోఽన్యథోత్తరః ॥
కృత్స్నవ్యాప్తౌ ద్వయోరహ్నోరుత్తరస్తిథివృద్ధితః ॥ ౯౬ ॥

సాగ్న్యనగ్నివ్యవస్థా స్యాన్న స్యాచ్చేదపరాహ్ణయోః ॥
పూర్వేద్యుః సాగ్నికః కుర్యాదుత్తరేద్యురనగ్నికః ॥ ౯౭ ॥

పర్వప్రతిపదోః సన్ధిర్మధ్యాఽహ్నో వా తతః పురా ॥
అన్వాధానం పూర్వదినే యాగః సన్ధిదినే భవేత్ ॥
ఊర్ధ్వం మధ్యాహ్నతః సన్ధావన్వాధానం తు తద్దినే ॥ ౯౮ ॥

ఇష్టిం పరదినే కుర్యాదన్యో వాజసనేయినః ॥
యస్తు వాజసనేయీ స్యాత్తస్య సన్ధిదినాత్ పురా ॥
న కాప్యన్వాహితిః కిన్తు సదా సన్ధిదినే హి సా ॥౯౯॥

సన్ధిశ్చేవ సఙ్గవాదూర్ధ్వ ప్రాక్పర్యావర్త_నాద్రవేః ॥
సా పౌర్ణమాసీ విజ్ఞేయా సద్యః కాలవిధౌ తిథిః ॥౧౦౦॥

వృద్ధిః ప్రతిపదో యాఽస్తి తదర్ద్ధం పర్వణి క్షిపేత్ ॥
క్షయస్యార్ద్ధం తథా హిత్వా సన్ధిర్నిశ్చీయతాం సదా ॥౧౦౧॥

బౌధాయనమతే దర్శశ్రాద్ధం చేష్టిర్విశిష్యతే ॥
ద్వితీయా త్రిముహూర్తా చేత్ ప్రతిపద్యాపరాహ్ణికీ ॥ ౧౦౨ ॥

అన్వాధానం చతుర్దశ్యాం దర్శే స్వల్పేఽపి వర్త_యేత్ ॥
దర్శశ్రాద్ధం తథా కార్యమితి బౌధాయనోఽబ్రవీత్ ॥ ౧౦౩ ॥

ఇష్ట్యాదివికృతిః సర్వా పర్వణ్యేవేతి నిర్ణయః ॥
ఉత్తరార్ద్ధే కాలభేదాత్ కర్మభేదోపదేశనమ్ ॥ ౧౦౪ ॥

యస్మిన్నస్తమియాద్భానుస్తన్నక్షత్రముపోషణే ॥
ముఖ్యం తస్యాఽసంభవే తు గ్రహీతవ్యం నిశీథయుక్ ॥ ౧౦౫ ॥

ఉపవాసే యదృక్షం స్యాత్తద్ధి నక్తైకభక్తయోః ॥
ఉదయే త్రిముహూర్త_స్థం నక్షత్రం వ్రతదానయోః ॥ ౧౦౬ ॥

దినద్వయే తథాత్వే తు పూర్వం స్యాద్ బలవత్తతః ॥
శ్రవణం తూత్తరం గ్రాహ్యముపాకరణకర్మణి ॥ ౧౦౭ ॥

పిత్ర్యే తు తిథివత్ సర్వో నక్షత్రస్య వినిర్ణయః ॥
పూర్వః స్యాదుపవాసాదావుత్తరో వ్రతదానయోః ॥ ౧౦౮ ॥

యోగః శ్రాద్ధే కర్మకాలవ్యాప్తస్తు పరిగృహ్యతామ్ ॥
కరణం యద్దినే తత్తు గ్రాహ్యం రాత్రౌ యదా తదా ॥ ౧౦౯ ॥

దినద్వయైకభక్తాయాముపవాసః ప్రసిద్ధ్యతి ॥
వారేషు సంశయాభావాద్ గ్రహీతవ్యం యథాస్థితమ్ ॥ ౧౧౦ ॥

ఆసన్నా నాడ్యః సంక్రాన్తేః పుణ్యాః స్నానాదికర్మసు ॥
చరేషు కర్కటే పూర్వా మకరే వింశతిః పరాః ॥ ౧౧౧ ॥

వర్త్తమానే తులామేషే నాడ్యస్తూభయతో దశ ॥
వృషభాదౌ స్థిరే పుణ్యాః ప్రాక్పశ్చాదపి షోడశ ॥ ౧౧౨ ॥

మిథునాదీ ద్విస్వభావే ఉత్తరాః షష్ఠినాడికాః ॥
అహః సంక్రమణే రాత్రానుష్ఠాననిషేధతః ॥
ఉక్తౌ కాలౌ వ్యవస్థాప్యౌ తద్వశాత్ పూర్వపశ్చిమౌ ॥ ౧౧౩ ॥

రాత్రౌ సంక్రమణే భానోర్ద్దినార్ద్ధం స్నానదానయోః ॥
అర్ద్ధరాత్రాదధస్తస్మిన్మధ్యాహ్నస్యోపరి క్రియా ॥ ౧౧౪ ॥

ఊర్ద్ధ్వం సంక్రమణే చోర్ద్ధ్వముదయాత్ ప్రహరద్వయమ్ ॥
పూర్ణే చేదర్ద్ధరాత్రే తు యదా సంక్రమతే రవిః ॥ ౧౧౫ ॥

ప్రాహుర్దినద్వయం పుణ్యం ముక్త్వా మకరకర్కటౌ ॥
కర్కటే మకరే రాత్రావప్యాచారాదనుష్ఠితః ॥ ౧౧౬ ॥

పూర్ణిమాప్రతిపత్సన్ధౌ రాహుః సమ్పూర్ణమణ్డలమ్ ॥
గ్రసతే చన్ద్రపర్కం చ పర్వప్రతిపదన్తరే ॥ ౧౧౭ ॥

గ్రస్యమానే భవేద స్నానం గ్రస్తే హోమాం విధీయతే ॥
ముచ్యమానే భవేద్దానం ముక్తే స్నానం విధీయతే ॥ ౧౧౮ ॥

సూర్యగ్రహే తు నాశ్నీయాత్ పూర్వం యామచతుష్టయమ్ ॥
చన్ద్రగ్రహే తు యామాంస్త్రీన్ బాలవృద్ధాతురైర్వినా ॥ ౧౧౯ ॥

అపరాహ్ణే న మధ్యాహ్నే మధ్యాహ్నే న తు సఙ్గవే ॥
భుఞ్జీత సఙ్గవే చేత్ స్యాన్న పూర్వం భుజిమాచరేత్ ॥ ౧౨౦ ॥

గ్రస్తోదయే విధోః పూర్వం నాహర్భోజనమాచరేత్ ॥
ప్రస్తావేవాస్తమానం చ రవీన్దూ ప్రాప్నుతో యది ॥
తయోః పరేద్యురుదయే స్నాత్వాఽభ్యవహరేన్నరః ॥ ౧౨౧ ॥

త్రయోదశ్యాదితో వర్జ్యం దినానాం నవకం ధ్రువమ్ ॥
మఙ్గలేషు మమస్తేషు గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః ॥ ౧౨౨ ॥

ద్వాదశ్యాదిస్తృతీయాన్తో వేధ ఇన్దుగ్రహే స్మృతః ॥
ఏకాదశ్యాదికః సౌరే చతుర్థ్యన్తః ప్రకీర్తితః ॥
ఖణ్డగ్రహే తయోః ప్రోక్తముగయత్ర దినద్వయమ్ ॥౧౨౩ ॥

నిత్యే నైమిత్తికే జప్యం హోమయజ్ఞక్రియాసు చ ॥
ఉపాకర్మణి చోత్సర్గే గ్రహదోషో న విద్యతే ॥
తమేవ నిర్ణయం శాస్త్రన్యాయాభ్యాం కర్తు_ముద్యమః ॥ ౧౨౪ ॥

నను నాయముద్యమః సఫలః। కాలస్య గగనకుసుమాయమానత్వాత్। తదేతత్ పరమరహస్యమ్ అభిజానానః కపిలమహామునిస్తత్త్వాని వివేక్తుకామః కాలముపేక్ష్యాన్యాన్యేవ పఞ్చవింశతితత్త్వాని వివివేచ-

మూలప్రకృతిరవికృతిర్మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయః సప్త।
షోడశకశ్చ వికారో న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుషః, ఇతి ॥

నచైతేష్వేవ తత్త్వేషు కాలస్యాన్తర్భావో మునినా వివక్షిత ఇతి శఙ్కనీయమ్। త్వదభిమతస్య కాలస్య యథోక్తపఞ్చవింశతితత్త్వానాం చ పరస్పరమత్యన్తవిలక్షణత్వాత్। తథాహి। చిరక్షిప్రాదివ్యవహారస్యాసాధారణో హేతుః కాల ఇతి త్వదభిమతం కాలలక్షణమ్। తత్త్వానాం త్వన్యాదృశాని లక్షణాని। సత్త్వరజస్తమోగుణానాం సామ్యావస్థా మూలప్రకృతిః। మహదహఙ్కారపఞ్చతన్మాత్రాఖ్యానాం సప్తానాం ప్రకృతివికృతీనాం మధ్యేఽధ్యవసాయహేతుర్మహత్తత్త్వమ్। అభిమానహేతురహఙ్కారః। శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాత్మకాని పఞ్చ తన్మాత్రాణి। పృథివ్యాదిపఞ్చమహాభూతానామ్ ఏకాదశేన్ద్రియాణాం చ షోడశవికారాణాం లక్షణాని ప్రసిద్ధాని। అప్రకృతిరవికృతిః పురుషశ్చిదాత్మకః। న హ్యేవల్లక్షణకేషు తత్త్వేషు కాలస్యాన్తర్భావః సమ్భావ్యతే। నాపి షడ్వింశతత్త్వాన్తరం మునిరనుమన్యతే। కథం తర్హి మునిప్రణీతాని తత్త్వాని ఆర్యాభిః సంగృహ్ణాన ఈశ్వరకృష్ణో బహిఃకరణాన్తఃకరణే వివిఞ్చన్ కాలం వ్యవజహార— సామ్ప్రతకాలం బాహ్యం త్రికాలమాభ్యన్తరం కరణమితి। పరప్రసిద్ధ్యా పరో బోధనీయ ఇతి న్యాయేనాయం వ్యవహారో, న తు స్వసిద్ధాన్తాభిప్రాయేణేతి వదామః। అత ఏవైతద్వచనం వ్యాచక్షణా వాచస్పతిమిశ్రాస్తత్త్వకౌముద్యామేవమాహుః। కాలస్తు వైశేషికాభిమత ఏకోఽతీతానాగతాదిభేదం ప్రవర్తయితుమర్హతి। తస్మాదయం యైరుపాధిభేదైరతీతానాగతాదిభేదభావం ప్రతిపద్యతే, సన్తు త ఏవోపాధయో వ్యవహారహేతవః, కృతమన్తర్గడునా కాలేనేతి సాంఖ్యాచార్యాః। తస్మాన్న కాలరూపతత్త్వాన్తరాభ్యుపగమ ఇతేి। అథోచ్యేత— భూతకాలో, వర్త_మానకాలో, భవిష్యత్కాల

ఇసేవం త్రిష్వపి భూతాదిష్వనుగతః కాలప్రత్యయ ఏకమనుగతం కాలతత్త్వమన్తరేణానుపపన్న ఇతి। తన్న। పదార్థప్రత్యయవదుపపత్తేః। యథా భవన్మతే ద్రవ్యపదార్థో గుణపదార్థ ఇతి షట్సు భావేషు చతుర్ష్వభావేష్వపి అనుగతః పదార్థప్రత్యయ ఏకమనుగతం పదార్థశబ్దవాచ్యమన్తరేణాప్యుపపన్నః, తథా కాలప్రత్యయః కుతో నోపపద్యతే। తస్మాన్నిస్తత్త్వం కాలం నిర్ణేతుం మహానయముద్యమః ప్రేక్షావచ్ఛిరోమణేర్మాధవాఽఽచార్యస్య న కథఞ్చిదప్యుపపన్న ఇత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః। ఆయుష్మతశ్చేత్తస్యైవం నిరూఢకలతత్త్వే యః ప్రద్వేషః స కస్య హేతోరితి వక్తవ్యమ్। కిం కపిలమహామునినా నిరాకృతత్వాత్ కిం వా సాంఖ్యశాస్త్రప్రణీతేషు తత్త్వేష్వసంగృహీతత్వాద్, ఉత లక్షణాభావాద, ఆహోస్విత్ ప్రమాణాభావాద్, అథవా ప్రయోజనాభావాద్, అథవా తత్త్వగతపఞ్చవింశతితత్త్వసంఖ్యాభ్యాస-పాటవేనావసితాచ్ఛబ్దాజాడ్యాత్। న ప్రథమః। కాలనిరా కరణసూత్రస్య మునినా ప్రణీతస్యానుపలమ్భాత్। న ద్వితీయః। అతిప్రసఙ్గాత్। ఋగ్వేదాదిప్రోక్తానాం జ్యోతిష్టోమాదీనామ్, ఆయుర్వేదధనుర్వేదగాన్ధర్వప్రోక్తానామౌషధ-శస్త్రస్వరాదీనాం చాసంగృహీతత్వేన తేష్వపి భవతః ప్రద్వేషః కేనవార్యతే। అథతేషాంవిశిష్యాసంగ్రహేఽపి సుఖదుఃఖమోహాత్మకత్వేన గుణత్రయాన్తర్భావాదస్త్యేవార్థాత్ సంగ్రహ ఇత్యుచ్యతే। తర్హి కాలస్యాప్యసౌ నదణ్డవారిత ఇతి బుద్ధిం సమాధత్స్వ। కాలస్య గుణత్రయపరిణామత్వే సావయవత్వమనిత్యత్వం ఘటాదేరివ ప్రసజ్యేతేతి చేద్, నిత్యనిరవయవకాలతత్త్వాభినివేశవతో వైశేషికాదేః పతత్వయం వజ్రప్రహారః శిరసి। వేదవాదినాం తు న కాఽపి క్షతిః। కాలస్యోత్పత్తిసావయవత్వయోః ప్రత్యక్షశ్రుతావుపలభ్యమానత్వాత్। తైత్తిరీయ శాఖాయాం నారాయణీయే కాలోత్పత్తిరామ్నాయతే। సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాదాధి కలా ముహూర్తాః కాష్ఠాశ్చాహోరాత్రాశ్చ సర్వశః॥ అర్ధమాసా మాసా ఋతవః సంవత్సరాశ్చ కల్పన్తామితి తస్యామేవ శాఖాయామ్ అరుణకేతుకచయనబ్రాహ్మణే సావయవత్వం శ్రూయతే। ఉక్తో వేషో వాసాంసి చ కాలావయవానామితః ప్రతీచ్యేష్వితి॥ఇతోఽస్మాదనువాకాత్ ప్రతీచ్యేష్వధస్తనేషు అనువాకేషు కాలాఽవయవానామ్ ఋతూనాం ధ్యాతవ్యో వేష ఉక్తః, వస్త్రాణి చోక్తానీసర్థః। నిత్యత్వనిరవయవత్వాఽభిధాయినో వైశేషికాదిశాస్త్రస్య అమృతా దేవతా ఇతివదాపేక్షికనిత్యతాయామ్ అన్తర్ధానశక్త్యుపేతయక్షరాక్షసాదివత్ సంస్పర్శయోగ్యావయవశూన్యతాయాఞ్చ తాత్పర్యం వర్ణనీయమ్। ఏవఞ్చ సతి విరోధాధికరణన్యాయోఽత్రానుగృహీతో భవతి। తస్య చ న్యాయస్య సంగ్రాహకావేతౌ శ్లోకౌ-ఔదుమ్బరీ వేష్టితవ్యా సర్వేత్యేషా మృతిర్మితిః అమితిర్వేతి సన్దేహే మితిః స్యాదష్టకాదివత్॥ఔదుమ్బరీం స్పృశన్ గాయేదితి ప్రత్యక్షవేదతః। విరోధాన్మూలవేదస్యాఽననుగానాదమానతేతి। అయమర్థః। అధ్వరే మహావేద్యాం సదోనామకస్య మణ్డపస్య మధ్యే కాచిదుదుమ్బరశాఖా స్తమ్భత్వేన నిఖాతా భవతి। తాముద్దిశ్య వస్త్రవేష్టనం స్మర్యతే। ఔదుమ్బరీ సర్వా వేష్టయితవ్యేతి। తత్ర సంశయః। ఏషా స్మృతిః ప్రమాణం, న వేతి। తత్ర పూర్వాధికరణే అష్టకాః కర్తవ్యా ఇత్యస్యాః స్మృతేర్మూలవేదానుమాపకత్వేన మామాణ్యముక్తమ్। తేనైవ న్యాయేన సర్వవేష్టనస్మృతిః

ప్రమాణమితి పూర్వః పక్ష:। ఔదుమ్బరీం స్పృష్ట్వోద్గాయేదితి ప్రత్యక్షశ్రుతౌ స్పర్శో విధీయతే। న చాసౌ సర్వవేష్టనే సత్యుపపద్యతే। తథాచ సర్వవేష్టనస్మృతిమూలభూతవేదానుమానస్య ప్రయక్షశ్రుతివిరుద్ధస్య కాలాత్యయాపదిష్టత్వేన నిర్మూలా వేష్టనస్మృతిరప్రమాణమితి సిద్ధాన్త ఇతి। అథ మన్యసే మహతా తపసా శివమారాధ్య తత్ప్రసాదలబ్ధసర్వజ్ఞత్వపదః కణాదమహాముని ర్వేదతాత్పర్యం సమ్యగ్వేత్తీతి వేదస్యైవ మన్దమతిప్రతీతాదర్థాదర్థాన్తరం నేతవ్యమితి। ఏవమపి యస్య ప్రసాదాదయం సర్వజ్ఞనామలభత స ఏవ శివో ముఖ్యః సర్వజ్ఞ ఇతి తన్మతానుసారేణ కణాదమతస్యైవాన్యథా నయనమన్యన్తముచితమ్। శివో హి సర్వేష్వాగమేషు షట్త్రింశత్తత్త్వాని నిరూపయన్ కాలవత్త్వస్యోత్పత్తిమఙ్గీచకార। నిఖిలశైవాగమసారమార్యాభిః సంగృహ్ణనో భోజరాజః శుద్ధాని పఞ్చ తత్త్వాని శివశక్తిసదాశివేశ్వవిద్యాఖ్యాని నిర్ద్దిశ్యేతరాణి నిర్దిశన్మాయాకార్యోక్తిపూర్వకమేవ కాలం నిరదిక్షత్। పుంసో జగతః కృతయే మాయాతస్తత్త్వపఞ్చకం భవతి కాలో నియతిశ్చ తథా కలా చం విద్యా చ రాగశ్చేతి। తాని మాయామహితాన్యేకాదశ తత్త్వాని సాంఖ్యమసిద్ధపఞ్చవింశతి-తత్త్వాని చోద్దిశ్య క్రమేణ వివృణ్వన్నిదమాహ। నానావిధశక్తిమయీ సా జనయతి కాలతత్త్వమేవాఽఽదౌ భావిభవద్భూతమయం కలయతి జగదేష కాలోఽత ఇతి తత్ర టీకాకార ఇత్థం వ్యాచఖ్యౌ। నన్వేష కాలో నైయాయికాదిభిర్నిత్యోఽభ్యుపగతోఽత ఆహ। భావిభవద్భూతమయమితి। భూతాదిరూపేణ త్రివిధత్వాదచేతనత్వే సత్యనేకత్వేనాస్యాఽనిత్యత్వం సిద్ధమితి భావః। కేన కార్యేణాస్య సిద్ధిరత ఆహ। కలయతి జగదేష కాలోఽత ఇతి। చిరక్షిప్రాదిప్రత్యయద్వారేణ కలయత్యాక్షిపతీత్యర్థః ఇతి। ఇత్థం ప్రత్యక్షశ్రుతిసహకృతైరాగమైః కణాదశాస్త్రస్య బాధే సత్యప్యుత్తరమీమాంసాగత ద్వితీయాధ్యాయ-ప్రథమాధికరణన్యాయోఽనుగృహ్యతే। తస్య చ న్యాయసఙ్గ్రాహకౌ శ్లోకౌసాంఖ్యస్మృత్యాస్తి సఙ్కోచో న వా వేదమన్త్రయే ధర్మే వేదః సావకాశః సఙ్కోచ్యోఽనవకాశయా॥ ప్రత్యక్షశ్రుతిమూలాభిర్మన్వాదిస్మృతిభిః స్మృతిః। అమూలా కాపిలీ బాధ్యా న సఙ్కోచోఽనయా తత ఇతి। అయమర్థః। ఋగ్వేదాదిభిరగ్నిహోత్రాదిధర్మో బ్రహ్మణో జగత్కర్తృత్వం చ ప్రతీయతే। సాంఖ్యస్మృత్యాదిస్తు ప్రధానస్య జగత్కారణత్వం ప్రతిపాదయతి। తత్ర తయా చ స్మృత్యా వేదస్య సఙ్కోచోఽస్తి? న వేతి సంశయః। స్మృతేర్జగత్కారణత్వమన్తరేణ నిరవకాశత్వాత్ ప్రాబల్యమ్। వేదస్య తు ధర్మేఽపి చరితార్థత్వాద్దౌర్బల్యమ్। తతః స్మృత్యఽనుమారేణ వేదః సఙ్కుచిత ఇతి పూర్వః పక్షః। ప్రత్యక్షశ్రుతిభిర్బహ్వీభిరనుగృహీతా బహ్వ్యో మన్వాదిస్మృతయో బ్రహ్మణః కారణతామాచక్షతే। సాంఖ్యస్మృతిస్త్వేకా మూలహీనా చేతి దుర్బలత్వాత్ సైవ బాధ్యా। అతో నాస్తి వేదస్య సఙ్కోచ ఇతి రాద్ధాన్త ఇతి। అథ తార్కికత్వాభిమానగ్రహగృహీతః సన్ పరవశ ఏవం బ్రూషే। భూతాదీనామౌపాధికానాం కాలవిశేషాణామేవోత్పత్తిర్న తు నిరుపాధికస్య ముఖ్యకాలస్యేతి। తర్హి కపర్దకాన్వేషణాయ ప్రవృత్తశ్చిన్తామణిమలభతేత్యస్య వాసిష్ఠరామాయణప్రోక్తస్యాభాణకస్యత్వమేవ విషయోఽభూః। యతః సాధర్మ్యవైధర్మ్యజ్ఞానాయ ద్రవ్యాణ్యన్విచ్ఛన్ పరబ్రహ్మతత్త్వమవాగమః। వ్యవహారహేతూనాం భూతాదికాలవిశేషాణామాధారః స్వయం వ్యవహారాతీతో నిత్యో నిరవయవో ముఖ్యః కాలో యః

స పరమాత్మైవ। తథాచ శ్వేతాశ్వతరా ఆమనన్తి। కాలకాలో గుణీ సర్వవిద్య ఇతి। ఆస్తాం నిత్యత్వాఽనిత్యత్వసాఽవయవత్వనిరవయవత్వచిన్తా। సర్వథాఽప్యస్తి సాంఖ్యతత్త్వేష్వార్థికః కాలసంగ్రహః। సాక్షాత్సంగ్రహాభావస్తు జ్యోతిష్టోమాదివత్ ప్రకృతిపురుషవివేకానుపయోగాదిత్యవగన్తవ్యమ్। తృతీయచతుర్థపక్షౌ తు భవతో వైశేషికపరిచయగన్ధోఽపి నాస్తీతి ప్రకటయతః। వైశేషికగ్రన్థేషు సర్వేష్వపి కాలప్రకరణే తల్లక్షణస్య తత్సాధకాఽనుమానస్య చ ప్రపఞ్చితత్వాత్। ప్రమాణాన్తరాణి తు కాలసాధకాని శ్రుత్యైవోపన్యస్తాని। తథాచ తైత్తిరీయా అరుణకేతుకే మన్త్రమామనన్తి। స్మృతిః ప్రత్యక్షమైతిహ్యమనుమానశ్చతుష్టయమ్। ఏతైరాదిత్యమణ్డలం సర్వైరేవ విధాస్యత ఇతి। తత్ర స్మృతిరనుమేయశ్రుతిమూలం మన్వాదిశాస్త్రమ్। ప్రత్యక్షం శ్రోత్రగ్రాహ్యోఽకృత్రిమో వేదాఖ్యోఽక్షరరాశిర్యోగిప్రత్యక్షమౌపనిషదాభిమతం సాక్షిప్రత్యక్షం వా। ఐతిహ్యమితిహాసపురాణాదికమ్। జ్యోతిఃశాస్త్రస్యాప్యత్రాన్తర్భావో ద్రష్టవ్యః। అనుమీయతే స్వమూలభూతస్మృతివాక్యమనేనేత్యనుమానః శిష్టాచారః। తస్య చ స్మృత్యనుమాపకత్వమాచార్యైర్విస్పష్టమభిహితమ్। ఆచారాచ్చ స్మృతిం జ్ఞాత్వా స్మృతేశ్చ శ్రుతికల్పనమితి। తదేవం స్మృత్యాదీనాం చతుష్టయం సమ్పన్నమ్। ఏతైశ్చతుర్భిః సర్వైరప్యాదిత్యమణ్డలం ప్రమీయత ఇతి మన్త్రస్యార్థః। నను స్మృత్యాదీని మణ్డలే సాధకత్వేనాత్రోపన్యస్తాని, న తు కాలసాధకత్వేనేతిచేన్నైవమ్। మణ్డలస్య సార్వజనీనప్రత్యక్షసిద్ధత్వేన తత్ర స్మృత్యాద్యనుపయోగాత్। కాలవివక్షయైవాత్ర కాలనిర్వాహకే మణ్డలే తాన్యుపన్యస్తాని। తథాచ మణ్డలద్వారా కాలస్తైః ప్రమీయతే। కాలావేవక్షా చోత్తరమన్త్రేష్వతిస్ఫుటా। తత్రానన్తరో మన్త్ర ఏవమామ్నాయతే। సూర్యో మరీచిమాదత్తే సర్వస్మాద్ భువనాదధి తస్యాః పాకవిశేషణ స్మృతం కాలవిశేషణమితి। తస్యాయమర్థః। భువనగతం సర్వభూతజాలమధికృత్య రసవీర్యవిపాకాదిభిస్తత్తదనుగ్రహసమర్థం మరీచిం సూర్యః స్వీకరోతి। తత్కృతేన చ భూతపాకవిభేదేన నిమేషాదిపరార్ద్ధపర్యన్తః కాలవిభేదోఽస్మాభిరవగతో భవతీతి। కాలప్రతిపాదకాని చ స్మృయాదీని ఉదాహరామః। తత్ర మనుః, కాలం కాలవిభక్తిం చేతి సృష్టిప్రకరణే కాలం వ్యవజహార। యాజ్ఞవల్క్యోఽపి, శ్రాద్ధకాలాః ప్రకీర్త్తితా ఇతి। ఏవమన్యాస్వపి స్మృతిషూదాహార్యం శ్రుతిష్వపి। కృతం యత్స్వపీ్న విచినోతి కాలే ఇతి బహ్వృచాః। అహమేవ కాలో, నాహం కాలస్యేతి తైత్తిరీయకాః। కా చ సన్ధ్యా కశ్చ సన్ధ్యాయాః కాల ఇతి సామగాః యోగశాస్త్రేఽపి సంయమవిశేషాద్ ధారణాధ్యానసమాధిత్రయరూపాదయోగి-నోఽతీతాదికాలం ప్రత్యక్షతః పశ్యన్తీత్యభిహితమ్। తథాచ పాతఞ్జలసూత్రం, పరిణామత్రయసంయమాద్ అతీతాఽనా-గతాదిజ్ఞానమితి।

సాక్షిప్రత్యక్షమపి, అహమస్మిన్ కాలే నివసామీత్యనుభవస్తావత్ సర్వజనీనః। నచాసౌ బాహ్యేన్ద్రియకృతః। కాలస్య రూపాదిహీనత్వాదనాఽపి మానసః। తార్కికైస్తదనఙ్గీకారాత్। నాప్యనుమానాదిజన్యః। అపరోక్షప్రత్యయత్వాత్। అతః సామగ్ర్యభావేఽపి అపరోక్షదర్శనాత్ సాక్షిప్రత్యక్షమేతదిత్యౌపనిషదా మన్యన్తే। ఇతిహాసేఽపి మహాభారతే పఠ్యతే, ప్రహరౌ

ఘటికాన్యూనౌ ప్రహరౌ ఘటికాధికౌ స కాలః కుతపో జ్ఞేయః పితౄణాం దత్తమక్షయమితి। పురాణేఽపి, అనాదిరేష భగవాన్ కాలోఽనన్తోఽజరః పర ఇతి। శిష్టాశ్చ పౌర్ణమాసాఖ్యే కాలే అష్టౌనైవుకసంజ్ఞకాన్ స్వస్వకులోచితాన్ దేవతావిశేషేభ్యః క్షీరదధ్యాది-సమర్పణాదికాన్ ధర్మవిశేషాన్ భానువారాదికాలవశేషే సమాచరన్తి। తదేవమనేకమమాణప్రమితే కాలం ప్రమాణాభావరూపశ్చతుర్థపక్షః కథమాశఙ్క్యతే। నాపి ప్రయోజనాభావాదితి పఞ్చమః పక్షో యుజ్యతే। తార్కికైస్తావత్ సర్వోత్పత్తిమన్నిమిత్తకారణత్వముద్ఘోషితమ్। లోకే చ కృష్యాద్యుపయోగః కాలవిశేషస్య కృషీబలాదిభిర్వ్యవహ్రియతే। గృహప్రవేశప్రయాణాద్యుపయోగోఽపి జ్యోతిఃశాఖమసిద్ధః। శ్రౌతస్మార్త్తకర్మోపయోగస్తు ప్రదర్శయిష్యతే। తస్మాచ్ఛ్రాద్ధాజాడ్యకృతస్తవ ప్రద్వేష ఇత్యయం షష్ఠః పక్షః పరిశిష్యతే। తథాచ పాపాత్మనస్తవ బుద్ధ్యపరాధం పుణ్యాత్మని మాధవాచార్యే సమారోపయన్ కయా వా శిక్షయా న దణ్డ్యోఽసి। తదేవం కాలస్య ప్రత్యాఖ్యాతుమశక్యత్వాత్తన్నిర్ణయోద్యమః సఫల ఇతి సుస్థినమ్॥ నను కతరః కాలోఽత్ర నిర్ణీయతే। కిం కేవలకాలః, ఉత కాలకాలః? నను కిమిత్యప్రసిద్ధయా భీషయా భీషయసి। న భీషయామ్యహమ్। కిన్త్వ స్త్యేవ కల్పితవ్యభేదాత్ కాలస్య ద్వైవిధ్యం, యేన ప్రాణిదేహాదయోఽతీతవర్త్తమానాదిరూపేణ కల్ప్యితవ్యాః స కేవలః కాలః। స చ తత్త్వప్రకాశవచనేన పూర్వముదాహృతః। కలయతి జగదేష కాలోఽత ఇతి। స చ వాసిష్ఠరామాయణే దర్శితః- కాలోఽపి కల్పతే యేనేతి। శ్రుతిశ్చ భవతి। స విశ్వకృద్విశ్వవిదాత్మయోనిర్జ్ఞః కాలకాలో గుణీ సర్వవిద్యః ప్రధానం క్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశః సంసారమోక్షస్థితిబన్ధహేతురితి చ। కూర్మపురాణేఽపి– అనాదిరేష భగవాన్ కాలోఽనన్తోఽజరః పరః సర్వగత్వాత స్వతన్త్రత్వాత్ సర్వాత్మత్వాన్మహేశ్వరః। బ్రహ్మణో బహవో రుద్రా అన్యే నారాయణాదయః। ఏకో హి భగవానీశః కాలః కవిరితి స్మృతః। బ్రహ్మనారాయణేశానాం త్రయాణాం ప్రాకృతో లయః। ప్రోచ్యతే కాలయోగేన పునరేవ చ సమ్భవః। పరం బ్రహ్మ చ భూతాని వాసుదేవోఽపి శఙ్కరః। కాలేనైవ చ సృజ్యన్తే స ఏవ గ్రసతే పునః। తస్మాత్ కాలాత్మకం విశ్వం స ఏవ పరమేశ్వర ఇతి॥ విష్ణుధర్మోత్తరేఽపి, అనాదినిధనః కాలో రుద్రః సంకర్షణః స్మృతః కలనాత్ సర్వభూతానాం స కాలః పరికీర్తితః॥ కర్షణాత్ సర్వభూతానాం స తు సఙ్కర్షణః స్మృతః। సర్వభూతశమిత్వాచ్చ స రుద్రః పరికీర్తితః। అనాదినిధనత్వేన స మహాన్ పరమేశ్వర ఇతి। జ్యోతిఃశాస్త్రేఽపి, భూతానామన్తకృత్ కాలః కాలోఽన్యకలనాత్మక ఇతి। తత్రైవం సతి ద్వయోర్మధ్యే కాలకాలోఽత్ర తావన్న నిర్ణీతవ్యః। తస్య ధర్మానుష్ఠానే అహేతుత్వాదనుపాదేయత్వాచ్చ। యస్త్వితరో మాసపక్షతిథ్యాదిరూపః సోఽపి జ్యోతిఃశాస్త్ర ఏవ సమ్యఙ్ నిర్ణీత ఇతి కృతమనయా కాలనిర్ణయప్రవృత్త్యేతి ప్రాప్తే, బ్రూమః। ఉభయమప్యత్ర నిర్ణేతవ్యమ్। కాలకాలస్య జగదీశ్వరస్య సర్వేషు కర్మారమ్భేష్వనుస్మర్త్తవ్యత్వాత్। అత ఏవ శిష్టాః పుణ్యాహవాచనాదౌ ఈశ్వరమనుస్మరన్తి। సర్వేషు కాలేషు సమస్తదేశేష్వశేషకార్యేషు తథేశ్వరేశ్వరః సర్వైః స్వరూపైర్భగవాననాదిమాన్ మమాస్తు మాఙ్గల్యవివృద్ధయే హరిః॥ యస్య స్మృత్యా చ నామోక్త్యా తపోయజ్ఞక్రియాదిషు। న్యూనం సమ్పూర్ణతాం యాతి సద్యో వన్దే తమచ్యుతమితి। మాసాదిరూపభేదస్య తు

స్వరూపేణ నిర్ణీతత్వేఽపి శ్రౌతస్మార్త_కర్మవిశేషేణ సహ కాలస్యాఙ్గాఙ్గిభావో నిర్ణేతవ్యః। యద్యప్యసౌ హేమాద్రిప్రభృతిషు గ్రన్థేషు నిర్ణీతస్తథాప్యనేకత్ర విప్రకీర్ణస్యైకత్ర సంగ్రహాయ యత్నః క్రియతే। తదేవం చికీర్షితస్య కాలరూపో విషయః సంగ్రహరూపం ప్రయోజనం చాస్తీత్యయం గ్రన్థ ఆరభ్యతే। నిత్యో జన్యశ్చ కాలౌ ద్వౌ తయోరాద్యః పరేశ్వరః సోఽవాఙ్మనసగమ్యోఽపి దేహీ భక్తానుకమ్పయేతి నిత్యకాలస్య పరమేశ్వరత్వేఽపి ప్రమాణం పూర్వమేవోపన్యస్తమ్। పరమేశ్వరస్య చాఽవాఙ్మనసగోచరత్వం సర్వే వేదాన్తాస్తదనుసారిస్మృతిపురాణాని తత్త్వవిదనుభవశ్చ ప్రమాణమ్। భక్తానుగ్రాహిమూర్తి_స్వీకారశ్చ తలవకారాఖ్యే సామవేదశాఖావిశేషే కస్యాఞ్చిదాఖ్యాయికాయామామ్నాయతే। తస్యాం హ్యాఖ్యాయికాయామ్ ఏవముక్తమ్— అగ్నివాయ్విన్ద్రాఽఽదయో దేవా ఈశ్వరానుగృహీతాః సర్వత్ర విజయమానాః స్వకీయమేవైతత్సామర్థ్యమిత్యభిమన్యన్తే స్మ। తాన్ బోధయితుమవాఙ్మనసగమ్యం పరమేవ బ్రహ్మ పూజ్యం చక్షుర్గమ్యం కాఞ్చిన్మూర్తిం ధారయిత్వా ప్రాదుర్బభవ। తయా సహ వాదం కృత్వాఽపి రాజసచిత్తావగ్నివాయూ బ్రహ్మతత్త్వం నైవ బుబుధాతే। ఇన్ద్రస్తు సాత్త్వికచిత్తో బుబుధ ఇతి। వాసిష్ఠరామాయణేఽపి శుకోపాఖ్యానే। శుక్రం మృతమవలోక్య తత్పితా భృగుః కుద్ధో మారయితారం కాలం శప్తుముద్యతః। తదానీం కాలోఽనుగ్రహీతుమీదృశేన రూపేణావిర్బభూవేతి పఠ్యతే—

అథాకలితరూపోఽసౌ కాలః కవలితమజః ఆదిభౌతికమాస్థాయ వపుర్మునిముపాయయౌ॥ ఖఙ్గపాశధరః శ్రీమాన్ కుణ్డలీ కవచాన్వితః। ఋతుషట్కమయోదారవక్రషట్కసమాహితః॥ మాసద్వాదశకోద్దామభుజద్వాదశకోద్భటః। స్వాకారసమయా బహ్వ్యా వృతః కిఙ్కరసేనయా॥ స ఉపేత్య ప్రణమ్యాదౌ కుపితం తు మహామునిమ్। కల్పక్షుబ్ధాబ్ధిగమ్భీరం సాన్త్వపూర్వమువాచ హ॥ త్వమత్యన్తతపా విప్ర వయం నియతిపాలకాః। తేన సంపూజ్యసే పూజ్య సాధో నేతరయేచ్ఛయా। మా తపః క్షపయానల్పం కల్పకాలమహార్జైః। యో న దగ్ధోఽస్మి తే తస్య కిం త్వం శాపేన ధక్ష్యసి। సంసారాఽఽవలయో గ్రస్తా నిగీర్ణా రుద్రకోటయః। భుక్తాని విష్ణువృన్దాని కేన శప్తా వయం మునే। భోక్తారో హి వయం బ్రహ్మన్ భోజనం యుష్మదాదయః। స్వయం నియతిరేషా హి నావయోరేతదీహితమితి। న చ భక్తాఽనుజిఘృక్షయా స్వీకృతా మూర్తి_రీదృశ్యేవేతి కశ్చిన్నియమోఽస్తి। సర్వాత్మకస్య పరమేశ్వరస్య భక్తచిత్తప్రియాయాః సర్వస్యా అపి మూర్తే_ః స్వకీయత్వాత్। అత ఏవ భగవద్గీతాయాం, యో యో యాం యాం తనుం భక్తః శ్రద్ధయాఽర్చితుమిచ్ఛతి తస్య తస్యాఽచలాం శ్రద్ధాం తామేవ విదధామ్యహమ్। స తయా శ్రద్ధయా యుక్తస్తస్యారాధనమీహతే। లభతే చ తతః కామాన్ మయైవ విహితాన్ హి తానితి। విష్ణురుద్రాదిచేతనమూర్తి_వదచేతనమూర్త_యోఽపి తత్తత్ఫలవిశేషార్థిభిరీశ్వరత్వేనోపాస్యాః। తదేతదృగ్వేదే సమామ్నాయతే। ఏవం హ్యేవ షడ్వృచా మహత్యుక్థే మీమాంసన్త ఏతమగ్నావధ్వర్యవ ఏవం మహావ్రతే ఛన్దోగా ఏతమస్యామేతం దివ్యేతం వాయావేతమాకాశ ఏతమప్స్వేతమౌషధీష్వేతం వనస్పతీష్వేతం చన్ద్రమస్యేతం నక్షత్రేష్వేతం సర్వేషు భూతేష్వితి। వాజసనేయినోఽపి

మణ్డలబ్రాహ్మణే, తమేతమగ్ని మిత్యధ్వర్యవ ఉపాసత ఇత్యారభ్య పఠన్తి, విషమితి సర్పాః సర్ప ఇతి సర్పవిదః ఉర్గితి దేవా రయిరితి మనుష్యాః మాయేత్యసురాః స్వధేతి పితరో దేవయజన ఇతి దేవయజనవిదో రూపమితి గన్ధర్వా గన్ధ ఇత్యప్సరసస్తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి। తైత్తరీయాశ్చ పఠన్తి— క్షేమ ఇతి వాచి యోగక్షేమ ఇతి ప్రాణాపానయోరిత్యాది। పరబ్రహ్మారోపితం యద్యావజ్జగద్రూపమస్తి తేన సర్వేణాప్యుపాసనాయ పరమేశ్వరోరూపవాన్ భవతీతి హిరణ్మయాధికరణమనోమయాధికరణయోః ప్రపఞ్చితమ్। ఏవఞ్చ సతి యో యదా యత్కర్మారభతే స తదా తత్కర్మోపయుక్తాం కాలాత్మకస్యేశ్వరస్య మూర్తి_మిష్టదేవతారూపేణానుస్మరేత్। అత ఏవ మన్త్రశాస్త్రేషు నానావిధాని ధ్యానాన్యుపదిష్టాని। లోకేఽప్యావిద్వదాగోపాలం సర్వేఽపి జనా ఏకైకాం దేవతాం స్వేచ్ఛయా పూజయన్తి। తదేతద్భగవానాహ। యజన్తే సాత్త్వికా దేవాన్ యక్షరక్షాంసి రాజసాః ప్రేతాన్ భూతగణాంశ్చాన్యే యజన్తే తామసా జనాః। తస్మాదారభ్యమాణకర్మఫలపదో నిజేష్టదేవతారూపో నిత్యకాలః కర్మారమ్భేఽప్యనుస్మర్త_వ్య ఇతి సిద్ధమ్॥

అథ జన్యకాలం నిరూపయామః। నను కాలస్య జన్యత్వే సతి కథం ప్రలయే కాలవ్యవహారః। ప్రలయః కాలః, ప్రలయోఽతీతః, ప్రలయో భావీతి। కాలనిత్యత్వవాదినస్తవాఽపి సమో దోషః। నిత్యస్య కాలస్య తపనపరిస్పన్దాద్యుపాధిభిః పరిచ్ఛేదే సత్యేతావాన్ కాల ఇతి కాలేయత్తా వర్ణయితవ్యా। న చ ప్రలయే తదుపాధయః సన్తి। అతస్తవ కథం ప్రలయకాలే ఇయత్తానిర్ణయః। అథ సత్కార్యవాదాభ్యుపగమేనోపాధయోఽపి వాసనారూపేణ సన్తి, తర్హి కాలేఽపి తత్సమానమ్। న చైతావతా నిత్యత్వప్రాప్తిః। ఉపాధిషు తదనఙ్గీకారాత్। అథ మన్యసే ఇయత్తారహితేఽపి ప్రలయకాలే సృష్టికాలేయత్తావాసనావశాదియత్తా వ్యవహ్రియతే। తత్రోపాధ్యాయత్వాదిర్దృష్టాన్తః। యథా కశ్చిన్మాణవకస్త్రింశద్వర్షవయస్కాదధ్యేతుముపక్రమ్య సంవత్సరమధీత్యాస్మదుపాధ్యాయ ఏకత్రింశద్వర్షవయస్క ఇత్యధ్యయనరహితేఽప్యతీతే వయస్యుపాధ్యాయత్వం వ్యవహరతి, తద్వదియత్తావ్యవహారః। ఏవం తర్హ్యనేన న్యాయేన కాలరహితే ప్రలయే కాలవ్యవహారః కిం న స్యాత్। కాలరహితం చ ప్రలయాదికం వస్త్వస్తీతి మాణ్డూక్యాదిశ్రుతయోఽభ్యుపగచ్ఛన్తి। తథాచ శ్రూయతే। యచ్చాన్యత్త్రికాలాతీతం తదప్యోఙ్కార ఏవేతి। ప్రాభాకరాశ్చ అపూర్వస్య కాలత్రయాసంస్పృష్టాం కాఞ్చిదవస్థామాహుః। తస్మాత్కాలః సుఖేన జన్యతామ్। స చ సామాన్యవిశేషాభ్యాం ద్వివిధః। తస్య చోభయస్యేశ్వరాఖ్యాన్నిత్యాత్ కాలాదుత్పత్తిం మనురాహ, కాలం కాలవిభక్తీం చ నక్షత్రాణి గ్రహాస్తథా సృష్టిం ససర్జ చైవేమాం స్రష్టుమిచ్ఛన్నిమాః ప్రజా ఇతి। తత్ర యః సామాన్యకాలః స విశేషానుగతత్వాత్ తదపేక్షయా నిత్యో గ్రహగత్యాదిభిరనుమేయో భూతోత్పత్తినిమిత్తకారణమితి తార్కికజ్యౌతిషికాదయః ప్రతిపేదిరే। తత్ర జ్యోతిషా ఆహుః। ప్రభవవిరతిమధ్యజ్ఞానవన్ధ్యా నితాన్తంవిదితపరమతత్త్వా యత్ర తే యోగినోఽపి తమహమిహ నిమిత్తం విశ్వజన్మాత్యయానామనుమితమభివన్దే భగ్రహైః కాలమీశమ్। యుగవర్షమాసదివసాః సమం ప్రవృత్తాస్తు చైత్రశుక్లాదేః కాలోఽయమనాద్యన్తో

గ్రహబైరనుమీయతే క్షేత్ర ఇతి కాలవిశేషేషు చ సంవత్సరః ప్రధానభూతః। అన్యే తు సర్వే గుణభూతాః తథాచారుణకేతుకే సమామ్నాయతే। నదీ చ ప్రభవా కాచిదఽక్షయా స్యన్దతే యథా తాం నద్యోఽభిసమాయన్తి సోరుః సతీ న నివర్త్తతే। ఏవం నానాసముత్థానాః కాలాః సంవత్సరం శ్రితాః। అణుశశ్చ మహశశ్చ సర్వే సమవయన్తి తమ్। స తైః సర్వైః సమావిష్ట ఉరుః సన్న నివర్త్తత ఇతి। అయమర్థః। భాగీరథీగోదావర్యాదికానదీవాఽయం కాలః కుతశ్చిద్ ఉత్పత్తిస్థానాదుత్పద్యతే। తచ్చోత్పత్తిస్థానం సాంఖ్యోక్తప్రకృతిర్వా శైవాగమోక్తమాయా వా, శ్రుతిస్మృత్యుదితనిత్యకాలాఽఽత్మక ఈశ్వరో వా భవిష్యతి। యథా తాం గఙ్గాదికాం నదీమన్యా అల్పనద్యో అభితః ప్రవిశన్తి। సా చ ప్రవిష్టైర్నద్యన్తరైః సహ విస్తీర్ణా ప్రవహత్ప్రవాహా సతీ న కదాచిచ్ఛుష్యతి। ఏవం నానావిధరూపైః సముత్పన్నాః కాలభేదాః సంవత్సరాఖ్యం ప్రధానం కాలమాశ్రితాః। తత్ర నిమేషాద్యా అయనపర్యన్తాః కాలభేదాః సంవత్సరాదణవః। యుగాద్యాః పరార్ద్ధపర్యన్తాః సంవత్సరాన్మహాన్తస్తే సర్వే తం సంవత్సరం సమ్యక్ ప్రవిశన్తి। అణూనామవయవత్వేన ప్రవేశః। మహతాం తు సంవత్సరాఽఽవృత్తినిష్పాద్యానామధ్యక్షః సంవత్సర ఇతి తత్ర ప్రవేశోఽభిధీయతే। తథాచ వేదాఙ్గే జ్యోతిషగ్రన్థే పఠ్యతే। పఞ్చసంవత్సరమయం యుగాధ్యక్షం ప్రజాపతిమ్ దినర్త్వయనమాసాఽఙ్గం ప్రణమ్య శిరసా శుచిరితి। స చ సంవత్సరస్తైరణుభిర్మహద్భిశ్చ సర్వైః సమావిష్టోఽతిదీర్ఘః సన్నస్మిఞ్జగతి నోచ్ఛిద్యత ఇతి। నన్వల్పత్వం నిమిషేపర్యవసితమ్। మహత్త్వం తు పరార్ద్ధే। తథాచ తయోరన్యతరస్య ప్రాధాన్యముచితమ్। తత్ర కథం సంవత్సరస్య ప్రాధాన్యమితిచేత్। ఈశ్వరేణ ప్రథమం సృష్టత్వాదితి బ్రూమః। తథాచ వాజసనేయినః సమామనన్తి। సోఽకామయత ద్వితీయో మే ఆత్మా జాయేతేతి। స మనసా వాచా మిథునం సమభవత్ తద్యద్రేత ఆసీత్ సంవత్సరోఽభవదితి। తస్మాత్ సంవత్సరం ప్రధానమ్। అత ఏవ వయం సంవత్సరమారభ్య కాలవిశేషం నిర్ణయామః తత్ర సంవత్సరః। అయనమృతుర్మాసః పక్షస్థితిర్నక్షత్రమిత్యేవంవిధాః కర్మకాలాః। యద్యపి పురాణేషు మృత్యుమార్కణ్డేయాదీనాం యుగాద్యాకల్పాదిపరిమితం తపః స్మర్యతే, తథాపి శతసంవత్సరాయుషో మనుష్యానధికృత్య ధర్మశాస్త్రప్రవృత్తేర్న యుగాదినిర్ణయోఽత్ర ఉపయుక్తః। మనుష్యాఽధికారస్వం చాస్మాభిః పరాశరస్మృతివ్యాఖ్యానే, మనుష్యాణాం స్మృతం ధర్మమిత్యస్మిన్ వచనే ప్రపఞ్చితమ్। యే తు, కలౌ పఞ్చ వివర్జయేదిత్యాదయో మనుష్యధర్మాస్తేష్వపి న యుగాదికం నిర్ణేతవ్యమ్। సందేహాఽభావాత్। నచ శతాయుషామధికారే కథం సహస్రసంవత్సరసత్రశ్రుతిరితి శఙ్కనీయమ్। తత్ర సంవత్సరశబ్దో దివసపర ఇతి షష్ఠాఽధ్యాయసప్తమపాదే నిర్ణీతత్వాత్। యే చ సంవత్సరాఽఽవృత్తిసాధ్యా అనన్తవ్రతాదయస్తేష్వపి న సంవత్సరాధికః కశ్చిత్ కాలో నిర్ణేతవ్యోఽస్తి। అతః సంవత్సరమారభ్యాఽర్వాఞ్చ ఏవ నిర్ణేతవ్యాః కర్మాఙ్గకాలాః। న చ కాలస్య కర్మాఙ్గత్వే వివదితవ్యమ్। సాయం జుహోతి ప్రాతర్జుహోతీతి వాక్యాదఙ్గత్వప్రతీతేః। తత్ర కర్మణస్తావదపూర్వవిషయత్వాత్ ప్రాధాన్యమభ్యుపగన్తవ్యమ్। తథాచ కాలస్య గుణత్వేనాన్వయః పరిశిష్యతే। అత ఏవ గర్గః, తిథినక్షత్రవారాదిసాధనం పుణ్యపాపయోః ప్రధానగుణభావేన స్వాతన్త్ర్యేణ న తే క్షమా ఇతి। తస్మాదఙ్గభూతేషు నిర్ణయేషు

కాలేష్వవయవిత్వేన సంవత్సరస్యాభ్యర్హితత్వాదల్పవక్తవ్యతయా సూచీకటాహన్యాయానుసారాచ్చ స ఏవాదౌ నిర్ణీయత ఇతి స్థితమ్ ఇతి మాధవీయే ప్రకరణే ఉపోద్ధాతప్రకరణమ్ ॥ ౧ ॥

అథ ద్వితీయ ప్రకరణమ్ ॥ ౨ ॥

సంవత్సరో నామాయనాద్యవయవయుక్తోఽవయవీ కాలవిశేషః। సమ్యగ్ వసన్త్యస్మిన్నయనర్తు మాసాదయ ఇతి వ్యుత్పత్తేః। స చ ద్వాదశమాసాత్మకః। ద్వాదశమాసాః సంవత్సర ఇతి శ్రుతేః। మాసానాం తు చాన్ద్రసావనసౌరాఖ్యేన దివసభేదేన చాన్ద్రాదిత్రైవిధ్యం వక్ష్యతే। మాసత్రైవిధ్యేన సంవత్సరస్త్రివిధః। తదుక్తం బ్రహ్మసిద్ధాన్తే। చాన్ద్రసావనసౌరాణాం మాసానాం తు ప్రభేదతః చాన్ద్రసావనసౌరాః స్యుస్త్రయః సంవత్సరా అమీతి॥

తత్ర చాన్ద్రః సంవత్సరశ్చైత్రశుక్లప్రతిపదాదిః ఫాల్గునదర్శాన్తః। సౌరస్తు మేషాదిమనాన్తః। సావనః షష్ట్యుత్తరశతత్రయాహోరాత్రాత్మకః। తే చ త్రయః సంవత్సరాః కేషుచిత్ కర్త వ్యేషు వ్యవతిష్ఠన్తే కేషుచిచ్చ వికల్పన్తే। తథాచ భవిష్యోత్తరపురాణే సంవత్సరసాధ్యం తిలకవ్రతం పఠ్యతే। వసన్తే కింశుకాశోకశోభితే ప్రతిపత్తిథిః శుక్లా తస్యాం ప్రకుర్వీత స్నానం నియమమాస్థితః॥ లలాటపట్టే తిలకం కుర్యాచ్చన్దనపఙ్కజమ్। తతః ప్రభృత్యనుదినం తిలకాలఙ్కృతం ముఖమ్॥ ధార్యం సంవత్సరం యావచ్ఛశినేవ నభస్తలమితి। తత్ర సంవత్సరశ్చాన్ద్రోఽవగన్తవ్యః। శుక్లపక్షప్రతిపత్తిథ్యోస్తల్లిఙ్గత్వాత్। న హి శుక్లకృష్ణపక్షౌ ప్రతిపదాదితిథయశ్చ సౌరసావనోపజీవనేన ప్రవృత్తాః। యత్తు నవవర్షాణి పఞ్చ చేత్యాదిసంవత్సరస్యానన్తవ్రతాద్యఙ్గత్వం స్మర్యతే తత్రాపి చాన్ద్ర ఏవ సంవత్సరః। శుక్లపక్షే చ చతుర్దశ్యామిత్యాదిలిఙ్గాత్। నచ చైత్రప్రతిపది తదుపక్రమాభాషాదచాన్ద్రత్వం శఙ్కనీయమ్। తదుపక్రమస్య సంవత్సరస్య సృష్ట్యపేక్షత్వాత్। అత ఏవ బ్రహ్మపురాణేఽభిహితం, చైత్రే మాసి జగద్ బ్రహ్మ ససర్జ ప్రథమేఽహని శుక్లపక్షే సమగ్రం తత్తదా సూర్యోదయే సతి॥ ప్రవర్త యామాస తదా కాలస్య గణనామపి। గ్రహాన్నాగానృతూన్మాసాన్ వత్సరాన్ వత్సరాధిపానితి॥

చన్ద్రసౌరసావనశబ్దేషు ప్రవృత్తినిమిత్తాన్యుచ్యన్తే। చన్ద్రకలావృద్ధిక్షయప్రయుక్తప్రతిపదాదితిథీనాం షష్ట్యధికశతత్రయేణ నిష్పన్నో చ చాన్ద్రః। ద్వాదశరాశిషు సూర్యసంక్రమణైర్నిష్పన్నో యః స సౌరః। సావనశబ్దోఽహోరాత్రోపలక్షకః।

సోమయాగే సవనత్రయస్యాఽహోరాత్రసంపాద్యత్వాత్। తైశ్చ సావనైః షష్ట్యధికశతయసంఖ్యాకైర్నిష్పన్నో యః స సావనః। ఏవం సతి వర్త్తమానభాద్రశుక్లచతుర్దశీమారభ్య ఆగామిభాద్రశుక్లచతుర్దశ్యాః ప్రాచీనే తిథిసముదాయే చాన్ద్రసంవత్సరత్వమవిరుద్ధమ్। యచ్చ నిరూఢపశుబన్ధప్రకరణే శ్రూయతే। తేవ సంవత్సరే సంవత్సరే యజేతేతి పశుమా సంవత్సరో నాతీయాదితి చ, త త్రాపి చాన్ద్ర ఏవం ద్రష్టవ్యః। సర్వాఀల్లోకాన్ పశుబన్ధయాజ్యభిజయ। తేన యక్ష్యమాణోఽమావాస్యాయాం పౌర్ణమాస్యాం వేతి కల్పసూత్రకారైశ్చాన్ద్రతిథౌ తదనుష్ఠానవిధానాత్। సౌరస్తు సంవత్సరః సుజన్మాఽవాప్తివ్రతాదావుపయుజ్యతే। తచ్చ వ్రతం విష్ణుధర్మోత్తరే స్మర్యతే। భగవన్ కర్మణా కేన తిర్యగ్యానౌ న జాయతే మ్లేచ్ఛదేశే చ పురుషస్తన్మమాచక్ష్వ భో మునే॥ మార్కణ్డేయ ఉవాచ ॥ మేషసంక్రమణే భానోః సోపవామో నశేత్తమ। పూజయేద్భార్గవం దేవం రామం శక్త్యా యథావిధీత్యారభ్య, మీనసంక్రమణే మత్స్యం వాసుదేవం చ పూజయేదిశ్యన్తేన గ్రన్థేన వ్రతం విధాయాన్తే తదుపసంహృతమ్। కృత్వా వ్రతం వత్సరమేతదిష్టం మ్లేచ్చేషు తిర్యక్షు న చాఽపి జన్మేతి। తథా స్కన్దపురాణే ధాన్యదానవ్రతం సం పఠ్యతే। అథాతః సమ్ప్రవక్ష్యామి ధాన్యవ్రతతమముత్తమమ్ అయనే విషువే చైవ స్నానం కృత్వా విచక్షణ ఇత్యారభ్య వ్రతం విధాథైవముపసంహృతమ్। ఏవం సంవత్సరే పూర్ణే కుర్యాదుద్యాపనక్రియామితి॥

సావనస్య సత్రాదావుపయోగః। తదప్యుక్తం విష్ణుధర్మోత్తరే। సత్రాణ్యుపాస్యాన్యథ సావనేన లోక్యం చ యత్ స్యాద్ వ్యవహారకర్మేతి। గోసత్రం వై సంవత్సరో య ఏవం విద్వాంసః సంవత్సరముపయన్తి క్రధ్నువన్త్యేవేతి శ్రుతౌ గవామయనస్య సన్నస్య సంవత్సరనామ్నా వ్యవహారాత్ సంవత్సరకాలస్తదఙ్గమితి ప్రతీయతే। తత్ర సావనో గ్రహీతవ్యః। చాన్ద్రసౌరయోర్వార్మానయోస్తదనుష్ఠానాఽసంభవాత్। తథాహి। అహోరాత్రన్నసాధ్య ఏకః సోమయాగో వేదేష్వహఃశబ్దేన అభిధీయతే। తాదృశానామహర్విశేషాణాం గణః షడహః। స చ ద్వివిధః, అభిప్లవః పృష్ఠధశ్చేత। తత్ర చత్వారోఽభిప్లవాః షడహాః ఏకపృష్ఠ్యః షడహ ఇతి షడపఞ్చభేన ఏకో మాసః సంపద్యతే। తాదృశైర్ద్వాదశభిర్మాసైః సాధ్యం సంవత్సరసత్రమ్। తథా చ సావనేనైవ తత్సిద్ధిః। చాన్ద్రస్య షద్భిరహోరాత్రైర్న్యూనస్వాత్। సౌరస్య సపాదైః పఞ్చభిరహోరాత్రైరధికత్వాత్। నను సంవత్సరాయ దీక్షిష్యమాణా ఏకాష్టకాయాం దీక్షేరన్నితి మాఘమాసగతాయామ్ అష్టమ్యాం చన్ద్రతిథౌ సత్రాయ దీక్షా శ్రూయతే। తతశ్చాన్ద్రేణైవ సంవత్సరేణ భవితవ్యమ్। మైవమ్। ఉక్తస్య దీక్షాకాలస్య పూర్వపక్షరూపత్వాత్। తన్నిరాకరణం హి శ్రూయతే। ఆర్త్తం వా ఏతే సంవత్సరస్యాభిదీక్షన్తే వ ఏకాఽష్టకాయాం దీక్షన్తే వ్యస్తం వా ఏతే సంవత్సరస్యాభిదీక్షన్తే య ఏకాఽష్టకాయాం దీక్షన్త ఇతి। నను పక్షాన్తరమపి చాన్ద్రతిథిమేవోపజీవ్య శ్రూయతే। ఫల్గునీపూర్ణమాసే దీక్షేరన్ ముఖం వా ఏతత్సంవత్సరస్య యత్ ఫల్గునీపూర్ణమాస ఇతి। న। తస్యాపి నిరాకృతత్వాత్। తస్యైకైవ నిర్యేతి హి నిరాకృతమ్। ఏకైవ నిర్యా। ఏక ఏవ దోష ఇత్యర్థః। నను సిద్ధాన్తేఽప్యేవం శ్రూయతే। చిత్రాపూర్ణమాసే దీక్షేరన్ ముఖం వా ఏతత్సంవత్సరస్య యచ్చిత్రాపూర్ణమాసో ముఖ్యత ఏవ సంవత్సరమారభ్య దీక్షతే తస్య న కాచన నిర్యా భవతి। చతురహే పురస్తాత్ పౌర్ణమాసే

దీక్షేరన్ తేషామేకాష్టకాయాం క్రయః సంపద్యేత ఇతి। బాఢమ్ అస్త్యేవమఙ్గభూతే దీక్షోపక్రమే చాన్ద్రతిథ్యుపజీవనం, తథాపి ప్రధానకర్మణి సావనగ్రహే కో బాధః। నన్వస్తి బాధః। తేషాం పూర్వపక్షే సుత్యా సంపద్యేత ఇతి సుత్యాఖ్యే ప్రధానకర్మణి చాన్ద్రస్య శుక్లపక్షస్యోపజీవనాత। ఉపజీవ్యతాం నామ శుక్లపక్షస్తథాపి యథోక్తప్రకారేణ కృత్స్నస్య ప్రధానకర్మణః సావనమన్తరేణా నిర్వాహాత్। స ఏవాత్ర గృహ్యతే। అయమేవ న్యాయ ఉత్సర్గిణామయనే కుణ్డపాయినామయనే తురాయణాదౌ చ యోజనీయః। తేషాం గోసత్రవికృతిత్వాత్। యత్ర తు చాన్ద్రాదినియామకం నాస్తి తత్రైచ్ఛికో వికల్పః। తథాహి। పిప్పలాదశాఖాయామార్థవణికభారద్వాజాదీనాం షణ్మునీనాం విద్యాధికారసిద్ధయే గురుణా పిప్పలాదేన ఆదిష్టం సవత్సరం వా సమామనన్తి। భూయ ఏవ తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా వా సంవత్సరం వత్స్యథ యథాకామం ప్రశ్నాన్ పృచ్ఛతేతి। బహ్వృచా స్త్వేతమేవార్థం వ్యతిరేకముఖేన ఆమనన్తి। తా ఏతాః సంహితా నాఽనన్తేవాసినే ప్రబ్రూయాన్నాఽసంవత్సరవాసిన ఇతి। తైత్తిరీయాశ్చారుణకేతుకమగ్నిం చేష్యమాణస్యాదౌ త్రిషవణస్నాదిరూపం వ్రతమామనన్తి। సంవత్సరమేతద్ వ్రతం చరేదితి। ఏవంవిధేషు ప్రదేశేషు నియామకాభావాచ్చాన్ద్రాదీనామబ్దానామన్యతమ ఇచ్ఛయా గ్రహీతవ్యః। నను సంవరస్య చాన్ద్రసౌరసావనభేదేన త్రైవిధ్యమేవాఙ్గీకృత్య తత్స్వరూపవినియోగావుక్తౌ। తత్రైవం త్రైవిధ్యనియమో న యుక్తః। అన్యయోరపి నాక్షత్రబార్హస్పత్యయోర్ద్వివిధయోః సంవత్సరయోర్విద్యమానత్వాత్। తథాహ్యాయుర్వేదవిదః పఠన్తి। సౌరబృహస్పతిసావనచాన్ద్రికనాక్షత్రికాః క్రమేణస్యుః మాతులపాతాలాతులవిమలవరాఙ్గాణి వత్సరాః పఞ్చేతి। అస్యాయమర్థః। గణకప్రసిద్ధయాఽక్షరసంఖ్యయా మాతులశబ్దః పఞ్చషష్ట్యధికశతత్రయమాచ ష్టే। తావద్దివసపరిమితః సౌరసంవత్సరః। పాతాలశబ్ద ఏకషష్ట్యధికశతత్రయమాచ ష్టే। తావద్దివసపరిమితో బాఈస్పత్యసంవత్సరః। అతులశబ్దః షష్ట్యధికశతత్రయమాచ ష్టే। తావత్ దివసపరిమితః సావనః సంవత్సరః। విమలశబ్దశ్చతుష్పఞ్చాశదధికశతత్రయమాచ ష్టే। తావద్దివసపరిమితశ్చాన్ద్రః। వరాఙ్గశబ్దశ్చతుర్వింశత్యధికశతత్రయమాహ। తావద్దివసపరిమితో నాక్షత్రకః సంవత్సర ఇతి। ఏవం తర్హ్యస్తు సంవత్సరః పఞ్చవిధః। తత్ర నాక్షత్రికస్య జ్యోతిఃశాస్త్రప్రసిద్ధే ఆయుర్దాయాదావుపయోగో ద్రష్టవ్యః। బార్హస్పత్యస్తు సింహబృహస్పత్యాదివిశేషముపజీవ్య గోదావర్యాదిస్నానాదౌ వినియుక్తః। అనేన బార్హస్పత్యమానేన కదాచిదధిసంవత్సరోఽపి నిష్పద్యతే। తదుక్తముత్తరసారే। గురోర్మధ్యమసంక్రాన్తిహీనో యశ్చాన్ద్రవత్సరః అధిసంవత్సరస్తస్మిన్ కారయేన్న సవత్రయమ్। వర్జనీయా ప్రయత్నేన ప్రతిష్ఠా సర్వనాకినామ్। స్ఫుటసంక్రాన్తిహీనశ్చేత్ కేఽప్యాహురధిమాసవదితి। మధ్యమగణనాయా గురోః సంక్రాన్తిర్యస్మిఞ్చాన్ద్రవత్సరే న విద్యతే సోఽయమధివత్సరః। తత్ర బృహస్పతిసవాదికం న కార్యమ్। స్ఫుటగణనయా బృహస్పతిసంక్రాన్తిరహితో యశ్చాన్ద్రో వత్సరస్తస్మిన్నధిమాసవత్ కామ్యాదికం వర్జ్యమితి కేచిన్మహర్షయో మన్యన్తే ॥

అథ చాన్ద్రస్యావాన్తరభేదా ఉచ్యన్తే। సంవత్సరః పరివత్సర ఇడావత్సరోఽనువత్సర ఇద్వత్సరశ్చేత్యేతే పఞ్చభేదాః। తదేతత్ సామాన్యాకారేణ సంవత్సరాదిపఞ్చవిధత్వం సావిత్రచయనగతాగ్నిప్రశంసకమన్త్రే పఠ్యతే। సంవత్సరోఽసి పరివత్సరోఽసి ఇదావత్సరోఽసి ఇద్వత్సరోఽసి ఇదువత్సరోఽసీతి। ఇదువత్సరోఽనువత్సర ఇత్యర్థః। అత ఏవ చాతుర్మాస్యబ్రాహ్మణే తదధిష్ఠానదేవతారూపత్వేనైవం శ్రూయతే। అగ్నిర్వావ సంవత్సరః। ఆదిత్యః పరివత్సరః। చన్ద్రమా ఇదావత్సరః। వాయురనువత్సరః। మహేశ్వర ఇద్వత్సర ఇతి। బ్రహ్మవైవర్తేఽపి। సంవత్సరస్తు ప్రథమో ద్వితీయః పరివత్సరః ఇదావత్సరస్తృతీయశ్చతుర్థశ్చానువత్సరః। ఇద్వత్సరః పఞ్చమస్తు తత్సష్టో యుగసంజ్ఞక ఇతి। తేషాం పఞ్చానాం వినియోగో విష్ణుధర్మోత్తరే పఠ్యతే। సంవత్సరే తు దాతౄణాం తిలదానం మహాఫలమూ పరిపూర్వే తథా దానం యవానాం ద్విజసత్తమ॥ ఇదాపూర్వే చ వస్త్రాణాం ధాన్యానాం చానుపూర్వకే। ఇత్పూర్వే రజతస్యాపి దానం చోక్తం మహాఫలమితి। తథా తదధిష్ఠాతృదేవతాపూజారూపో వ్రతవిశేషః పఠ్యతే। సంవత్సరః స్మృతో వహ్నిస్తథార్కః పరివత్సరః ఇదాపూర్వస్తథా సోమో హ్యనుపూర్వఃప్రజాపతిః। ఇత్పూర్వశ్చ తథా ప్రోక్తో దేవదేవో మహేశ్వరః। తేషాం మణ్డలవిన్యాసః ప్రాగ్వదేవ విధీయతే॥ ప్రాగ్వత్ స్యాత్ పూజనం కార్యం హోమః కార్యో యథావిధీతి। ప్రభవమారభ్య క్షయాన్తేషు షష్టివర్షేషు ద్వాదశపఞ్చకాని। తత్రైకైకస్మిన్ వర్షపఞ్చకే ఏకైకక్రమేణ సంవత్సరాదయో భవన్తి। తదేతత్సర్వం జ్యోతిఃశాస్త్రాదవగన్తవ్యమ్॥ ఇతి సంవత్సరనిర్ణయః ॥

అథాయనమ్। అయతే యాత్యనేన ఋతుత్రయేణ సూర్యో దక్షిణాఽఽశాముత్తరాశాం చేతి ఋతుత్రయమయనమ్। తథాచ వాజసనేయినః పఞ్చామివిద్యాయాం దక్షిణోత్తరమార్గయోః సమామనన్తి। యాన్ షణ్మాసాన్ దక్షిణాదిత్య ఏతి యాన్ షణ్మాసానుదఙాదిత్య ఏతీతి। తథా ఛన్దోగా అప్యధీయతే। యాన్ షడ్దక్షిణేతి మాసాంస్తాన్ యాన్ షడుదగేతి మాసాంస్తానితి। తైత్తిరీయా ఋతుగ్రహబ్రాహ్మణే పఠన్తి। తస్మాదాదిత్యః షణ్మాసాన్ దక్షిణేనేతి షడుత్తరేణేతి। ఏవఞ్చాదిత్యగతిముపజీవ్యాయననిష్పత్తేః సౌరమేవైతత్। అత ఏవ విష్ణుధర్మోత్తరే సౌరమానమధికృత్య ఉక్తమ్, ఋతుత్రయం చాయనం స్యాదితి। కేచిత్తు చాన్ద్రమానేనాయనద్వయమభ్యుపగచ్ఛన్తి। మార్గమాసాదికైస్త్రిభిర్ఋతుభిః కల్పితః కాలః షణ్మాసాత్మకముత్తరాయణమ్। జ్యేష్ఠమాసాదికైర్దక్షిణాయనమితి। తత్ర ప్రమాణం జ్యోతిఃశాస్త్రాదౌ మృగ్యమ్॥ శ్రౌతస్మార్తకర్మానుష్ఠానే తు మకరకర్కటసంక్రాన్త్యాదిక ఏవాయనద్వయకాల ఇతి తథోక్తశ్రుతిస్మృతిభ్యామ్ అవగన్తవ్యమ్। ఉత్తరాయణస్య యాగకర్మాఙ్గత్వం కాణ్వా అధీయతే। ఉదగయనే ఆపూర్యమాణపక్షస్య పుణ్యాహే ద్వాదశాహముపసద్వ్రతీ భూత్వేత్యాది। చౌలాదీనాముత్తరాయణకర్తవ్యతా గృహ్యస్మృతిషు ప్రసిద్ధా। సత్యవ్రతశ్చ
దేవతాప్రతిష్ఠాదీనాముత్తరాయణదక్షిణాయనయోర్విధినిషేధావాహ।దేవతాఽఽరామవాప్యాది ప్రతిష్ఠోదఙ్ముఖే రవౌ దక్షిణాశాముఖే కుర్వన్న తత్ఫలప్రవాప్నుయాదితి। ఉగ్రదేవతానాం

ప్రతిష్ఠా దక్షిణాయనే కర్త_వ్యా। తథాచ వైఖానససంహితాయామభిహితమ్।
మాతృభైరవవారాహనారసింహత్రివిక్రమాః మహిషాసురహన్త్రీ చ స్థాప్యా వై దక్షిణాయన ఇతి।
ఏవం విష్ణుధర్మోత్తరాభిహితాని పదద్వయవ్రతాన్యయనకర్త_వ్యాన్యుదాహార్యాణి। ఇత్యయన
నిర్ణయః॥

అథర్త_వః। ఋతుశబ్దః, ఋ గతావిత్యస్మాద్ధాతోర్నిష్పన్నః। ఇయర్తి_ గచ్ఛతి
అశోకపుష్పవికాసాది అసాధారణలిఙ్గమితి వసన్తాదికాలవిశేష ఋతుః। స చ షడ్విధః। షడ్వా
ఋతవ ఇతి శ్రుతేః। యత్తు ద్వాదశమాసాః పఞ్చర్త_వ ఇతి శ్రుతం తత్ర
హేమన్తశిశిరయోరేకీకరణం వివక్షితమ్। యాజమానేషు పఞ్చప్రయాజానుమన్త్రణమన్త్రేషు
హేమన్తశిశిరయోరేకస్మిన్నేకేనైవ పదేనైకీకరణోక్తేః। తథాహి। వసన్తమృతూనాం ప్రీణామి।
గ్రీష్మమృతూనాం ప్రీణామి। వర్షా ఋతూనాం ప్రీణామి। శరదమృతూనాం ప్రీణామి ఇతి
చతుర్ణాం ప్రయాజానాం పృథక్ పృథగనుమన్త్రణమన్త్రానామ్నాయ
పఞ్చమప్రయాజస్యాఽనుమన్త్రణమన్త్ర ఏవం శ్రూయతే। హేమన్తశిశిరావృతూనాం
ప్రీణామీతి। ఏతదేవాభిప్రేత్య బహ్వచబ్రాహ్మణే ద్వాదశమాసాః పఞ్చర్త_వో హేమన్తశిశిరయోః
సమాసేనేతి। యత్త్వనయోర్మన్త్రబ్రాహ్మణయోర్ద్వివచనం తత్
స్వరూపద్వైవిధ్యాఽభిప్రాయేణ। శిశిరస్య షష్ఠస్యాన్తిమత్వాత్। తేనానుమన్త్రణీయస్య
షష్ఠప్రయాజస్యాభావాచ్చ। తస్యైవ పఞ్చమే హేమన్తేఽన్తర్భావో న్యాయ్యః। అత ఏవ
ప్రయాజబ్రాహ్మణే వసన్తమేవర్తూ_నామవరున్ధే ఇత్యాదినా చతురః ప్రయాజాన్ ప్రశస్య
పఞ్చమే ప్రయాజే కేవలేన హేమన్తేన ప్రశంసా। స్వాహాకారం యజతి హేమన్తమేవావరున్ధే
ఇతి। అస్తు నామ యథా తథా పఞ్చసంఖ్యా, యథోక్తస్వరూపేణ తు షోఢా భిద్యతే।
ద్వాదశమాసాత్మకే సంవత్సర ఏకైకస్య ఋతోర్మాసద్వయాత్మకత్వే సతి
ఏకాదశద్వాదశమాసయోర్వర్జయితుమశక్యత్వాత్। షడృతౌ_ పృథగనుష్ఠానవిధానాచ్చ।
తచ్చోపరిష్టాదుదాహరిష్యామః। మాసద్వయాత్మకత్వం చాగ్నిచయనే
ఋతవ్యేష్టకోపధానబ్రాహ్మణే శ్రూయతే। ద్వన్ద్వముపదధాతి। తస్మాద్ ద్వన్ద్వమ్ ఋతవ
ఇతి। ఏకస్మిన్నృతౌ కయోర్మాసయోర్ద్వంద్వం గ్రహీతవ్యమితిచేత్। వసన్తాద్యనుక్రమేణ
చైత్రమాసాదిద్వంద్వమితి బ్రూమః। తచ్చేష్టకోపధానమన్త్రేషు శ్రూయతే। మధుశ్చ మాధవశ్చ
వాసన్తికావృతూ। శుక్రశ్చ శుచిశ్చ గ్రైష్మావృతూ। నభశ్చ నభస్యశ్చ వార్షికావృతూ। ఇషశ్చోర్జశ్చ
శారదావృతూ। సహశ్చ సహస్యశ్చ హైమన్తికావృతూ । తపశ్చ తపస్యశ్చ శైశిరావృత్। ఏషు చ
వాక్యేషు ఋతూ ఇతి ద్వివచనమ్ ఋత్వవయవమాసాభిప్రాయమ్। అన్యథా షడ్ ఋతవ
ఇతి శ్రూయమాణా షట్సంఖ్యా బాధ్యేత। అవయవిన ఋతోర్వసన్తాదేరేకాత్మకత్వం
సౌత్రామణీయహౌత్రమన్త్రేష్వేకవచనేన వ్యవహారాదవగన్తవ్యమ్। వసన్తేనర్తు_నా దేవాః,
గ్రీష్మేణర్తు_నా దేవా ఇత్యాది హి తత్ర పఠ్యతే। తథైవాధానబ్రాహ్మణే శ్రూయతే। వసన్తో వై
బ్రాహ్మణస్యర్తుర్గ్రీష్మో వైరాజన్యస్యర్తు_ః శరద్వైశ్యస్యర్తు_రితి। యద్యప్యేతే షడర్త_వో
ఘటీయన్త్రఘటవన్నైరన్తర్యేణావర్త_న్తే తథాపి సంవత్సరోపక్రమరూపత్వేన వసన్తస్య
ప్రాథమ్యం ద్రష్టవ్యమ్। ఏతదేవాభిప్రేత్య శ్రూయతే। ముఖం వా ఏతదృతూనాం యద్వసన్త

ఇతి। పూర్వోదాహృతేషు మన్త్రబ్రాహ్మణేషు సర్వత్ర వసన్తోపక్రమపాఠాచ్చ వసన్తస్య ప్రాథమ్యమ్। తే చ వసన్తాద్యృతవో ద్వివిధాః। చాన్ద్రాః సౌరాశ్చ। చైత్రాదయశ్చాన్ద్రాః। తచ్చోదాహృతం మధుశ్చ మాధవశ్చేత్యాదినా। న చ తత్ర చైత్రాదయో నోక్తా ఇతి శఙ్కనీయమ్। మధ్వాదిశబ్దానాం చైత్రాదిపర్యాయత్వాత్। అత ఏవాఽఽహుః। చైత్రో మాసో మధుః ప్రోక్తో వైశాఖో మాధవో భవేత్ జ్యేష్ఠమాసస్తు శుక్రః స్యాదాషాఢః శుచిరుచ్యతే। నభోమాసః శ్రావణః స్యాన్నభస్యో భాద్ర ఉచ్యతే॥ ఇషశ్చాశ్వయుజో మాసః కార్త్తికశ్చోర్జసంజ్ఞకః। సహోమాసో మార్గశిరః సహస్యః పుష్యనామకః। మాఘమాసస్తపాః ప్రోక్తస్తపస్యః ఫాల్గునః స్మృత ఇతి। ఏతేషాం చైత్రాద్యాత్మకానాం వసన్తాదీనాం చన్ద్రగతిపరికల్పితత్వాచన్ద్రత్వమ్। అత ఏవ హౌత్రమన్త్రేష్వామ్నాయతే। చన్ద్రమాః షడ్ఢోతా స ఋతూన్ కల్పయతి। తథా సూక్తవిశేషే సూర్యాచన్ద్రమసౌ ప్రకుత్య ఆమ్నాయతే, పూర్వాపరం చరతో మాయయైతౌ శిశూ క్రీళన్తౌ పరియాతో అధ్వరమ్ విశ్వాన్యన్యో భువనాభిచష్ట ఋతూꣳరన్యో విదధజ్జాయతే పునరితి। అత్ర, పునర్జాయత ఇతి లిఙ్గాదృతువిధాతా చన్ద్ర ఇత్యవగమ్యతే। నన్వస్త్వేవం మధ్వాదీనాం చాన్ద్రమాసానాం వసన్తాద్యృతుత్వమ్। సంసర్పాఖ్యస్య తు తత్రోదశస్య చాన్ద్రమాసస్య కథమ్ ఋతుషు నిర్వాహః। తన్మాససద్భావశ్చతుర్గ్రహబ్రాహ్మణే మన్త్రానువాదపురఃసరసామ్నాయతే। ఉపయామగృహీతోఽసి సꣳసర్పోఽహꣳస్పత్యాయత్వేత్యాహాస్తి త్రయోదశో మాస ఇత్యాహుస్తమేవ తత్ ప్రీణాతి। తథా ప్రవర్గ్యబ్రాహ్మణేఽపి। అస్తి త్రయోదశో మాస ఇత్యాహుః యత్ త్రయోదశః పరిధిర్భవతి తేనైవ త్రయోదశం మాసమవరున్ధ ఇతి। తదుత్పత్తిప్రకారశ్చాస్మాభిర్మలమాసనిర్ణయే వక్ష్యతే। విద్యతామేవం త్రయోదశో మాసః। తస్య కానుపత్తిర్వసన్తాద్యృతుష్వితిచేత్। ఉచ్యతే। కిమయం సప్తమ ఋతుః, ఆహోస్విదుక్తేష్వేవ షట్స్వన్తర్భూతః, ఉత్తర్త్తుర్ద్వయాన్తరాలవర్తీ కశ్చిదనృతురూపః। న తావత్ పశ్చిమః। ఋతుర్ఋతునా నుద్యమాన ఇతి ఋతూనాం నైరన్తర్యశ్రవణాత్। నాప్యగ్రిమః। షడ్వా ఋతవ ఇతి షట్సంఖ్యానియమాత్। వసన్తాదివన్మన్త్రబ్రాహ్మణయోర్నామాన్తరాశ్రవణాచ్చ। నాపి మధ్యమః। మధ్వాదిష్వపాఠాత్। ఉచ్యతే। యయోర్మాసయోర్మధ్యే మలమాసో దృశ్యతే తయోరుత్తరస్మిꣳస్తస్యాన్తర్భావః। తథాచాఽసౌ షష్టిదివసాత్మకో మలినశుద్ధభాగద్వయాత్మక ఇతి మధ్వాదిశబ్దవాచ్యత్వేన ఉక్తేష్వన్తర్భావాన్న కాప్యనుపపత్తిః। సౌరేష్వృతుషు బౌధాయనేన మీనమేషయోర్మేషవృషయోర్వా వసన్త ఇత్యభిధానాత్। మీనాదిత్వం మేషాదిత్వం చ వైకల్పికం వసన్తస్యాఙ్గీకృతమ్। తథా తదనుసారేణ ఉత్తరే గ్రీష్మాదయోఽపి యథాయథం వికల్పన్తే। వినియోగశ్చైషామ్ ఋతువిశేషాణాం శ్రుతిస్మృతిపురాణేష్వవగమ్యతే। తత్ర శ్రుతిః। వసన్తే బ్రాహ్మణోఽగ్నినాదధీత, గ్రీష్మే రాజన్య ఆదధీత, శరది వైశ్య ఆదధీతేత్యాది। స్మృతిరపి, వసన్తే బ్రాహ్మణముపనీయత గ్రీష్మే రాజన్యం శరది వైశ్యమితి। విష్ణుధర్మోత్తరేఽపి। షణ్మూర్త్తివ్రతే వసన్తాద్యృతుషు షట్సు పృథక్పూజావిశేషాః కథితాః। తథా తత్రైవ వసన్తే స్నానాఽనుపలేపనాదిదానం, గ్రీష్మే పానకదానాది చోక్తమ్। దేవీపురాణే, వర్షాసు

తిలదానముక్తమ్। తథా శరద్యన్నదానమ్। హేమన్తేఽగ్నిదానం శిశిరే వస్త్రదానమిత్యేతాని విష్ణుధర్మోత్తర ఏవోక్తాని। ఏవమన్యదప్యుదాహార్యమ్। ఇత్యృతునిర్ణయః॥

అథ మాసనిర్ణయః॥ తత్ర సకారాన్తం మాసితి ప్రాతిపాదికం చన్ద్రవాచి। తస్యాయం కాల ఇతి మాసః। తదీయత్వం చ పఞ్చదశానాం కలానాం వృద్ధిక్షయద్వారేణావగన్తవ్యమ్। యదిదం మాసత్వం సౌరసావనయోరనుగతం తర్త్యేవమస్తు। మస పరిమాణ ఇత్యస్మాద్ధాతోర్నిష్పన్నోఽయం మాసశబ్దః। మస్యేతే పరిమీయేతే యావతా కాలేన చన్ద్రవృద్ధిక్షయౌ స చాన్ద్రో మాసః। యద్వా, చన్ద్రవృద్ధిక్షయాభ్యాం స్వయం మస్యత ఇతి మాసః। తథాచ సిద్ధాన్తశిరోమణౌ పఠ్యతే। మస్యన్తే పరిమీయన్తే స్వకలా వృద్ధిహానితః మాస ఏతే స్మృతా మాసాస్త్రింశత్తిథిసమన్వితా ఇతి। సూర్యస్య రాశిగతిర్యత్ర పరిమీయతే స సౌరః। అహోరాత్రాణాం త్రింశత్సంఖ్యా పరిమీయతే యత్ర స సావనః। తదుక్తం బ్రహ్మసిద్ధాన్తే। చాన్ద్రశుక్లాదిదర్శాన్తః సావనస్త్రింశతా దినైః ఏకరాశౌ రవిర్యావత్కాలం మాసః స భాస్కర ఇతి। నాక్షత్రమపి మాసం కేచిదిచ్ఛన్తి। సర్వర్క్షపరివర్తైస్తు నాక్షత్రో మాస ఉచ్యతే ఇతి విష్ణుధర్మోత్తరేఽభిధానాత్। తత్రాపి సప్తవింశతిసంఖ్యా పరిమీయతే అనేనేతి మాసశబ్దో యోజనీయః। తత్ర సౌరమాసస్యాద్యన్తౌ మేషాదిరాశీనామాద్యన్తాభ్యాం వ్యవస్థితా। సావనే పురుషేచ్ఛాదిర్నియామకః। నాక్షత్రే నక్షత్రం నియామకమ్। చాన్ద్రస్తు దర్శాన్తః పూర్ణిమాన్తో వికల్ప్యతే। తథా చ శ్రూయతే। అమావాస్యయా మాసాన్ సమ్పాద్యాహరుత్సృజన్త్యమావాస్యయా హి మాసాన్ సంపశ్యన్తి। పౌర్ణమాస్యా మాసాన్ సంపాద్యాహరుత్సృజన్తి పౌర్ణమాస్యా హి మాసాన్ సంపశ్యన్తీతి। అస్య వాక్యస్యాయమర్థః। అస్తి కిఞ్చిదుత్సర్గిణామయనం నామ సత్రమ్। తచ్చ గవామయనస్య వికృతిః। అతో ద్వాదశమాసేష్వనుష్ఠేయమ్। ప్రకృతావేకైకస్మిన్మాసే త్రింశత్స్వహస్సు సోమయాగవిశేషాణాం త్రింశతామనుష్ఠేయత్వాన్న కిఞ్చిదప్యహరుత్స్రష్టుం శక్యతే। తద్వద వికృతావపి ప్రాప్తౌ, ప్రతిమాసమేకైకస్మింస్తస్మిన్ సోమయాగపరిత్యాగో విధీయతే। తత్ర కతమదహస్త్యజ్యతామితి వీక్షాయామిదముచ్యతే। అమావాస్యాయామనుష్ఠేయేన యాగేన పూర్వమాసం పరిసమాప్యోత్తరస్యాదిభూతమహస్త్యజ్యతామితి విధాయార్థవాదే ప్రసిద్ధవాచినా హి శబ్దేన మాసస్యామావాస్యాన్తత్వం ప్రత్యక్షదృష్టవత్ సర్వేషాం సంమతమితి ద్రఢయతి। ఏవం పౌర్ణమాసీవాక్యేఽపి యోజ్యమితి। పూర్ణమాస్యన్తత్వే శ్రుతేః కటాక్షో భూయాన్। యో వై పూర్ణ ఆసిఞ్చతీత్యాదినా యజ్ఞేన యజ్ఞం ప్రత్యవరోహన్తీత్యన్తేన అర్థవాదప్రపఞ్చనం సదృష్టాన్తాన్వయవ్యతిరేకయుక్తేన ప్రపఞ్చితత్వాత్। నను నోదాహృతం వాక్యం మాసాన్తస్య నియామకమ్। అతిప్రసఙ్గాత్। తథాహి। తస్యైవ అనువాకస్యాఽఽదౌపక్షాన్తరముపన్యస్తమ్। షడహైర్మాసానా సంపాద్యాహరుత్సృజాంత షడహైర్మాసాన్ సంపశ్యన్తీతి తత్ర పూర్వన్యాయేన షష్ఠమహర్మసాన్త ఇతి ప్రసజ్జయేత। అత మన్యసే షడహైరితి బహువచననిర్దేశాత్। పఞ్చభిః షడహైరితి వ్యాఖ్యాయాం న కోఽపి విరోధ ఇతి। ఏవమప్యన్యత్రాతిప్రసఙ్గో దుర్వారః। తథాచ వాక్యానతరం శ్రూయతే। అర్ధమాసైర్మాసాన్

సంపాద్యాహరుత్సృజన్తి అర్ధమాసైర్మాసాన్ సంపశ్యన్తీతి। అత్రైకైకార్ధమాసస్వీకారే పక్షస్య మాసత్వప్రసఙ్గః। బహ్వర్ధమాసస్వీకారే పక్షత్రయాదేర్మాసత్వప్రసఙ్గః। కిఞ్చ పూర్వోక్తోఽప్యతిప్రసఙ్గో దుష్పరిహర ఏవ। షడహైరిత్యత్ర షడహపఞ్చకస్వీకారాఽసంభవాత్। ఏకైకస్య షడహస్య స్వీకర్తృత్వాత్। ఉత్తరాఽనువాకే షడహైర్మాసాన్ సమ్పాద్య యత్ సప్తమమహస్తస్మిన్నుత్సృజేయురితి సప్తమత్వవిశేషణాత్। తస్మాదతిప్రసఙ్గద్వయగ్రస్తత్వేన న పూర్వోక్తమాసాన్తః। అత్రోచ్యతే। శ్రుతిస్మృతిలోకప్రసిద్ధిభ్యో మాసశబ్దస్త్రింశద్దినసమూహే రూఢః। శ్రుతయః సంవత్సరాయనర్తువిషయాః పూర్వముదాహృతాః। తత్ర సంవత్సరస్య ద్వాదశో భాగో మాసః। అయనస్య షష్ఠో భాగః। ఋతుషు ద్వయోర్భాగయోరన్యతరః। స్మృతయస్తు–మానే మాసస్తు నాక్షత్రే సప్తవింశతిభిర్దినైః పరిశేషేషుమాసేషు మాసస్త్రింశద్దినైః స్మృతః॥ చాన్ద్రః శుక్లాదిదర్శాన్త ఇత్యాదయః। లోకేఽప్యావిద్వదఙ్గనాగోపాలం మాసస్య త్రింశద్దినాత్మకత్వం ప్రసిద్ధమ్। ఏవం సత్యర్ధమాసైర్మాసానిత్యత్ర మాసశబ్దో మాసైకదేశం లక్షయతి। షడహైరిత్యత్ర షడహఃపఞ్చకవివక్షాయాం న కాచిదనుపపత్తిః। ఏకైకషడహవివక్షాయా పూర్వవదేకదేశలక్షణా। అతోఽతి ప్రసఙ్గాభావాదుక్తవాక్యాభ్యాం మాసస్యాఽమావాస్యాన్తత్వపౌర్ణమాస్యన్తత్వం వికల్ప్యతే। తత్ర ప్రథమపక్షే శుక్లాదిర్దర్శాన్త ఇత్యాదిస్మృతయ ఉదాహార్యాః। శిష్టాచారబాహుల్యం చ తత్ర తత్ర ప్రసిద్ధమ్। ద్వితీయపక్షస్యోపోద్బలకం శ్రుతిలిఙ్గం స్మృతిలిఙ్గం చ। ఆథర్వణికాః సృష్టిప్రకరణే సంవత్సరదక్షిణోత్తరాయణసృష్టిమామ్నాయ మాసపక్షసృష్టిమేవమామనన్తి। మాసో వై ప్రజాపతిస్తస్య కృష్ణపక్ష ఏవ రయిః శుక్లః ప్రాణ ఇతి। తత్ర కృష్ణపక్షస్య ప్రాథమ్యే పాఠో లిఙ్గమ్।

స్మృతౌ మహాలయప్రకరణే పఠ్యతే, అశ్వయుక్కృష్ణపక్షే తు శ్రాద్ధం కార్యం దినే దినే ఇతి। తత్ర యది దర్శాన్తో మాసో వివక్ష్యేత తదా భాద్రపదకృష్ణపక్ష ఇత్యుచ్యేత। న త్వేవముక్తమ్। ఆశ్వినమాసాన్తర్గతత్వం త్విహోచ్యతే। తచ్చ కృష్ణపక్షాదిపూర్ణిమాన్తత్వే సమ్భవతి। తథా చ జయన్తీప్రకరణే స్మర్యతే। మాసి భాద్రపదేఽష్టమ్యాం కృష్ణపక్షేఽర్ధరాత్రకే భవేత్ ప్రజాపదేర్ఋక్షం జయన్తీ నామ సా స్మృతేతి చ। అత్రాపి జయన్త్యా భాద్రపదాన్తర్గతత్వం మాసస్య పూర్ణిమాన్తత్వం గమయతి। శిష్టాచారవిశేషాదపి పూర్ణిమాన్తత్వం ద్రష్టవ్యమ్। యతిధర్మప్రకరణే స్మర్యతే। ఋతుసన్ధిషు వాపయేదితి। తత్ర యది దర్శాన్తవివక్షా స్యాత్తదా దర్శస్యైవ సన్ధిత్వాత్తత్ర వపనం కుర్యుః కుర్వన్తి తు పూర్ణిమాయామ్। తస్మాద్దర్శాన్తత్వపూర్ణిమాన్తత్వయోః సమో వికల్పః। అనుష్ఠానే తు తత్తద్వచనవిశేషాచ్ఛిష్టాచారాచ్చ వ్యవస్థా ద్రష్టవ్యా। వచనవిశేషస్తు బ్రహ్మసిద్ధాన్తే పఠ్యతే। అమావాస్యపరిచ్ఛిన్నో మాసః స్యాద్ బ్రాహ్మణస్య తు సంక్రాన్తిపౌర్ణమాసీభ్యాం తథైవ నృపవైశ్యయోరితి। దర్శాన్తానాం పూర్ణిమాన్తానాం వా మాసవిశేషాణాం చైత్రాదిసంజ్ఞా నక్షత్రప్రయుక్తా। యస్మిన్మాసే పూర్ణిమా చిత్రానక్షత్రేణ యుజ్యతే స చైత్రః। ఏవం వైశాఖాదిషూన్నేయమ్। చిత్రావిశాఖాదియోగస్యోపలక్షణత్వాత్ కచిచ్చిత్రాదిప్రత్యాసన్న-స్వాత్యనురాధాదియోగేఽపి చైత్రవైశాఖాదిసంజ్ఞా న విరుధ్యతే। చైత్రాదిశ్రవణాన్తానాం చిత్రాదినక్షత్రద్వన్ద్వం ప్రయోజకమ్। భాద్రపదాశ్వయుజోస్తు శతభిషగ్రేవత్యాదికం త్రికమ్।

కార్త్తికాదిమాఘాన్తానాం కృత్తికాదిద్వ్యం। ఫాల్గునస్య తు పూర్వోఫాల్గున్యాదిత్రయమితి వివేకః। తథా చ సఙ్కర్షణకాణ్డే। ద్వే ద్వే చిత్రాదితారాణాం పరిపూర్ణేన్దుసఙ్గమే మాసాశ్చైత్రాదయో జ్ఞేయాస్త్రిక్షైః షష్ఠాన్త్యసప్తమా ఇతి। అన్యత్రాఽపి, అన్త్యోపాన్తౌ త్రిభౌ జ్ఞేయౌ ఫాల్గునశ్చ త్రిభో మతః శేషా మాసా ద్విభా జ్ఞేయాః కృత్తికాదివ్యవస్థయేతి। తత్ర మాససామాన్యకర్త్తవ్యాని తైత్తిరీయా ఆమనన్తి। మాసి మాసి పితృభ్యః క్రియతే మాసి మాసి పృష్ఠాన్యుపయన్తి మాసి మాస్యతిగ్రాహ్యా గృహ్యన్త ఇతి। పృష్ఠాని స్తోత్రవిశేషాః। అతిగ్రాహ్యా గ్రహవిశేషాః। శాఖాన్తరేఽపి కుణ్డపాయినామయనే, మాసమగ్నిహోత్రం జుహోతీతి। మాసవిశేషాన్ ఉపజీవ్య కర్త్తవ్యవిశేషం కల్పసూత్రకారాః పఠన్తి। అక్షయ్యం హ వై చాతుర్మాస్యయాజినః సుకృతం భవతీతి। ఫాల్గున్యాం పౌర్ణమాస్యాం చైత్ర్యాం వా వైశ్వదేవేన యజతే। తతశ్చతుర్షు మాసేషు ఆషాఢ్యాం శ్రావణ్యాం వోదవసాయ వరుణప్రఘాసైర్యజేతేత్యాది। స్మార్త్తాశ్చ పద్మపురాణోక్తగౌరీవాదయశ్చైత్రమాసాదిషు క్రమేణ కర్త్తవ్యాః। తే చ హేమాద్రౌ వ్రతఖణ్డే ద్రష్టవ్యాః। తథా విష్ణుధర్మోత్తరే। తిలదానాదీని మాఘమాసాదిషు కర్త్తవ్యాని। తాని చ దానఖణ్డే ద్రష్టవ్యాని। చాన్ద్రసౌరసావనమాసానాం మధ్యే కస్యచిత్ క్వచిత్ ప్రశస్తత్వం ద్రష్టవ్యమ్। తదుక్తం జ్యోతిర్గణే, సౌరో మాసో వివాహాదౌ యజ్ఞాదౌ సావనః స్మృతః అబ్దికే పితృకార్యే చ చాన్ద్రో మాసః ప్రశస్యత ఇతి ॥ ఇతి శుద్ధమాసనిర్ణయః ॥

అథ మలమాసనిర్ణయః॥ తస్య స్వరూపం బ్రహ్మసిద్ధాన్తేఽభిహితమ్। చాన్ద్రో మాసో హ్యసంక్రాన్తో మలమాసః ప్రకీర్త్తిత ఇతి। మలత్వం చ కాలాధిక్యాత్। తథాచ గృహ్యపరిశిష్టే। మలం వదన్తి కాలస్య మాసం కాలవిదోఽధికమితి। కాలాధిక్యం చ విష్ణుధర్మోత్తరే దర్శితమ్। సౌరేణాబ్దస్తు మానేన యదా భవతి భార్గవ సావనే తు తదా మానే దినషట్కం న పూర్యతే। దినరాత్రాశ్చ తే రామ ప్రోక్తాః సంవత్సరేణ షట్। సౌరసంవత్సరస్యాన్తే మానేన శశిజేన తు॥ ఏకాదశాతిరిచ్యన్తే దినానే భృగునన్దన। సమాద్వయే సాష్టమా సే తస్మాన్మాసోఽతిరిచ్యతే॥ స చాఽధిమాసకః ప్రోక్తః కామ్యకర్మసు గర్హిత ఇతి॥ అయమర్థః। సౌరసంవత్సరః షడ్భిర్దినైః సావనాదతిరిచ్యతే। ఏకాదశభిర్దినైశ్చాన్ద్రాదతిరిచ్యతే। తథాచ చాన్ద్రసంవత్సరద్వయాత్ సౌరసంవత్సరద్వయం ద్వావింశత్యా దినైరధికం భవతి। తత ఊర్ధ్వం సౌరం మాసాష్టకం చాన్ద్రాన్మాసాష్టకాత్ సార్ద్ధై సప్తభిర్దినైరతిరిచ్యతే। తథాచ మిలిత్వా దినార్ద్ధన్యూనో మాసో భవతి। సోఽయమధికో మాస ఇతి। అవశిష్టదినార్ద్ధపురణం చ యథోక్తకాలాదూర్ధ్వం షోడశభిర్దినైః సమ్పద్యతే। అత ఏవ సిద్ధాన్తేఽభిహితం ద్వాత్రింశద్భిర్గతైర్మాసైర్దినైః షోడశభిస్తథా ఘటికానాం చతుష్కేణ పతతి హ్యధిమాసక ఇతి। న చ కాలధిక్యమాత్రేణ మలత్వే తిథ్యాదివృద్ధేరపి మలత్వం ప్రసజ్యేతేతి శఙ్కనీయమ్। కాలాధిక్యే సతి నపుంసకత్వేన మలత్వాఙ్గీకారాత్। నపుంమకత్వం చ జ్యోతిఃశాస్త్రే అభిహితమ్। అసంక్రాన్తో హి యో మాసః కదాచిత్తిథివృద్ధితః కాలాన్తరాత్ సమాయాతి స నపుంసక ఇష్యత ఇతి। పురుషస్య సూర్యస్య తత్రాభావాన్నపుంసకత్వమ్। తదపి తత్రైవోక్తమ్। అరుణః సూర్యో భానుస్తపనశ్చన్ద్రో రవిర్గభస్తిశ్చ అర్యమా హిరణ్యరేతా దివాకరో మిత్రవిష్ణూ చ॥ ఏతే ద్వాదశ

సూర్యా మాఘాద్యేషూదయన్తి మాసేషు। నిఃసూర్యోఽధికమాసో మలిమ్లుచాఖ్యస్తతః పాపః॥ మాసేషు ద్వాదశాదిత్యాస్తపన్తే హి యథాక్రమమ్। నపుంసకేఽధికే మాసి మణ్డలం తపతే రవేరితి॥ మలిమ్లుచత్వం చ తస్య రాక్షసైస్తస్కరైరాక్రాన్తత్వాత్। తదాహ శాతాతపః। వత్సరాన్తర్గతః పాపో యజ్ఞానాం ఫలనాశకృత్ నైర్‌ఋతైర్యాతుధానాద్యైః సమాక్రాన్తో వినాశకైః। మలిమ్లుచైః సమాక్రాన్తం సూర్యసంక్రాన్తివర్జితమ్। మలిమ్లుచం విజానీయాత్ సర్వకర్మసు గర్హితమితి॥

నను, ద్వాత్రింశద్భిర్గతైర్మాసైరిత్యనేన వచనేన యేయం కాలేయత్తా దర్శితా సా వచనాన్తరేణ విరుధ్యతే। తథాచ కాఠకగృహ్యమ్। యస్మిన్మాసే న సంక్రాన్తిః సంక్రాన్తిద్వయమేవ వా మలమాసః స విజ్ఞేయో మాసే త్రింశత్తమే భవేదితి॥ నాఽయం దోషః। ద్వయోర్వచనయోర్భిన్నవిషయత్వాత్। జ్యోతిఃశాస్త్రప్రసిద్ధం మధ్యమమానమ్ ఆశ్రిత్య ద్వాత్రింశద్భిరితి వచనం ప్రవృత్తమ్। యస్మిన్మాస ఇతి తు స్ఫుటమానమాశ్రిత్య ప్రవృత్తమ్। నను మధ్యమమానమవృత్తోఽధికమాసో జ్యోతిఃశాస్త్రవ్యవహార ఏవోపయుజ్యతే, న తు శ్రౌతస్మార్త్తయోః। తస్య శుక్లప్రతిపదాదిదర్శాన్తత్వనియమాసమ్భవాత్। షోడశభిర్ఘటికాచతుష్టయేన చోపేతేషు ద్వాత్రిశన్మాసేషు గతేషు సోఽధిమాసో విధీయతే। తత్ర యది దర్శాన్తా మాసా వివక్షితాస్తదా కృష్ణద్వితీయాయాం ఘటికాచతుష్టయే గతే అధిమాసస్యోపక్రమః ప్రసజ్యేత। అథానియతోపక్రమావసానా ద్వాత్రింశన్మాసా వివక్షేరంస్తదాపి శుక్లప్రతిపదాదిదర్శాన్తో మాస ఇత్యేష నియమో న లభ్యతే। శ్రౌతస్మార్త్తవ్యవహారోపయోగిని త్వధికమాసేఽస్తి నియమః। తథాచ లఘుహారీతః। ఇన్ద్రాగ్నీ యత్ర హుయేతే మాసాదిః పరికీర్త్తితః అగ్నీషోమౌ స్మృతౌ మధ్యే సమాప్తౌ పితృసోమకౌ॥ తమతిక్రమ్య తు యదా రవిర్గచ్చేత్ కదాచన। ఆద్యో మలిమ్లుచో జ్ఞేయో ద్వితీయః ప్రాకృతః స్మృతః॥ అయమర్థః। దర్శపూర్ణమాసయాజినా శులప్రతిపది దర్శేష్టిదేవావిన్ద్రాగ్నీ హూయేతే। కృష్ణప్రతిపది తు పూర్ణమాసేష్టిదేవావగ్నీషోమౌ। అమావాస్యాయాం పిణ్డపితృయజ్ఞదేవౌ పితృసోమకౌ। తత్రైవం సతి శుక్లప్రతిపదాదిదర్శాన్తో మాసః। సంక్రాన్తిరహితోఽధిమాస ఇత్యర్థల్లభ్యతే ఇతి। తస్మాన్మధ్యమమానగణనా శ్రౌతస్మార్త్తయోర్నోపయుక్తా। బాఢమ్। తథాపి కాలాధిక్యాన్మలమాస ఇత్యస్మిన్నంశే తదుదాహరణమిత్యదోషః। యత్తు, మాసే త్రింశత్తమే భవేదిత్యుదాహృతం తచ్ఛ్రౌతస్మార్త్తయోరుపయుజ్యతే। స్ఫుటమానసిద్ధత్వాత్। తాదృశం చ అధిమాసముదాహరామః। అష్టపఞ్చాశదుక్తశతద్వయాధికే శకవర్షాణాం సహస్రే గతే సతి సమనన్తరభావీ యోఽయమీశ్వరస్తస్మిన్ శ్రావణమాసోఽధికః। తతః పూర్వభావీ యో భావసంవత్సరస్తస్మిన్ ఫాల్గునమాసోఽధికః। తయోః సంవత్సరయోర్మధ్యవర్తినౌ యౌ యువధాతృసంవత్సరౌ తదాద్యాశ్చాతుర్వింశతిమాసా ఈశ్వరసంవత్సరే చ చత్వారశ్చైత్రాద్యాః। తథా సతి యథోక్తఫాల్గునమారభ్య గణనాయాం యథోక్తః శ్రావణమాసస్త్రింశత్తమో భవతి। అనేన న్యాయేన షష్టిమాసాత్మకేషు పఞ్చసు వత్సరేషు

ద్వావఽధికమాసౌ సమ్పద్యేతే। తదుక్తం మహాభారతే, పఞ్చమే పఞ్చమే వర్షే ద్వౌమాసావధిమాసకౌ తేషాం కాలాతిరేకేణ గ్రహాణామతిచారత ఇతి। నన్వధికమాసస్య కచిన్త్రింశత్తమత్వం వ్యభిచరతి। న్యూనాధికసంఖ్యాయా అపి దర్శనాత్। తథాహి। యథోక్తేశ్వరసంవత్సరోత్తరభావిని చిత్రభానుసంవత్సరే వైశాఖమాసోఽధికః। తత ఉత్తరభావిన తారణసంవత్సరే వ్యవహితే పార్థివసంవత్సరే భాద్రపదమాసోఽధికః। తథాచ తస్యైకోనత్రింశత్వం సంపద్యతే। తథా ఖరసంవత్సరే వైశాఖమాసోఽధికః నన్దనసంవత్సరవ్యవహితే విజయసంవత్సరే భాద్రపదమాసోఽధిక ఇతి। తత్రాప్యేకోనత్రింశత్వమ్। తథా దుర్ముఖసంవత్సరే శ్రావణమాసోఽధికః। హేమలమ్బివిలమ్బిసంవత్సరద్వయవ్యవహితే వికారిసంవత్సరే జ్యేష్ఠోఽధికః తథాచ తత్ర పఞ్చత్రింశత్వం సంపద్యతే। తస్మాన్మాసే త్రింశత్తమే భవేదిత్యేతదయుక్తం భవతి। నాయం దోషః। త్రింశత్తమస్య ఉపలక్షణత్వేనాఙ్గీకారాత్। ఉదాహరణప్రదర్శనార్థమేతదుక్తమిత్యవిరోధః॥

ఇదమత్ర విచార్యతే। కిమయం మలమాసః స్వతన్త్ర, ఉత పూర్వస్య శుద్ధమాసస్య శేషః, ఆహోస్విదుత్తరస్య శుద్ధమాసస్య శేష ఇతి। న చ కాకదన్తపరీక్షేయమనుష్ఠానానుపయోగాదితి శఙ్కనీయమ్। ప్రత్యాబ్దికాద్యనుష్ఠానే తద్విచారస్యోపయుక్తత్వాత్। తథాహి। శుద్ధాషాఢశుద్ధశ్రావణయోర్మధ్యే యదా మలమాసస్తదా తస్య స్వాతన్త్ర్యే తస్మిన్ ప్రత్యాబ్దికమేవ న ప్రాప్నోతి। పూర్వస్యోత్తరస్య వా శేషత్వే శేషిణి మాసే యత్ ప్రత్యాబ్దికాది తస్య మలమాసేఽప్యనుష్ఠానం భవతి। పితృకార్యాణి చోభయోరితి వచనాత్। తస్మాత్ సార్థకో విచారః। తత్ర స్వాతన్త్ర్యం తావద్ ఋుతునిర్ణయే నిరస్తమ్। పారతన్త్ర్యేఽపి పూర్వశేషత్వం యుక్తమితి కేచిదాహుః। తత్రోపపత్తిం కేచిదిచ్ఛన్తి చోపన్యస్యన్తి చ, మేషాదిసంక్రాన్తయశ్చైత్రాదిసంజ్ఞానాం ప్రయోజికాః। తథాచ జ్యోతిఃశాస్త్రేఽభిహితమ్। మేషాదిస్థే సవితరి యో యో మాసః ప్రపూర్యతే చాన్ద్రః చైత్రాద్యః స విజ్ఞేయః పూర్తిద్విత్వేఽధిమాసోఽన్త్య ఇతి। యదా సవితర్యేకరాశిస్థే సతి దర్శద్వయం పూర్యతే తదానీమన్త్య ఉత్తరదర్శావసానకో మాసోఽధిమాసో, న తత్పూర్వదర్శాఽవసానక ఇత్యర్థః। యదా శుద్ధాఽఽషాఢస్య బహులచతుర్దశ్యాం దర్శే వా కర్కటమంక్రాన్తిర్భవతి, శుద్ధశ్రావణమాసస్య శుక్లపక్షే ప్రతిపది ద్వితీయాయాం వా సింహసంక్రాన్తిస్తదా కర్కటసంక్రాన్తియుక్తస్య శుద్ధమాసస్యాషాఢత్వం యుక్తమ్। తదీయదర్శస్య కర్కటకస్థే రవావవసితత్వాత్। సింహసంక్రాన్తియుక్తస్యాఽపి శ్రావణత్వముచితమ్। తదీయదర్శస్య సింహస్థే రవావవసితత్వాత్ తేనైవ న్యాయేన తయోర్మధ్యవర్తినః సంక్రాన్తిరహితమాసస్య దర్శః కర్కటస్థ ఏవ రవౌ పూర్యత ఇతి పూర్వాషాఢవదేతస్యాప్యాషాఢత్వముచితమ్। అత్రోచ్యతే। మేషాదీనాం శుద్ధమాససంజ్ఞాం ప్రత్యేవ ప్రయోజకత్వమ్। మలమాసస్యోత్తరమాసశేషత్వస్మరణాత్। తథాచ జ్యోతిః పితామహః। షష్ట్యా తు దివసైర్మాసః కథితో బాదరాయణైః పూర్వార్ధం తు పరిత్యజ్య కర్తవ్యా ఉత్తరే క్రియా ఇత్యన్యత్రాపి

షష్టిదినాత్మకం మాసం ప్రకృత్య ఉక్తమ్। ఆద్యో మలిమ్లుచో జ్ఞేయో ద్వితీయః ప్రాకృతః స్మృత ఇతి। ఏవం షష్టిదినో మాసస్తదర్ధం తు మలిమ్లుచ ఇతి చ। జ్యోతిఃశాస్త్రేఽన్తరేఽపి। షష్ట్యా హి దివసైర్మాసః కథితో బాదరాయణైః। పూర్వమర్ధం పరిత్యజ్య ఉత్తరార్ధం ప్రశస్యత ఇతి॥ అస్త్వేవం సంక్రాన్తిరహితస్య మలమాసస్యోత్తరశేషత్వం ద్విసంక్రాన్తియుక్తస్య తు కథమితిచేత్। ఉచ్యతే। ప్రథమం తావత్ స్వరూపం నిరూప్యతే। తచ్చ జ్యోతిః సిద్ధాన్తేఽభిహితమ్। అసంక్రాన్తిమాసోఽధిమాసః స్ఫుటః స్యాద్ ద్విసంక్రాన్తిమాసః క్షయాఖ్యః కదాచిత్ క్షయః కార్త్తికాదిత్రయే నాన్యతః స్యాత్ తదా వర్షమధ్యేఽధిమాసద్వయం చేతి॥ అయమర్థః। స్ఫుటమానేన యోఽయమసంక్రాన్తః స స్ఫుటోఽధిమాసః। తేనైవ మానేన యోఽయం ద్విసంక్రాన్తియుక్తః క్షయమాసః। స చ కార్త్తికమార్గశీర్షపౌషష్వేవ త్రిష్వన్యతమో భవతి। నాన్యేషు మాఘాదిషు నవసు। ఏవంవిధక్షయమాసయుక్తం వర్షే క్షయమాసాత్ పూర్వేషు త్రిషు మాసేషు మధ్యే కశ్చిదధికమాసో భవతి। క్షయమాసాదూర్ధ్వమపి మాసత్రయమధ్యే పరోఽధిమాసః। తదేవంవిధమేకవర్షస్య మలమాసత్రయం చిరేణ కాలేన యదా కదాచిదాయాతి, న త్వేకాధిమాసవత్ పునః పునః సహసా సమాయాతి। తత్త్రితయాఽఽగమనకాలశ్చ సిద్ధాన్తశిరోమణౌ దర్శితః। గతేఽబ్ధ్యద్రినన్దైర్మితే శాకకాలే తిథీశైర్భవిష్యత్యథాఙ్గాక్షసూర్యైః గజాద్ర్యగ్నిభూమిస్తథా ప్రాయశోఽయం కువేదేన్దువర్షైః క్వచిద్గోకుభిశ్చ॥ అస్యాయమర్థః। చతుఃసప్తత్యధికనవశతసంఖ్యాకైర్వర్షైః పరిమితే శకకాలే కశ్చిదుక్తమాసత్రయోపేతో వత్సరో గతః। యథోక్తసంఖ్యా చాబ్ధ్యద్రినన్దైరిత్యనేన పదేన వివక్షితా। అబ్ధయశ్చత్వారః। అద్రయః సప్త। నన్దా నవ। ఏతత్సంఖ్యాత్రయగమకా అఙ్కా గణకమసిద్ధ్యా ప్రాతిలోమ్యేన లిఖితా యథోక్తసంఖ్యాయాం పర్యవస్యన్తి। తిథీశైరత్రాపి, తిథయః పఞ్చదశ। ఈశా ఏకాదశ। తత్ర గణకైరఙ్కేషు ప్రక్షిప్తేషు పఞ్చదశాధికశతయుక్తసహస్రమంఖ్యా సమ్పద్యతే। తావద్భిః శకవర్షైర్మితే కాలే కశ్చిదుక్తమాత్రయోపేతః సంవత్సరః। అఙ్గాఽక్షసూర్యైరిత్యత్ర అఙ్గాని షట్। అక్షాణీన్ద్రియాణి పఞ్చ। సూర్యా ద్వాదశ। తత్రాఙ్కప్రక్షేపే సతి షట్పఞ్చాశదధికశతద్వయోపేతసహస్రసంఖ్యోపపద్యతే। తావద్భిర్వత్సరైర్భితే శకకాలే యథోక్తమాసత్రయోపేతః కశ్చిత్ సంవత్సరః। అస్య చోదాహరణం, పూర్వోదాహృత ఈశ్వరసంవత్సరప్రాచీనో భావసంవత్సరః। తత్ర హి భాద్రపదబహులామావాస్యాయాం కన్యాసంక్రాన్తిః। తత ఊర్ధ్వమసంక్రాన్తమేకం మాసమతీత్య ఉత్తరయోర్మాసయోః క్రమేణ తులావృశ్చికసంక్రాన్తీ। తత ఊర్ధ్వమేకస్మిన్నేవ మాసే శుక్లప్రతిపది ధనుఃసంక్రాతిదర్శే మకరసంక్రాన్తిః। అనన్తరే మాసే దర్శే తత ఊర్ధ్వమేకమసంక్రాన్తమాసమతీత్య ఉత్తరస్యాం శుక్లప్రతిపది మీనసంక్రాన్తిః। ఏవం సత్యేకస్మిన్నేవ బత్సరే ద్వావసంక్రాన్తౌ మాసౌ। ఏకో ద్విసంక్రాన్తిమాస ఇతి యథోక్తమాసత్రయం సమ్పద్యతే। గజాద్ర్యగ్నిభూభిరిత్యత్రాపి గజా అష్టావద్రయః సప్తాగ్నయస్త్రయః। భూరేకా। తత్రాఙ్కప్రక్షేపే సత్యఽష్టసప్తత్యధికశతత్రయోపేతసహస్రసంఖ్యా సమ్పద్యతే। తావద్భిర్వత్సరైర్మితే శాకకాలే కశ్చిదుక్తవిధః సమ్పద్యతే వత్సరః। కువేదేన్దువర్షైరిత్యత్ర కురేకా। వేదాశ్చత్వారః। ఇన్దురేకః। తత్రాఙ్కప్రక్షేపేణైకచత్వారింశత్యధికశతసంఖ్యా భవతి। ఏతావద్భిర్వర్షైః క్వచిత్

పూర్వోత్తరక్షయమాసయోర్వ్యవధానం భవతి। గోకుభిశ్చేత్యత్ర నపుంసకవర్జితేషు స్వరాక్షరేషు గణ్యమానేష్వోకారో నవమః సమ్పద్యతే। కురేకా। తత్రాఙ్కప్రక్షేపే సతి ఏకోనవింశతిర్భవతి। తావద్భిర్వత్సరైః క్వచిత్ పూర్వోత్తరయోః క్షయమాసయోర్వ్యవధానం భవతి। అత్ర ద్విసంక్రాన్తియుక్తస్య క్షయసంజ్ఞాయాముపపత్తిరుచ్యతే। యదా ధనుఃస్థే రవౌ దర్శపూర్త్తిస్తదా తస్య మేషాదిస్థవచనేన మార్గశీర్షత్వం ప్రాప్తమ్। తథా సతి పూర్వోదాహృతే ద్విసంక్రాన్తే మాసే ధనుఃస్థే రవౌ దర్శో న సమాప్తః, కిన్తు మకరస్థే। అతః పౌషమాసత్వం తస్య సమ్పన్నమ్। తథాచ మార్గశీర్షస్య తత్ర లుప్తత్వాత్తస్య క్షయసంజ్ఞా యుక్తా। అత ఏవైకమాసగ్రాసిత్వాదంహసః పాపస్య పతిరితి వ్యుత్పత్త్యా స ఏవాంహస్పతిసంజ్ఞయాఽపి వ్యవహ్రియతే। స చ వ్యవహారో బార్హస్పత్యే జ్యోతిర్గ్రన్థే దృశ్యతే। యస్మిన్మాసే న సంక్రాన్తిః సంక్రాన్తిద్వయమేవ చ సంసర్పాంహస్పతీ మాసావధిమాసశ్చ నిన్దిత ఇతి॥ తత్ర క్షయమాసాత్ ప్రాచీనోయోఽసంక్రాన్తః సంసర్పః। అసంక్రాన్తత్వేనేతరాధికమాసవత్ కర్మాఽనర్హతాయాం ప్రాప్తాయాం తదపవాదేన కర్మార్హః సన్ సమ్యక్ సర్పతీతి సంసర్పః। తస్య కర్మానఈత్వప్రాప్తిరేవ స్మర్యతే। సినీవాలీమతిక్రమ్య యదా సంక్రమతే రవిః రవిణా లఙ్ఘితో మాసో హ్యనర్హః సర్వకర్మసు ఇతి। తదపవాదశ్చైవం స్మర్యతే। మాసద్వయేఽబ్దమధ్యే తు సంక్రాన్తిర్న యదా భవేత్ ప్రాకృతస్తత్ర పూర్వః స్యాదధిమాసస్తథోత్తర ఇతి॥ సంక్రాన్తిరహితయోర్ద్వయోర్మాసయోర్యః పూర్వోఽసంక్రాన్తః స ప్రాకృతః శుద్ధః కర్మార్హ ఇయర్థః। అస్మిన్నేవార్థే జాబాలిః। ఏకస్మిన్నేవ వర్షే తు ద్వౌమాసావధిమాసకౌ। ప్రాకృతస్తత్ర పూర్వః స్యాదుత్తరస్తు మలిమ్లుచ ఇతి। అతఃసంసర్పత్వం తస్యోపపన్నమ్। అసంక్రాన్తమాసద్వయమధ్యవర్త్తినః క్షయమాసస్యాంఽహస్పతిత్వనిరుక్తిః పూర్వమేవ దర్శితా। తదుత్తరభావినోఽసంక్రాన్తస్య కాలాధిక్యా-దధిమాసత్వమ్। ఏతే త్రయోఽపి జ్యోతిఃశాస్త్రప్రసిద్ధే వివాహాదౌ నిన్దితాః। యథోక్తప్రకారేణాంహస్పతినామ్నః క్షయమాసస్య ద్వితీయసంక్రాన్తిప్రయుక్తనామసమ్భవే సతి శుద్ధమాసవత్ స్వాతన్త్ర్యాన్న పూర్వోత్తరమాసశేషత్వశఙ్కావకాశః। నన్వేకాధికమాసోపేతసంవత్సరస్య త్రయోదశమాసాత్మకత్వం యథా తథాధిమాసద్వయోపేతసంవత్సరస్య చతుర్దశాత్మకత్వం ప్రాప్తమ్। న చ తద్యుక్తమ్। త్రయోదశం తు శ్రుతిరాహ మాసమ్। చతుర్దశః క్వాఽపి న చైత్ర దృష్ట ఇతి వచనాత్। నైష దోషః। అసంక్రాన్తత్వేనాధికత్వమ-ప్రసక్తియుక్తయోర్ద్వయోర్మధ్యే పూర్వస్యాధిమాసత్వనిషేధాత్। ఉక్తం హి జ్యోతిః సిద్ధాన్తే, ఘటకన్యాగతే సూర్యే వృశ్చికే వాఽథ ధన్విని మకరే వాఽథ కుమ్భే వా నాఽధిమాసో విధీయత ఇతి॥ అయమర్థః। వృశ్చికాదిషు చతుర్షు మాసేషు యదా మలమాసః ప్రాప్నోతి తదా సూర్యే తులాకన్యయోర్వర్త్తమానే సత్యఽసంక్రాన్తోఽపి నాఽధిమాస ఇతి। ఘటకన్యాగత ఇత్యుపలక్షణమ్। పూర్వేష్వపి ప్రసక్తోఽసంక్రాన్తో నాధిమాసః॥ తదుక్తం బ్రహ్మసిద్ధాన్తే। చైత్రాదర్వాజ్ నాధిమాసః పరతస్త్వధికో భవేదితి। చైత్రాదారభ్యోపరితనేషు మాసేషు యదా యౌ కౌచిన్మాసావసంక్రాన్తౌ తదా తయోరర్వాచీనః పూర్వో నాధిమాసః। ఉత్తరస్తు భవత్యధిమాసః। నను మా భూచ్చతుర్దశమాసత్వప్రాప్తిః। తథాప్యేకాదశమాసత్వం సమ్ప్రసజ్యేతేత్యస్త్యేవ దోషః। తథాహి। ద్వాదశమాసాః సంవత్సర ఇత్యేషా నిత్యవచ్ఛ్రుతిః సంసంక్రాన్తాన్మాసానుద్దిశ్య

ప్రవృత్తా। అస్తి త్రయోదశో మాస ఇత్యాహురసంక్రాన్తస్య కాదాచిత్కస్య పృథక్ శ్రవణాత్। తథాచ సతి ప్రకృతే క్షయమాసోపేతే త్రయోదశమాసాత్మకే సంవత్సరే ద్వయోరసంక్రాన్తయోః పరిత్యాగే సతి అవశిష్టాః సంసక్రాన్తా ఏకాదశైవ। తమో నిత్యవచ్చ్యుతివిరోధః। నాయం దోషః। సంక్రాన్తిద్వయయుక్తస్య క్షయస్య మాసద్వయత్వేన పరిగణనాత్। తథాచ స్మర్యతే। తిథ్యర్ద్ధే ప్రథమే పూర్వో ద్వితీయేఽర్ద్ధే తథోత్తరః మాసావితి బుధైశ్చిన్త్యౌ క్షయమాసస్య మధ్యగావితి॥ జ్యోతిఃశాస్త్రే ద్విసంక్రాన్తియుక్తక్షయమాసాదాద్యసంక్రాన్తేః క్వచిత్ పూర్వత్ర చాలనసంస్కారోఽస్తీత్యుక్తమ్। తథాచ యదా చాలనమస్తి తదా పూర్వస్యాసంక్రాన్తస్య ససంక్రాతత్వసమ్పాదనాదయం క్షయమాస ఏకత్వేనైవ పరిగణనీయః। యదా తు చాలనం నాస్తి తదా యథోక్తప్రకారేణ మాసద్వయాత్మకత్వం ద్రష్టవ్యమ్। యథోక్తం వటేశ్వరసిద్ధాన్తే, యది న చలతి వై మాసయుగ్మం విచిన్త్యమితి॥ ఇత్థం మలమాసస్వరూపం నిరూపితమ్।

అథ తత్ర వర్జ్యావర్జ్యవివేకః క్రియతే। తత్రైవ పైఠీనసిః। శ్రౌతస్మార్త్తక్రియాః సర్వా ద్వాదశే మాసి కీర్త్తితాః త్రయోదశే తు సర్వాస్తా నిష్ఫలాః పరికీర్త్తితాః। తస్మాత్త్రయోదేశే మాసే కుర్యాత్తా న కథఞ్చన। కుర్వన్ననర్థమేవాశు కుర్యాదాత్మవినాశనమితి। అత్ర నిష్ఫలా ఇత్యభిధానాత్ ఫలకామనయా ప్రవృత్తం కర్మ నిషిద్ధ్యత ఇతి గమ్యతే। తథాచ స్మృత్యన్తరే। ఇష్ట్యాది సర్వకామ్యం తు మలమాసే వి వర్జయేదితి। నచ సర్వాస్తా ఇత్యభిధానాన్నిత్యనైమిత్తికయోరపి నిషేధః శఙ్కనీయః। నిత్యనైమిత్తికే కుర్యాత్ ప్రయతః సన్మలిమ్లుచ ఇతి బృహస్పతివచనాత్। జాబాలినాఽపి తథైవోక్తమ్। నిత్యనైమిత్తికే కుర్యాచ్ఛ్రాద్ధం కుర్యాన్మలిమ్లుచే తిథినక్షత్రతారోత్థం కామ్యం నైవ కదాచనేతి। యోఽయం మలమాసే కామ్యనిషేధః, అసావారమ్భసమాప్తివిషయః। అసూర్యా నామ యే మాసా న తేషు మమ సంమతః వ్రతానాం చైవ యజ్ఞానామారమ్భశ్చ సమాప్తయ ఇత్యారమ్భసమాప్త్యోరేవాఽధిమాసే ప్రతిషేధాత్। ఆరమ్భసమాప్త్యోర్మధ్యపాతిన్యధిమాసే త్వారబ్ధం కామ్యమనుష్ఠేయమ్। అధిమాసే నిపతితే హ్యేష ఏవ విధిక్రమ ఇతి స్మరణాత్।

యత్తు కాఠకగృహ్యే సమాప్తిప్రతిప్రసవవచనం –

ప్రవృత్తం మలమాసాత్ప్రాక్ కామ్యకర్మాసమాపితమ్ ఆగతే మలమాసేఽపి తత్సమాప్తిర్న సంశయ ఇతి॥ తత్ సావనమానప్రవృత్తకృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాఽహీనసత్రాదివిషయమ్। ఆవశ్యకం తు యత్ కామ్యం కర్మ తన్మలమాసేఽప్యనుష్ఠేయమ్। తద్యథా ప్రక్రాన్తే మలమాసే తదూద్విత్రేషు దినేషు గతేషు యది కశ్చిద్ బాలో బ్రహ్మరాక్షసాదినా గృహ్యేత తదా రాక్షోఘ్నేష్టిః సద్య ఏవ కర్త్తవ్యా। మలమాససమాప్తిప్రతీక్షాయాం

బాలాదిమరణప్రసఙ్గాత్। సా చేష్టిః కామ్యకాణ్డే శ్రూయతే। అగ్నయే రక్షోఘ్నే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేత్। యం రక్షాంసి సంచేరన్నగ్నిమేవ రక్షోహణం స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవాస్మాద్రక్షాంస్యపహన్తీతి। సంచేరన్ సమవేయుః గృహ్ణీయురితి యావత్। ఉపధావతి। దేవతాం ప్రియేణ హవిర్భాగేన తోషయతి। అస్మాద్రక్షోగృహీతాదిష్టికర్తృ రక్షాంస్యపనయతీతి। తథైవాభిచరతః ప్రతిచరతశ్చ కాచిదిష్టిః శ్రూయతే। ఆగ్నావైష్ణవమేకాదశకపాలం నిర్వపేదభిచరన్నితి ప్రతి వై పురస్తాదభిచరన్తమభిచరన్తి ద్వే ద్వే పురోఽనువాక్యే కుర్యాదితి చ। తత్ర ద్వయోరప్యేకైవేష్టిః। అభిచరత ఏకైకా పురోనువాక్యా, ప్రతిచరతస్తు ద్వే ద్వే ఇతి విశేషః। కాలవిలమ్బప్రతీక్షాఽత్రాపి న భవతి। బాధకే శత్రౌ ప్రత్యాసన్నే సతి తదైవాభిచారస్య కర్తవ్యత్వాత్। ప్రతిచారస్యాపి స ఏవ కాలః। ఏతయైవ యజేతాభిచర్యమాణ ఇతి వర్తమానవాచినా శానచ్ప్రత్యయాన్తేన శబ్దేన ప్రతిచారకర్తురభిచారసమకాలత్వవిశేషణాత్। ఏవం ప్రబలజ్వరరాజరోగరాజద్రోహాదినా యదాపమృత్యుః ప్రసక్తస్తదాపి సద్య ఏవేష్టిః కర్తవ్యా। ఇష్టిస్తు శ్రూయతే, యో మృత్యోర్బిభీయాత్తస్మా ఏతాం ప్రాజాపత్యాం శతకృష్ణలాం నిర్వపేత్। ప్రజాపతిమేవ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవాఽస్మిన్నాయుర్దధాతి సర్వమాయురేతి ఇతి। కృష్ణలాః సువర్ణశకలాని యవత్రయపరిమితాని। తాని చ శతసంఖ్యాకాని యస్యాం నిర్వపణీయాని సేష్టిః శతకృష్ణలా। యదా వృష్ట్యభావాత్ సస్యాని శుష్యన్తి మలమాసశ్చాగతస్తదా, కారీర్యా వృష్టికామో యజేతేతి చ విహితేష్టిర్న కాలబిలమ్బం సహతే। ఏవం స్మార్తాన్యప్యావశ్యకాని ఉదాహరణాని। నిత్యనైమిత్తికయోరపి యద్ అనన్యగతికం తదేవ మలమాసే కార్యమ్। అనన్యగతికం నిత్యం కుర్యాన్నైమిత్తికం తథేతి స్మరణాత్। కాఠకగృహ్యేఽపి। మలేఽనన్యగతిం కుర్యాన్నిత్యాం నైమిత్తికీం క్రియామితి। అనన్యగతికాని చ నిత్యాని గృహ్యపరిశిష్టే ఉదాహృతాని। అవషట్కారహోమాశ్చ పర్వ చాగ్రయణం తథా మలమాసే తు కర్తవ్యం కామ్యా ఇష్టీర్వివర్జయేదితి॥ అవషట్కారహోమా అగ్నిహోత్రోపాసనవైశ్వదేవాదయః। పర్వ దర్శపూర్ణమాసౌ పార్వణస్థాలీపాకశ్చ। దర్శాదీనాం నిత్యత్వమకరణే ప్రత్యవాయాదవగన్తవ్యమ్। తథాచాఽఽథర్వణికాశ్చామనన్తి, యస్యాగ్నిహోత్రమదర్శమ-పూర్ణమాసమనాగ్రయణమఽతిథివర్జితమహుతమవైశ్వదేవమ-విధినా హుతమ్, ఆసప్తమాంస్తస్య లోకాన్ స హినస్తీతి। గత్యన్తరయుక్తాని తు నిత్యాని తత్ర వర్జ్యాని। తదుక్తం కాఠకగృహ్య పరిశిష్టే। సోమయాగాదికర్మాణి నిత్యాన్యపి మలిమ్లుచే షష్ఠీష్ట్యాగ్రయణాధానచాతుర్మాస్యాదికాన్యపి॥ మహాలయాఽష్టకాశ్రాద్ధోపాకర్మాద్యపి కర్మ యత్। స్పష్టమాసవిశేషాఖ్యవిహితం వర్జయేన్మల ఇతి। సోమయాగో వసన్తే విహితస్తస్య మలమాసవివర్జనేఽపి శుద్ధమాసేఽనుష్ఠానసంభవాత్ సగతికత్వమ్। షష్ఠీష్టిః కాఠకశాఖాదౌ ప్రసిద్ధా। నచాగ్రయణస్య సగతికాగతికయోరుదాహరణం విరుద్ధమితి శఙ్కనీయమ్। తస్య మలమాసే వికల్పితత్వాత్। తదాహ పైఠీనసిః। సంక్రాన్తిరహితే మాసి కుర్యాదాగ్రయణం న వేతి। అనన్యగతికాని నైమిత్తికాని గ్రహణస్నానాదీని। తేషాం మలమాసేఽపి కర్తవ్యతామాహ యమః। చన్ద్రసూర్యగ్రహే స్నానం శ్రాద్ధదానజపాదికమ్ కార్యాణి మలమాసేఽపి నిత్యనైమిత్తికం తథేతి। సగతికాని తు నైమిత్తికాని జాతేష్ట్యాదీని। వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం

నిర్వపేత్ పుత్రే జాత ఇతి విహితాయా ఇష్టేరాశౌచేఽవసితే యథాఽనుష్ఠానం తద్వన్మలమాసేఽప్యవసితేఽనుష్ఠాతుం శక్యత్వాత్ సగతికత్వమ్। యథోక్తరీత్యా కామ్యమావశ్యకమనన్యగతికే నిత్యనైమిత్తికే అపి మలమాసే కార్యాణి, నేతరాణీతి సామాన్యతో వర్జ్యవివేకః సంపన్నః। తాని చ కార్యాకార్యాణి కాలాదర్శకారః సంగృహ్యోత్థ్యముదాజహార। ద్వాదశాహసపిణ్డాన్తం కర్మ గ్రహణజన్మనోః సీమన్తపుంసవే శ్రాద్ధం ద్వావేతౌ జాతకర్మ చ॥ రోగే శాన్తిరలభ్యే చ యోగే శ్రాద్ధం వ్రతాని చ। ప్రాయశ్చిత్తం నిమిత్తస్య వశాత్ పూర్వే పరత్ర వా॥ అబ్దోదకుమ్భమన్వాదిమహాలయయుగాదిషు। శ్రాద్ధం దర్శేష్వఽహరహః శ్రాద్ధమూనాదిమాసికమ్॥ మలిమ్లుచాన్యమాసేషు మృతానాం శ్రాద్ధమాబ్దికమ్। శ్రాద్ధం తు పూర్వదృష్టేషు తీర్థేష్వేవ యుగాదిషు॥ మన్వాదిషు చ యద్దానం దానం దైనన్దినం చ యత్। తిలగోభూహిరణ్యానాం సన్ధ్యోపాసనయోః క్రియా॥ పర్వహోమశ్చాగ్రయణం సాగ్నేరిష్టిశ్చ పర్వణోః। నిత్యాఽగ్నిహోత్రహోమశ్చ దేవతాతిథిపూజనమ్॥ స్నానం చ స్నానవిధినా అభక్ష్యాపేయవర్జనమ్॥ తర్పణం చ నిమిత్తస్య నిత్యత్వాదుభయత్ర చ॥ అనిత్యమనిమిత్తం చ దానం చ మహదాదికమ్॥ అగ్న్యాధానాధ్వరాపూర్వతీర్థయాత్రాఽమరేక్షణమ్॥ దేవారామతడాగాదిప్రతిష్ఠా మౌఞ్జీబన్ధనమ్। ఆశ్రమస్వీకృతిః కామ్యవృషోత్సర్గశ్చ నిష్క్రమః॥ రాజాఽభిషేకః ప్రథమశ్చూడాకర్మ వ్రతాని చ। అన్నప్రాశనమారమ్భో గృహాణాం చ ప్రవేశనమ్॥ స్నానం వివాహో నామాని తథాఽఽపన్నం మహోత్సవమ్। వ్రతారమ్భం సమాప్తిం చ కామ్యం కర్మ చ పాప్మనః॥ ప్రాయశ్చిత్తం తు సర్వస్య మలమాసే వివర్జయేత్॥ ఉపాకర్మోత్సర్జనం చ పవిత్రదమనార్పణమ్। అవరోహశ్చ హైమన్తః సర్పాణాం బలిరష్టకాః॥ ఈశానస్య బలిర్విష్ణోః శయనం పరివర్తనమ్। దుర్గేన్ద్రస్థాపనోత్థానే ధ్వజోత్థానం చ వజ్రిణః॥ పూర్వత్ర ప్రతిషిద్ధాని పదత్రాఽన్యశ్చ ద్వైవికమితి॥ అత్ర, ద్వాదశాహేత్యారభ్య నిత్యత్వాపునయత్ర చేత్యన్తేన గ్రన్థేన కర్తవ్యసంగ్రహః। అనిత్యమనిమిత్తం చేత్యారభ్య వర్జయేద్ధిత్యన్తేన వర్జ్యసంగ్రహః। ఉపాకర్మేత్యారభ్య పరత్రాన్యచ్చ ద్వైవికమిత్యన్తేన మలవర్జితానాం సతాం శుద్ధమాసే ఆవశ్యకకర్తవ్యత్వేన సంగ్రహః। అత్ర చ సర్వత్ర సాక్షివచనాన్యుదాహరామః। యమః., గర్భే వార్ధుషికే భృత్యే శ్రాద్ధకర్మణి మాసికే సపిణ్డీకరణే నిత్యే నాధిమాసం వివర్జయేత్॥ తీర్థస్నానం జపో హోమో యవవ్రీహితిలాదిభిః। జాతకర్మాన్త్యకర్మాణి నవశ్రాద్ధం తథైవ చ॥ మఘాత్రయోదశీశ్రాద్ధం శ్రాద్ధాన్యపి చ షోడశ। చన్ద్రసూర్యగ్రహే స్నానం శ్రాద్ధదానజపాదికమ్॥ కార్యాణి మలమాసేఽపి నిత్యం నైమిత్తికం తథేతి॥ మాసికే శ్రాద్ధకర్మణి = అమావాస్యాశ్రాద్ధకర్మణీత్యర్థః। నిత్యే నిత్యదానే। హోమోఽగ్నౌపాసనహోమః। అన్త్యకర్మాణి దహనోదకపిణ్డదానాస్థిసఞ్చయనాదీని। స్మృత్యన్తరే, శ్రాద్ధజాతకనామాని యే చ సంస్కారసవ్రతాః మలిమ్లుచేఽపి కర్తవ్యా ఇష్టిః కామ్యాశ్చ వర్జయేదితి। సంస్కారా అన్నప్రాశనానిష్క్రమణాదయః। సవ్రతాశ్చాతుర్మాస్యవ్రతాదయః। మభస్తిః, ఏకోద్దిష్టం తు యచ్ఛ్రాద్ధం తన్నైమిత్తికముచ్యతే తత్ కార్యం పూర్వమాసే చ కాలాధిక్యే చ ధర్మత ఇతి॥ గౌతమః, జాతకర్మణి యచ్ఛ్రాద్ధం నవశ్రాద్ధం తథైవ చ గ్రహణే పుంసవాదౌ చ తత్ పూర్వత్ర పరత్ర చేతి॥ నిమిత్తవశాదితి వాక్యశేషః। స్మృతిసంగ్రహేఽపి, జాతకర్మ చ పుంసూతిః సీమన్తోన్నయనం వ్రతమ్

మలిమ్లుచేఽపికర్తవ్యం నిమిత్తం యది జాయత ఇతి। మరీచిః, రోగే చాలభ్యయోగే చ సీమన్తే పుంసవేఽపి చ యద్ దదాతి సముద్ధిష్టం పూర్వత్రాపి న దుష్యతీతి॥ నిమిత్తవశాత్ ప్రాయశ్చిత్తాని అచ్ఛిద్రకాణ్డే బహూని శ్రూయన్తే। ఆహితాగ్నిర్యదా అగ్నీనన్వాధాయేష్టిమకృత్వా గ్రామాన్తరే ప్రయాణం కుర్యాత్ తదా తుభ్యం తా ఇతి మన్త్రేణ జుహుయాత్। తథాచ శ్రుతిః సర్వాన్వా ఏషోఽగ్నౌ కామాన్ ప్రవేశయతి వోఽగ్నీనన్వాధాయ వ్రతముపైతి స యదాఽనిష్ట్వా ప్రయావాన్ అకామప్రీతా ఏనం కామా నానుప్రయాషుః। అతేశ్రాఞ్చవీర్యః స్యాత్। స జుహుయాత్। తుభ్యం తా అఙ్గిరస్తమవిశ్వాః సుఖితయః పృథక్ అగ్నే కాన్నాయ యేమిర ఇతి। కామమేవాస్మిన్ దధాతి। కామప్రీతా ఏనం కామా అనుప్రయాన్తి। తేజస్వీ వీర్యవాన్ భవతి। యస్యోభయం హవిరార్త్తిమార్ఛేత్। ఐన్ద్రం పఞ్చశరావమోదనం నిర్వపేదితి। కౌథుభిః, అబ్దమమ్ముఘటం దద్యాదగ్నం చాపి సుసఞ్చితమ్   సంవత్సరే వివృద్ధేఽపి ప్రతిమాసం చ మాసికమితి॥ మరీచిః, ప్రతిమాసం మృతాహే యచ్ఛ్రాద్ధం చ ప్రతివత్సరమ్। మన్వాదౌ చ యుగాదౌ చ మాసపోరుభపోరపీతి॥ మత్స్యపురాణే, వర్షే చాహరహః శ్రాద్ధం దానం చ ప్రతివాసరమ్। గోభూతిలహిరణ్యానాం మాసేఽపి స్యాన్మలిమ్లుచ ఇతి॥ ఏషమత్రభక్ష్యాపేయవర్జనసన్ధ్యావన్దనాదిష్వపి విశేషతః సాక్షివచనాని ఉదాహరణీయాని సామాన్యతస్తు నిత్యనైమిత్తికే కుర్యాత్ ప్రయతః సన్ మలిమ్లుచ ఇతి బృహస్పతివచనం పూర్వమేవోదాహృతమ్॥ ననూదాహృతేషు సంగ్రహవచనేషు భాద్రపదాపరపక్షశ్రాద్ధస్యాప్యుభయత్ర కర్త్తవ్యతా ప్రతీయతే। మహాలయయుగాదిష్వితి తత్ర పఠితత్వాత్। సా చోభయత్ర కర్త్తవ్యంతా స్మృతివిరుద్ధా। మహాలయాష్టకాశ్రాద్ధేతి కాష్ఠకగృహ్యే వర్జ్యత్వస్మరణం పూర్వముదాహృతమ్। భృగురపి, వృద్ధిశ్రాద్ధం తథా సోమమగ్న్యాధేయం మహాలయమ్ । రాజాభిషేకం కామ్యం చ న కుర్యాద్భానులఙ్ఘితే ఇతి॥ నాగరఖణ్డేపి, నభో వాఽథ నభస్యో వా మలమాసో యదా భవేత్। సప్తమః పితృపక్షః స్యాదన్యత్రైవ తు పఞ్చమ ఇతి॥ ఆషాఢీమవధిం కృత్వా సప్తమపఞ్చమౌ ద్రష్టవ్యౌ। ఆషాఢ్యాః పఞ్చమే పక్షే ఇతి వచనాదాషాఢమాసస్యాన్త్యభాగే కర్కటసంక్రాన్తౌ నభసోఽధికమాసత్వమ్। శ్రావణమాసస్యాన్తభాగే సింహసంక్రాన్తౌ నభస్యస్యాధికమాసత్వమ్। తయోరుభయోరపి పక్షయోః కన్యాయాం వర్త్తమానే సవితరి యః కృష్ణపక్షః స సప్తమో భవతి। అసతి తు ద్వివిధేఽధికమాసే పఞ్చమః। తథా సతి సప్తమే విహితస్యాఽపరపక్షశ్రాద్ధస్య మలిననభస్యకృష్ణపక్షేఽనుష్ఠానమయుక్తమ్। నాయం దోషః। సంగ్రహవాక్యగతమహాలయశబ్దేన తీర్థవిశేషస్య వా మఘాత్రయోదశ్యా వా వివక్షణీయత్వాత్। నను మలిమ్లుచాఽన్యమాసేషు మృతానాం శ్రాద్ధమాబ్దికమితి ప్రతిసంవత్సరం ప్రాప్యమాణస్య మృతశ్రాద్ధస్య మాసద్వయకర్త్తవ్యతా సంగ్రహే దర్శితా। సా న యుక్తా। మలమాసే తన్నిషేధాత్। తథాచ సత్యవ్రతః, వర్షే వర్షే తు యచ్ఛ్రాద్ధం మాతాపిత్రోర్మృతేఽహని। మలమాసే న కర్తవ్యం వ్యాఘ్రస్య వచనం యథేతి॥ సత్యతపాః వర్షే వర్షే తు యచ్ఛ్రాద్ధం మృతాఽహని మలిమ్లుచే। కుర్యాత్తత్ర ప్రమీతానామన్యేషాముత్తరత్ర త్వితి। పైఠీనసిః। మలమాసమృతానాం తు శ్రాద్ధం యత్ ప్రతివత్సరమ్। మలమాసే తు కర్త్తవ్యం నాన్యేషాం తు కదాచనేతి। అతః శుద్ధమాసమృతానాం మలమాసే

మృతాహశ్రాద్ధకర్త్తవ్యతావిధానమయుక్తమ్। నైష దోషః। తస్యాభిధానస్య ప్రథమాబ్దికవిషయత్వాత్ । ఆబ్దికం ప్రథమం యత్ స్యాత్తవ కుర్వీత మలిమ్లుచ ఇతి స్మరణాత్। తథా హారీతోఽపి—

అసంక్రాన్తేఽపి కర్త్తవ్యమాబ్దికం ప్రథమం ద్విజైః। తథైవ మాసికం శ్రాద్ధం సంపిణ్డీకరణం తథేతి। లఘుహారీతోఽపి। ప్రత్యబ్దం ద్వాదశే మాసి కార్యా పిణ్డక్రియా సుతైః। కచిత్త్రయోదశేఽపి స్యాదాద్యం ముక్త్వా తు వత్సరమితి। అత్ర ద్వాదశే మాసే పూర్ణే సతి అనన్తరాదేనే కార్యేతి వ్యాఖ్యేయమ్। మాసపక్షతిథిస్పృష్టే యో యస్మిన్ మ్రియతేఽహని। ప్రత్యబ్దం తు తథాభూతం క్షయాహం తస్య తం విదురితి వ్యాసేనాబ్దికదినస్య విశేషితత్వాత్। కేచిత్తు ఆద్యం ముక్త్వా తు వత్సరామత్యేతదన్తరాధిమాసేఽపి యోజయిత్వా కార్త్తికప్రమీతస్య ప్రథమాబ్దికమాశ్వయుజే కుర్వన్తి। తదయుక్తమ్। మాసపక్షే తివచనవిరోధాత్। అన్తిమాఽధిమాసవిషయే తు యథోక్తరీత్యోపపద్యతే। తస్మాచ్ఛుద్ధమాసప్రమీతానాం ప్రథమాఽఽబ్దికం మలమాసే కర్త్తవ్యం, ద్వితీయాద్యాదికం శుద్ధమాస ఇత్యేతయా వివక్షయోభయత్ర కర్త్తవ్యతోక్తా మలమాసమృతానాం యది కదాచిత్ స ఏవ మలమాస ఆగతస్తదా తత్రప్రత్యాబ్దికం మలమాసే ఏవ కర్త్తవ్యం, న తూపరితనే శుద్ధమాసే। తథాచ భృగుః, మలమాసమృతానాం తు యచ్ఛ్రాద్ధం ప్రతివత్సరమ్। మలమాసే తు తత్ కార్యం నాన్యేషాం తు కదాచనేతి॥ అతో మలమాసమృతానాం తు కాదాచిత్కం ప్రత్యాబ్దికం మలమాసే కార్యమ్। శుద్ధమాసమృతానాం చ ప్రథమాబ్దికం తత్ర కార్యమ్। ద్వితీయాద్యాబ్దికం తు శుద్ధమాస ఇతి। ఏవం నిర్ణయమభిప్రేత్య పితృకార్యాణి చోభయోరిత్యాదీని వచనాని ప్రవృత్తాని। అనిత్యమనిమిత్తం చేత్యాదినా యాని వర్జ్యాని సంగృహీతాని తేషు స్మృతయ ఉదాహ్రియన్తే। తత్ర వృద్ధమనుః, అగ్న్యాధేయం ప్రతిష్ఠాం చ యజ్ఞదానవతాని చ వేదవ్రతవృషోత్సర్గచూడాకరణమేఖలాః॥ మాఙ్గల్యమభిషేకం చ మలమాసే వివర్జయేత్॥ బాలే వా యది వా వృద్ధే శుక్రే వాస్తముపాగతే। మలమాస ఇవైతాని వర్జయేద్దైవదర్శనమితి॥ పైఠీనసిజ్యోతిః పరాశరయోరప్యేవమేవ పాఠః। కౌథుమిః, అధిమాసే న కర్త్తవ్యే శ్రాద్ధే సంవత్సరాబ్ది కే। వర్ధవృద్ధ్యాభిషేకాది కర్త్తవ్యమధికే న తు॥ అధిమాసే న కర్త్తవ్యం శ్రాద్ధమాభ్యుదయం తథా। తథైవ కామ్యం యత్కర్మ వత్సరాత్ ప్రథమాదృతే॥ సపిణ్డీకరణాదూర్ధ్వం యత్కిఞ్చిచ్ఛ్రాద్ధికం ద్విజైః। ఇష్టం వాప్యథవా పూర్త్తం తన్న కుర్యాన్మలిమ్లుచ ఇతి। అసంక్రాన్తం ప్రకృత్య జ్యోతిఃశాస్త్రే। తత్ర దత్తమదత్తం వా హుతం న హుతమేవ వా॥ సుజప్తమప్యజప్తం స్యాన్నోపవాసః కృతం భవేత్॥ న యాత్రాం న వివాహం తు న చ వాస్తునివేశనమ్। న ప్రతిష్ఠాం చ దేవానాం ప్రాసాదగ్రామభూరుహామ్। న హిరణ్యం న వాసాంసి కారయేదితి నిశ్చయ ఇతి॥ స్మృత్యన్తరేఽపి వాపీకూపతడాగాదిప్రతిష్ఠా యజ్ఞకర్మ చ। న కుర్యాన్మలమాసే చ మహాదానఫలాని చేతి। మహాదానాని తులాపురుషాదీని షోడశాపి మత్స్యపురాణోక్తాని। కమకాదీని దశ కూర్మపురాణోక్తాని। ఏవమన్యాన్యపి ప్రతిషేధవచనాన్యుదాహరణీయాని। ఉపాకర్మోత్సర్జనం చేత్యాదినా శుద్ధమాస ఏవ కర్త్తవ్యాన్యుక్తాని। తత్ర జ్యోతిఃపరాశరః, రవిణా లఙ్ఘితో మాసశ్చాన్ద్రః ఖ్యాతో మలిమ్లుచః। తత్ర

యద్విహితం కర్మ ఉత్తరే మాసి కారయేదితి॥ ప్రజాపతిః, ఉపాకర్మ చ హవ్యం చ కవ్యం పర్వోత్సవం తథా। ఉత్తరే నియతం కుర్యాత్ పూర్వే నిన్నిష్ఫలం భవేదితి॥ హారీతోపి, ఉపాకర్మ తథోత్సర్వం కామ్యముత్సవమష్టకాః। మాసవృద్ధౌ పరాః కార్యా వర్జయిత్వా తు పైతృకమితి॥ జ్యోతిఃపితామహోఽపి, మాసః కన్యాగతే భానావసంక్రాన్తో భవేద్యది। దైవం పిత్ర్యం తదా కర్మ తుల్యస్థే కర్తు_రక్షయమితి॥ అత్ర కన్యాగతే సవితరి వోఽసంక్రాన్తా అసౌ మలిన ఆశ్వయుజః। భాద్రపదాన్తే కన్యామవేశాత్। ఏవఞ్చ సతి కన్యాముపజీవ్య విహితం యద్దైవం పిత్ర్యం చ తన్మలిన ఆశ్వయుజే న కర్త_వ్యం, కిం తర్హి, తులాసంక్రాన్త్యుపేతే శుద్ధ ఆశ్వయుజే॥ నన్వేవం సతి మహాలయాపరపక్షశ్రాద్ధస్యాపి తులామాసే కర్త_వ్యతా ప్రసజ్యతే। తస్యాపి కన్యాముపజీవ్య విహితత్వాత్। తథాచ పురాణమ్, కన్యాగతే సవితారే యాన్యఽహాని తు షోడశ। ఋతుభిస్తాని తుల్యాని పితౄణాం దత్తమక్షయమితి। మైత్రమ్। భాద్రపదకృష్ణపక్షస్య కన్యాసంక్రాన్తిస్పర్శిత్వేన కన్యోపజీవినోఽప్యపరపక్షస్య తులామాసేఽనుష్ఠాతుమశక్యత్వాత్। తథాచ కార్ష్ణాజినిః, అన్తే వా యది వా మధ్యే యత్ర కన్యాం రవిర్వ్రజేత్। స పక్షః పఞ్చమః పూజ్యః శ్రాద్ధషోడశకం ప్రతీతి॥ బృహన్మనురపి, మధ్యే వా యది వాఽప్యన్తే యత్ర కన్యాం రవిర్వ్రజేత్। స పక్షః సకలః పూజ్యః శ్రాద్ధం తత్ర విధీయత ఇతి॥ కిఞ్చ, నేదమపరపక్షశ్రాద్ధం కన్యాముపజీవతి। తస్యామనాదరస్మరణాత్। తథాచ జాతూకర్ణ్యః ఆషాఢీమవధిం కృత్వా యః స్యాత్ పక్షస్తు పఞ్చమః। శ్రాద్ధకాలః స విజ్ఞేయః కన్యాం గచ్ఛతు వా న వేతి॥ అతః కన్యాగతే సవితరి ఇతి వచనం కృష్ణపక్షస్య కన్యాయోగం ప్రశంసతి। జబ ఏవం, క్రతుమిస్తాని తుల్యానీతి తత్రైవోక్తమ్। ఏవం సతి తులాస్తే కర్తురక్షయమితి వచనం మహాలయవ్యతిరిక్తవిషయమ్। అథవా మహాలయస్యాపి గౌణకాలనిషేధాత్ తదర్థం తదస్తు। తథాహి। కన్యాసంక్రాన్తియుక్తో భాద్రపదకృష్ణపక్షస్తస్య ముఖ్యః కాలః। కేనాపి నిమిత్తేన ముఖ్యకాలాసమ్భవే యావద్వృశ్చికదర్శనం తస్య గౌణకాలః స్మృతిసిద్ధః। తత్ర కిం కన్యాయుక్తే మలినాశ్వయుజే తచ్ఛ్రాద్ధం కర్త_వ్యమ్, ఉత కన్యారహితే తులోపేతే శుద్ధాశ్వయుజ ఇతి వీక్షాయాం తులాస్థే కర్తు_రక్షయమితి విధీయతే। ఏవమన్యాన్యపి ఉత్తరమాసైకకర్త_వ్యవిషయాణి వచనాన్యప్యుదాహార్యాణి॥ తదేవం కార్యాకార్యవివేకః పఞ్చధా సమ్పన్నః। తత్ర కిఞ్చిన్మలమాస ఏవ కర్త_వ్యమ్। తద్యథా, మలమాసమృతానాం యదాకదాచిత్ ప్రత్యాబ్దికమ్। అన్యమాసమృతానాం ప్రథమాబ్దికం చ। కిఞ్చిత్ శుద్ధమాస ఏవ కర్త_వ్యమ్। తద్యథోపాకర్మాది। కిఞ్చిదుభయత్రాపి కర్తవ్యమ్। తద్యాథాబ్దోదకాది। కిఞ్చిదుభయోరన్యతరస్మిన్నిమిత్తవశాత్ కర్త_వ్యమ్। తద్యథా ద్వాదశాహసపిణ్డాన్తాది। కిఞ్చిన్మలమాసే వర్జ్యమ్। తద్యథా అనిత్యమనిమిత్తం చేత్యాది॥ అథ మలమాసస్యైవ ద్విరాషాఢసంజ్ఞకో విశేష ఉచ్యతే। తత్ర వృద్ధమిహిరః, మాధవాద్యేషు షట్స్వేకమాసి దర్శద్వయం యదా ద్విరాషాఢః స విజ్ఞేయః శేతే కర్కటకేఽచ్యుత ఇతి॥ ఇయం చ ద్వ్యాషాఢసంజ్ఞా ఉత్తరభావిన సంవత్సరే హరిస్వాపవివేకాయోపయుజ్యతే। అత ఏవ వృద్ధమిహిరః। మేషాదిమిథునాన్తేషు యదా దర్శద్వయం భవేత్ అబ్దాన్తరే తదావశ్యం

మిథునార్కే హరిః స్వపేత్॥ కర్కటాదిత్రికే వాపి యదా దర్శద్వయం భవేత్, అబ్దాన్తరే తదావశ్యం కర్కటార్కే హరిః స్వపేదితి॥ ఇతి మలమాసనిర్ణయః ॥

అథ పక్షః॥ పక్షశబ్దః, పక్ష పరిగ్రహ ఇత్యస్మాద్ధాతోర్నిష్పన్నః। దేవకార్యార్థం వా పితృకార్యార్థం వా పక్ష్యతే పరిగృహ్యతే కాలవిశేషః స పక్షః। అథవా చన్ద్రస్య పఞ్చదశానాం కలానామాపూరణం క్షయోవర యస్మిన్ గృహ్యతే స పక్షః। తథాచ వాజసనేయినశ్చన్ద్రరూపస్య సంవత్సరనిర్వాహకస్య ప్రజాపతేః కలాపూరణాపక్షయావాఽఽమనన్తి। స ఏష సంవత్సరః ప్రజాపతిః షోడశకలః। తస్య రాత్రయ ఏవ పఞ్చదశకలాః ధ్రువైవాస్య షోడశీ కలా। స రాత్రిభిరేవావపూర్యతేఽపక్షీయత ఇతి। తథాఽత ఏవ పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం దక్షిణోత్తరమార్గయోః కృష్ణశుక్లపక్షావపక్షయపూరణాత్మకౌ ఇష్టాపూర్తా‌దికారిభిరుపాసకైశ్చ ప్రాప్యేతే ఇతి పఠన్తి। అథ యే యజ్ఞేన దానేన తపసా లోకం జయన్తి తే ధూమమభిసంభవన్తి ధూమాద్రాత్రిం రాత్రేరపక్షీయమాణపక్షమితి। తే య ఏవమేతద్విదుః। యే చామీ అరణ్యే శ్రద్ధాముపాసతే తేఽర్చిరభిసమ్భవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్ష ఇతి చ। తైత్తిరీయాశ్చ। సావిత్రచయనే పూర్వోత్తరపక్షౌ ప్రత్యేకం పఞ్చదశాహోరాత్రకావామనన్తి సంజ్ఞానం విజ్ఞానం దర్శాదృష్టేతి। ఏతావనువాకౌ పూర్వపక్షస్యాహోరాత్రాణాం నామధేయాని। ప్రస్తుతం విష్టుతం సుతా సున్వతీత్యేతావనువాకావుత్తరస్యాహోత్రాణాం నామధేయానీతి। అయమర్థః। సంజ్ఞానం విజ్ఞానమిత్యేకోఽనుత్రాకో మన్త్రకాణ్డే పఠితః। తస్మిన్ననువాకే శుక్లపక్షస్యాహ్నాం నామధేయాని పఞ్చదశ నపుంసకాని పఠ్యన్తే। దర్శాదృష్టేత్యపరోఽనువాకః। తత్ర శుక్లపక్షస్య రాత్రీణాం నామధేయాని పఞ్చదశ స్త్రీలిఙ్గాని పఠితాని। తథా ప్రస్తుతం విష్టుతమిత్యేకోఽనువాకః। సుతా సున్వతీత్యపరోఽనువాకః। తావుభౌ కృష్ణపక్షవిషయౌ పూర్వవద్ యోజనీయావితి। తే చాఽనువాకా ఏవం శ్రూయన్తే। సంజ్ఞానం విజ్ఞానం ప్రజ్ఞానం జానదభిజానత్ సంకల్పమానం ప్రకల్పమానముపకల్పమానముపక్లృప్తం క్లృప్తం శ్రేయో వసీయ ఆయత్సంభూతం భూతమ్। దర్శాదృష్టాదర్శనా విశ్వరూపా సుదర్శనా। ఆప్యాయమానా ప్యాయమానాప్యాయాసూనృతేరా ఆపూర్యమాణాపూర్యమాణాపూరయన్తీపూర్ణాపౌర్ణమాసీ। ప్రస్తుతంవిష్టుతం సంస్తుతం కల్యాణం విశ్వరూపం శుక్రమమృతం తేజస్వి తేజః సమిద్ధమ్। అరుణం భానుమన్మరీచిమదభితపత్తపస్వత్। సుతా సున్వతీ ప్రసూతా సూయమానాఽభిషూయమాణా పీతీ ప్రపా సంపా తృప్తిస్తర్పయన్తీ కాన్తా కామ్యా కామజాతాఽఽయుష్మతీ కామదుఘేతి॥

రూఢో వాఽయం పక్షశబ్దః॥ స చ ద్వేధా విభక్తస్య మాసస్యైకైకర్ధం బ్రూతే॥ పఞ్చదశస్తోమనామకేన సామసమూహేన మధ్యే ఛిన్నస్య త్రివృత్స్తో‌మకనామకస్య సామసమూహస్య పూర్వోత్తరభాగాభ్యాముత్పన్నత్వాత్తయోః పూర్వాపరపక్షత్వమ్। తౌ చ ద్వౌ పక్షావనుదేవానామసురాణాం చ క్రమేణ సృష్టత్వాత్తయోః పక్షయోః ప్రశస్తత్వాప్రశస్తత్వే।

తదేతత్సర్వం హౌతృబ్రాహ్మణే తైత్తిరీయాః పఠన్తి॥ ప్రజాపతిరకామయత। ప్రజాయేయేతి। స తపోఽతప్యత స త్రివృత్తతోన్త్సమమసృజత। తం పఞ్చదశస్తోమో మధ్యత ఉదతృణన్। తౌ పూర్వపక్షశ్చాపరపక్షశ్చాభవతామ్। పూర్వపక్షం దేవా అన్వాసృజన్త। అపరపక్షమన్వాసురాః। తతో దేవా అభవన్ పరాసురాః। యం కామయేత వసీయాత్ స్యాదితి తం పూర్వపక్షే యాజయేత్॥ వసీయానేవ భవతి। యం కామయేత పాపీయాన్ స్యాదితి తమపరపక్షే యాజయేత్। పాపీయానేవ భవతి। తస్మాత్ పూర్వపక్షోఽపరపక్షాత్ కరుణ్యతర ఇతి। వసీయాన్ వసుమత్తరః। పాపీయాన్ ద్రవ్యహీనః॥ కర్తౄణాం శుభఫలప్రాపకత్వేన కరుణామతిశయేనార్హతీతి కరుణ్యతరః। తదేవమస్మిన్ ప్రకరణే సంవత్సరాయణర్త్సమాసపక్షా నిర్ణీతాః॥ ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే కాలనిర్ణయే సంవత్సరాఖ్యం

ద్వితీయం ప్రకరణమ్ ॥ ౨ ॥

అథ తృతీయం ప్రకరణమ్ ॥ 3 ॥

అథ తిథయో నిర్ణీయన్తే॥ తత్ర తిథిశబ్దస్తనోతేర్ధాతోర్నిష్పన్నః॥ తనోతి విస్తారయతి వర్ద్ధమానాం క్షీయమాణాం వా చన్ద్రకలామేకాం యః కాలవిశేషః సా తిథిః। యద్వా, యథోక్తకలయా తన్యత ఇతి తిథిః। తదుక్తం సిద్ధాన్తశిరోమణౌ। తన్యతే కలయా యస్మాత్తస్మాత్తాస్తిథయః స్మృతా ఇతి॥ ఏతదేవాభిప్రేత్య స్కాన్దే పఠ్యతే॥ అమాషోడశభాగేన దేవి ప్రోక్తా మహాకలా సంస్థితా పరమా మాయా దేహినాం దేహధారిణీ॥ అమాదిపౌర్ణమాస్యన్తా యా ఏవ శశినః కలాః। తిథయస్తాః సమాఖ్యాతాః షోడశైవ వరానన ఇతి॥ అయమర్థః। యా మహామాయా ఆధారరూపా దేహినాం దేహధారిణీ సంస్థితా సా చన్ద్రమణ్డలస్య షోడశభాగేన పరిమితా చన్ద్రదేహధారిణీ అమానామ్నీ మహాకలేతి ప్రోక్తా క్షయోదయరహితా నిత్యా తిథిసంజ్ఞకైవ॥ ఇతరా అపి పఞ్చదశకలా దివసవ్యవహారోపయోగిన్యః క్షయోదయవత్యః పఞ్చదశ తిథయో భవన్తీతి తిథయః షోడశైవేత్యవిరుద్ధం వచనమితి। శ్రుతిస్త్వస్మిన్నేవార్థే పక్షనిర్ణయ ఏవోదాహృతా। తస్య రాత్రయః పఞ్చదశ కలా ధ్రువైవాస్య షోడశీ కలేతి॥ ఏవం సత్యత్ర సామాన్యవిశేషరూపేణ తిథిద్వైవిధ్యముక్తం భవతి॥ తత్ర యేయమమేత్యుక్తా క్షయోదయవర్జితా ధ్రువా షోడశీ కలా తద్యుక్తః కాలస్తిథిసామాన్యమ్। యాస్త్వవశిష్టా వృద్ధిక్షయోపేతా పఞ్చదశకలాస్తాభిర్విశిష్టాః కాలవిభాగాస్తిథివిశేషాస్తామాం

పఞ్చదశానామేకైకాం కలాం వహ్న్యాదయః ప్రజాపత్యన్తాః పఞ్చదశ దేవతాః క్రమేణ పిబన్తి॥ తత్ర వహ్ని పేయా కలా ప్రథమం పీయతే ఇతి ప్రథమేత్యుచ్యతే। తయా యుక్తః కాలవిశేషః ప్రాథమ్యవాచినా ప్రతిపచ్ఛబ్దేనాభిధీయతే। ఏవం ద్వితీయాదీనాం పఞ్చదశ్యన్తానాం తిథీనాం నామాన్యవగన్తవ్యాని॥ తా ఏతాః కృష్ణపక్షతిథయో భవన్తి॥ పునశ్చ తాః పీతాః కలా అనేనైవ క్రమేణ తత్తత్పాత్రవహ్న్యాదిదేవతాభ్యో నిర్గత్య చన్ద్రమణ్డలం పూరయన్తి॥ తాభిర్యుక్తాః కాలవిశేషాః శుక్లపక్షగతాః ప్రతిపదాద్యాస్తిథయో భవన్తి॥ వహ్న్యాదిదవతానాం కలాపానం సోమోత్పత్తౌ పఠ్యతే॥ తథాహి॥ ప్రథమాం పిబతే వహ్నిర్ద్వితీయాం పిబతే రవిః విశ్వేదేవాస్తృతీయాం తు చతుర్థీం సలిలాధిపః॥ పఞ్చమీం తు వషట్కారః షష్ఠీం పిబతి వాసవః। సప్తమీమృషయో దివ్యామష్టమీమజ ఏకపాత్॥ నవమీం కృష్ణపక్షస్య యమః ప్రాశ్నాతి వై కలామ్। దశమీం పిబతే వాయుః పిబత్యేకాదశీముమా॥ ద్వాదశీం పితరః సర్వే సమం ప్రాశ్నన్తి భాగశః। త్రయోదశీం ధనాఽధ్యక్షః కుబేరః పిబతే కలామ్। చతుర్దశీం పశుపతిః పఞ్చదశీం ప్రజాపతిః। నిష్పీతః కలావశేషశ్చన్ద్రమా న ప్రకాశతే। కలా షోడశికా యా త్వపః ప్రవిశతే సదా॥। అమాయాం తు సదా సోమ ఔషధీః ప్రతిపద్యతే। తమోషధిగతం గావః పిబన్త్యమ్బుగతం చ యత్॥ తత్క్షీరమమృతం భూత్వా మన్త్రపూతం ద్విజాతిభిః। హుతమగ్నిషు యజ్ఞేషు పునరాప్యాయతే శశీ॥ దినే దినే కలావృద్ధిః పౌర్ణమాస్యాం తు పూర్యతే ఇతి॥ జ్యోతిఃశాస్త్రే తు సిద్ధాన్తశిరోమణికారేణ తిథిరేవం ప్రదర్శితా। అర్కాద్ వినిసృతః ప్రాచీం యద్ యాత్యహరహః శశీ। తచ్చాన్ద్రమానమంశైస్తు జ్ఞేయా ద్వాదశభిస్తిథిరితి॥ అయమర్థః। సూర్యమణ్డలస్య అధఃప్రదేశవర్తీ శీఘ్రగామీ చన్ద్రః। ఊర్ధ్వప్రదేశవర్తీ మన్దగామీ సూర్యః। తథా సతి తయోర్గతివిశేషవశాద్దర్శే చన్ద్రమణ్డలమన్యూనమనతిరిక్తం సూర్యమణ్డలస్యాధోభాగే వ్యవస్థితం భవతి। తదా సూర్యరశ్మిభిః సాకల్యేనాభిభూతత్వాచ్చాన్ద్రమణ్డలమీషదపి న దృశ్యతే। ఉపరితనే శీఘ్రగత్యా సూర్యాద్వినిఃసృతః శశీ ప్రాచీం యాతి। త్రింశదంశోపేనరాశౌ ద్వాదశభిరంశైః సూర్యముల్లఙ్ఘ్య గచ్ఛతి। తథా చన్ద్రస్య పఞ్చదశసు భాగేషు ప్రథమభాగో దర్శనయోగ్యో భవతి॥ సోఽయం భాగః ప్రథమకలేగ్నభిధీయతే। తత్కలానిష్పత్తిపరిమితః కాలః ప్రతిపత్ తిథిర్భవతి॥ ఏవం ద్వితీయాదితిథిష్వవగన్తవ్యమితి। తదేతద్విష్ణుధర్మోత్తరే విస్పష్టమభిహితం- చన్ద్రార్కగత్యా కాలస్య పరిచ్ఛేదో యదా భవేత్ తదా తయోః ప్రవక్ష్యామి గతిమాశ్రిత్య నిర్ణయమ్॥ భగణేన సమగ్రేణ జ్ఞేయా ద్వాదశ రాశయః। త్రింశాంశశ్చ తథా రాశేర్భాగ ఇత్యభిధీయతే॥ ఆదిత్యాద్విప్రకృష్టస్తు భాగద్వాదశకం యదా। చన్ద్రమాః స్యాత్తదా రామ తిథిరిత్యభిధీయతే ఇతి॥ సేయం ద్వాదశభిర్భాగైః సూర్యముల్లాఙ్ఘితవతీ ప్రథమా చన్ద్రకలా శృఙ్గద్వయోపేతసూక్ష్మరేఖాకారా శౌక్ల్యమీషదుపయాతి। ఉత్తరోత్తరదినేషు సూర్యమణ్డలవిప్రకర్షతారతమ్యానుసారేణ శౌక్ల్యముపచీయతే। అనయైవ రీత్యా సన్నికర్షతారతమ్యేన మేచకత్వముపచీయతే। తదేతదుక్తం సిద్ధాన్తశిరోమణౌ। ఉపచయముపయాతి శౌక్ల్యమిన్దోస్త్యజత ఇనం వ్రజతశ్చ మేచకత్వమ్ * జలమయజలజస్య గోలకత్వాత్ ప్రభవతి తీక్ష్ణవిషాణరూపతాఽస్యేతి॥ సూర్యాచన్ద్రమసోర్యౌ నికర్షవిప్రకర్షౌ తయోరవసానం దర్శపూర్ణిమయోః సమ్పద్యతే। తదాహ గోభిలః। యః పరో విప్రకర్షః సూర్యాచన్ద్రమసోః సా పౌర్ణమాసీ। యః పరసన్నికర్షః సాఽమావాస్యేతి।

నన్వత్ర చన్ద్రకలానాం సూర్యప్రవేశనిర్గమౌ ప్రతీయేతే, సోమోత్పత్తౌ తు వహ్న్యాదిదేవతాసు। నాయం దోషః। అస్మదాదిదర్శనాపేక్షయా జ్యోతిః శాస్త్రస్య ప్రవృత్తత్వాత్। సోమోత్పత్తౌ తు వహ్న్యాదిదేవతానాం తత్తత్కలాప్రయుక్తా తృప్తిర్వివక్షితా। యది సూర్యే ప్రవేశనిర్గమౌ, యది వా వహ్న్యాదిదేవతాసు సర్వథాపి కలాప్రయుక్తా ఏవ ప్రతిపదాదితిథయః।

నను సావనదినేషు సౌరదివసేషు చ నిర్ణయముపేక్ష్య చాన్ద్రతిథిష్వేవ కుతో నిర్ణయోద్యమ ఇతి చేత్। సన్దేహసద్భావాదితి బ్రూమః। న ఖలు సౌరసావనదివసయోః సన్దేహసద్భావోఽస్తి। నియతపరిమాణత్వాత్। తచ్చ బ్రహ్మసిద్ధాన్తేఽభిహితమ్। సావనం స్యాదహోరాత్రముదయాదోదయాద్రవేః రవేస్త్రింశస్తు రాశ్యంశస్తిథిసమ్భోగ ఐన్దవమితి। ఏకస్మిన్ రాశౌ యావన్తం కాలం రవిర్వర్తతే తావతః కాలస్య త్రింశో యో ఽయమంశః స సౌరో దివసః। తిథిరేకా కలా తత్సమ్భోగ ఇన్దోర్యావతా కాలేన నిష్పద్యతే తదైన్దవం దినమ్। నచాత్ర సౌరసావనయోరివ చాన్ద్రేఽపి దినే సన్దేహాభావః శఙ్కనీయః। హ్రాసవృద్ధివశేన సన్దేహసద్భావాత్। హ్రాసవృద్ధీ చ గర్గేణ దర్శితే। ఖర్వో దర్పస్తథా హింస్రస్త్రివిధం తిథిలక్షణమ్। ధర్మాధర్మవశాదేవం తిథిస్త్రేధా వివక్షితేతి॥ ఖర్వా సమతిథిః। దర్పా వృద్ధియుక్తా। హింస్రా క్షయయుక్తా। తస్యైతస్య త్రైవిధ్యస్య విపరివర్తనవిశేషేణ తిథిః సంపూర్ణా ఖణ్డా చేతి ద్వైవిధ్యమాపద్యతే। తత్ర సంపూర్ణా స్కన్దపురాణే దర్శితా। ప్రతిపత్ప్రభృతయః సర్వా ఉదయాదోదయాద్రవేః। సంపూర్ణా ఇతి విఖ్యాతా హరివాసరవర్జితా ఇతి॥ హరివాసర ఏకాదశీ। యా తు నోక్తలక్షణా సా ఖణ్డతిథిః। తత్ర సంపూర్ణాయాం విధినిషేధయోర్నాస్తి సన్దేహః। ఖణ్డతిథౌ తు విధినిషేధవ్యవస్థామాహ గార్గ్యః। నిమిత్తం కాలమాదాయ వృత్తిర్విధినిషేధయోః। విధిః పూజ్యతిథౌ తత్ర నిషేధః కాలమాత్రకే॥ తిథీనాం పూజ్యతా నామ కర్మానుష్ఠానయోగ్యతా। నిషేధస్తు నివృత్త్యాత్మా కాలమాత్రమపేక్షత ఇతి॥ ఏవఞ్చ సతి ఖణ్డతిథౌ పూజ్యత్వం నిర్ణేతవ్యం భవతి। తత్ర ప్రతిపదమారభ్య పఞ్చదశ్యన్తాస్తిథయః క్రమేణ నిర్ణీయన్తే। తత్ర ప్రతిపచ్ఛబ్ద ఉపక్రమే వర్తతే। చాన్ద్రః పక్షో మాసో వా ప్రతిపద్యతే ప్రారభ్యతే యస్యాం తిథౌ సా తిథిః ప్రతిపత్। ప్రారమ్భవాచిత్వం చ ప్రతిపచ్ఛబ్దస్య బహ్వృచబ్రాహ్మణారణ్యక సూత్రేషు ప్రయోగాదవగమ్యతే। తథాచ శ్రుతిః। ఆత్వా రథం యథోతయ ఇదం వసో సుతమన్ధ ఇతి మరుత్వతీయస్య ప్రతిపదనుచరావితి। అయమర్థః। మరుత్వతీయం నామ కిఞ్చిచ్ఛస్త్రమ్। తస్యాత్వా రథమిత్యయం మన్త్రః ప్రతిపత్ ప్రథమం పాఠ్యః। ఇదం బసో సుతమన్ధ ఇత్యయం మన్త్రోఽనుచరః పశ్చాత్పాఠ్య ఇతి। తథా తైత్తిరీయాశ్చాశ్వమేధబ్రాహ్మణ ఆమనన్తి। పవస్వ వాజసాతయ ఇత్యనుష్టుప్ ప్రతిపద్భవతీతి। తథాఽత ఏవ దర్శపూర్ణమాసబ్రాహ్మణే పఠన్తి। సామిధేనీరనువక్ష్యన్తే తా వ్యాహృతీః పురస్తాద్దధ్యాత్। బ్రహ్మైవ ప్రతిపదం కురుత ఇతి। సా చ ప్రతిపత్తిథిర్యదా సూర్యోదయమారభ్య పునరుదయపర్యన్తా భవతి తదా శుద్ధత్వాత్ ప్రదిపది విహితం సర్వం

నిఃశఙ్కస్తత్రానుష్ఠేయమ్। శుద్ధత్వం చ నారదీయపురాణే దర్శితమ్। ఆదిత్యోదయవేలాయా ఆరభ్య షష్టినాడికా। తిథిస్తు సా హి శుద్ధా స్యాత్ సర్వతిథిష్వయం విధిరితి॥ సూర్యసిద్ధాన్తేఽపి। సర్వా హ్యేతాశ్చ తిథయ ఉదయాదోదయం స్థితాః। శుద్ధా ఇతి వినిశ్చేయాః షష్టిర్నాడ్యో హి వై తిథిరితి॥ యదా తు సా ప్రతిపత్ ఖణ్డతిథిః సతీ పూర్వోత్తరయోరహ్నోర్దర్శద్వితీయాభ్యాం యుజ్యతే తదా దర్శయుక్తాయాః పూజ్యత్వాత్ తత్రాఽనుష్ఠేయమ్। తత్పూజ్యత్వం చ పైఠినసిరాహ పఞ్చమీ సప్తమీ చైత్ర దశమీ చ త్రయోదశీ। ప్రతిపన్నవమీ చైవ కర్తవ్యా సంముఖీ తిథిరితి॥ సంముఖత్వం చ స్కన్దపురాణే వివేచితమ్। సంముఖీ నామ సాయాహ్నవ్యాపినీ దృశ్యతే యదా। ప్రతిపత్సంముఖీ కార్యా యా భవేదాపరాహ్ణికీ। వ్యాసోఽపి। ప్రతిపత్సైవ విజ్ఞేయా యా భవేదాపరాహ్ణికీ। దైవం కర్మ తథా జ్ఞేయం పైత్ర్యం చ మనురబ్రవీత్॥ సాయాహ్నోఽపరాహ్ణోదయః కాలవిశేషాః సావనదివసగతస్యాహ్నో భాగభేదా అవగన్తవ్యాః। స చ దివసో విష్ణుధర్మోత్తరే వివేచితః। లఘ్వక్షరసమా మాత్రా నిమేషః పరికీర్తితః। అతః సూక్ష్మతరః కాలో నోపలభ్యో భృగుత్తమ॥ నోపలభ్యం యథా ద్రవ్యం సుసూక్ష్మం పరమాణుతః। ద్వౌ నిమేషౌ త్రుటిర్జ్ఞేయా ప్రాణో దశత్రుటిః స్మృతః॥ వినాడికా తు షట్ ప్రాణాస్తే షష్టిర్నాడికా స్మృతా। అహోరాత్రం తు తత్షష్ట్యా నిత్యమేతత్ప్రకీర్తితమ్॥ త్రింశన్ముహూర్తాశ్చ తథా అహోరాత్రేణ కీర్తితాః। తత్ర పఞ్చదశ ప్రోక్తా రామ రాత్రిర్దివా తథా॥ ఉత్తరాం తు యదా కాష్ఠాం క్రమాదాక్రమతే రవిః। తదా తదా భవేద వృద్ధిర్దివసస్య మహాభుజ। దివసశ్చ యదా రామవృద్ధిం సమధిగచ్ఛతి। తదాశ్రితముహూర్తానాం తదా వృద్ధిః ప్రజాయతే॥ దినవృద్ధౌ రాత్రిహానిస్తద్ధానిశ్చ యథా యథా। తదాశ్రితముహూర్తానాం హానిర్జ్ఞేయా తథా తథా॥ దక్షిణాం చ యదా కాష్ఠాం క్రమాదాక్రమతే రవిః। దివసస్య తదా హానిర్జ్ఞాతవ్యా తావదేవ తు॥ క్షీయన్తే తస్య హానౌ చ తన్ముహూర్తాస్తథైవ చ। రాత్ర్యాశ్రితాశ్చ వర్ధన్తే రాత్రివృద్ధిస్తథైవ చ॥ యదా మేషం సహస్రాంశుస్తులాం చైవ ప్రపద్యతే। సమరాత్రన్దివః కాలో దినశబ్దస్య వాచక ఇతి। వాచకో వాచ్యార్థ ఇతి యావత్। అత్ర యే ముహూర్తా అభిహితాస్తేషాం నామాని శ్రుతిజ్యోతిఃశాస్త్రస్మృతిషు వివిధాని దర్శితాని। తత్ర శ్రుతిం తావత్ తైత్తిరీయాః పఠన్తి। చిత్రః కేతుర్దాతా ప్రదాతా సవితా ప్రసవితా అభిశాస్తాఽనుమన్తేతి। ఏతే అనువాకా ముహూర్తానాం నామధేయానీతి। అత్ర ద్వాభ్యాం ద్వాభ్యాం పదాభ్యామేకైకస్యానువాకస్య ప్రతీకముక్తమ్। తథా సతి చత్వారోఽనువాకాః సమ్పద్యన్తే। తత్ర ప్రథమే శుక్లపక్షగతస్యాహ్నో ముహూర్తాః। ద్వితీయే తద్రాత్రేః। తృతీయే కృష్ణపక్షగతస్యాహ్నః। చతుర్థే తద్రాత్రేరితి వివేకః। తే చాఽనువాకా ఏవం శ్రూయన్తే చిత్రః కేతుః ప్రభానాభాన్ సమ్భాన్ జ్యోతిష్మాꣳతేజస్వానాతపస్తపన్నభితపన్ రోచనో రోచమానః శోభనః శోభమానః కల్యాణః। దాతా ప్రదాతా నన్దో మోదః ప్రమోదః అవేశయన్నివేశయన్ సంవేశనః సꣳశాన్తః శాన్తః ఆభవన్ ప్రభవన్ సమ్భవన్ సమ్భూతో భూతః। సవితా ప్రసవితా దీప్తో దీపయన్ దీప్యమానః। జ్వలన్ జ్వలితా తపన్ వితపత్సన్తపద్రోచనో రోచమానః। శుమ్భూః శుమ్భమానో వామః। అభిశాస్తాఽనుమన్తానన్దో మోదఃప్రమోద ఆసాదయన్ నిషాయదన్ సంసాదనః సꣳసన్నః సన్నః। ఆభూర్విభూః ప్రభూః శమ్భూర్భువ ఇతి। ఏతేషు ముహూర్తేష్వేకైకముహూర్తస్య పఞ్చదశభాగాః సూక్ష్మముహూర్తాః। తథాచ దేవబ్రాహ్మణే,

ఇదానీం తదానీమితి। ఏతే వై ముహూర్తానాం ముహూర్తా ఇతి। ఇదానీమిత్యాదికోఽనువాకో మన్త్రకాణ్డ ఏవం పఠ్యతే। ఇదానీం తదానీమేతర్హి క్షిప్రమ్। అజిరమ్ఆశు నిమేషః ఫణోద్రవన్ అతిద్రవన్త్వరంస్త్వరమాణ ఆశురాశీయాన్ జబ ఇతి। జ్యోతిఃశాస్త్రే తు అహోరాత్రయోస్త్రింశన్ముహూర్తానాం నామాని కశ్యపేన ఉక్తాని—
గౌరీవల్లభసర్పమిత్రపితరో వస్వమ్బువిశ్వాహ్వయా బ్రహ్మమ్భోరుహసమ్భవేన్ద్రహుతభుగ్దేవేశ నక్తఞ్చరాః తోయేశౌర్యమయోనయో దశ తథా పఞ్చ క్షణా వాసరే॥
రుద్రాజాహిర్బుధ్న్యపూషాఽశ్వినాః స్యుః కీనాశోఽగ్నిర్ధాతృచన్ద్రాదితీజ్యా।
విష్ణుర్భానుస్త్వాష్ట్రధాతా ముహూర్తాః రాత్రౌ క్రూరాస్త్వన్తకాజాగ్నిరుద్రా ఇతి। స్మార్తాని తు నామాని పురాణే దర్శితాని। రౌద్రః శ్వేతశ్చ మైత్రశ్చ తథా సారభటః స్మృతః। సావిత్రో వైశ్వదేవశ్చ గాన్ధర్వః కుతపస్తథా॥ రౌహిణస్తిలకశ్చైవ విభవో నిరృతస్తథా। శబరో విజయశ్చైవ భేదాః పఞ్చదశ స్మృతా ఇతి। ఏతే పఞ్చదశ సూర్యోదయాదారభ్య క్రమాద్దివాముహూర్తాః॥ శఙ్కరశ్చాజపాదశ్చ తథాహిర్బుధ్న్యమైత్రకౌ। ఆశ్వినౌ యామ్యవాహ్నేయౌ వైధాత్రశ్చాన్ద్ర ఏవ చ॥ ఆదితేయోఽథ జైవశ్చ వైష్ణవః సౌర ఏవ చ। బ్రాహ్మో నాభస్వతశ్చైవ ముహూర్తాః క్రమశో నిశీతి॥ యథోక్తనానావిధనామకత్రింశన్ముహూర్తోపేతస్య సావనాహోరాత్రస్య యదహః పఞ్చదశముహూర్తాత్మకం తస్యాహ్నో భాగా అపరాహ్ణసాయాహ్నప్రాతరాదయః। తే చాహ్నో భాగా మతభేదేన పఞ్చధా వికల్పన్తే। ద్విధా త్రేధా చతుర్ధా పఞ్చధా పఞ్చదశధా చాహర్విభజ్యత ఇతి పఞ్చ మతభేదాః। అత్ర ద్విధా విభాగః స్కన్దపురాణే దర్శితః। ఆవర్తనాత్తు పూర్వాహ్ణో హ్యపరాహ్ణస్తతః పర ఇతి। ఏతదేవాభిప్రేత్య మనురాహ। యథా చైవాపరః పక్షః పూర్వపక్షాద్ విశిష్యతే। తథా శ్రాద్ధస్య పూర్వాహ్ణాదపరాహ్ణో విశిష్యత ఇతి॥ త్రేధా విభాగోఽపి స్కన్దపురాణే దర్శితః। ఊర్ధ్వం సూర్యోదయాత్ ప్రోక్తం ముహూర్తానాం తు పఞ్చకమ్। పూర్వాహ్ణః ప్రథమః ప్రోక్తో మధ్యాహ్నస్తు తతః పరః॥ అపరాహ్ణస్తతః ప్రోక్తో ముహూర్తానాం చ పఞ్చక ఇతి॥ శాతాతపోఽపి। తస్మాదహ్నస్తు పూర్వాహ్ణే దేవా అశనమభ్యవహరన్తి మధ్యన్దినే మనుష్యా అపరాహ్ణే పితర ఇతి। ఏతమేవ విభాగమభిప్రేత్య సహస్రసంవత్సరసత్రబ్రాహ్మణే ఆమ్నాయతే। ఋగ్భిః పూర్వాహ్ణే దివి దేవ ఈయతే యజుర్వేదే తిష్ఠతి మధ్య అహ్నః। సామవేదేనాస్తమితే మహీయతే వేదైరశూన్యస్త్రిభిరేతి సూర్య ఇతి। శ్రుత్యన్తరేఽపి। పూర్వాహ్ణో వై దేవానాం మధ్యన్దినో మనుష్యాణామపరాహ్ణః పితౄణామితి। చతుర్ధా విభాగమాహ గోభిలః। పూర్వాహ్ణః ప్రహరం సార్ధం మధ్యాహ్నః ప్రహరం తథా। ఆతృతీయాదపరాహ్ణః సాయాహ్నశ్చ తతః పర ఇతి॥ పఞ్చధా విభాగం వ్యాస ఆహ। ముహూర్తత్రితయం ప్రాతస్తావానేవ తు సఙ్గవః। మధ్యాహ్నస్త్రిముహూర్తః స్యాదపరాహ్ణోఽపి తాదృశః॥ సాయాహ్నస్త్రిముహూర్తస్తు సర్వధర్మబహిష్కృత ఇతి। వృద్ధపరాశరోఽపి, లేఖాదిత్యాత్ ప్రభృతయో ముహూర్తాస్త్రయ ఏవ తు। ప్రాతస్తు స స్మృతః కాలో భాగశ్చాహ్నః స పఞ్చమః॥ సఙ్గవస్త్రిముహూర్తోఽథ మధ్యాహ్నస్తత్సమః స్మృతః। తతస్త్రయో ముహూర్తాశ్చాథాపరాహ్ణో విధీయతే॥ పఞ్చమోఽథ దినాంశో యః స సాయాహ్న ఇతి స్మృత ఇతి॥ ఏతమేవ విభాగమభిప్రేత్య కశ్చిమన్త్రః సఙ్గవకాలమవలమ్బ్య వ్యవజహార। మన్త్రం చ బహ్వచా ఆశ్వినసూక్తే ఆమనన్తి॥ ఉతాయాతం సఙ్గవే ప్రాతరహ్ణో మధ్యన్దిన

ఉదితా సూర్యస్య। దివానక్తమవసాశన్తమేన నేదానీం పీతిరశ్వినా తతానేతి। అస్మిన్మన్త్రే ప్రాతఃసఙ్గవమధ్యన్దినానాం సంజ్ఞాభిర్వ్యాహృతత్వాత్। అవశిష్టయోర్భాగయోరప్యేతత్త్రితయముపలక్షణం ద్రష్టవ్యమ్। తైత్తిరీయబ్రాహ్మణే యథోక్తానాం పఞ్చానాం ప్రాతరాదీనాం భాగానాం మధ్యవర్తిషు చతుర్షు సన్ధిష్వగ్నిష్టోమోక్థ్యషోడశ్యతిరాత్రాఖ్యానాం చతసృణాం సోమసంస్థానాం నిర్మాణం వక్తుం యథోక్తపఞ్చభాగాః సాధిష్ఠాతృదేవాః సమామ్నాతాః। దేవస్య సవితుః ప్రాతర్మిత్రస్య సఙ్గవః బృహస్పతేర్మధ్యదినం భర్గస్యాపరాహ్ణః వరుణస్య సాయమితి। ఛన్దోగాశ్చ సప్తభక్త్యుపేతసామ్న ఆదిత్యాత్మనోపాసనం వక్తుమాదిత్యస్య సమ్బన్ధినః కాలభేదాన్ విభజ్య తేషాం హిఙ్కారాదిసప్తభక్తిరూపతాం వివక్షవ ఆమనన్తి। తస్య యత్పురోదయాత్స హిఙ్కారః। అథ యత్ ప్రథమోదితే స ప్రస్తావః। అథ యత్ సఙ్గవవేలాయాం స ఆదిః। అథ యత్ సమ్ప్రతి మధ్యన్దినే స ఉద్గీథః। అథ యదూర్ధ్వం మధ్యన్దినాత్ ప్రాగపరాహ్ణాత్స ప్రతిహారః। అథ యదూర్ధ్వమపరాహ్ణాత్ ప్రాగస్తమయాత్స ఉపద్రవః। అథ యత్ప్రథమాస్తమితే తన్నిధనమితి। వాజసనేయినోఽప్యేవమామనన్తి। ఆదిత్యో వై సర్వ ఋతవః। యదైవోదేత్యథ వసన్తో యదా సఙ్గవోఽథ గ్రీష్మో యదా మధ్యన్దినోఽథ వర్షా యదాపరాహ్ణోఽథ శరద్యదైవాస్తమేత్యథ హేమన్త ఇతి। పఞ్చదశధా విభాగః శఙ్ఖేన దర్శితః। రౌద్రశ్చైత్రశ్చ మైత్రశ్చ తథా శాలకటః స్మృతః సావిత్రశ్చ జయన్తశ్చ గాన్ధర్వః కుతపస్తథా॥ రౌహిణశ్చ విరఞ్చశ్చ విజయో నైరృతస్తథా। మహేన్ద్రో వరుణశ్చైవ భేదాః పఞ్చదశ స్మృతా ఇతి॥ తత్ర పఞ్చధా విభాగపక్షస్య బహుశ్రుతిస్మృతిషు దృష్టత్వాత్ ప్రాయేణైతమేవ పక్షమాశ్రిత్య విధినిషేధశాస్త్రాణి ప్రవర్తన్తే। సూర్యో జ్యోతిర్జ్యోతిః సూర్యః స్వాహేతి ప్రాతరితి శ్రుతౌ ప్రాతఃకాలముపజీవ్య తత్కాలీనస్య హోమస్య మన్త్రవిశేషోఽభిహితః। స్మృతావపి, సన్ధ్యాముపాస్య విధివత్ ప్రాతర్హోమం సమాచరేదితి హోమాఙ్గత్వేన ప్రాతఃకాల ఆశ్రితః। సఙ్గవస్తు కాత్యాయనేన వ్యవహృతః సన్ధిశ్చేత్ సఙ్గవాదూర్ధ్వం ప్రాక్ చేదావర్తనాద్రవేః। సా పౌర్ణమాసీ విజ్ఞేయా సద్యస్కాలవిధౌ తిథిరితి॥ బౌధాయనేన మధ్యాహ్నో వ్యవహృతః, మధ్యాహ్నవ్యాపినీ గ్రాహ్యా ఏకభక్తవ్రతే తిథిరితి। అమావాస్యాయామపరాహ్ణే పిణ్డపితృయజ్ఞేన చరన్తి ఇతి శ్రుత్యా అపరాహ్ణో వ్యవహృతః। సాయాహ్నవ్యవహారస్తు పూర్వమేవ సంముఖీ నామేతి వచనేనోదాహృతః। త్రేధా విభాగస్తు సవనత్రయ ఉపయుజ్యతే। యథోక్తేషు పఞ్చసు కాలేషు యాని విహితాని కర్మాణి తాని దైవపిత్ర్యరూపేణ రాశిద్వయం కృత్వా తయోర్గౌణకాలాభ్యనుజ్ఞానాయ ద్వేధా విభాగో దర్శితః। చతుర్ధా విభాగస్తు ప్రకరణబలాద గోభిలస్మృత్యుక్తకర్మవిశేషే ద్రష్టవ్యః। పఞ్చదశధా విభాగో ముహూర్తవిశేషోపజీవనేన। విధినిషేధౌ జ్యోతిఃశాస్త్రే ద్రష్టవ్యౌ। ఏవఞ్చ సతి ప్రకృతే పఞ్చస్యహ్నో భాగేషు పఞ్చమం సాయాహ్నభాగం వ్యాప్య తతః పూర్వం చతుర్థమపరాహ్ణభాగం యా ప్రతిపత్ సంస్పృశతి తాదృశీ పూర్వవిద్ధోపవాసే పూజ్యా। అత్ర తిథీనాం వేధః పైఠీనసినా దర్శితః, పక్షద్వయేఽపి తిథయస్తిథిం పూర్వాం తథోత్తరామ్। త్రిభిర్ముహూర్తైర్విధ్యన్తి సామాన్యోఽయం విధిః స్మృత ఇతి॥ పూర్వేద్యురుదయానన్తరమమావాస్యా త్రిముహూర్తా చేత్ సా ప్రతిపదం విధ్యతి। పరేద్యురస్తమయాత్ ప్రాగ్ ద్వితీయా త్రిముహూర్తా చేత్ సాపి పూర్వాం ప్రతిపదం విధ్యతి।

ఏవముభయతో విద్ధయోర్దినద్వయవర్తి్న్యోః ప్రతిపదార్మధ్యే కిం పూర్వా గ్రాహ్యా ఉతోత్తరేతి విచార్యతే। తత్ర పూర్వాయా గ్రాహ్యత్వం పైఠీనసిస్కన్దవ్యాసా ఆహుః। తద్వచనాని పూర్వముదాహృతాని। నిగమేఽప్యేవమేవోక్తం యుగ్మాగ్నియుగభూతానాం షణ్మున్యోర్వసురన్ధ్రయోః। రుద్రేణ ద్వాదశీ యుక్తా చతుర్దశ్యా చ పూర్ణిమా॥ ప్రతిపద్యప్యమావాస్యా తిథ్యోర్యుగ్మం మహాఫలమ్। ఏతద్వ్యస్తం మహాదోషం హన్తి పుణ్యం పురాకృతమితి॥ యుగ్మం ద్వితీయా। అగ్నిస్తృతీయా। యుగం చతుర్థీ। భూతం పఞ్చమీ। షట్ షష్ఠీ। మునిః సప్తమీ। బసురష్టమీ। రన్ధ్రం నవమీ రుద్ర ఏకాదశీ। అత్ర యుగ్మాగ్న్యాదిసప్తయుగ్మేషు పూర్వతిథిరుత్తరవిద్ధా గ్రాహ్యా। ఉత్తరా తు పూర్వవిద్ధేత్యుక్తం భవతి। స్మృత్యన్తరేఽపి। ఏకాదశీ తథా షష్ఠీ అమావాస్యా చతుర్థికా। ఉపోష్యాః పరసంయుక్తాః పరాః పూర్వేణ సంయుతా ఇతి। అన్యత్రాపి షష్ఠ్యష్టమీ అమావాస్యా కృష్ణపక్షే త్రయోదశీ। ఏతాః పరయుతాః పూజ్యాః పరాః పూర్వేణ సంయుతా ఇతి। శివశఙ్కరగీతాయామ్। ఏకాదశ్యష్టమీ షష్ఠీ ద్వితీయా చ చతుర్థికా। చతుర్దశ్యఽప్యమావాస్యా ఉపోష్యాః స్యుః పరాన్వితా ఇతి॥ ఏతేషు సర్వేషు వచనేషు ప్రతిపదః పూర్వవిద్ధాయాః పూజ్యత్వం ప్రతీయతే। ఏతస్యైవ పక్షస్యాఽనుగ్రాహక ఉత్తరవిద్ధాయా నిషేధో బృహద్వసిష్ఠేన స్మర్యతే, ద్వితీయా పఞ్చమీ వేధాద్ధశమీ చ త్రయోదశీ। చతుర్దశీ చోపవాసే హన్యుః పూర్వోత్తరే తిథీ ఇతి॥ ద్వితీయాదయః స్వవేధం పూర్వాముత్తరాం చ తిథిం హన్యురిత్యభిధానాదుత్తరా ప్రతిపదుపవాసే నిషిద్ధా భవతి। ఆపస్తమ్బస్తూత్తరవిద్ధాయాః ప్రతిపదః పూజ్యత్వమాహ। ప్రతిపత్ సద్వితీయా స్యాద్ ద్వితీయా ప్రతిపద్యుతేతి। భవిష్యోత్తరేఽప్యయమేవ పాఠః ॥

అత్రేదం చిన్త్యతే। కిముత్తరవిద్ధాపూజ్యత్వవచనేన ప్రతిపన్మానం విషయీక్రియతే, కిం వా ప్రతిపద్విశేషః?। యదా ప్రతిపద్విశేషస్తదాపి కిమశుక్లపక్షగతత్వం, కిం వాఽనుపోష్యత్వం, పూర్వదినే అనాపరాహ్ణికత్వం వా, తత్రైవాసాయాహ్నికత్వం వా, తత్రైవాఽపరాహ్ణసాయాహ్ణోభయావ్యాప్తిత్వం వా, బలిదినేతరత్వం వా, శుక్లపక్షాదినిఖిలప్రతియోగిరాహిత్యం వా?। నను సర్వత్ర సంశయః కోటిద్వయమవలమ్బతే। కోటిద్వయావలమ్బి విమర్శః సంశయ ఇతి హి తార్కికడిణ్డిమః। అతో బహుపక్షోపన్యాసో న యుక్తః। మైవమ్। ప్రాణాధికరణవదుపపత్తేః। అస్త్యుత్తరమీమాంసాయాం ప్రథమాఽధ్యాయప్రథమపాదావసానే ప్రాణశబ్దం విషయీకృత్య ప్రవృత్తమధికరణమ్। తస్య చ సంగ్రాహకావేతౌ శ్లోకౌ భవతః। ప్రాణోఽస్మీత్యత్ర వాయ్విన్ద్రజీవబ్రహ్మసు సంశయః చతుర్ణాం లిఙ్గసద్భావాత్ పూర్వపక్షస్త్వినైచ్ఛికః॥ బ్రహ్మణోఽనేకలిఙ్గాని తాని సిద్ధాన్యనన్యథా। అన్యేషామన్యథాసిద్ధేర్వ్యుత్పాద్యం బ్రహ్మ నేతర ఇతి॥ అయమర్థః। కౌషీతకిబ్రాహ్మణే ప్రతర్దనాయోపసన్నాయేన్ద్ర ఏవముపదిదేశ। ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మానం మామాయురమృతమిత్యుపాస్వేతి। తత్ర సంశయః। కిం ప్రాణశబ్దేన ఉచ్ఛ్వాసనిః శ్వాసకారీ వాయుర్వివక్షితః, ఉతేన్ద్రశబ్దాద్యభిధేయః సహస్రాక్షత్వాద్యాకారవాన్ దేవతావిశేషః, ఆహోస్విత్ కార్యకారణాఽధ్యక్షో జీవః, అథవా పరబ్రహ్మేతి। సన్తి చాత్ర ప్రకరణే

పక్షచతుష్టయగమకాని చతుర్విధాని లిఙ్గాని। ఇదం శరీరం ప్రతిగృహ్యోత్థాపయతీతి ప్రాణవాయోర్లిఙ్గమ్। అస్మీత్యహఙ్కారవాదో వక్తురిన్ద్రాఖ్యదేవతావిశేషస్య లిఙ్గమ్। న వాచం విజిజ్ఞాసీత వక్తారం విద్యాదిత్యాదినా శ్రుతం వక్తృత్వాదికం జీవలిఙ్గమ్। ఆనన్దోఽజరోఽమృత ఇత్యాదికం బ్రహ్మలిఙ్గమ్। చతుర్ణాం లిఙ్గానాం సమబలత్వాదిచ్ఛయా యత్ కిఞ్చిత్ స్వీకర్తవ్యమితి పూర్వః పక్షః। ఆనన్దత్వాజరత్వాదీనాం బ్రహ్మలిఙ్గానామనేకత్వాత్తేషాం చ వాయ్వాదౌ కథఞ్చిదపి యోజయితుమశక్యత్వాచ్ఛరీరోత్థాపనాదీనాం వాయ్వాదిలిఙ్గానాం తదుపాధ్యుపహితే బ్రహ్మణి సుసమ్పాదత్వాద్ బ్రహ్మైవాత్ర ప్రాణశబ్దేన వివక్షితమితి రాద్ధాన్త ఇతి॥ పూర్వమీమాంసాయామపి షష్ఠాధ్యాయస్య సప్తమే పాదే సహస్రసంవత్సరాధికరణస్య సంశయే పక్షా అష్టావుపన్యస్తాః। కిమస్మిన్ సత్రే దీర్ఘాయుషాం గన్ధర్వాదీనామధికారః, ఉత రసాయనేన సిద్ధానాం మనుష్యాణామ్, అథ పితృపుత్రపౌత్రాదిపరమ్పరారూపస్య కులస్యాహోస్విదస్మాదేవ శాస్త్రాదత్ర ప్రహత్తస్య సహస్రసంవత్సరమాయుర్భవిష్యతి, కిం వా సార్ధద్విశతానాం పురుషాణామత్రాఽధికారః?। అత్ర సంవత్సరోక్తిర్మాసపరా వా ద్వాదశరాత్రిపరావాదినపరా వేతి?। ఏవఞ్చ సతి సంశయస్య ఏక కోటిత్వం తార్కికైర్వ్యవర్త్యతే, న తు బహుకోటికత్వమ్। నన్వేవమపి యథోక్తానాం పక్షాణాం ప్రాణాధికరణన్యాయేన గమకాని లిఙ్గాని వక్తవ్యానీతిచేత్ తాన్యుదాహరామః। ద్వితీయా ప్రతిపద్యుతేత్యుక్తే సామాన్యతః ప్రతిపన్మాత్రం ప్రతీయతే। యుగ్మాగ్ని వాక్యే ప్రతిపద్యప్యమావాస్యేతి పూర్వదినపూజ్యత్వస్య శుక్లపక్షవిషయత్వాదితరస్య కృష్ణపక్షవిషయత్వమ్। నచాత్రామావాస్యాశబ్ద। పూర్ణిమాయా అప్యుపలక్షణమితి శఙ్కనీయమ్। చతుర్దశ్యా చ పూర్ణిమేతి పూర్ణిమాయాః పూర్వదినేన సహ యుగ్మత్వాభిధానాత్। ఉదాహృతస్మృత్యన్తరేణ ఉపోష్యాః పరసంయుక్తాః పరాః పూర్వేణ సంయుతా ఇత్యమావాస్యాయుతాయాః ప్రతిపద ఉపోష్యత్వాభిధానాద్ ద్వితీయాయుక్తాయాః ఉపవాసవ్యతిరిక్తవ్రతాదివిషయత్వమ్।ఉపోష్యశబ్దేన వ్రతాదీనాముపలక్షణమితిచేన్న। పూర్వాహ్ణో వై దేవానామితి యా శ్రుత్యా వ్రతాదౌ పూర్వాహ్ణస్య విహితత్వేనోత్తరదినస్వీకారే కర్మకాలవ్యాప్తిలాభాత్। యస్మిన్ కాలే తు యత్కర్మ తత్కాలవ్యాపినీ తిథిరితి హి కర్మ కాలవ్యాప్తిః స్మర్యతే। న చోపవాసేఽపి సమానమేతదితి వాచ్యమ్। ఉపవాసస్యాహోరాత్రసాధ్యత్వేన ఖణ్డతిథౌ సమ్పూర్ణకర్మకాలవ్యాప్త్యసంభవాత్। వ్యాప్తిబాహుల్యం తు పూర్వవిద్ధాయామేవ భవతి। అహ్నోఽపరభాగే కృత్స్నాయాం రాత్రౌ చ తద్వ్యాప్తేః। ఉదయే తూపవాసస్యేతి స్మృత్యా పరేద్యురుపవాసః ప్రాప్నోతీతిచేన్న। తస్యాః సామాన్యశాస్త్రత్వేన ప్రతిపదుపవాసాభిధాయినో విశేషశాస్త్రాద్ దుర్బలత్వాత్। పైఠీనసిస్కన్దవ్యాసైః పూర్వతిథావపరాహ్ణవ్యాపితయా సాయాహ్ణవ్యాపితయోభయవ్యాపితయా పూజ్యత్వాభిధానే సతి తాసామేవ తిసృణాం వ్యాప్తీనామభావే ఉత్తరతిథౌ పక్షత్రయం సమ్పద్యతే। నను పూర్వతిథావపరాహ్ణవ్యాప్తౌ సత్యాం సత్రాన్తరీయకతయా సాయాహ్ణవ్యాప్తేరవశ్యమ్భావిత్వేన పృథక్తదభిధానం నిరర్థకమితిచేత్। కిమిదం కేవలసాయాహ్ణాభిధాయివాక్యే చోదయసి, కిం వోభయాభిధాయివాక్యే?। నాద్యః। యదాదినైవాపరాహ్ణవ్యాప్తిం సాయాహ్ణమాత్రం వ్యాప్యతే తదాపి పూర్వవిద్ధాయాః పూజ్యతాయా

వక్తవ్యత్వాత్। ద్వితీయే వైశ్వానరేష్టిన్యాయేనావయుత్యానువాదో భవిష్యతి। స చ న్యాయ ఉద్భిదాదిపాదే వ్యవస్థితః కామ్యకాణ్డే శ్రూయతే। వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేత్ పుత్రే జాతే యదష్టాకపాలో భవతి గాయత్ర్యైవైనం బ్రహ్మవర్చసేన పునాతి। యన్నవకపాలస్త్రివృతైవాస్మింస్తేజో దధాతి। యద్దశకపాలో విరాజైవాస్మిన్నన్నాద్యం దధాతి। యదేకాదశకపాలస్త్రిష్టుభైవాస్మిన్నిన్ద్రియం దధాతీతి। అత్ర ద్వాదశకపాలేష్టౌ బ్రహ్మవర్చమాదిఫలవిశేషాయ అష్టకపాలాదిగుణవిధిరితి పూర్వ: పక్షః। ఉత్పత్తిశిష్టద్వాదశకపాలేనాఽవరోధే సత్యుత్పన్నశిష్టానామష్టాకపాలాదీనామత్రావకాశభావాద్ ఉపక్రమోపసంహారాన్తర్గతత్వేన తేషాం విధ్యన్తరాభావాచ్చావయవైరష్టాకపాలాదిభిర్నాన్తరీయకసిద్ధైరవయవినో ద్వాదశకపాలస్య స్తుతిరితి సిద్ధాన్తః। ఏవమత్రాపి యదా సాయాహ్నవ్యాపిన్యపి గృహ్యతే తదాఽపరాహ్ణవ్యాపిన్యా గ్రహణం కిము వక్తవ్యమితి నాన్తరీయకసిద్ధయా సాయాహ్నవ్యాప్త్యా అపరాహ్ణవ్యాప్తిః ప్రశస్యతే। స్కన్దపురాణే బలిదినాభిధానాయాః శుక్లప్రతిపదః పూర్వవిద్ధత్వాభిధానాదితరా సర్వా ప్రతిపదుత్తరేత్యేష పక్షః ప్రతీయతే। శుక్లపక్షోపవాసాపరాహ్ణసాయాహ్నబలిదినానాం పఞ్చానాం సమూహస్య పూర్వతిథిప్రయోజకత్వే సత్యన్తిమః పక్ష ఉదేతి। ఏవం బహువిధసంశయే సతి నిర్ణయం బ్రూమః। యద్యపి ద్వితీయా ప్రతిపద్యుతేత్యత్ర న కోఽపి విశేషః పఠ్యతే తథాప్యశేషప్రతిపత్స్వీకారే యుగ్మాగ్న్యాదీని బహూని వాక్యాని బాధ్యేరన్। న చాన్తిమః పక్షో యుక్తిసహః। తదా హి పూర్వవిద్ధాయాః ప్రయోజకమేవం వక్తవ్యమ్। శుక్లపక్షసాయాహ్నాపరాహ్ణవ్యాపిని బలిదినే ఉపవాసః స పూర్వవిద్ధాయా విషయ ఇతి। తచ్చ వక్తుం న శక్యతే। బలిదినత్వం నిమిత్తీకృత్య ఉపవాసస్యావిధేయత్వాత్। పూజోత్సవాదికమేవ హి తత్ర విహితమ్। అతః సమూహస్య ప్రయోజకత్వాభావే శుక్లపక్షాదిపఞ్చస్వన్యతమస్య ప్రయోజకత్వమభ్యుపేయమ్। తత్ర కిమిచ్ఛయా వికల్పః। ఆహోస్విదేకం ప్రతినియతమితి విచారే వికల్పస్తావన్న యుజ్యతే। అష్టదోషగ్రస్తత్వాత్। తథాహి। యదా బల్యుత్సవస్య ప్రయోజకత్వం స్వీక్రియతే తదోపవాసవాక్యస్య ప్రాప్తం ప్రామాణ్యం పరిత్యజ్యేత। అప్రాప్తం చాప్రామాణ్యం స్వీక్రియేత। పునరపి యదా కదాచిదుపవాసప్రయోజకత్వస్వీకారే కల్పితమప్రామాణ్యమపహ్నూయేతానిరాకృతం చ ప్రామాణ్యముజ్జీవ్యేత। తదేవముపవాసవాక్యే చత్వారో దోషాః। అనేనైవ న్యాయేన బల్యుత్సవవాక్యేఽపి యథోక్తాశ్చత్వారో దోషా ఉత్ప్రేక్షణీయాః। నచైవం వ్రీహియవాదావపి వికల్పో న స్యాదితి వాచ్యమ్। అగత్యా తత్ర తదాశ్రయణాత్। తదాహుర్భట్టాచార్యాః - ఏవమేషోఽష్టదోషోఽపి యద్వ్రీహియవవాక్యయోః వికల్ప ఆశ్రితస్తత్ర గతిరన్యా న విద్యతే ఇతి। ప్రకృతే తు గత్యన్తరసమ్భవాన్న వికల్పః। అతో వికల్పాఽసమ్భవాదేకస్యైవ ప్రతినియతస్య స్వీకర్తవ్యత్వే సతి శుక్లపక్షస్యైవ స్వీకరణం యుక్తతరం మన్యామహే। తథా సతి బహ్వనుగ్రహసిద్ధేర్యుగ్మాదివాక్యం బలిదినవాక్యముపవాసవాక్యం చేత్యేతాన్యనుగృహ్యన్తే। న హ్యేతాని కృష్ణపక్షవిషయతయా కథఞ్చిదపి యోజయితుం శక్యన్తే। తదనుసారేణ ద్వితీయాయుతత్వం కృష్ణపక్షవిషయత్వేన సఙ్కోచనీయమ్। తస్య సామాన్యవచనత్వాత్। ఇత్థం శుక్లకృష్ణప్రతిపదోః క్రమేణ పూర్వోత్తరవిద్ధతయా వ్యవస్థితౌ సత్యాం యోఽయం

ద్వితీయాయుక్తోపవాసనిషేధః, అసౌ శుక్లపక్షవిషయతయా యోజనీయః। యద్యప్యాపరాహ్ణికవచనం శుక్లకృష్ణపక్షద్వయసాధారణం ప్రతిభాసతే తథాపి శుక్లపక్షవిషయత్వమేవ తస్య న్యాయ్యమ్। సాంముఖ్యముపజీవ్య ప్రవృత్తత్వాత్। కృష్ణపక్షే ద్వితీయాయుతాయా: ప్రతిపదో విముఖత్వాత్। నన్వేవం సతి యదా శుక్లపక్షే సాయాహ్నమాత్రం వ్యాప్నోతి, న త్వపరాహ్ణం తదానీముత్తరతిథిః ప్రసజ్యేతేతి చేన్నైవమ్। సంముఖీ నామ సాయాహ్ణవ్యాపినీతి వచనేన తాదృశే విషయే పూర్వతిథేర్విధానాత్। ఏవమపీషన్న్యూనసాయాహ్ణవ్యాప్తౌ శుక్లపక్షేఽపి పరేద్యురేవ ప్రసజ్యేతేతి చేత్ ప్రసజ్యతాం నామ పూర్వతిథియుగ్మవాక్యవిషయత్వాభావాత్। యదా ప్రాతరమావాస్యా త్రిముహూర్తా తతోఽధికా వా, సాయం చ ప్రతిపత్త్రిముహూర్తా తతోఽధికా వా భవతి। తాదృశ్యా ఏవోభయతస్త్రిముహూర్తవేధోపేతాయాస్తిథేస్తద్విషయత్వాత్। నచ త్రిముహూర్తవేధః సర్వసాధారణో న ప్రతిపద్విషయ ఇతి శఙ్కనీయమ్। విశేషవచనాభావే సామాన్యస్య స్వీకర్తవ్యత్వాత్॥ ద్వితీయాయుక్తోపవాసనిషేధస్తు, పూర్వేద్యుః ప్రతిపదస్త్రిముహూర్తవేధే సతి ద్రష్టవ్యః। సాయాహ్ణవ్యాప్తివచనేన త్రిముహూర్తవేధోఽభిధీయతే। ఆపరాహ్ణికవచనే తతోఽధికవేధః। తత్రోభయత్ర శుక్లప్రతిపత్పూర్వైవోపోష్యా। యదా కృష్ణప్రతిపత్పరేద్యురుదయాదూర్ధ్వం త్రిముహూర్తా తతోఽధికా వా స్యాత్తదా సైవోపోష్యా। అన్యథా పూర్వేద్యురితి నిర్ణయః। వ్యాసవచనే పూర్వవిద్ధాయాం శుక్లప్రతిపది యే దైవపిత్ర్యే విహితే తయోర్దైవశబ్దేన ప్రతిపన్నిమిత్త ఉపవాసో బల్యుత్సవశ్చేత్యుభయం వివక్షితమ్। వచనాన్తరాభ్యాం తయోః శృఙ్గగ్రాహికయా విధానాత్। ఏకాదశీ తథా షష్ఠీ అమావాస్యా చతుర్థికా। ఉపోష్యాః పరసంయుక్తాః పరాః పూర్వేణ సంయుతాః॥ శ్రావణీ దుర్గనవమీ తథా దూర్వాఽష్టమీ చ యా। పూర్వవిద్ధా తు కర్తవ్యా శివరాత్రిర్బలేర్దినమితి॥

నన్వాశ్వయుజమాసే యోఽయం నవరాత్రోత్సవస్తదుపక్రమస్యాపి పూర్వవిద్ధాయాం క్రియమాణత్వాత్ సోఽప్యత్ర వివక్షణీయ ఇతిచేన్న। తస్య నక్తవ్రతత్వాదేకభక్తనక్తప్రతిపదీష్టీనాం దైవత్వేఽపి పృథఙ్నిర్ణయస్య వక్ష్యమాణత్వాత్। నచ వ్రతాదీన్యపి చ దైవాదన్యత్ర వివక్ష్యన్తామితి శఙ్కనీయమ్। తేషు ఉదయతిథిప్రాశస్త్యస్య బహుభిర్వక్ష్యమాణత్వాత్। పిత్ర్యశబ్దేనాఽత్ర మృతాహశ్రాద్ధం వివక్షితమ్। ఆపరాహ్ణికీతి తస్మిన్ వచనేఽభిధానాత్। ఆపరాహ్ణికత్వం చ మృతాహశ్రాద్ధప్రయోజకమితి వక్ష్యతే। ఏవం తర్హి తిథ్యన్తరమృతాహశ్రాద్ధవదత్రాపి ప్రాప్తత్వాత్ పిత్ర్యం వా మనురబ్రవీదితి విశేషవిధానమనర్థకమితిచేన్న। తదపవాదార్థత్వాత్। యదా పూర్వేద్యురల్పోఽపరాహ్ణస్పర్శః పరేద్యుర్భూయాంస్తదా తిథ్యన్తరేషు పరేద్యురేవ మృతాహశ్రాద్ధమ్। ప్రతిపది తు తదపవాదేన పూర్వేద్యురేవ విధీయతే। నచాఽత్ర పిత్ర్యశబ్దస్యైకోద్దిష్టవిషయత్వం యుక్తమ్। ఏకోద్దిష్టాదీనాం మధ్యాహ్నాదికాలేషు విహితత్వేన కర్మకాలవ్యాపిన్యాస్తిథేస్తత్ర గ్రహీతవ్యత్వాత్। తే చ కాలా హారీతేన దర్శితాః। ఆమశ్రాద్ధం తు పూర్వాహ్ణే ఏకోద్దిష్టం తు మధ్యతః పార్వణం చాపరాహ్ణే తు ప్రాతర్వృద్ధినిమిత్తకమితి॥ మనురపి। పూర్వాహ్ణే దైవికం శ్రాద్ధమపరాహ్ణే తు పార్వణమ్।

ఏకోద్దిష్టం తు మధ్యాహ్నే ప్రాతర్వృద్ధినిమిత్తకమితి। దైవికం విశ్వామిత్ర ఆహ। దేవానుద్దిశ్య క్రియతే యత్తద్దైవికముచ్యతే। తన్నిత్యశ్రాద్ధవత్ కుర్యాద్ ద్వాదశ్యాదిషు యత్రతః॥ తస్మాన్నైకోద్దిష్టాదికమత్ర వివక్షితం, కిం తు మృతాహశ్రాద్ధమ్। అన్యద్వా కిఞ్చిత్ పార్వణశ్రాద్ధమ్। అత్ర పూర్వవిద్ధాయాం శుక్లప్రతిపది దైవశబ్దేన వివక్షితో య ఉపవాసస్తముదాహరామః। భవిష్యోత్తరపురాణే బృహత్తపాఽభిధే వ్రతే కార్తికమాసాన్తదర్శే పాయసభోజనాదినియమం విధాయేదం పఠ్యతే। తతో మార్గశిరే మాసి ప్రతిపద్యపరేఽహని। పృష్ట్వా గురుం చోపవసేన్మహాదేవం స్మరన్ ముహురితి। నతు పూర్వవిద్ధాయాం శుక్లప్రతిపది యోఽయముపవాసో విహితస్తస్య సంకల్పః కిం ప్రాతః కార్యః, కిం వా ప్రతిపత్కాలే। నాద్యః। అమావాస్యావేలాయాం ప్రతిపదుపవాససంకల్పాయోగాత్॥ అత ఏవ బౌధాయనః। యో యస్య విహితః కాలః కర్మణస్తదుపక్రమే తిథిర్యాభిగతా సా తు కార్యా నోపక్రమోజ్ఝితేతి। స్కన్దపురాణే, యో యస్య విహితః కాలః కర్మణస్తదుపక్రమే। విద్యమానో భవేదఙ్గం నోజ్ఝితోపక్రమేణ త్వితి। న ద్వితీయః। ప్రాతః- కాలస్యైవ సంకల్పాఙ్గత్వాత్। తథాచ స్మర్యతే। ప్రాతః సంకల్పయేద్విద్వాన్ ఉపవాసవ్రతాదికమితి। తథా, ప్రాతరారభ్య మతిమాన్ కుర్యాన్నక్తవ్రతాదికమ్। నాపరాహ్ణే న మధ్యాహ్నే పిత్ర్యకాలౌ హి తౌ స్మృతావితి॥ అత్రోచ్యతే। యథోక్తవచనబలాత్ ప్రాతరేవ సఙ్కల్పః కార్యః॥ తదానీం జ్యోతిఃశాస్త్రప్రసిద్ధప్రతిపదభావేఽపి స్మృతిభిరాపాదితాయాః ప్రతిపదః సత్త్వాత్। అత ఏవ దేవలః, యాం తిథిం సమనుప్రాప్య అస్తం యాతి దివాకరః। తిథిః సా సకలా జ్ఞేయా దానాధ్యయనకర్మస్వితి॥ అత్ర దానాధ్యయనయోరుపవాసాదినిఖిలదైవోపలక్షణార్థత్వ-వివక్షయా కర్మస్వితి బహువచనంనిర్దిష్టమ్॥ అత్రాస్తమయాత్ పూర్వం ముహూర్త్తత్రయవ్యాపినీం తిథిం మమనుప్రాప్యేతి వ్యాఖ్యేయం న తు తతోఽల్పవ్యాప్తిర్వివక్షితా। తథా సతి పూర్వోక్తవేధాభావేనోత్తరతిథేరేవ గ్రాహ్యత్వం ప్రసఙ్గాత్। తథా త్రిముహూర్త్తవ్యాప్తిః స్కన్దపురాణే దర్శితా, యాం తిథిం సమనుప్రాప్య యాత్యస్తం పద్మినీప్రియః। సా తిథిస్తద్దినే ప్రోక్తా త్రిముహూర్త్తా చ యా భవేదితి॥ శివరహస్యసౌరపురాణయోరపి— యాం ప్రాప్యాస్తముపైత్యర్కః సా చైత్ స్యాత్త్రిముహూర్త్తికా। ధర్మకృత్యేషు సర్వేషు సమ్పూర్ణాం తాం విదుర్బుధా ఇతి॥ బృహద్వసిష్ఠోఽపి, యస్యాం తిథావస్తమియాత్ సూర్యస్తు త్రిముహూర్త్తకైః। యాగదానజపాదిభ్యస్తామేవోపక్రమేత్ తిథిమితి॥ నను సాయన్తనత్రిముహూర్త్త శుక్లప్రతిపదుపేతాయాం తిథౌ ప్రాతరేవ సఙ్కల్ప్య ప్రతిపదుపత్రాసః కార్య ఇతి యుగ్మాదివాక్యమాశ్రిత్య నిర్ణీతమ్। తత్తిథిక్షయే తథాఽస్తు। సామ్యవృద్ధయోస్తు ఖర్వదర్పవాక్యాత్ పరేద్యురుపవాసః ప్రాప్నోతీతి చేన్నైవమ్। ఖర్వాదివాక్యస్యైకోద్దిష్టాదివిషయత్వాత్। తథాచ వ్యాసః, ద్వితీయాదికయుగ్మానాం పూజ్యతా నియమాఽఽదిషు। ఏకోద్దిష్టాదివృద్ధ్యాదౌ హ్రాసవృద్ధ్యాదిచోదనేతి॥ నియమాఽఽదిష్విత్యాదిశబ్దేన పిత్ర్యాకర్మవ్యతిరిక్తవ్రతోపవాసాదిసకలకర్మణో గ్రహణమ్ ఏకోద్దిష్టాదీత్యాదిశబ్దేన వివాహాదిమఙ్గలాఽఙ్గభూతశ్రాద్ధవ్యతి-రిక్తపార్వణశ్రాద్ధస్య,

వృద్ధ్యాదావిత్యాదిశబ్దేన మాఙ్గలికశ్రాద్ధస్య। హ్వాసవృద్ధ్యాదీత్యాదిశబ్దేన ఖర్వగ్రహణమ్। తదేవం పూర్వేద్యుః శుక్లప్రతిపదుపవాసం కృత్వా పరేద్యుః పారణం కుర్యాత్॥

తత్రేదం చిన్త్యతే। కిం ప్రాతః పారణం, కిం వా తిథ్యన్త ఇతి। నాద్యః। సుమన్తువచనవిరోధాత్। తిథినక్షత్రనియమే తిథిభాన్తే చ పారణమ్ అతోఽన్యథా పారణే తు వ్రతభఙ్గమవాప్నుయాదితి॥ న ద్వితీయః। దేవలవచనవిరోధాత్। ఉపవాసేషు సర్వేషు పూర్వాహ్ణే పారణం భవేత్ అన్యథా తు ఫలస్యార్ధం ధర్మమేవోపసర్పతీతి॥ ధర్మో యమః। నాయం దోషః। పూర్వాహ్ణవాక్యస్య సామాన్యరూపత్వేన పరవిద్ధోపవాసవిషయతయా సఙ్కోచనీయత్వాత్। ఏతదేవాభిప్రేత్య నిగమః శ్రూయతే। పూర్వవిద్ధాసు తిథిషు భేషు చ శ్రవణం వినా ఉపోష్య విధివత్ కుర్యాత్తత్తదన్తే చ పారణమితి॥ భేషు నక్షత్రేషు। స్కన్దపురాణేఽపి, తిథీనామేవ సర్వాసాముపవాసవ్రతాదిషు। తిథ్యన్తే పారణం కుర్యాద్ వినా శివచతుర్దశీమితి॥ అత్రోపవాసవ్రతాదిష్విత్యాదిశబ్దేనైకభక్తనక్తాయాచితాని గృహ్యన్తే। యాం తిథిముద్దిశ్యైతాని పూర్వేద్యుర్విహితాని పరేద్యుస్తత్తిథిభాగేఽతీతే పశ్చాద్భోజనం కార్యమ్। అన్యథా పూర్వదినానుష్ఠితైకభక్తాదివ్రతానాం వైకల్యం స్యాదిత్యభిప్రాయః॥

అస్య చ తిథిభాన్తపారణస్యాపవాదః కచిత్ స్మర్యతే। తిథ్యన్తే చైవ భాన్తే చ పారణం యత్ర చోద్యతే యామత్రయోర్ధ్వవర్తిన్యాం ప్రాతరేవ హి పారణమితి॥ యథోక్తోపవాసవద్ బల్యుత్సవోఽపి పూర్వవిద్ధాయామేవ కర్తవ్యః। స చోత్సవో బ్రహ్మపురాణే వామనపురాణే భవిష్యోత్తరపురాణే చ ప్రపఞ్చితః। అత్ర ప్రాతఃకాలే ద్యూతాదికం బ్రహ్మపురాణే దర్శితమ్। తస్మాద్ ద్యూతం ప్రకర్తవ్యం ప్రభాతే తత్ర మానవైరితి। యద్యపి ప్రాతరమావాస్యా వర్తతే, న తు ప్రతిపత్, తథాపి పూర్వోక్తసఙ్కల్పన్యాయేన ప్రతిపదః సాకల్యమాశ్రిత్య ద్యూతాదికం ప్రాతరేవ కార్యమ్। నను యావేతావుపవాసబల్యుత్సవౌ పూర్వవిద్ధాయాం ప్రతిపది విహితౌ తయోః కేనాపి నిమిత్తేన తత్రానుష్ఠానాసమ్భవే సతి కిముత్తరవిద్ధా గౌణకాలత్వేన గ్రాహ్యః, కిం వా ముఖ్యకాలాతిక్రమాత్తయోః పరిత్యాగ ఏవ। అత్ర కేచిదాహుః। పరిత్యాగ ఏవ యుక్తః। ముఖ్యకాలమన్తరేణాప్యనుష్ఠానే ద్వితీయాతృతీయాదిష్వపి తదనుష్ఠానప్రసఙ్గాత్। అథోచ్యేత, యథా త్రైవర్ణికోపనయనస్య గర్భాష్టమాదిముఖ్యకాలాసమ్భవే సత్యాషోడశాదికాలా గౌణకాలత్వేన స్వీకృతాః, ఏవమత్రాపీతి। తన్న। వైషమ్యాత్। తత్ర గౌణకాలో వాచనికః। ఆషోడశాత్తు ద్వావింశాచ్చతుర్వింశాచ్చ వత్సరాత్ బ్రహ్మక్షత్రవిశాం కాల ఔపనాయనికః పర ఇతి॥ న త్వేవమత్రోత్తరప్రతిపదో గౌణత్వేన స్వీకారే కిఞ్చిద్ వచనమస్తి। అన్తరేణాపి వచనం యుక్తిమాత్రేణ తత్కల్పనాయాం షోడశాదివర్షేభ్య ఊర్ధ్వమపి సన్నికర్షావిప్రకర్షతారతమ్యేన గౌణతరగౌణతమావుపనయనకాలౌ ప్రసజ్యేయాతామ్। న చ తౌ యుక్తౌ। అత ఊర్ధ్వం పన్తత్యేతే యథాకాలమసంస్కృతా ఇతి పాతిత్యస్మరణాత్। కిఞ్చ, పూర్వోత్తరవిద్ధయోరుభయోరపి స్వీకారే పూజ్యత్వవిచారో నిరర్థకః స్యాత్। తస్మాత్ పరిత్యాగ ఏవేతి। తత్ర బ్రూమః। సన్త్యేవాత్రోపనయనవదుత్తరతిథేః ప్రాపకాణి బహూని వచనాని।

ప్రతిపత్ సద్వితీయా స్యాదిత్యేకం వచనమ్। నన్వేతద్యథోక్తవిషయవ్యతిరిక్తవిషయే ముఖ్యకాలత్వం విదధాతి, న తు యథోక్తవిషయే గౌణకాళత్వమితిచేత్। అత్ర వక్తవ్యమ్। కిమత్ర విషయాన్తరే ముఖ్యత్వం వాచనికం కిం వా యథోక్తవిషయస్య కాలేఽభిహితే సతి అర్థాదితరవిషయత్వం తస్య వచనస్య పరిశిష్యత ఇతి। నాద్యః। తస్మిన్ వచనే విషయాన్తరస్య శబ్దతోఽప్రతీతేః। ద్వితీయే తు సామాన్యవచనస్య విశేషవ్యతిరిక్తసమ్భావితకుత్స్న-విషయత్వం పరిశేషణీయమ్। తథా సతి కృష్ణప్రతిపద్విషయత్వముపవాస- వ్యతిరిక్తదానవ్రతాదివిషయత్వం చ సమ్భావితత్వాద్యథా పరిశిష్యతే తథోపవాసేఽపి గౌణకాలవిషయత్వం కుతో న పరిశిష్యతే। ద్వితీయాయుతోపవాసనిషేధాదితిచేత్। తస్య నిషేధస్య పూర్వవిద్ధోపవాసప్రశంసాయాం తాత్పర్యాత్। అపశవో వా అన్యే గోఽశ్వేభ్యః పశవో గోఅశ్వా ఇత్యత్ర గోఽశ్వప్రశంసార్థమజాదీనాం పశుత్వం నిషిద్ధ్యతే, న తు సర్వథా తన్నిషేధః। ప్రత్యక్షవిరోధాత్। శాస్త్రాన్తరవిరోధాచ్చ। ఏవమత్రాప్యుత్తరవిద్ధాయాం ప్రతిపది సర్వథా ప్రతిపదుపవాసనిషేధో వ్యాహన్యతే। తథాచోదితానుదితహోమయోరన్యోన్యం నిన్దేతరప్రశంసాయై, న తు సర్వథా హేయత్వార్థా। నో చేదుభావపి హోమౌ పరిత్యజ్యేయాతామ్। పది తత్ర శాఖాభేదేన వ్యవస్థా, తర్హ్యత్రాపి ముఖ్యగౌణభేదేన వ్యవస్థాఽస్తు। న చైతావతా తిథేః పూజ్యత్వవిచారో నిరర్థకో భవతి। ప్రశస్తతిథిస్వీకారాయ తదుపయోగాత్। యాని చాన్యాని సామాన్యవచనాని— ఉదయే తూపవాసస్య, పూర్వాహ్ణికాస్తు తిథయో దైవే కార్యే ఫలప్రదా ఇత్యాదీని తాని సర్వాణి యథా కృష్ణప్రతిపదముపోద్వలయన్తి తథా గౌణప్రతిపదం కుతో నోపోద్వలయేయుః। నచైవం సతి ద్వితీయాతృతీయాదిష్వపి ప్రసఙ్గః। గౌణప్రతిపత్త్వస్య తత్రాభావాత్। గౌణప్రతిపద్యేతావతాఽతినిర్బన్ధేన కస్తవ లాభ ఇతిచేత్, తత్ర ద్వేషేణ వా తవ కో లాభ ఇతి వక్తవ్యమ్। శిష్టాచార ఇతిచేత్, విపర్యయే ఏవ తం పశ్యామః। తథాహి। యదా యథోక్తరీత్యా కస్యాశ్చిత్తిథేర్ద్వైవిధ్యం భవతి తదానీం సమ్ప్రతిపన్నశిష్టేషు కేచన శిష్టాః పూర్వత్రానుష్ఠన్తి, అన్యే చ పరత్ర। న చ తత్రావిగీతః శిష్టాచారః ప్రమాణం, నేతర ఇతి వాచ్యమ్। ఉభయేషాం శిష్టానామవిగీతత్వకథనాయ సమ్ప్రతిపన్నేతి విశేషితత్వాత్। ఏవం తర్హి ముఖ్యత్వమప్యన్యతమస్య నిశ్చేతుమశక్యమితిచేత్। యస్మిన్ దేశే యస్మిన్ కాలే యేషు శిష్టేషు న రాగద్వేషస్య స్వస్య ప్రామాణ్యాతిశయస్య బుద్ధిస్తదా తాదృశాచారస్య ముఖ్యత్వాత్। తదేతదేవాభిప్రేత్య గురోః శిష్యానుశాసనే తైత్తిరీయాః సమామనన్తి। అథ యది తే కర్మవిచికిత్సా వా వృత్తవిచికిత్సా వా స్యాత్ యే తత్ర బ్రాహ్మణాః సమదర్శినో యుక్తా ఆయుక్తాః అలూక్షాః ధర్మకామాః స్యుర్యథా తే తత్ర వర్తేరంస్తథా త్వం తత్ర వర్తేథా ఇతి। యుక్తికుశలైర్యుక్తాః శాస్త్రతత్పరాః। ఆయుక్తాస్తదర్థానుష్ఠాననిరతాః। అలూక్షాః క్రోధాదివర్జితాః। ధర్మకామా జీవన్ముక్తవత్కర్మణ్యౌదాసీన్యమకుర్వాణాః। ఉక్తరీత్యా కస్యచిచ్ఛిష్టాచారవిశేషస్య ముఖ్యత్వే సత్యపరో గౌణో భవిష్యతి, న తు సర్వథైవాఽనాచారః। ఏవం చ సత్యేకామేవ తైత్తిరీయశాఖామధీత్య బౌధాయనాపస్తమ్బమతభేదేన

పరస్పరవిలక్షణమాచరతాముభయవిధానాం మనుష్యాణాం స్వస్వపూర్వపురుషపారమ్పర్యక్రమాయాత ఏవాచారో ముఖ్యః। కదాచిత్తదసమ్భవే మానాన్తరేణాప్యనుష్ఠానమేవ శ్రేయో, న తు సర్వథా తల్లోపో యుక్తః। కిం బహునా। ముఖ్యాయాః పూర్వవిద్ధాయాః ప్రతిపదోఽసమ్భవే శేషిపరిత్యాగాద్వరముత్తరవిద్ధాయాః పరిగ్రహణమిత్యవగన్తవ్యమ్। తదేవం శుక్లప్రతిపదుపవాసబల్యుత్సవయోః పూర్వవిద్ధా ముఖ్యేతి వ్యవస్థితమ్ ॥

అథైకభక్తనిర్ణయః॥ బ్రహ్మపురాణే వైశ్వానరవ్రతే పఠ్యతే, ప్రతిపద్యేకభక్తాశీ సమాప్తే కపిలామప్రద ఇతి। తత్రాదావేకభక్తం త్రివిధం— స్వతన్త్రమన్యాఙ్గముపవాసప్రతినిధిరూపం చేతి। తేష్విదానీముదాహృతం స్వతన్త్రమ్। తత్రేదం చిన్త్యతే। కిముపవాసవత్తిథిరస్మిన్ గ్రహీతవ్యా ఉత ప్రకారాన్తరేణేతి। ఉపవాసవదితి తావత్ ప్రాప్తమ్। దైవం పిత్ర్యం తథా కార్యమితి వచనేన ఉపవాసైకభక్తాదికృత్స్నదైవస్య వివక్షితత్వాత్। నచ కర్మకాలవ్యాప్త్యా తన్నిర్ణయ ఇతి శఙ్కనీయమ్। తత్కాలస్యాద్యాప్యనిర్ణీతత్వాత్। కథఞ్చిత్తన్నిర్ణయేఽపి కర్మకాలవ్యాపివచనస్య పిత్ర్యవిషయత్వేనాప్యుపపత్తేః। తస్మాదుపవాసవత్తన్నిర్ణయ ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః। కర్మకాలవ్యాప్తిరేవాత్ర నిర్ణయహేతుః। కర్మకాలస్తత్కర్మస్వరూపం చేత్యుభయం స్కన్దపురాణే దర్శితం, దినార్ద్ధసమయేఽతీతే భుజ్యతే నియమేన యత్ ఏకభక్తమితి ప్రోక్తమతస్తత్ స్యాద్దివైవ హి॥ దేవలోఽపి, దినార్ద్ధసమయేఽతీతే భుజ్యతే నియమేన యత్। ఏకభక్తమితిం ప్రోక్తం న్యూనం గ్రాసత్రయేణ త్వితి। అత్ర చ దినార్ద్ధస్యోపరి సార్ద్ధముహూర్త్తపరిమితః కాలః పఞ్చధా విభాగే మధ్యాహ్నస్యాపరభాగ ఏకభక్తస్య ముఖ్యకాలః। దినాఽర్ద్ధేఽతీతే సతి సమనన్తరభావిత్వాత్। అస్తమయాత్ ప్రాచీనోఽవశిష్టో గౌణకాలో దివేత్యభ్యనుజ్ఞానాత్। ఏవం స్థితే సతి ముఖ్యకాలవ్యాపినీ తిథిర్గ్రహీతవ్యా। అత ఏవ పద్మపురాణం, మధ్యాహ్నవ్యాపినీ గ్రాహ్యా ఏకభక్తే సదా తిథిరితి। బౌధాయనోఽపి, ఉదయే తూపవాసస్య నక్తస్యాస్తమయే తిథిః మధ్యాహ్నవ్యాపినీ గ్రాహ్యా ఏకభక్తే సదా తిథిరితి। నచాత్రోపవాసన్యాయో యుక్తః। తత్ర పూర్వవిద్ధాయామేవ విశేషశాస్త్రపర్యవసానాత్। ద్వివిధం హి విశేషశాస్త్రం తిథిప్రయుక్తమేకం, కర్మప్రయుక్తమపరమ్। తత్ర, పౌర్వాహ్ణికాస్తు తిథయో దైవ ఇత్యనేన కర్మవిషయేణ సామాన్యశాస్త్రేణోత్తరవిద్ధాయాం ప్రాప్తాయామ్, ఉపోష్యాః పరసంయుతాః పరాః పూర్వేణ సంయుతా ఇత్యనేన కర్మవిషయేణ విశేషశాస్త్రేణ పూర్వవిద్ధా విహితా। తిథివిషయే అపి సామాన్యవిశేషశాస్త్రే ఉదాహ్రియేతే। పూర్వాహ్ణికాస్తు తిథయ ఇతి తిథిమాత్రముపజీవ్య ప్రవృత్తత్వాత్సామాన్యశాస్త్రమ్। ప్రతిపత్సంముఖీ కార్యేత్యేతద్విశేషశాస్త్రమ్। తథా సతి ద్వివిధేనాపి విశేషశాస్త్రేణ పూర్వవిద్ధాయామేవోపవాసః సుస్థితః। అత్ర తు మధ్యాహ్ణవ్యాపినీత్యేతత్కర్మవిశేషవిషయశాస్త్రమ్। అతస్తదనుసారేణ నిర్ణయో యుజ్యతే। నను ప్రతిపత్ సంముఖీ కార్యేత్యనేన తిథివిషయేణ విశేషశాస్త్రేణ కుతో న నిర్ణయ ఇతిచేత్। ఉపవాసవిషయత్వేనాపి తస్యోపపత్తేరితి బ్రూమః। నను మధ్యాహ్నవ్యాప్తివచనమపి తిథ్యన్తరైకభక్తవిషయత్వేనోపపాదయితుం శక్యమ్। అతః

కర్మవిశేషశాస్త్రతిథివిశేషశాస్త్రయోః సమానబలత్వమితిచేత్। అస్తు నామ। కిన్నశ్ఛిన్నమ్। మధ్యాహ్నవ్యాపిత్వసంముఖత్వయోః పూర్వవిద్ధాయాం సంపాదయితుం శక్యత్వేన విరోధాభావాత్। యదా తూత్తరవిద్ధాయామేవ మధ్యాహ్నవ్యాపిత్వం తదా విరోధ ఇతిచేత్। తథాపి తిథివిషయవిశేషశాస్త్రాత్ కర్మవిషయవిశేషశాస్త్రం ప్రబలమ్। తిథేర్గుణత్వాత్ కర్మణశ్చ ప్రధానత్వాత్। తస్మాదేవంవిధే విషయే కర్మకాలవ్యాప్త్యైవ నిర్ణేతవ్యమ్। అత్ర నిర్ణేతవ్యో విషయః షోఢా భిద్యతే। పూర్వేద్యురేవ మధ్యాహ్నవ్యాపిత్వమ్। పరేద్యురేవ తద్వ్యాపిత్వమ్। ఉభయత్ర తద్వ్యాపిత్వమ్। ఉభయత్ర తదవ్యాపిత్వమ్। ఉభయత్ర సామ్యేన తదేకదేశవ్యాపిత్వమ్। ఉభయత్ర వైషమ్యేణ తదేకదేశవ్యాపిత్వం చేతి। తత్ర ప్రథమద్వితీయయోర్మధ్యాహ్నవ్యాపిత్వస్య నిర్ణాయకత్వమ్। తృతీయే పూర్వవిద్ధా గ్రాహ్యా। ముఖ్యకాలవ్యాప్తేః సమత్వేఽపి గౌణకాలవ్యాప్తేరధికత్వాత్। అనేనైవ న్యాయేనోభయత్ర ముఖ్యకాలవ్యాప్త్యభావేఽపి గౌణకాలవ్యాప్తిలాభాత్ పూర్వవిద్ధైవ। పఞ్చమేఽప్యయమేవ న్యాయో యోజ్యః। షష్ఠే తు యదా పూర్వేద్యుర్మధ్యాహ్నైకదేశమధికం వ్యాప్నోతి తదానీం తదాధిక్యాద్ గౌణకాలవ్యాప్తేశ్చ పూర్వేద్యుర్గ్రాహ్యా। యదా పరేద్యుర్మధ్యాహ్నైకదేశమధికం వ్యాప్నోతి తదా గౌణకాలవ్యాప్త్యభావేఽపి ముఖ్యకాలవ్యాప్త్యాధిక్యాఽనుసారేణ పరేద్యుర్గ్రాహ్యా। నన్వస్త్వేవం స్వతన్త్రైకభక్తే నిర్ణయః। అన్యాఙ్గే తు కథమ్। తత్ర కానుపపత్తిరితిచేత్, ఉచ్యతే। పూజావ్రతేషు సర్వత్ర మధ్యాహ్నవ్యాపినీ తిథిరితి, మధ్యాహ్నే పూజయేన్నృపేత్యాదిశాస్త్రైరాఙ్గినః పూజాదేర్మధ్యాహ్నే విహితత్వేనాఙ్గస్యైకభక్తస్యాపరాహ్ణాదౌ ప్రాప్యమాణత్వాన్న ముఖ్యకాలసమ్భవః। మాభూత్తాదృశవిషయే ముఖ్యః కాలః। ప్రధానానుసారేణ గుణస్య నేతవ్యత్వాత్। యదా స్వతన్త్రైకభక్తేఽపి కేనచిన్నిమిత్తేన ముఖ్యకాలాసంభవే గౌణకాలోఽభ్యనుజ్ఞాయతే తదా కిము వక్తవ్యమన్యాఙ్గే। యత్తూపవాస- ప్రతినిధిరూపమేకభక్తం తదుపవాసతిథౌ కార్యమ్। తస్య గౌణోపవాసత్వాత్। అత ఏవ సుమన్తుః। తిథౌ యత్రోపవాసః స్యాదేకభక్తేఽపి సా తథేతి। నచ తాదృశమేవ నాస్తీతి శఙ్కనీయమ్। ఉపవాసవ్రతం ప్రక్రమ్య రోగాదినా తదశక్తౌ గుర్వనుజ్ఞయా తస్యైకభక్తస్య సంభావితత్వాత్। అష్టైతాన్యఽవ్రతాఘ్నాని ఆపో మూలం ఫలం పయః ఇవిర్బ్రాహ్మణకామ్యా చ గురోర్వచనమౌషధమితిశాస్త్రాత్। ఇత్యేకభక్తే నిర్ణయః॥

అథ నక్తం నిర్ణీయతే। తత్ర వారాహపురాణే ధాన్యవ్రతే పఠ్యతే। మార్గశీర్షే సితే పక్షే పతిపద్యా తిథిర్భవేత్ తస్యాం నక్తం ప్రకుర్వీత రాత్రౌ విష్ణుం ప్రపూజయేదితి। అత్ర నక్తశబ్దో భోజనపరః। కాలపరత్వే ప్రకుర్వీతేత్యస్యానన్వయాత్। న హి కాలః కేనచిత్ కర్తు్ం శక్యతే। తస్య భోజనస్య రాత్రావితి కాలవిధిః। అతో దివాభోజనరహితత్వే సతి రాత్రిభోజనం వ్రతస్య స్వరూపమ్। అన్యథా స్వతః ప్రాప్తస్య రాత్రిభోజనస్య విధానవైయర్థ్యాత్। తస్య చ నక్తభోజనస్య విష్ణుపూజనమఙ్గమ్। తత్సన్నిధౌ పఠితత్వాత్। తథా హోమోఽపి తదఙ్గమ్। హోమం చ తత్ర కుర్వీతేత్యభిధానాత్। ఏవఞ్చ సతి ప్రధానాఽవిరోధేన పూజాహోమయోరఙ్గయోర్దివానుష్ఠానముక్తం భవతి। ప్రధానస్య చ నక్తస్య కాలద్వయం

భవిష్యత్పురాణే దర్శితమ్। ముహూర్తోనం దినం నక్తం ప్రవదన్తి మనీషిణః నక్షత్రదర్శనాన్నక్తమహం మన్యే గణాఽధిపేతి। అస్య చ కాలద్వయస్యాధికారిభేదేన వ్యవస్థామాహ దేవలః, నక్షత్రదర్శనాన్నక్తం గృహస్థస్య బుధైః స్మృతమ్। యతేర్దినాష్టమే భాగే తస్య రాత్రౌ నిషిద్ధ్యత ఇతి॥ స్మృత్యన్తరేఽపి, నక్తం నిశాయాం కుర్వీత గృహస్థో విధిసంయుతః। యతిశ్చ విధవా చైవ కుర్యాత్తత్సదివాకరమ్। సదివాకరం తత్రోక్తమన్తిమే ఘటికాద్వయే। నిశానక్తం తు విజ్ఞేయం యామార్ద్ధే ప్రథమే సదేతి। రాత్రినక్తభోజనే వ్యాసః, త్రిముహూర్తం ప్రదోషః స్యాద్భానావస్తఙ్గతే సతి। నక్తం తు తత్ర కర్తవ్యమితి శాస్త్రవినిశ్చయ ఇతి॥ తదేవం నక్తకాలీ వ్యవస్థితౌ। తత్ర నక్తం ప్రదోషవ్యాపిన్యాం తిథౌ కార్యమ్। తదాహ వత్సః, ప్రదోషవ్యాపినీ గ్రాహ్యా తిథిర్నక్తవ్రతే సదా। ఏకాదశీం వినా సర్వా శుక్లే కృష్ణే తథా స్మృతేతి॥ ఏకాదశ్యాం తు యన్నక్తం తత్రోదయవ్యాపినీ తిథిర్గ్రాహ్యా। తదుక్తం స్కన్దపురాణే, ప్రదోషవ్యాపినీ గ్రాహ్యా సదా నక్తవ్రతే తిథిః। ఉదయస్థా సదా పూజ్యా హరినక్తవ్రతే తిథిరితి। అత్రాప్యేకభక్తన్యాయేన షోఢా విషయభేదా ఉత్ప్రేక్షణీయాః। మధ్యాహ్నప్రదోషయోరేవ భిన్నత్వాత్। పూర్వేద్యురేవ ప్రదోషవ్యాప్తౌ పూర్వతిథిర్గ్రాహ్యా। పరద్యురేవ ప్రదోషవ్యాప్తౌ పరతిథిః। ఉభయత్ర ప్రదోషవ్యాప్తౌ పరతిథిరేవ। తదాహ జాబాలిః, సద్రైవ తిథ్యోరుభయోః ప్రదోషవ్యాపినీ తిథిః। తత్రోత్తరత్ర నక్తం స్యాదుభయత్రాపి స యత ఇతి। ఉభత్రాపి దివా రాత్రౌ చ సా తిథిర్విద్యతే యత ఇత్యర్థః। ఉభయత్ర ప్రదోషవ్యాప్త్యభావేఽపి పరైవ। తదాఽహ జాబాలిః, అతథాత్వే పరత్ర స్యాదస్తాదర్వాగ్ యతో హి సేతి। ప్రదోషే తదభావేఽప్యస్తమయాదర్వాగ్ యతః సా విద్యతే తతః సాగ్రాహ్యేత్యర్థః। అస్య చ దివారాత్రవ్రతస్యేన ప్రదోషవ్యాప్తివత్ సాయఙ్కాలవ్యాప్తిరపి నిర్ణయహేతుర్భవతీత్యనేనాభిప్రాయేణార్వాగస్తమయాదిత్యుక్తమ్। దివారాత్రివ్రతత్వం చ కూర్మపురాణేఽభిహితం, ప్రదోషవ్యాపినీ యత్ర త్రిముహూర్తాయదా దివా। తదా నక్తవ్రతే కుర్యాత్ స్వాధ్యాయస్య నిషేధవదితి। యద్యప్యత్ర ప్రదోషకాలసాయఙ్కాలౌ ద్వావేవ ప్రయోజకౌ ప్రతిభాసేతే తథాపి ప్రదోషచ్యాప్తిర్ముఖ్యః కల్పః। సాయఙ్కాలవ్యాప్తిరనుకల్ప ఇతి జాబాలివచనాద్ అవగమ్యతే। తత్ర హ్యతథాత్వ ఇతి ప్రదోషవ్యాప్త్యభావమనూద్య తాదృశ్యాస్తిథేర్గ్రాహ్యత్వే అర్వాగస్తాద్యత ఇతి హేతూపన్యాసాత్। ఈదృశే విషయే గృహస్థోఽపి యతివద్దివా నక్తమాచరేత్। తదుక్తం స్కన్దపురాణే, ప్రదోషవ్యాపినీ న స్యాద్దివా నక్తం విధీయతే ఆత్మనో ద్విగుణచ్ఛాయామతిక్రామతి భాస్కరే। తన్నక్తం నక్తమిత్యాహుర్న నక్తం నిశిభోజనమ్॥ ఏవం జ్ఞాత్వా తతో విద్వాన్ సాయాహ్నే తు భుజిక్రియామ్। కుర్యాన్నక్తవ్రతీ నక్తఫలం భవతి నిశ్చితమితి॥

యత్తు సప్తమీభానువాసరాదౌ సౌరనక్తం విహితం, తత్ర పూర్వోక్తవిపర్యాసేన సాయఙ్కాలవ్యాప్తిర్ముఖ్యః కల్పః। ప్రదోషవ్యాప్తిరనుకల్పః। ఏతదేవాభిప్రేత్య సుమన్తుః, త్రిముహూర్తస్పృగేవాహ్ని నిశి వైతావతీ తిథిః। తస్యాం సౌరం భవేన్నక్తమహన్యేవ తు భోజనమితి॥ అత్ర సాయంవ్యాప్తేర్ముఖ్యకాలత్వాత్ ప్రథమతో నిర్దేశః।

ప్రదోషవ్యాప్తేరనుకల్పత్వాత్ పశ్చాన్నిర్దేశః। ఇతరనక్తేషు తు ప్రదోషవ్యాప్తేర్ముఖ్యత్వాదుదాహృత- కూర్మపురాణవచనే సైవ ప్రథమం నిర్దిష్టా। సాయఙ్కాలవ్యాప్తిః పశ్చాన్నిర్దిష్టేతి వివేకః। తేష్వితరనక్తేషు ప్రదోషవ్యాప్తితిథిగ్రహణేఽపి భానువాసరసంక్రాన్త్యాదినా గృహస్థస్యాపి యదా రాత్రిభోజననిషేధస్తదా దివైవ నక్తం కుర్యాత్। తథాచ భవిష్యోత్తరపురాణే, యే త్వాదిత్యదినే బ్రహ్మన్నక్తం కుర్వన్తి మానవాః। దినాన్తే తేఽపి భుఞ్జీరన్ నిషేధాద్రాత్రిభోజనే ఇతి। అస్మింశ్చ దివాభోజన ఉత్తమోఽన్తిమో ముహూర్తో మధ్యమ ఉపాన్త్యం, తతః ప్రాచీనో జఘన్యః। ఏవఞ్చ సత్యన్తిమభాగత్రిముహూర్త వచనాన్యుపపద్యన్తే। రాత్రిభోజనేఽపి, ఘటికాత్రయముత్తమః కాలః। ఘటికాషట్కం మధ్యమః కాలః। ఏతదేవాభిప్రేత్యవచనం స్మర్యతే, ప్రదోషోఽస్తమయాదూర్ధ్వం ఘటికాత్రయమిష్యత ఇతి, త్రిముహూర్తః ప్రదోషః స్యాద్రవావస్తఙ్గతే సతీతి॥ నిశీథపర్యన్తో జఘన్యః కాలః। నక్తం ప్రకుర్వీత రాత్రావితి సామాన్యేనాభిధానాత్। అసారనక్తేషు సామ్యేన వైషమ్యేణ వా దినద్వయే ప్రదోషైకదేశవ్యాప్తౌ పరేద్యురేవ నక్తం కార్యమ్। సాయఙ్కాలస్య గౌణస్య తత్తిథివ్యాప్తత్వాత్। అత్రాప్యేకభక్తవదన్యాఽఙ్గనక్తోపవాసస్థానీయనక్తయోర్నిర్ణయోద్రష్టవ్యః।యథోక్తలక్షణలక్షిత యోరేకభక్తనక్తయోరేకస్మిన్ దినే యదా ప్రసక్తిస్తదా కథం కర్తవ్యమ్?। నచైతాదృశీ ప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి శఙ్కనీయమ్। భవిష్యోత్తరపురాణోక్తే రథసప్తమీవ్రతే కదాచిత్తత్ప్రసక్తేః। తథాహి। తత్ర తృతీయాదిషు సప్తమ్యన్తేషు పఞ్చసు దినేషు క్రమేణైకభక్తనక్తాయాచితోపవాసపారణాని విహితాని। అత్ర యదా తృతీయా యామత్రయపరిమితా తత ఊర్ధ్వం చతుర్థీ తదా మధ్యాహ్నవ్యాపిత్వాత్ తృతీయైకభక్తం తత్ర ప్రాప్తమ్। ప్రదోషవ్యాపిత్వాచ్చతుర్థీంనక్తమపి తత్రైవ। తథా సతి పరస్పరవిరోధో దుష్పరిహరః। అత్రోచ్యతే। ఏకభక్తస్య ప్రాథమ్యాత్ ప్రబలత్వేన తస్మిన్ ముఖ్యకల్ప ఏవానుష్ఠేయః। తద్విరోధిని తు నక్తేఽనుకల్పః। స చ ద్వివిధః॥ దినాన్తరానుష్ఠానాత్ కర్త్రన్తరానుష్ఠానాచ్చ। యదా చతుర్థీ పరేద్యుర్వృద్ధ్యా సాయఙ్కాలం వ్యాప్నోతి తదా తస్య గౌణకాలవ్యాపిత్వాదైక ఏవం కర్తా దినభేదేన వ్రతద్వయమనుతిష్ఠేత్। యదా చతుర్థీ సమా క్షీణా చ తదా గౌణకాలస్యాప్యసమ్భవేన పూర్వేద్యురేవ భార్యాపుత్రాదినా కర్త్రన్తరేణ తన్నక్తం కరణీయమ్॥ ఇతి నక్తనిర్ణయః॥

అయాచితం నిర్ణీయతే॥ పూర్వోదాహృతే సప్తమీవ్రతే పఞ్చమ్యామయాచితం విహితమ్। తస్యైకభక్తవత్ ప్రతిపదోక్తః కాలవిశేషవిధిర్నాస్తి। తస్య యాచితభోజననిషేధరూపత్వాత్। స చ నిషేధ ఉపవాసవదహోరాత్రం విషయీకరోతి। అత ఏవ సఙ్కల్పేఽప్యస్మిన్నహోరాత్రే యాచితమన్నం న భోక్ష్య ఇత్యేవం కర్తవ్యః। అథవా యాచితాదన్యదఽయాచితమిత్యప్రయత్నలభ్యస్య పరదత్తస్య భోజనం వివక్ష్యతే తదాఽపి పరాధీనత్వాదేవ న తస్య కాలవిశేషో విధాతుం శక్యతే। యద్యపి స్వగృహే పూర్వసఞ్చితం వస్తు ఇదానీమయాచితం భవతి, తథాపి పూర్వం ప్రయత్నసమ్పాదితత్వాద్యాచితమేవ। అథవా నిషేధస్య ప్రసక్తిపూర్వకత్వాద్యాఞ్చాప్రసక్తేశ్చ పరద్రవ్యవిషయత్వాత్

అయాచితశబ్దోఽపి పరద్రవ్యమేవ విషయీకరోతి। అత్రాయాచితశబ్దస్య యథోక్తరీత్యా ద్వావర్థౌ సమ్భవౌ-ప్రతిషేధః, పర్యుదాసశ్చ। తయోః ప్రతిషేధపక్షం ప్రాజాపత్యకృచ్ఛ్రవ్యాఖ్యానగౌతమో వ్యవజహార - అథాపరం త్ర్యహం నక్తం చ న యాచేతేతి। పర్యుదాసపక్షం బృహస్పతిర్వ్యవజహార - త్ర్యహం ప్రాతస్త్ర్యహం సాయం త్ర్యహమద్యాదయాచితమ్ త్ర్యహం పరం తు నాశ్నీయాత్ ప్రాజాపత్యం చరన్ ద్విజ ఇతి॥ స్మృత్యన్తరేఽపి, అయాచితాశీ మితభుక్ పరాం సిద్ధిమవాప్నుయాదితి ॥ మితభోజిత్వం దశగ్రాసత్వమ్। తదుక్తం చతుర్వింశతిమతే, ప్రాతస్తు ద్వాదశ గ్రాసా నక్తే పఞ్చదశైవ తు। అయాచితే తు ద్వౌ చాఽష్టౌ ప్రాజాపత్యో విధిః స్మృత ఇతి। తచ్చ భోజ్యద్రవ్యం పరకీయమప్రయత్నోపనీతం చేత్యేతదుభయం స్మార్త లిఙ్గాదవగమ్యతే। తథాచ ప్రతిగ్రహప్రకరణే యాజ్ఞవల్క్యః, అయాచితాహృతం గ్రాహ్యమాపే దుష్కృతకర్మణ ఇతి॥ తథా యతిధర్మేషు ఉశనాః, భిక్షాశనం సముద్యోగాత్ ప్రోక్కేనాపి నిమన్త్రితమ్। అయాచితం తు తద్భైక్ష్యం భోక్తవ్యం మనురబ్రవీత్। యది ప్రతిషేధో యది వా పర్యుదాసః, ఉభయథాఽప్యేకభక్తాదివన్న కాలో విశేషణీయః। ప్రతిషేధేఽనుష్ఠేయాభావాత్। పర్యుదాసే పరాధీనత్వాత్। అసతి తు కాలవిశేషవిధౌ న కర్మకాలవ్యాప్తివచనమత్ర ప్రవర్తతే। తథా సతి కిం పూర్వాహ్ణికాస్తు తిథయ ఇతి వచనేన పరా గ్రాహ్యా, కిం వాయుమగ్నివాక్యేన పూర్వేతి వివక్షాయాం యుగ్మవాక్యస్య తిథివిశేష విషయత్వాదనుసరణం న్యాయ్యమ్। అనేనైవ న్యాయేన ప్రతిపదవ్యయాచితే పూర్వవిద్ధైవ గ్రాహ్యా। అయాచితస్య నియమరూపత్వాత్। ద్వితీయాదికయుగ్మానాం పూజ్యతా నియమాదిష్విత్యుక్తత్వాత్॥ ఇత్యయాచితనిర్ణయః॥

ప్రతిపద్యుపవాసైకభక్తానక్తాయాచితాని నిర్ణీతాని। తత్ర శుక్లప్రతిపత్ పూర్వవిద్ధోపోష్యా। కృష్ణప్రతిపదుత్తరవిద్ధా। ఏకభక్తనక్తయోః సర్వాసు తిథిషు మధ్యాహ్నప్రదోషవ్యాప్యా నిర్ణయః। అయాచితస్య ప్రాతిస్వికకాలవిశేషవిధ్యభావాత్। ఉపవాసవత్। శుక్లకృష్ణప్రతిపదౌ పూర్వోత్తరవిద్ధే గ్రహీతవ్యే ఇత్యేతావద్వ్యవస్థితమ్॥ అథ ప్రతిపద్దానవ్రతాని నిర్ణీయన్తే। భవిష్యోత్తరపురాణే దానం పఠ్యతే ప్రతిపత్సు ద్విజాన్ పూజ్య పూజయిత్వా ప్రజాపతిమ్। సౌవర్ణమరవిన్దం చ కారయిత్వాఽష్టపత్రకమ్॥ కృత్వా త్వౌదుమ్బరే పాత్రే సుగన్ధిఘృతపూరితే। పుష్పైర్ధూపైః పూజయిత్వా విప్రాయ ప్రతిపాదయేదితి॥ బ్రహ్మపురాణే ఫలవ్రతం పఠ్యతే, మాసి భాద్రపదే శుక్లే పక్షే చ ప్రతిపత్తిథౌ। నైవేద్యం తు పచేన్మౌనీ పం షోడశత్రిగుణాని చ॥ ఫలాని పిష్టపక్వాని దద్యాద్విప్రాయ షోడశ। దేవాయ షోడశైతాని దాతవ్యాని ప్రయత్నతః॥ భుజ్యతే షోడశ తథా వ్రతస్య నియమాశయా॥ ఏవమన్యాన్యపి దానవ్రతాన్యుదాహరణీయాని। తాని చ సర్వాణ్యుత్తరవిద్ధాయాం ప్రతిపది కర్తవ్యాని। తేషాం దైవత్వాత్। తదాహ యాజ్ఞవల్క్యః, పౌర్వాహ్ణికాస్తు తిథయో దైవే కార్యే ఫలప్రదా ఇతి। యద్యప్యేతత్ తిథిసామాన్యముపజీవ్య ప్రవృత్తం తథాపి ప్రతిపది బాధకాభావాత్ తత్ర ప్రవర్తతే। న చాత్ర యుగ్మవాక్యం బాధకమ్। తస్య తిథివిశేషముపజీవ్య ప్రవృత్తస్యాపి కర్మ కాలవ్యాప్తివాక్యాద్ దుర్బలత్వాత్తిథిరఙ్గం, కర్మాఙ్గీ తతః ప్రబలమితి పూర్వముక్తమ్।

కర్మకాలవ్యాప్తిం చ ప్రవృద్ధయాజ్ఞవల్క్యశ్చాఽఽహ, కర్మణో యస్య యః కాలస్తత్కాలవ్యాపినీ తిథిః। తయా కర్మాణి కుర్వీత హ్రాసవృద్ధీ న కారణమితి॥ స్కన్దపురాణే, యస్మిన్ కాలే తు యత్ కర్మ తత్కాలవ్యాపినీ తిథిః। తయా కర్మాణి కుర్వీత హ్రాసవృద్ధీ న కారణమితి॥ గార్గ్యోఽపి। యో యస్య విహితః కాలస్తత్కాలవ్యాపినీ తిథిః। తయా కర్మాణి కుర్వీత హ్రాసవృద్ధీ న కారణమితి। కర్మకాలశ్చ దానవ్రతయోర్దైవత్వేన పూర్వాహ్ణోఽవగన్తవ్యః। పూర్వాహ్ణో వై దేవానామితి శాస్త్రాత్। ఏకభక్తనక్తయోర్దైవత్వేఽపి ప్రతిపదోక్తకాలవిశేషశాస్త్రేణ సామాన్యరూపం పూర్వాహ్ణశాస్త్రం బాధ్యతే। న త్వేవం ప్రకృతయోర్దానవ్రతయోః కిఞ్చిద్బాధకమస్తి। అహ్నః పూర్వో భాగః పూర్వాహ్ణః। స చ పఞ్చధావిభాగపక్షే ముహూర్త్తత్రయాత్మకః ప్రాతఃకాలః। చతుర్ద్ధావిభాగపక్షే సార్ద్ధప్రహరాత్మకః। త్రిధావిభాగపక్షే పఞ్చముహూర్త్తాత్మకః। ద్వేధావిభాగపక్షే సార్ద్ధసప్తముహూర్త్తాత్మకః। పఞ్చదశధావిభాగపక్షేఽప్యర్థాత్ తథైవ సమ్పద్యతే। యద్యపి బహుశాస్త్రానురోధేన పఞ్చధావిభాగ ఏవాత్ర గ్రాహ్య ఇతి పూర్వముక్తం, తథాపి బహుకర్త్తవ్యోపేతయోర్దానవ్రతయోర్ముహూర్త్తత్రయ-మాత్రేణాఽనుష్ఠాతుమశక్యత్వాదితరేఽపి పక్షా అనుకల్పత్వేన గ్రహీతవ్యాః। యత్ర సార్ద్ధసప్తముహూర్త్తైరపి కర్మ న సమాప్యతే తత్ర కృత్స్నో దివసోఽభ్యనుజ్ఞాయతే। అత ఏవ దేవలః, యాం తిథిం సమనుప్రాప్య ఉదయం యాతి భాస్కరః। సా తిథిః సకలా జ్ఞేయా స్నానదానజపాదిష్వితి। వ్యాసోఽపి, ఉదయన్నేవ సవితా యాం తిథిం ప్రతిపద్యతే। సా తిథిః సకలా జ్ఞేయా దానాధ్యయనకర్మస్వితి॥ భవిష్యోత్తరపురాణేఽపి, వ్రతోపవాసనియమే ఘటికైకా యదా భవేత్। సా తిథిః సకలా జ్ఞేయా పిత్ర్యర్థే వాఽఽపరాహ్ణికీతి॥ పద్మపురాణేఽపి, వ్రతోపవాసనియమే ఘటికైకా యదా భవేత్। ఉదయే సా తిథిస్తత్ర విపరీతా తు పైతృక ఇతి॥ స్కన్దపురాణేఽపి, వ్రతోపవాసదానాదౌ ఘటికైకా యదా భవేత్। ఉదయే సా తిథిర్గ్రాహ్యా విపరీతా తు పైతృక ఇతి॥ విష్ణుధర్మోత్తరేఽపి వ్రతోపవాసస్నానాదౌ ఘటికైకా యదా భవేత్। ఉదయే సా తిథిర్గ్రాహ్యా శ్రాద్ధాదావస్తగామినీతి। బౌధాయనోఽపి, ఆదిత్యోదయవేలాయాం యాఽల్పాఽపి చ తిథిర్భవేత్। పూర్ణా ఇత్యేవ మన్తవ్యా ప్రభూతా నోదయం వినేతి॥ నన్వస్త్వేవం కృత్స్నదివసాభ్యనుజ్ఞా, తథాప్యుత్తరవిద్ధాథాస్తిథేర్గ్రహణే కియత్పరిమాణముదయే అపేక్షణీయమితి వివేచనీయమ్। తత్ర బౌధాయనేనాల్పాపీత్యభిధానాన్నిమేషమాత్రం ప్రతిభాతి। తథా వ్యాసవాక్యేఽపి ప్రతిభాతి। ఉదయన్నేవేత్యభిధానాత్। భవిష్యోత్తరపురాణాదివచనేషు ఘటికామాత్రం ప్రతీయతే। వచనాన్తరే తు విష్ణుధర్మోత్తరబౌధాయనప్రోక్తే ఘటికాచతుష్టయం భాసతే। తథా చ పఠ్యతే, ఉదితే దైవతం భానౌ పిత్ర్యం చాస్తమితే రవౌ। ద్విముహూర్త్తం త్రిరహ్నశ్చ సా తిథిర్హవ్యకవ్యథోరితి॥ అస్యార్థః। భానావుదితే సత్యుత్తరకాలేఽహ్నో ముహూర్త్తద్వయం దైవతమ్। తస్మింశ్చాస్తమితే తతః పూర్వకాలీనమహ్నో ముహూర్త్తత్రయం పితృదైవత్యమ్। అతస్తావత్కాలవ్యాపినీ యా తిథిర్భవతి సైవ క్రమేణ హవ్యకవ్యయోర్గ్రాహ్యా। అత్రోచ్యతే। పౌర్వాహ్ణికా ఇతి వచనేన దైవే పూర్వాహ్ణవ్యాప్త్యభిధానాత్ పూర్వాహ్ణస్య పఞ్చధా విభక్తస్య ముఖ్యత్వాదుదితే భానౌ త్రిముహూర్త్తా తిథిర్గ్రహీతవ్యా। యత్తు దక్షణోక్తం, త్రిముహూర్త్తా న

కర్త_వ్యా యా తిథిః క్షయగామినీ। ద్విముహూర్తా_పి కర్త_వ్యా యా తిథిర్వృద్ధిగామినీతి॥ తన్న। త్రిముహూర్త_వ్యాప్తేర్బాధకం ప్రత్యుతోపోద్బలకమేవ। తథాహి। ప్రతిషేధః సర్వత్ర ప్రసక్తిపూర్వకః। ప్రసక్తిశ్చాత్ర యథోక్తరీత్యా పౌర్వాహ్ణికవాక్యాత్త్రిముహూర్తా_భిధాయిపైఠీనసివాక్యాద్వా భవతి। తచ్చ ప్రసక్తం త్రిముహూర్త_త్వం సమతిథౌ బాధకాభావాత్తథైవ వ్యవతిష్ఠతే। తిథిక్షయే త్వధికవ్యాప్తివిధిత్సయా ప్రతిషిధ్యతే। అతస్తత్ర చతుర్ఘముహూర్తస్పర్శినీ తిథిర్గ్రాహ్యా। తిథిసామ్యవత్తిథివృద్ధావపి ముహూర్త_త్రయమేవ ముఖ్యమ్। ముహూర్త_ద్వయం త్వనుకల్పః। అత ఏవ సూచయితుం ద్విముహూర్తా_పీత్యపి–శబ్దః పఠ్యతే। నన్వత్ర క్షయవృద్ధ్యుపజీవనేన నిర్ణయః క్రియతే। స చానుపపన్నః। వ్యాసవాక్యే హ్రాసవృద్ధిచోదనాయాః పిత్ర్యవిషయత్వాభిధానాత్। ఏకోద్దిష్టాదివృద్ధ్యాదౌ హ్రాసవృద్ధ్యాదిచోదనేతి హి పూర్వముదాహృతమ్। దానవ్రతే చ దైవే। అతః కథమనయోర్వృద్ధిక్షయాభ్యాం నిర్ణయః। కిఞ్చ ఉదాహృతయాజ్ఞవల్క్యస్కన్దపురాణగార్గ్యవచనేషు, హ్రాసవృద్ధీ న కారణమిత్యుక్తమ్। తత్ కథమత్ర హ్రాసవృద్ధ్యోర్నిర్ణయకారణత్వమ్?। అత్రోచ్యతే। సన్తి హ్యన్యాని హ్రాసవృద్ధివాక్యాని। తత్రోశనాః। ఖర్వో దర్పస్తథా హింస్రస్త్రివిధం తిథిలక్షణమ్। ఖర్వదర్పౌ పరౌ కార్యౌ హింస్రః పూర్వత్ర యుజ్యతే॥ భవిష్యోత్తరే, ఖర్వో దర్పస్తథా హింస్రా త్రివిధం తిథిలక్షణమ్। ఖర్వదర్పౌ పరౌ కార్యౌ హింస్రా స్యాత్ పూర్వకాలికీతి। పితామహోఽపి, ఖర్వో దర్పస్తథా హింస్రా త్రివిధం తిథిలక్షణమ్। ఖర్వదర్పౌ పరౌ పూజ్యౌ హింస్రా స్యాత్ పూర్వకాలికీతి। ఖర్వః సామ్యమ్, అల్పక్షయో వా। దర్పో వృద్ధిః। హింస్రా అధికక్షయః। ఏతైః ఖర్వాదివాక్యైః సహ యస్మిన్ విషయే యుగ్మాదివాక్యస్య విరోధః ప్రాప్నోతి తత్ర దైవపిత్ర్యభేదేన వ్యవ- స్థాపకం వ్యాసవాక్యం, న తు ప్రకృతయోః క్షయవృద్ధ్యోః పితృవిషయత్వప్రతిపాదకమ్। యాజ్ఞవల్క్యాదివచనేష్వపి కర్మకాలవ్యాప్తిశాస్త్రస్య ఖర్వదర్పాదిశాస్త్రస్య వా విరోధే ప్రాప్తే సతి కర్మకాలశాస్త్రస్య ప్రాబల్యముచ్యతే, న తు ప్రకృతయోః క్షయవృద్ధ్యోర్నిర్ణయహేతుత్వం ప్రతిషిధ్యతే। నను వ్యాసః ఖర్వాదివాక్యాని పిత్ర్యవిషయత్వేన, సంకోచయామాస। యాజ్ఞవల్క్యాదయస్తు పిత్ర్యే కర్మకాలవ్యాప్త్యా ఖర్వాదివాక్యాన్యబాధన్త। హన్తైవం నిర్విషయత్వమేషాం ప్రసజ్యేతేతిచేత్। మైవమ్।

యదా పూర్వోత్తరదినయోః పిత్ర్యవిషయకర్మకాలవ్యాప్తిః సమానా, యదా వా దినద్వయేఽపి కర్మకాలవ్యాప్త్యభావస్తత్రోభయత్ర ఖర్వాదివాక్యైర్నిర్ణేతుం శక్యత్వాత్। ఆస్తాం ప్రాసఙ్గికీ ఖర్వాదివాక్యచిన్తా। ప్రకృతే తు సూర్యోదయే ముహూర్త_త్రయవ్యాపినీ ప్రతిపద్దానవ్రతయోర్గ్రహీతవ్యా। ఏవం సత్యుదయమాత్రవ్యాప్తిశాస్త్రం, ఘటికామాత్రవ్యాప్తిశాస్త్రం చ వైశ్వానరాఽధికరణన్యాయేనావయుత్యానువాదరూపతయా త్రిముహూర్త_వ్యాప్తిం ప్రశంసతి। అథవా పూర్వేద్యురుదయకాలం పరిత్యజ్యోపరి సర్వత్ర వ్యాప్నోతి। పరేద్యురుదయకాలమాత్రం వ్యాప్నోతి। తదానీముదయానన్తరభావిన్యా ముఖ్యాయాస్త్రిముహూర్త_వ్యాప్తేర్దినద్వయేఽప్యభావేన ద్వయోరపి దినయోర్గౌణకాలత్వే సతి

కిం గ్రాహ్యమితి వీక్షాయాం పూర్వదినే కర్మకాలవ్యాప్తేర్భూయస్త్వాత్తస్యైవ గ్రహణం న్యాయతః ప్రాప్తమ్। కేనాపి నిమిత్తేన తత్రప్రత్యూహే సతి పరేద్యుః కర్మకాలవ్యాప్తిసంపాదనాయ పూర్ణత్వమభిధాయోదయవిహీనస్య వ్యాప్తిబాహుల్యస్య హేయత్వోక్తివ్యాజేన తదేవ ప్రశస్యతే– ఆదిత్యోదయవేలాయాం యాల్పాఽపి చ తిథిర్భవేత్। పూర్ణా ఇత్యేవ మన్తవ్యా ప్రభూతా నోదయం వినేతి। యదా పూర్వేద్యుః సఙ్గవమారభ్య పరేద్యురుదయాత్ ప్రాగేవ తిథిక్షయవశాత్ ప్రతిపత్సమాప్తౌ తదా యద్యపి దినద్వయే సోదయముహూర్త్తత్రయం నాస్తి, తథాపి పూర్వేద్యురేవానుష్ఠేయమ్। సా తిథిః సకలా జ్ఞేయా యస్యామస్తమితో రవిరితి వచనేన సంపాద్యాయాః సోదయత్రిముహూర్త్తాయా వ్యాప్తేర్విద్యమానత్వాత్। పరేద్యుస్తాదృశ్యా అప్యభావాత్। యదా పూర్వేద్యురుదయమారభ్య పరేద్యురుదయాద్ ఊర్ధ్వం ముహూర్త్తత్రయం వర్ద్ధతే, తదానీం యద్యపి ద్వయోర్దినయోః సోదయత్రిముహూర్త్తవ్యాప్తిరస్తి తథాపి పూర్వేద్యురేవాఽనుష్ఠానమ్। అస్తమయవ్యాప్తేరధికత్వాత్। అత ఏవ పద్మపురాణేఽభిహితం, వ్రతే స్నానే తథా భక్తే పితృకార్యే విశేషతః। యస్యామస్తం గతో భానుః సా తిథిః పుణ్యభాగ్భవేదితి। నన్వాస్తాం సోదయస్త్రిముహూర్త్తవ్యాప్తిరస్తమయవ్యాప్తిశ్చ। నిర్ణయస్తు శుక్లకృష్ణపక్షాభ్యాం భవిష్యతి। తథాచ మార్కణ్డేయః, శుక్లపక్షే తిథిర్గ్రాహ్యా యస్యామభ్యుదితో రవిః। కృష్ణపక్షే తిథిర్గ్రాహ్యా యస్యామస్తమితో రవిరితి। విష్ణుధర్మోత్తరేఽపి, వర్ద్ధమానేన్దుపక్షస్య ఉదయే పూజ్యతే తిథిః। యదా చన్ద్రః క్షయం యాతి తదా స్యాదాపరాహ్ణికీతి॥ అథవా పక్షస్య వృద్ధిక్షయాభ్యాం నిర్ణేతవ్యమ్। తథాచ వృద్ధవసిష్ఠః, వర్ద్ధమానస్య పక్షస్య ఉదయే పూజ్యతే తిథిః। యదా పక్షః క్షయం యాతి తదా స్యాదాపరాహ్ణికీతి। బౌధాయనః, సా తిథిస్తచ్చ నక్షత్రం యస్యామభ్యుదితో రవిః। వర్ద్ధమానస్య పక్షస్య హానౌ స్వస్తమయం ప్రతీతి॥ అత్రోచ్యతే। శుక్లపక్షకృష్ణపక్షాభ్యాం నిర్ణయో న సమ్భవతి। తథా సతి బహువచనబాధప్రసఙ్గాత్। తథాహి। యాని వచనాని పూర్వవిద్ధాయాం శుక్లప్రతిపది ఉపవాసవిధాయకాని పూర్వముదాహృతాని తాని బాధ్యేరన్। తథా కృష్ణప్రతిపదః పరవిద్ధాయా ఉపోష్యత్వం పూర్వం నిర్ణీతమ్। తచ్చ విపరివర్తేత। ఏవమేకభక్తాదావపి యథాయోగం విపరివృత్తిరున్నేయా। నాఽపి పక్షస్య క్షయవృద్ధిభ్యాం నిర్ణయో యుజ్యతే। తత్రాప్యుక్తదోషస్యాపరిహార్యత్వాత్। యదా శుక్లపక్షస్తిథివృద్ధ్యా షోడశదినాత్మకో భవతి తదా భవన్మతే పరవిద్ధాయాం శుక్లప్రతిపద్యుపవాసః ప్రాప్నోతి। కృష్ణపక్షస్యతిథిక్షయవశాచ్చతుర్దశదినాత్మకత్వే పూర్వవిద్ధాయాం కృష్ణప్రతిపద్యుపవాసః ప్రాప్నోతి। ఏవం బాధాన్తరమున్నేయమ్। అస్తి చ శుక్లకృష్ణపక్షవాక్యస్య వినాప్యన్యబాధం విషయవిశేషః। తథాహ్యఙ్గిరసా స్మర్యతే, సంపూర్ణా దశమీ కార్యా పరయా పూర్వయాఽథవా। యుక్తా న దూషితా తస్మాదితి సా సర్వతోముఖీతి। తత్ర శుక్లకృష్ణపక్షాభ్యాం వ్యవస్థా కర్త్తవ్యా। పక్షవృద్ధిక్షయవాక్యమపి పూర్వేప్యే సమానవిషయతయా వ్యాఖ్యేయమ్। వర్ద్ధమానస్య చన్ద్రస్య యః పక్షస్తస్యేతి యోజనీయమ్। తథా సతి శుక్లపక్ష ఇత్యుక్తం భవతి। యదా పక్షః క్షయం యాతి ఇత్యత్రాపి, పక్షనిర్వాహకశ్చన్ద్రః క్షయం యాతీతి వ్యాఖ్యానే కృష్ణపక్ష ఇతి లభ్యతే। అతో

యథోక్తసోదయత్రిముహూర్త_వ్యాప్తికృతో నిర్ణయః సుస్థితః। అత్రాఽప్యేకభక్తవత్ షోఢా భిద్యతే। ఉదయకాలే పూర్వేద్యురేవ త్రిముహూర్త_వ్యాపినీ। పరేద్యురేవ త్రిముహూర్తవ్యాపినీ। ఉభయత్రాపి త్రిముహూర్తవ్యాపినీ। నోభయత్ర త్రిముహూర్తస్పర్శినీ। ఉభయత్ర సామ్యేన వైషమ్యేణ వా త్రిముహూర్త_వర్తి_న్యేకదేశవర్తి_నీ చేతి। అత్ర ప్రథమపక్షే ఖణ్డతిథిత్వాభావాన్నాస్తి సన్దేహః। తృతీయాదిషు చతుర్షు పక్షేషు అస్తమయవ్యాప్తేః కర్మకాలబాహుల్యస్య చ లాభాత్ పూర్వేద్యురేవానుష్ఠానమ్। ద్వితీయపక్షే తు క్షయగామిత్వే త్రిముహూర్తా_మప్యుత్తరవిద్ధాం పరిత్యజ్య పూర్వేద్యురేవానుష్ఠానమ్। వృద్ధిగామిత్వే సామ్యే చ పరేద్యురితి నిర్ణయః। ఇష్ట్యఙ్గభూతా తు ప్రతిపత్ పర్వనిర్ణయే వక్ష్యతే। ఇతి దానవ్రతనిర్ణయః॥

ఉక్తాన్యుపవాసైకభక్తాయాచితదానవ్రతాని ప్రతిపద్విషయాణి। తావతా దైవవిషయో నిర్ణయః సుస్థితః॥ అథ పిత్ర్యం నిర్ణీయతే। తత్ర సామాన్యేనాపరాహ్ణమతిపది పిత్ర్యం విహితమ్। ప్రతిపత్ సైవ విజ్ఞేయా యా భవేదాపరాహ్ణికీ దైవం కర్మ తథా జ్ఞేయం పిత్ర్యం వా మనురబ్రవీదితి హి వ్యాసవాక్యం పూర్వముదాహృతమ్। పిత్ర్యం చ ద్వివిధమ్–ఏకోద్దిష్టం, పార్వణం చ। తయోః స్వరూపమాహ కణ్వః, ఏకముద్దిశ్య యచ్ఛ్రాద్ధమేకోద్దిష్టం ప్రకీర్తితమ్। త్రీనుద్దిశ్య తు యత్తద్ధి పార్వణం మునయో విదురితి। తత్ర ప్రతిపది మృతస్య మాసాన్తరవర్తి_న్యాం ప్రతిపద్యేకోద్దిష్టరూపం మాసికం ప్రసక్తమ్। సంవత్సరాన్తరవర్తి_న్యాం తస్యాం ప్రతిపది పార్వణరూపమాబ్దికం శ్రాద్ధం ప్రాప్నోతి। తత్ర మాసికస్య తద్దినకర్త_వ్యతామాహ। యాజ్ఞవల్క్యః। మృతేఽహని తు కర్త_వ్యం ప్రతిమాసం తు వత్సరమ్। ప్రతిసంవత్సరం చైవమాద్యమేకాదశేఽహనీతి। తేషాం చ మాసికానామేకోద్దిష్టరూపత్వం పైఠీనసిరాహ, షాణ్మాసికాదికే శ్రాద్ధే స్యాతాం పూర్వేద్యురేవతే। మాసికాని స్వకీయే తు దివసే ద్వాదశేఽపి వా॥ సపిణ్డీకరణాదర్వాక్ కుర్వన్ శ్రాద్ధాని షోడశ। ఏకోద్దిష్టవిధానేన కుర్యాచ్ఛ్రాద్ధాని తాని త్వితి॥ అయమర్థః। ఊనషాణ్మాసికం సప్తమమాసగతమృతాహదినాత్ పూర్వేద్యురనుష్ఠేయమ్। ఊనాబ్దికఞ్చ ద్వితీయవత్సరాదేర్మృతాహదినాత్పూర్వేద్యుః కర్త_వ్యమ్। మాసికాని తు తత్తన్మాసమృతాహదినేఽనుష్ఠేయాని। స ఏవ ముఖ్యః కల్పః। యదా తు ద్వాదశాహాదౌ సపిణ్డీకరణం తదా తస్మాత్ పూర్వం యస్మిన్ కస్మిన్నపి వా దినే మాసికాన్యాఽఽకృష్యానుష్ఠేయాని। సోఽయమనుకల్పః। పక్షద్వయేఽప్యేకోద్దిష్టవిధానమేవ, న తు పార్వణవిధానమితి। అత్రేదం చిన్త్యతే। కిమేకోద్దిష్టేష్వపరాహ్ణవ్యాపినీ తిథిర్గ్రాహ్యా, కిం వా సాయాహ్ణవ్యాపినీ, ఉతాస్తమయవ్యాపినీ, అహోస్విన్మధ్యాహ్నవ్యాపినీతి। నచాఽత్ర పక్షాఽన్తరాణి సభావ్యన్తే। తత్ప్రాపకాభావాత్। నను యుగ్మాగ్నివాక్యం తిథిహ్రాసవృద్ధివాక్యం శుక్లకృష్ణపక్షవాక్యం పక్షక్షయవృద్ధివాక్యం కర్మకాలవ్యాప్తివాక్యం వా పక్షాన్తరప్రాపకం భవిష్యతి। మైవమ్।

పక్షక్షయవృద్ధివాక్యస్య శుక్లకృష్ణపక్షపరత్వేన వ్యాఖ్యాతత్వాత్। శుక్లాదివాక్యం తు పూర్వోత్తరయోస్తిథ్యోః శాస్త్రాన్తరాభ్యాం ప్రాతిసామ్యే సతి పురుషేచ్ఛానివారణాయ వ్యవస్థాపకమిత్యుక్తమ్। తిథిహ్రాసవృద్ధీ తు కర్మకాలేన బాధ్యేతే। కర్మ కాలవాక్యే సాక్షాదేవ, హ్రాసవృద్ధీ న కారణమిత్యుక్తత్వాత్। యుగ్మవాక్యం తు న పిత్ర్యవిషయమ్। కర్మకాలశ్చ ఏకోద్దిష్టస్య నాద్యాపి నిర్ణీతః। అతో న పక్షాన్తరసమ్భవః। ఉపన్యస్తేషు తు పక్షేషు ప్రథమం తావత్ సామాన్యవిశేషశాస్త్రాభ్యామపరాహ్ణవ్యాపినీ ప్రతిభాతి। అపరాహ్ణికాస్తథా జ్ఞేయాః పిత్ర్యర్థే తు శుభావహా ఇతి హి నిగమవాక్యం పూర్వముదాహృతమ్। హారీతోఽపి, అపరాహ్ణః పితౄణాం తు యాఽపరాహ్ణోనుయాయినీ। సా గ్రాహ్యా పితృకార్యే తు న పూర్వాస్తానుయాయినీతి॥ బృహన్మనురపి, యస్యామస్తం రవిర్యాతి పితరస్తాముపాసతే। తిథిం తేభ్యో యతో దత్తో హ్యపరాహ్ణః స్వయమ్భువేతి॥ తదేతత్ సామాన్యశాస్త్రమ్। తిథిమాత్రముపజీవ్య ప్రవృత్తత్వాత్। ప్రతిపత్ సైవ విజ్ఞేయా యా భవేదాపరాహ్ణికీతి తు విశేషశాస్త్రం తిథివిశేషోపజీవనేన ప్రవృత్తత్వాత్। తాభ్యాముభాభ్యాం శాస్త్రాభ్యాం ప్రథమపక్ష ఉత్తిష్ఠతి। ద్వితీయపక్షేఽప్యస్తి శాస్త్రద్వయమ్। బౌధాయనః, ఉదితే దైవతం భానౌ పిత్ర్యం చాఽస్తమితే రవౌ। ద్విముహూర్త్తం త్రిరహ్నశ్చ సా తిథిర్హవ్యకవ్యయోరితి॥ వచనార్థస్తు పూర్వం వ్యాఖ్యాతః। తదేతత్సాయాహ్ణవ్యాప్తేః సామాన్యశాస్త్రమ్। విశేషస్తు పైఠీనసినా దర్శితః, పఞ్చమీ సప్తమీ చైవ దశమీ చ త్రయోదశీ। ప్రతిపన్నవమీ చైవ కర్త్తవ్యా సమ్ముఖీ తిథిరితి॥ నచాఽత్రాపి ప్రతిపదః సాంముఖ్యమాత్రం ప్రతీయతే, న తు సాయాహ్ణవ్యాప్తిరితి శఙ్కనీయమ్। సమ్ముఖీ నామ సాయాహ్నవ్యాపినీ దృశ్యతే యదేతి స్కన్దపురాణే సాంముఖ్యస్య వ్యాఖ్యాతత్వాత్। అస్తమయవ్యాపిత్వపక్షో వృద్ధయాజ్ఞవల్క్యేన దర్శితః- దేవకార్యే తిథిర్జ్ఞేయా యస్యామభ్యుదితో రవిః। పితృకార్యే తిథిర్జ్ఞేయా యస్యామస్తామితో రవిరితి॥ తథా దానక్రియాయాముదాహృతేషు ఘటికావ్యాప్తివాక్యేష్వస్తమయే ఘటికావ్యాప్తిః పిత్ర్యే ప్రదర్శితా। తథా తదేతదుపన్యస్తం పక్షత్రయమేకోద్దిష్టపార్వణవిషయం పిత్ర్యకర్మసామాన్యముపజీవ్య ప్రవృత్తత్వాత్। ఏకోద్దిష్టే తు చతుర్థః పక్షో వాచనికః। తథాచ గౌతమః, మధ్యాహ్ణవ్యాపినీ యా స్యాత్ సైకోద్దిష్టే తిథిర్భవేత్। అపరాహ్ణవ్యాపినీ యా పార్వణే సా తిథిర్భవేదితి। శివరాఘవసంవాదేఽపి, మధ్యాహ్నవ్యాపినీ యా స్యాత్ సైకోద్దిష్టే తిథిర్భవేదితి॥ కర్మకాలవ్యాప్తిశాస్త్రేణాప్యయమేవ చతుర్థః పక్షః ప్రాప్యతే। మధ్యాహ్నే హ్యేకోద్దిష్టే కర్మకాలత్వాత్। తథాచ హారీతశాతాతపౌ। ఆమశ్రాద్ధం తు పూర్వాహ్ణే ఏకోద్దిష్టం తు మధ్యమే। పార్వణం చాపరాహ్ణే తు ప్రాతర్వృద్ధినిమిత్తకమితి॥ స్మృత్యన్తరం చ పూర్వాహ్ణే దైవికం శ్రాద్ధమపరాహ్ణే తు పార్వణమ్। ఏకోద్దిష్టం తు మధ్యాహ్నే ప్రాతర్వృద్ధినిమిత్తకమితి॥ వ్యాసః ఏకముద్దిశ్య యచ్ఛ్రాద్ధం దైవహీనం విధీయతే। ఏకోద్దిష్ట తు తత్ప్రోక్తం మధ్యాహ్నే తత్ ప్రకీర్త్తితమితి। మధ్యాహ్నశ్చ సప్తమాష్టమనవమముహూర్త్తాత్మకః। తే చ ముహూర్త్తా గాన్ధర్వకుతపరౌహిణసంజ్ఞకాః। తత్రైకోద్దిష్టస్యోపక్రమే కుతపస్య పూర్వోత్తరభాగావిచ్ఛయా వికల్పితౌ। తదాహ వ్యాసః కుతప్రథమే భాగే ఏకోద్దిష్టముపక్రమేత్। ఆవర్త్తనసమీపే వా తత్రైవం నియతాత్మవానితి॥

సమాప్తికాలమాహ శ్లోకగౌతమః ఆరభ్య కుత పే శ్రాద్ధం కుర్యాదారౌహిణం బుధః। విధిజ్ఞో విధిమాస్థాయ రౌహిణం తు న లఙ్ఘయేదితి॥ తదేవం కుతపరౌహిణయోర్మధ్యాహ్నగతమధ్యమచరమభాగయోః కర్మకాలవ్యవస్థితయోః సతోస్తన్ముహూర్త్తవ్యాపినీ తిథిరేకోద్దిష్టే గ్రహీతవ్యేతి స్థితమ్। అత్రాప్యేకభక్తవద్వేధా అవతారణీయాః। తత్ర పూర్వేద్యురేవ పరేద్యురేవ వా మధ్యాహ్నవ్యాప్తిరిత్యనయోః పక్షయోర్నకోఽపి సన్దేహః। ఉభయత్ర తద్వ్యాపిత్వం తత్సర్వాభావో వేత్యనయోః పక్షయోః పూర్వేద్యురేవానుష్ఠానమ్। తథా సతి పూర్వోదాహృతాన్యపరాహ్ణసాయాహ్నాస్తమయవ్యాప్తివిషయాణి పిత్ర్య సామాన్యవచనాన్యనుగృహీతాని భవిష్యన్తి। ఉభయత్ర సామ్యేన ఏకదేశవ్యాప్తౌ ఖర్వాదివాక్యం ద్రష్టవ్యమ్। తచ్చ పార్వణప్రస్తావే యోజయిష్యతే, వైషమ్యేణైకదేశవ్యాప్తౌ తు యదా పూర్వేద్యుర్మహతీ తదా మహత్త్వాఽనుగ్రహాత్ సామాన్యవచనాఽనుగ్రహాచ్చ పూర్వేద్యురేవానుష్ఠానమ్। యదా పరేద్యురేవాఽమహతీ తదా సామాన్యశాస్త్రముపేక్ష్యాపి మహత్త్వమేవాదరణీయమితి పార్వణశ్రాద్ధనిర్ణయే వక్ష్యతే। అత స్తేనైవ న్యాయేనాత్రాపి పరేద్యురేవానుష్ఠానం ద్రష్టవ్యమ్॥ ఇత్యేకోద్దిష్టనిర్ణయః॥

అథ పార్వణశ్రాద్ధం నిర్ణీయతే॥ పర్వణ్యమావాస్యాయాం యద్విహితం తత్పార్వణమ్। తచ్చ తత్కాలం చ శాతాతప ఆహ। దర్శశ్రాద్ధం తు యత్ప్రోక్తం పార్వణం తత్ప్రకీర్త్తితమ్ అపరాహ్ణే పితౄణాం తు తత్ప్రదానం విశిష్యత ఇతి॥ యద్యప్యేతాదృశం పార్వణం ప్రతిపది న ప్రాప్నోతి తథాపి తద్వికృతిరూపతయా త్రిపురుషోద్దేశేన కర్త్తవ్యాఽఽబ్దికకామ్యశ్రాద్ధాదేః పార్వణత్వం వ్యవహర్త్తుం శక్యమ్। అత ఏవ కాణ్వవాక్యం పూర్వముదాహృతం త్రీనుద్దిశ్య తు యత్తద్ధి పార్వణం మునయో విదురితి। తథా సతి ప్రతిపది మృతస్య వత్సరాన్తరే తన్మాసతత్పక్షవర్త్తిన్యాం ప్రతిపద్యాబ్దికం పార్వణం ప్రాప్నోత్యేవ। ఏతస్యార్థస్య ప్రాపకం వచనం మలమాసప్రస్తావే దర్శితమ్। మాసపక్షతిథిస్పృష్టే యో యస్మిన్మ్రియతేఽహని ప్రత్యబ్దం తు తథాభూతం క్షయాహం తస్య తం విదురితి॥ బ్రహ్మపురాణేఽపి, ప్రతిసంవత్సరం కార్యం మాతాపిత్రోర్మృతేఽహని। పితృవ్యస్యత్వపుత్రస్య భ్రాతుర్జ్యేష్ఠస్య చైవ హీతి॥ కామ్యం తు పార్వణమపరపక్షే సర్వాసు తిథిషు ప్రత్యేకం విహితమ్। తథాచ యాజ్ఞవల్క్యః, కన్యాం కన్యావేదినశ్చ పశూన్ వై తత్సుతానపి। ద్యూతం కృషిం చ వాణిజ్యం ద్విశఫైకశఫాంస్తథా॥ బ్రహ్మవర్చస్వినః పుత్రాన్ స్వర్ణరూప్యే సకుప్యతే। జ్ఞాతిశ్రైష్ఠ్యం సర్వకామానాప్నోతి శ్రాద్ధదః సదా। ప్రతిపత్ప్రభృతి ష్వేకాం వర్జయిత్వా చతుర్దశీమ్। శస్త్రేణ తు హతా యే వై తేభ్యస్తత్ర ప్రదీయత ఇతి ॥

మార్కణ్డేయోఽపి, ప్రతిపద్ధనలాభాయ ద్వితీయా ద్విపదప్రదా। వరార్థినీ తృతీయా చ చతుర్థీ శత్రునాశనీ॥ శ్రియం ప్రాప్నోతి పఞ్చమ్యాం షష్ఠ్యాం పూజ్యతమో నరః। గాణపత్యం చ సప్తమ్యామష్టమ్యాం వృద్ధిముత్తమామ్॥ శ్రియం నవమ్యాం ప్రాప్నోతి దశమ్యాం

పూర్ణకామతామ్। వేదాంస్తథాప్ను యాత్ సర్వాన్ ఏకాదశ్యాం క్రియాపరః॥ ద్వాదశ్యాం జయలాభం చ ప్రాప్నోతి పితృపూజకః। ప్రజా మేధాం పశూన వృద్ధిస్వాతన్త్ర్యం పుష్టిముత్తమామ్॥ దీర్ఘమాయుర్ధనైశ్వర్యం కుర్వాణస్తు త్రయోదశీమ్। అవాప్నోతి న సన్దేహః శ్రాద్ధం శ్రాద్ధపరో నరః॥ యువానః పితరో యస్య మృతాః శస్త్రేణ వా హతాః। తేన కార్యం చతుర్దశ్యాం తేషాం తృప్తిమభీప్సతా॥ శ్రాద్ధం కుర్వన్నమావాస్యాం యత్నేన పురుషః శుచిః। సర్వాన్ కామానవాప్నోతి శ్రాద్ధకృత్పురుషః సదేతి। అతో వికృతిరూపం పార్వణం సమ్భావ్యతే। ప్రతిపది తస్య చ పార్వణస్యోచితాం తిథిం నిర్ణేతుం ప్రథమతో విధినిషేధరూపాభ్యామన్వయవ్యతిరేకాభ్యామనుష్ఠానకాలో నిరూప్యతే। తత్ర శాతాతపోక్తో విధిరుదాహృతః - అపరాహ్ణే పితౄణాం త్వితి। తథా వాక్యాన్తరాణ్యపి। మనుః, తథా శ్రాద్ధస్య పూర్వాహ్ణాదపరాహ్ణో విశిష్యత ఇతి॥ వృద్ధమనుహారీతవచనే చైకోద్దిష్టప్రస్తావే ఉదాహృతే। అపరాహ్ణః స్వయమ్భువేతి, అపరాహ్ణః పితౄణామితి చ॥ శ్రుతిశ్చ। అపరాహ్ణః పితౄణామితి। శఙ్ఖః, పూర్వాహ్ణే దైవికం కృత్యమపరాహ్ణే పితృక్రియా। గ్రహణే నిశి వా కుర్యాన్న రాత్రౌ పైతృకం పునరితి॥ స్మృత్యన్తరేఽపి, అపరాహ్ణే తు పైతృకమితి। నను సాయాహ్నస్యాపి కర్మకాలత్వం క్వచిత్ స్మర్యతే। దినాన్తే పఞ్చనాడ్యస్తు పుణ్యాః ప్రోక్తా మనీషిభిః। ఉదయే చ తథా పిత్ర్యే దైవే చైవ చ కర్మణీతి॥ మైవమ్। యమేన ప్రతిషిద్ధత్వాత్। సాయాహ్నస్త్రిముహూర్తః స్యాచ్ఛ్రాద్ధం తత్ర న కారయేత్। రాక్షసీ నామ సా వేలా గర్హితా సర్వకర్మస్వితి॥ తర్హి పఞ్చనాడీవచనం నిర్విషయం స్యాదితిచేన్న। కేనాపి నిమిత్తేనాపరాహ్ణాసమ్భవే గౌణకాలాభ్యనుజ్ఞాపరత్వాత్। అత ఏవ వ్యాసః। స్వకాలాతిక్రమే కుర్యాద్రాత్రేః పూర్వం యథా విధిరితి॥ వ్యాఘ్రపాదపి। విధిజ్ఞః శ్రద్ధయోపేతః సమ్యక్ పాత్రనియోజకః। రాత్రేరన్యత్ర కుర్వాణః శ్రేయః ప్రాప్నోత్యనుత్తమమితి॥ నను సాయాహ్నేఽపి యథాకథఞ్చిత్ ప్రత్యూహస్తదా శ్రాద్ధస్య కిం లోప ఏవ, కిం వా రాత్రావపి కర్తుం శక్యతే। తత్ర లోప ఏవేతి తావత్ ప్రాప్తమ్?। కుతః। ముఖ్యకాలత్వగౌణకాలత్వయోః రాత్రేర్నిషేధాత్। ముఖ్యకాలత్వం ప్రతిషేధతి మనుః, రాత్రౌ శ్రాద్ధం న కుర్వీత రాక్షసీ కీర్తితా హి సా। సన్ధ్యయోరుభయోశ్చైవ సూర్యే చైవాచిరోదితే ఇతిఽ నచైవం సతి గ్రహణశ్రాద్ధమపి ప్రతిషిద్ధ్యేతేతి శఙ్కనీయమ్। శాతాతపేన విశేషితత్వాత్। రాత్రౌ శ్రాద్ధం న కుర్వీత రాహోరన్యత్ర దర్శనాత్॥ సూర్యోదయముహూర్తే చ సన్ధ్యయోరుభయోస్తథేతి। గౌణకాలత్వమపి వ్యాసవ్యాఘ్రపద్భ్యాం పర్యుదస్తమ్। రాత్రేః పూర్వం రాత్రేరన్యత్రేతి తాభ్యాముక్తత్వాత్। తస్మాదహ్ని శ్రాద్ధాఽసమ్భవే లోప ఏవేతి ప్రాప్తే బ్రూమః। న తావద్రాత్రౌ సర్వాత్మనా శ్రాద్ధస్య నిషేధో వక్తుం శక్యః। ఆపస్తమ్బేన రాత్రౌ శ్రాద్ధసమాప్త్యభ్యుపగమాత్। న చ నక్తం శ్రాద్ధం కుర్వీతారబ్ధే చ భోజనసమాపనమితి। నను సన్ధ్యాసమీపే ప్రారబ్ధస్య రాత్రౌ సమాప్తిప్రసఙ్గః। తాదృశస్తు ప్రారమ్భః స్కన్దేన నిషిద్ధః। ఉపసన్ధ్యం న కుర్వీత పితృపూజాం కథఞ్చన। స కాల ఆసురః ప్రోక్తః శ్రాద్ధం తత్ర వివర్జయేదితి॥ మైవమ్। సన్ధ్యాసామీప్యస్య ముఖ్యకాలత్వనిషేధాత్। గౌణకాలత్వం తు। పూర్వమభిహితమ్। తత్ర ప్రారబ్ధస్య రాత్రావపి పరిసమాప్తిః సమ్భావ్యతే। నన్వేవమపి రాత్రౌ సమాప్తిరేవాభ్యనుజ్ఞాయతే, న త్వారమ్భ ఇతిచేన్నైవమ్। ఆరమ్భస్యాపి తయా సమాప్త్యా ఉపలక్షణీయత్వాత్। ఆబ్దికశ్రాద్ధపరిత్యాగే

ప్రత్యవాయబాహుల్యస్మరణాత్। తథాచ భవిష్యత్పురాణప్రభాసఖణ్డయోః పఠ్యతే। మృతేఽహని పితుర్యస్తు న కుర్యాచ్ఛ్రాద్ధమాదరాత్॥ మాతుశ్చైవ వరారోహే వత్సరాన్తే మృతేఽహని॥ నాహం తస్య మహాదేవి పూజాం గృహ్ణామి నో హరిరితి॥ అన్యత్రాపి, భోజకో యస్తు వై శ్రాద్ధం న కరోతి ఖగాధిప। మాతాపితృభ్యాం సతతం వర్షే వర్షే మృతేఽహని॥ యాతి నరకం ఘోరం తామిస్రం నామ నామత ఇతి॥ అన్యత్రాపి, పణ్డితా జ్ఞానినో వాఽపి మూర్ఖయోషిత ఏవ వా। మృతాహం సమతిక్రమ్య చాణ్డాలాః కోటిజన్మస్వితి॥ మరీచిః, పణ్డితా జ్ఞానినో మూర్ఖాస్త్రియో వా బ్రహ్మచారిణః। మృతాహం సమతిక్రమ్య చాణ్డాలేష్వభిజాయత ఇతి॥ నన్వేవం సతి, రాత్రేరన్యత్ర కుర్తాణః శ్రేయః ప్రాప్నోత్యనుత్తమమితి స్మరణాద్ అపరాహ్ణవన్ముఖ్యత్వేన సాయాహ్నవద్గౌణత్వేన వా ప్రాతః సఙ్గవావపి కాలౌ ప్రసజ్యేయాతామ్। నాఽయం దోషః। శివరాఘవసంవాదే ప్రాతఃకాలస్య నిషిద్ధత్వాత్। ప్రాతఃకాలే తు న శ్రాద్ధం ప్రకుర్వీత ద్విజోత్తమః। నైమిత్తికేషు శ్రాద్ధేషు న కాలనియమః స్మృత ఇతి। యద్యపి సఙ్గవో న సాక్షాన్నిషిద్ధస్తథాపి కుతపముహూర్తే ముఖ్యోపక్రమ్యస్య గాన్ధర్వముహూర్తే చ గౌణోపక్రమస్యాభిధానే సతి అర్థాన్నిషేధః పరిశిష్యతే। ఉపక్రమద్వయం చ శివరాఘవసంవాద ఏవం దర్శితం గ్రహాదివ్యతిరిక్తస్య ప్రక్రమే కుతపః స్మృతః। కుతపాదథవాప్యర్వాగాసనం కుతపే భవేదితి। గ్రహో గ్రహణమ్। ఆదిశబ్దేన సంక్రాన్త్యాదినిమిత్తముచ్యతే। తస్య చ నిమిత్తాఽధీనత్వాత్ కుతపో న నియన్తుం శక్యతే। ఇతరస్య తు సాంవత్సరికాదేరస్తి కుతపనియమః। స చోపక్రమే నియమః కదాచిత్ కార్యవశాచ్ఛ్రాద్ధస్య సహసా కరణీయత్వే సతి కుతపాదర్వాచీనో గాన్ధర్వోఽప్యుపక్రమకాలతయాఽభ్యనుజ్ఞాయతే। కుతపస్య ముఖ్యత్వమనేకవచనవిహితత్వాదవగన్తవ్యమ్। తత్ర కుతపస్వరూపం భవిష్యత్పురాణేఽభిహితమ్। ప్రవిశ్య భానుః స్వచ్ఛాయాం శజవద్యత్ర తిష్ఠతి। స కాలః కుతపో నామ మన్దీభూతస్య సంజ్ఞయేతి। నారదః, సంత్యజ్య సప్తమం భాగమష్టమం క్రమతే యదా। స కాలః కుతపో జ్ఞేయో మన్దీభూతస్య సంజ్ఞయేతి॥ ఆపస్తమ్బః, సప్తమాత్ పరతో యస్తు నవమాత్ పూర్వతః స్థితః। ఉభయోరపి మధ్యస్థః కుతపః స ఉదాహృత ఇతి। స చ కుతపో ముఖ్యత్వాయ వాయుపురాణే ప్రశస్యతే। దివసస్యాష్టమే భాగే మన్దీభవతి భాస్కరః। స కాలః కుతపో నామ పితౄణాం దత్తమక్షయమితి॥ కుతపాత్ పూర్వోత్తరయోర్గన్ధర్వరౌహిణయోర్గౌణప్రక్రమకాలత్వం సూచయితుం ఛత్రియన్యాయేన ముహూర్తత్రయం కుతపశబ్దేన వ్యవజహార నారదః। మధ్యేఽహ్నస్త్రిముహూర్తే తు యదా భవతి భాస్కరః। స కాలః కుతపో నామ పితౄణాం దత్తమక్షయమితి॥ కుతపే ప్రక్రాన్తస్య సాయాహ్నదర్వాచీనః సర్వోఽపి ముఖ్యోఽనుష్ఠానకాలః। తదుక్తం మత్స్యపురాణే, అహ్నో ముహూర్తా విఖ్యాతా దశపఞ్చ చ సర్వదా। తత్రాష్టమో ముహూర్తో యః స కాలః కుతపః స్మృతః॥ అష్టమే భాస్కరో యస్మాన్మన్దీభవతి సర్వదా। తస్మాదనన్తఫలదస్తత్ప్రారమ్భో విధీయతే॥ ఊర్ధ్వం ముహూర్తాత్ కుతపాద్యన్ముహూర్తచతుష్టయమ్। ముహూర్తపఞ్చకం హ్యేతత్ స్వధాభవనమిష్యత ఇతి॥ నన్వపరాహ్ణస్యాన్తిమో భాగో నిషిద్ధః। తథాచ యమః, చతుర్థే ప్రహరే ప్రాప్తే యః శ్రాద్ధం కురుతే నరః। అసురం తద్భవేచ్ఛ్రాద్ధం దాతా తు నరకం

వ్రజేదితి॥ స్మృత్యన్తరేఽపి చతుర్థే ప్రహరే ప్రాప్తే యః శ్రాద్ధం కురుతే ద్విజః। తదన్నం రాక్షసో భుఙ్క్తే నిరాశాః పితరో గతా ఇతీతి చేన్నాయం దోషః। ఇహాపరాహ్ణస్యాన్తిమేన పాదన్యూనముహూర్తేన సహ సాయాహ్నశ్చతుర్థప్రహరో భవతి। తత్ర సాయాహ్నభాగే కటాక్షేణాయం నిషేధో న త్వపరాహ్ణభాగకటాక్షేణ। తామేతాం వివక్షాం విశదీకర్తుం యమో వచనాన్తరేణ సాయాహ్నం నిరాచకార। తచ్చ వచనం పూర్వముదాహృతమ్। నన్వపరాహ్ణస్య ముఖ్యకాలత్వం న ప్రతినియతమ్। శుక్లపక్షే వ్యభిచారాత్। తథాచ మార్కణ్డేయః, శుక్లపక్షే పూర్వాహ్ణే శ్రాద్ధం కుర్యాద్ విచక్షణః। కృష్ణపక్షేఽపరాహ్ణే తు రౌహిణం న తు లఙ్ఘయేదితి॥ నైష దోషః। అత్ర శుక్లకృష్ణయోః శబ్దయోర్దైవపిత్ర్యపరత్వాత్। దేవానుద్దిశ్య క్రియమాణం శ్రాద్ధం దైవమ్। తచ్చ ఫలకామినాముత్సాహహేతుతయా చిత్తప్రసాదం జనయతీతి శుక్లశబ్దేనాభిధీయతే। ఏవం పితౄనుద్దిశ్య క్రియమాణం పిత్ర్యమ్। తదపి పితృమరణాదిస్మారకతయా చిత్తకాలుష్యం జనయతీతి కృష్ణశబ్దేనాభిధీయతే। శుక్లస్య దేవస్య కర్మణః పక్షః శుక్లపక్షః। యదా దైవం శ్రాద్ధం కరిష్యామీతి బుద్ధిస్తదేత్యర్థః। ఏవమితరత్ర యోజనీయమ్। ఏవం సత్యపరాహ్ణో న పార్వణశ్రాద్ధం వ్యభిచరతి। రౌహిణం తు న లఙ్ఘయేదిత్యేకోద్దిష్టవిషయమ్। యద్యాపాతతః ప్రతీత ఏవార్థో వచనస్యాస్య పరిగృహ్యేత తదా పూర్వోదాహృతం వచనజాతం నిఖిలమపి వ్యాకులీభవేత్। తదేవం పార్వణశ్రాద్ధస్యాపరాహ్ణః కర్మకాలః। కుతపః ప్రారమ్భకాల ఇతి। భవేతామేతౌ కర్మతదుపక్రమకాలౌ, ప్రకృతే తు సాంవత్సరికాదౌ ప్రతిపత్ పూర్వవిద్ధా గ్రాహ్యా, ఉతోత్తరవిద్ధేతి వీక్షార్యా దేవస్వామీ బ్రూతే। యస్మిన్ కాలే యద్విహితం తదుపక్రమోపసంహారయుక్తం తస్మిన్ కాలే తస్యాం తిథౌ యస్మిన్నహని తత్సంభావయితుం శక్యతే తదుత్తరం పూర్వం వా గ్రాహ్యమితి। యదా కుతపాపరాహ్ణోభయవ్యాపినీ న సమ్భవతి, తదా కేవలాపరాహ్ణవ్యాపిన్యపి తిథిర్గ్రహీతవ్యా। పిత్ర్యర్థే చాపరాహ్ణికీతి భవిష్యత్పురాణేఽభిధానాత్। హారీతోఽపి, అపరాహ్ణః పితౄణాం తు యాఽపరాహ్ణోఽనుయాయినీ। సా గ్రాహ్యా పితృకార్యే తు న గ్రాహ్యాఽస్తానుయాయినీతి। నను కేవలాపరాహ్ణవ్యాపినీవత్ కేవలమధ్యాహ్నవ్యాపిన్యపి స్మృత్యన్తరేకర్మాఽఙ్గత్వేన ప్రతీయతే। మధ్యాహ్నవ్యాపినీ యా స్యాత్ తిథిః పూర్వా పరాపి వా। తత్ర కర్మాణి కుర్వీత హ్రాసవృద్ధీ న కారణమితి। మైవమ్। వచనాన్తరసంవాదేనాఽస్య వచనస్య ఏకోద్దిష్టవిషయత్వేన ఏకభక్తవిషయత్వేన చోపపత్తేః। అపరాహ్ణవ్యాప్తిరేకభక్తన్యాయేన షోఢా భిద్యతే। తత్ర పూర్వేద్యురేవాపరాహ్ణవ్యాప్తౌ యథోక్తవచనేన సా గ్రాహ్యా। పరేద్యురేవాపరాహ్ణవ్యాప్తౌ యథోక్తవచనాత్ ప్రారమ్భకాలసద్భావాశ్చ పరా శస్తా। ఉభయత్రాపరాహ్ణవ్యాపిత్వే బౌధాయన ఆహ। అపరాహ్ణద్వయవ్యాపిన్యతీతస్య చ యా తిథిః। క్షయే పూర్వా చ కర్తవ్యా వృద్ధౌ కార్యా తథోత్తరేతి॥ అతీతస్య మృతస్య॥

అత్రేదం చిన్త్యతే॥ కిం మృతాహతిథేః ప్రతిపదో వృద్ధిక్షయాభ్యాం నిర్ణయః? ఉతోత్తరస్యా ద్వితీయాయా వృద్ధిక్షయాభ్యామితి। ప్రతిపదో వృద్ధిక్షయాభ్యామితి తావత్ ప్రాప్తమ్। ఖర్వాదివాక్యతుల్యతయా ప్రతిభాసమానత్వాత్। తథాహి। ఖర్వో దర్పస్తథా హింసా త్రివిధం

తిథిలక్షణమ్। ఖర్వదర్పౌ పరౌ కార్యౌ హింసా స్యాత్ పూర్వకాలికీతి॥ అత్రానుష్ఠానాఙ్గతిథేరేవ ధర్మాః ఖర్వదర్పహింసా, న తూపరితనతిథిధర్మాః। ఏతచ్చ దర్శనిర్ణయే స్పష్టీకరిష్యతే। ఖర్వాదివాక్యవదత్రాఽపి గ్రాహ్యతిథిగతావేవ వృద్ధిక్షయావితి ప్రాప్తే బ్రూమః। ఉత్తరతిథిగతావేవాత్ర వృద్ధిక్షయౌ, న గ్రాహ్యతిథిగతౌ। కుతః। ద్వ్యపరాహ్ణవ్యాపిత్వాభిధానాత్। పూర్వేద్యురామధ్యాహ్నావసానమమావాస్యా ప్రవృత్తా, తతోఽపరాహ్ణోపక్రమమారభ్య పరేద్యురపరాహ్ణావసానపర్యన్తత్వే సతి ప్రతిపదో ద్వ్యపరాహ్ణవ్యాపిత్వం భవతి। తచ్చ త్రిముహూర్తవృద్ధ్యా సమ్పద్యతే, న తు క్షయేణ। తథా సతి, క్షయే పూర్వా తు కర్తవ్యేత్యేతన్నోపపద్యతే। ఉత్తరతిథిగతవృద్ధిక్షయస్వీకారే తు సుతరామిదం వచనముపపద్యతే। తథాహి। యదా పరేద్యుర్ద్వితీయా సాయాహ్నం ప్రవిశతి తదా తిథివృద్ధిః। తత్ర పరేద్యురనుష్ఠానం న్యాయ్యమ్। కుతపమారభ్యాశేషముఖ్యకాలవ్యాపిత్వాత్। యదా ద్వితీయా పరేద్యురపరాహ్ణేఽపి కియతీ క్షీయతే తదా ప్రతిపత్పూర్వవిద్ధా కర్తవ్యా। ఉత్తరవిద్ధాయాః ప్రతిపదో జ్యోతిఃశాస్త్రప్రక్రియయా అపరాహ్ణవ్యాపిత్వేఽపి పారిభాషిక్యా స్మార్తప్రక్రియయా తదవ్యాపిత్వాత్। తథాచ స్మర్యతే, తిథ్యాదౌ చ భవేద్యావాన్ హ్రాసో వృద్ధిః పరేఽహని। తావాన్ గ్రాహ్యః స పూర్వేద్యురదృష్టోఽపి స్వకర్మణీతి॥ తిథ్యాదావిత్యాదిశబ్దేన నక్షత్రయోగౌ గృహ్యేతే। తిథినక్షత్రయోగేషు క్షీయమాణేషు స క్షయో యావద్ఘటికాపరిమితో భవతి తావద్ఘటికాపరిమితః క్షయస్తేభ్యః పూర్వేషు తిథినక్షత్రయోగేషు జ్యోతిఃశాస్త్రేణాఽదృష్టోఽపి స్మార్తపరిభాషయా గ్రహీతవ్యః। ఏవం వృద్ధిరపి ద్రష్టవ్యమ్। తథా సతి ప్రకృతేఽపి ద్వితీయాయా అపరాహ్ణే యావాన్ క్షయస్తావాన్ పూర్వేద్యుః ప్రతిపది యోజనీయః। తథా సత్యుత్తరవిద్ధా ప్రతిపద్ నాపరాహ్ణవ్యాపినీ। పూర్వవిద్ధా తు అపరాహ్ణవ్యాపినీ। సైవ గ్రహీతవ్యా భవతి। నన్వస్మిన్ వచనే స్వకర్మణీత్యుచ్యతే। తతశ్చ స్వకర్మనిమిత్తో వృద్ధిక్షయప్రక్షేప ఇత్యర్థః సమ్పద్యతే। న చ ప్రకృతం ప్రత్యాబ్దికం ద్వితీయాయాః స్వకర్మ। అతః కథం తదీయవృద్ధిక్షయౌ వచనస్యాస్య విషయౌ భవతః। నైష దోషః। మా భూత్ ప్రత్యాబ్దికం ద్వితీయాయాః స్వకర్మ। ప్రతిపదస్తు తద్భవత్యేవ। తథా సతి ప్రతిపదో యత్కర్మ తస్మిన్నిమిత్తభూతే సతి తస్యాం ప్రతిపది వృద్ధిక్షయౌ ప్రక్షేపణీయావితి వచనార్థః సమ్పద్యతే। తౌ చ వృద్ధిక్షయౌ ప్రక్షేపాధికరణతిథ్యాదేరుత్తరతిథ్యాదిగతావితి లభ్యతే। నను తిథ్యఽన్తరాగతయోర్వృద్ధిక్షయయోస్తిథ్యన్తరప్రక్షేపే సతి జ్యోతిఃశాస్త్రప్రసిద్ధిః సర్వత్ర విప్లవేత। తతస్తాం ప్రసిద్ధిముపజీవ్య ప్రవర్తమానః స్మార్తనిర్ణయః సర్వోఽపి విప్లవేతేతి చేత్। మైవమ్। న ఖల్వయం వృద్ధిక్షయప్రక్షేపోఽనుష్ఠేయతిథినిర్ణయాయోపన్యస్యతే, కిం తర్హి శాస్త్రాన్తరేణాఽనుష్ఠేయతిథౌ నిర్ణీతాయాం తదుపపాదనాయైతావాపాద్యౌ వృద్ధిక్షయావుపన్యస్యతే। యథా దానవ్రతయోః శాస్త్రాన్తరేణ త్రిముహూర్తవ్యాపిన్యాం తిథౌ నిర్ణీతాయాం కర్మకాలవ్యాప్త్యభావశఙ్కామపనేతుం, సా తిథిః సకలా జ్ఞేయేతి అవిద్యమానమపి సాకల్యమాపాద్యతే। ఏవమత్రాప్యఽపరాహ్ణద్వయవ్యాపినీత్యేతేన బౌధాయనవచనేన జ్యోతిఃశాస్త్రప్రసిద్ధం ద్వితీయాయాః క్షయముపజీవ్య పూర్వవిద్ధాయాం ప్రతిపది నిర్ణీతాయాం కుతపాఽఽదికర్మకాలవ్యాప్త్యుత్తరవిద్ధా ప్రతిపత్ కుతో న గ్రాహ్యేతి శఙ్కాఽపనేతుం

తిథ్యాదావితి వచనేనోత్తరవిద్ధాయాం ప్రతిపద్యఽపరాహ్ణే క్షయ ఆపాద్యతే। అతో జ్యోతిఃశాస్త్రప్రసిద్ధేః స్మార్త్తనిర్ణయస్య వా న కోఽపి విప్లవః। యదా దినద్వయేఽప్యపరాహ్ణమస్పృష్ట్వాఽవశిష్టం కిఞ్చిత్ కాలం వ్యాప్నోతి తదా పూర్వవిద్ధా ప్రతిపద్గ్రహీతవ్యా। తదాహ మనుః। ద్వ్యహేఽప్యవ్యాపినీ చేత్ స్యాన్మృతాహే తు యదా తిథిః। పూర్వవిద్ధైవ కర్త్తవ్యా త్రిముహూర్త్తా భవేద్యదీతి॥ సుమన్తురపి। ద్వ్యహేఽప్యవ్యాపినీ చేత్ స్యాన్మృతాహస్య తు యా తిథిః। పూర్వస్యాం నిర్వపేత్ పిణ్డమిత్యాఙ్గిరసభాషితమితి। నన్వపరాహ్ణస్పర్శ ఉభయత్రాపి సమానః। ప్రారమ్భకాలే తు పరేద్యుః కుతపే సద్భావో విశిష్యతే। తతః పరవిద్ధైవ కుతో న గ్రాహ్యేతిచేద్ గుణాధిక్యాదితి బ్రూమః। పరేద్యుః కుతపప్రాప్తిరేక ఏవ గుణః। పూర్వేద్యుస్తు తిథిమూలత్వమస్తమయవ్యాప్తిశ్చేతి గుణద్వయమ్। మూలస్య ప్రాశస్త్యం నారదీయపురాణే దర్శితమ్। పైత్ర్యం మూలతిథేః ప్రోక్తం శాస్త్రజ్ఞైః కాలకోవిదైరితి॥ శివరహస్యసౌరపురాణయోరపి, ప్రాయః ప్రాన్త ఉపోష్యా హి తిథిర్దైవఫలేప్సుభిః। మూలే హి పితృతృప్త్యర్థం పైత్ర్యం చోక్తం మహర్షిభిరితి॥ అస్తమయవ్యాప్తేః ప్రాశస్త్యమాహ మనుః। యస్యామస్తం రవిర్యాతి పితరస్తాముపాసతే। స పితృభ్యో యతో దత్తో హ్యపరాహ్ణః స్వయమ్భువేతి। ఏతత్ప్రాప్త్యర్థమేవోత్తరవిద్ధాం ప్రతిషేధతి వ్యాసః, అహ్న్యస్తమయవేలాయాం కలామాత్రాఽపి యా తిథిః। సైవ ప్రత్యాబ్దికే శ్రాద్ధే నేతరా పుత్రహానిదేతి॥ నచాపరాహ్ణవేలాయామవిద్యమానతయా కర్మకాలవ్యాప్తిరహితాయాస్తిథేరనుపాదేయత్వమితి శఙ్కనీయమ్। ఆపాద్యాయాస్తద్వ్యాప్తేర్విద్యమానత్వాత్। అత ఏవ వసిష్ఠః, పిత్ర్యేఽస్తమయవేలాయాం స్పృష్ట్వా పూర్ణా నిగద్యత ఇతి॥ నారదీయపురాణేఽపి, పారణే మరణే నౄణాం తిథిస్తాత్కాలికీ స్మృతా। పిత్ర్యేఽస్తమయవేలాయాం స్పృష్టా పూర్ణా నిగద్యత ఇతి॥ ఉదాహృతాభ్యామస్తమయస్పర్శవాక్యాభ్యాం కలామాత్రవాక్యే చ పూర్వేద్యుః సాయఙ్కాలవ్యాప్తిర్వివక్షితా। పరేద్యురపరాహ్ణస్పర్శహీనస్య పూర్వదినే సాయంప్రాప్తేరవశ్యమ్భావాత్। అన్యథా షణ్ముహూర్త్తక్షయప్రసఙ్గాత్। ఏతదేవాభిప్రేత్య గోభిలః, సాయాహ్నవ్యాపినీ యా తు పార్వణే సా ఉదాహృతేతి। ఈదృశే విషయే పూర్వవిద్ధాయాః కర్త్తవ్యతా శివరహస్యబ్రహ్మవైవర్త్తసౌరనారదీయపురాణేషు వ్యతిరేకముఖేన దర్శితా। దర్శం చ పూర్ణమాసం చ పితుః సాంవత్సరం దినమ్। పూర్వవిద్ధమకుర్వాణో నరకం ప్రతిపద్యత ఇతి॥ నన్వస్త్వేవముభయత్రాపరాహ్ణస్పర్శాభావే తథాఽపరాహ్ణద్వయవ్యాపిన్యాముత్తరతిథిగతవృద్ధిక్షయాభ్యాం నిర్ణయోఽస్తు। ఉత్తరతిథేః సామ్యే తు కథం చిత్తిథిమూలత్వాస్తమయ- వ్యాప్తిగుణద్వయవశాత్ పూర్వవిద్ధా సా కర్త్తవ్యా, కిం వా కుతపసద్భావవశాదుత్తరవిద్ధా। తత్రాపరాహ్ణద్వయస్పర్శాభావవిషయన్యాయేన పూర్వవిద్ధాయాం ప్రాప్తాయాం దేవస్వామివచనాదుత్తరవిద్ధేతి నిశ్చయః। వచనం హి న్యాయాద్ బలీయః। యదా తు దినద్వయేఽప్యపరాహ్ణైకదేశవ్యాప్తిస్తదాపి వైషమ్యేణ తద్వ్యాప్తౌ మహత్త్వేన నిర్ణేతవ్యమ్। తదాహ మరీచిః। ద్వ్యపరాహ్ణవ్యాపినీచేదాబ్దికస్య యదా తిథిః। మహతీ యత్ర తద్విద్ధాం ప్రశంసన్తి మహర్షయ ఇతి॥ సామ్యేనోభయత్ర వ్యాప్తిశ్చ తత్తిథిగతైర్వృద్ధిసామ్యైస్త్రిధా భిద్యతే। తథాహి। పూర్వేద్యురపరాహ్ణస్య

ద్వితీయఘటికామారభ్య పరేద్యురపరాహ్ణస్య చరమఘటికాం విహాయ అవశిష్టాసు పఞ్చఘటికాసు యదా తిథిర్వర్త్తతే తదా పూర్వాపరాహ్ణస్య ప్రథమఘటికాం ద్వితీయాపరాహ్ణస్య చరమఘటికాం చ విహాయావశిష్టాసు పఞ్చసు ఘటికాసు వర్త్తమానత్వాత్ సామ్యేనైకదేశ-వ్యాప్తిర్భవతి। తిథిశ్చ తదా

ఘటికాచతుష్టయేన వర్ద్ధతే। యదా పూర్వాపరాహ్ణస్య చరమఘటికా ఉత్తరాఽపరాహ్ణస్య ప్రథమఘటికాయాం వర్త్తతే। తదాపి సామ్యేన ఏకదేశవ్యాప్తిర్భవతి। ఘటికాచతుష్టయేన తదా తిథిః క్షీయతే। యదా పూర్వాపరాహ్ణస్య చరమే ఘటికాత్రయే ద్వితీయాపరాహ్ణస్య చాద్యే ఘటికాత్రయేఽపి వర్త్తతే తదాపి సామ్యేనైకదేశ–వ్యాప్తిస్తదవస్థా। తిథిస్తు న వర్ద్ధతే నాఽపి క్షీయతే। కిన్తు సమైవ। ఈదృశే విషయే ఖర్వదర్పవాక్యాన్నిర్ణయః। తదేవం ప్రతిపదపార్వణరూపమాబ్దికం నిర్ణీతమ్। పార్వణరూపస్య కామస్య తు దర్శవికారత్వాత్। ప్రాతిస్వికవిశేషాభావాచ్చ వక్ష్యమాణేన దర్శనిర్ణయేనైవ నిర్ణయోఽవగన్తవ్యః॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే కాలనిర్ణయే ప్రతిపన్నిర్ణయాఖ్యం

తృతీయప్రకరణమ్॥౩॥

అథ చతుర్థం ప్రకరణమ్ ॥౪॥

అథ ద్వితీయామారభ్య పర్వావసానాశ్చతుర్దశ తిథయోఽస్మిన్ ప్రకరణే నిర్ణీయన్తే। ప్రథమద్వితీయాదీనాం పఞ్చదశకానాం క్రమేణ చన్ద్రమణ్డలప్రవేశనిర్గమనాభ్యాం శుక్లకృష్ణపక్షయోః ప్రతిపద్ద్వితీయాదినామ-ధేయాస్తిథయో భవన్తి। తత్ర ప్రతిపది యో నిర్ణయః పూర్వప్రకరణేఽభిహితః స ఏవోత్తరాసు సర్వాసు తిథిషు సామ్యేన సఞ్చారయితవ్యః। విశేషస్తు తత్ర తత్రాభిధాస్యే। ప్రతిపది దైవం పిత్ర్యం వ్యవస్థాపితమ్। దైవం షడ్విధమ్। ఉపవాసైకనక్తభక్తాయాచితదానవ్రతభేదేన తీర్థస్నానజపహోమాదయస్తు వ్రతశబ్దేనైవ సంగృహీతాః। పిత్ర్యం ద్వివిధమ్ ఏకోద్దిష్టం, పార్వణం చేతి। తత్ర సర్వత్ర కర్మకాలవ్యాప్తియుక్తాయా ఏవ తిథేరనుష్ఠానాఙ్గత్వం స్మృతిష్వభిప్రేతమ్। కర్మకాలశ్చ ద్వివిధో–ముఖ్యో గౌణశ్చేతి। తద్యథా, ఏకభక్తే మధ్యాహ్నో ముఖ్యః। ఆసాయమవశిష్టో గౌణః। తిథివ్యాప్తిర్ద్వివిధా–స్వాభావికతిథివ్యాప్తిః, సాకల్యాపాదితతిథి-వ్యాప్తిశ్చేతి। తద్యథా, యదా

సఙ్గవపర్యన్తాఽమావాస్యా తదానీముపస్మిన్నో మధ్యాహ్నే ముఖ్యయైవ ప్రతిపదా వ్యాప్తే భవతి। యదా త్వపరాహ్ణాదిమారభ్య తిథిః క్షయవశాత్ పరేద్యుః సఙ్గవాన్తా ప్రతిపద్భవతి, తదా పూర్వేద్యుర్గౌణకాలవ్యాప్తిముపజీవ్యైకభక్తానుష్ఠానాయ తత్స్వీకారే సతి మధ్యాహ్నే వరయానుష్ఠేయత్వాత్తత్ర స్వాభావకప్రతిపద్వ్యాప్త్యభావేఽపి సాకల్యవచనాపాదితప్రతిపదవ్యాప్తిః స్వీకృతా। ఏవం చ సతి కర్మకాలవ్యాప్తౌ సర్వస్మృతీనామత్యన్తనిర్బన్ధదర్శనాత్ కర్మకాలవ్యాప్తిశాస్త్రమితరేభ్యః ప్రబలమితి నిశ్చీయతే। తదనుసారేణ ద్వితీయాద్యా అపి తిథయ ఉపవాసాదౌ దైవ ఏకోద్దిష్టాదౌ పైత్ర్యే చ కర్మకాలవ్యాప్తియుక్తాః స్వీకర్తవ్యాః। ఉపవాసస్తు సర్వతిథిషు నారదీయే దర్శితః। శుక్లాన్ వా యది వా కృష్ణాన్ ప్రతిపత్ప్రభృతీంస్తిథీన్। ఉపోష్యైవ బలిం దత్త్వా విధినేత్యపరే దినే॥ బ్రాహ్మణాన్ భోజయిత్వా తు సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే ఇతి॥ ఉపవాసస్యాహో రాత్రః కర్మకాలః। తస్మాత్ తద్వ్యాపినీ తిథిర్గ్రాహ్యా। తదసమ్భవే ఖణ్డతిథిర్గ్రాహ్యేతి నిరూప్యతే। తత్ర చ సూర్యోదయే త్రిముహూర్తా తతోఽధికా వా ప్రతిపద్భవతి। ఉత్తరదినే చాస్తమయాదర్వాక్ త్రిముహూర్తా తతోఽధికా వా తృతీయా భవతి। సేయముభయవిద్ధా ద్వితీయా। తత్ర బేధకతిథేరుదయేఽస్తమయే వా త్రిముహూర్తత్వం బేధప్రయోజకం, న తు తతో న్యూనత్వమ్। తదేవ పైఠీనసివాక్యేన పూర్వముదాహృతమ్। వేధ్యతిథేశ్చ త్రిముహూర్తసద్భావోఽపేక్షిత ఇతి ద్విముహూర్తం త్రిరహ్నశ్చేత్యనేన సుమన్తువచనేన దర్శితమ్। ఉదయాస్తమయయోరేవ బేధ ఇత్యయమర్థ, ఉదయే సా తిథిర్గ్రాహ్యా విపరీతా తు పైతృక ఇత్యాదిభిః కాత్యాయనవచనైరవగన్తవ్యః। ఏవఞ్చ సతి యథోదాహృతే పూర్వవిద్ధోత్తరవిద్ధే యే ద్వితీయే తయోరుత్తరవిద్ధా ద్వితీయోపోష్యా యుగ్మాగ్నివాక్యేనాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాముత్తరవిద్ధాయాః ప్రాశస్త్యాభిధానాత్। యద్యప్యుపోష్యత్వం సాక్షాన్నాభిహితం తథాపి కర్మాన్తరవిశేషస్యానుపాదానాదుపవాసవిషయత్వం పరిశిష్యతే। తథాహి। న తావత్ పిత్ర్యవిషయత్వం సమ్భవతి। వ్యాసేన యుగ్మాదిశాస్త్రస్య ఖర్వాదిశాస్త్రస్య చ దైవపిత్ర్యవిషయత్వేన వ్యవస్థాపితత్వాత్। నాఽప్యేకభక్తనక్తవిషయమ్। తయోర్మధ్యాహ్నప్రదోషవ్యాప్త్యఽధీనత్వేన యుగ్మాదిశాస్త్రానధీనత్వాత్। అయాచితస్య తూపవాసవదనుష్ఠేయత్వేన న పృథగ్విషయత్వమ్। న చ దానాదివిషయత్వమ్। దానాదేః పౌర్వాహ్ణికతిథౌ కర్తవ్యతయా నిర్ణీతత్వాత్। అత ఉపవాసవిషయత్వం పరిశిష్యతే। కదాచిదేకభక్తాదితిథౌ యుగ్మాదిశాస్త్రస్య సంవాదో భవతి। తదా తచ్ఛాస్త్రముపోద్బలకం భవతు, న వయం వారయామః। వచనాన్తరే తు యుగ్మాదితిథేరుపోష్యత్వం సాక్షాత్ ప్రతీయతే। తథాచ ప్రతిపత్ప్రకరణే ప్రతిపదమావస్యాయుగ్మస్యోపోష్యత్వవచనముదాహృతమ్। తత్రాపి యుగ్మత్వాభిప్రాయేణైవ ద్వితీయాయాః పరవిద్ధాయాః ఉపోష్యత్వం భృగుస్మృతివిష్ణుధర్మోత్తరాభ్యాం దర్శితమ్– ఏకాదశ్యష్టమీ షష్ఠీ ద్వితీయా చ చతుర్దశీ। త్రయోదశీ చతుర్థీ చ ఉపోష్యాః స్యుః పరాన్వితా ఇతి॥ యదా పూర్వేద్యురుదయమారభ్య పరేద్యురుదయస్యోపరి త్రిముహూర్తం వర్ద్ధతే। తదా పూర్వేద్యురేవోపవాసః। న చ ఉదాహృతేన పరాఽన్వితా ఇతి వచనేన విరోధః

శఙ్కనీయః। పరాన్వితపూర్వాన్వితయోః ప్రసక్తయోః సతోరస్య వచనస్య నియామకత్వాత్। న చాత్ర పరాన్వితత్వం ప్రసక్తమస్తి। పూర్వస్య దినస్య సంపూర్ణతిథిత్వాత్ సంపూర్ణఖణ్డయోః సంపూర్ణస్యాసందేహత్వేన ప్రబలత్వాత్। అసంజాతవిరోధిత్వకృత్స్నకర్మకాలవ్యాప్తిభ్యాం పూర్వదినస్యైవ ప్రాబల్యమ్। తస్మాత్తత్రైవోపవాసః। నను పూర్వోపవాసం ప్రతిషేధతి వ్యాసః – తృతీయయా యుతా కార్యా ద్వితీయా, న తు పూర్వయేతి। మైత్రమ్। అస్య వచనస్య ఖణ్డతిథివిషయత్వేన సమ్పూర్ణతిథావప్రవృత్తేః। ఖణ్డతిథివిషయత్వం చ పూర్వయా యుతా నైవ కార్యేత్యభిధానాదవగమ్యతే। నను ఖణ్డతిథావపి ద్వితీయా పూర్వవిద్ధైవోపోష్యా। ప్రతిపత్ సద్వితీయా స్యాద్ ద్వితీయా ప్రతిపద్యుతేత్యాపస్తమ్బేన ప్రతిపద్ద్వితీయయోర్యుగ్మత్వాభిధానాత్। ఏతదేవ వచనముపజీవ్య కృష్ణప్రతిపత్ పరవిద్ధైవోపోష్యేతి పూర్వం నిర్ణీతమ్। ఏవం తర్హి ద్వితీయాపి క్వచిత్ పూర్వవిద్ధా భవతు। తదుక్తం స్కన్దపురాణే, ప్రతిపత్ సంముఖీ కార్యా యా భవేదాపరాహ్ణికీ। పూర్వాహ్ణికీ చ కర్త_వ్యా ద్వితీయా తాదృశీ విభో ఇతి॥ తాదృశీ సంముఖీ పూర్వయుతేత్యర్థః। పూర్వేద్యురుదయే ముహూర్త_ం పరిత్యజ్యావశిష్టపూర్వాహ్ణసమ్బన్ధినీ యదా భవతి తదా బేధకారిణ్యాః పూర్వతిథేర్ముహూర్త_త్రయాభావేన వేద్ధమసామర్థ్యాత్ స్వయం ఖణ్డాపి సతీ సమ్పూర్ణవత్ పూర్వత్రోపవాసే యుజ్యతే। అత్ర ద్వితీయా నవధా భిద్యతే। పూర్వేద్యురుదయమారభ్య ప్రవృత్తా, ఉదయం పరిత్యజ్య ప్రవృత్తా, పూర్వాహ్ణం సర్వం పరిత్యజ్య ప్రవృత్తేతి త్రయో భేదాః। తేష్వేకైకస్య పరేద్యుస్త్రిముహూర్త_త్వన్యూనత్వశూన్యత్వైస్త్రైవిధ్యే సతి మిలిత్వానవవిధత్వం సమ్పద్యతే। అత్ర పూర్వేద్యురుదయమారభ్య ప్రవృత్తాయాః సమ్పూర్ణత్వేన పరేద్యుర్ముహూర్త_త్రయత్వతన్న్యూనత్వశూన్యత్వేషు త్రిష్వపి పక్షేషు వివాదాఽవిషయత్వాత్ పూర్వత్రైవోపవాసో యుక్తః। ఉదయం పరిత్యజ్య కియత్పూర్వాహ్ణభాగం ప్రక్రమ్య ప్రవృత్తాయాః పరేద్యుస్త్రిముహూర్త_తాయాం సత్యపి పరయుతోపవాససమ్భవే తాం పరిత్యజ్య పౌర్వాహ్ణికవచనేన పూర్వేద్యురేవోపవాసో విధీయతే। పరేద్యుస్త్రిముహూర్త_న్యూనత్వే చ వేధకారిణ్యాస్తృతీయాయాః సత్యపి వేదధుం సామర్థ్యే వేధ్యాయా ద్వితీయాయాస్త్రిముహూర్త_త్వాభావేన వేధయోగ్యత్వాభావాత్ తత్రోపవాసో న ప్రసక్తః। అతః పరిశేషాత్ పూర్వాహ్ణవాక్యాచ్చ పూర్వత్రైవోపవాసః। పూర్వేద్యుః పూర్వాహ్ణం సర్వం పరిత్యజ్య ప్రవృత్తాయాః పరేద్యుస్త్రిముహూర్త_తయోభయత్ర తిథిసత్త్వాత్ కుత్రోపవాస ఇతి సన్దేహే సతి వ్యాసేనోత్తర విధానాత్ పూర్వదిననిషేధాచ్చోత్తరత్రోపవాసః। నచాత్ర శుక్లకృష్ణవ్యవస్థా శఙ్కనీయా। యుగ్మవాక్యే శుక్లకృష్ణపక్షసాధారణ్యేన పరదినవిధానాత్ కృష్ణపక్షేఽపి తత్రప్రవృత్తౌ బాధాభావాచ్చ। అన్యయోస్తు పక్షయోః పూర్వవద్వేధానర్హత్వేన పూర్వేద్యుః పౌర్వాహ్ణికత్వాభావేఽపి పరిశేషాదాపస్తమ్బోక్తయుగ్మవాక్యాచ్చ పూర్వత్రోపవాస ఇతి స్థితమ్। ఏకభక్తాదిపార్వణశ్రాద్ధాన్తేషు కర్మసు ద్వితీయాప్రయుక్తస్య విశేషస్య క్వచిదప్యస్మరణాత్ పూర్వోక్తన్యాయో యోజనీయః॥ ఇతి ద్వితీయా నిర్ణయః॥

అథ తృతీయా నిర్ణీయతే॥ తత్ర త్రివిధాని వచనాని స్మర్యన్తే। కానిచిత్ పూర్వవిద్ధావిధాయకాని, కానిచిత్ పూర్వవిద్ధానిషేధకాని కానిచిదుత్తరవిద్ధావిధాయకానీతి। తత్ర యుగ్మవాక్యం తావత్ పూర్వవిద్ధావిధాయకం ప్రసిద్ధమ్। పూర్వవిద్ధానిషేధకం వాక్యమాహాపస్తమ్బః। తృతీయా తు న కర్త్తవ్యా ద్వితీయోపహితా విభో ద్వితీయయా యుతాం తాం తు యః కరోతి నరాధమః। సంవత్సరకృతేనేహ స తు ధర్మేణ లుప్యతే॥ ద్వితీయాశేషసంయుక్తాం తృతీయాం కురుతే తు యః। స యాతి నరకం ఘోరం కాలసూత్రం భయఙ్కరమ్॥ ద్వితీయాశేషసంయుక్తాం యా కరోతి విమోహితా। సా వైధవ్యమవాప్నోతి ప్రవదన్తి మనీషిణ ఇతి॥ స్కన్దపురాణేఽపి, తృతీయా తు న కర్త్తవ్యా ద్వితీయాసంయుతా తిథిః యా కరోతి విమూఢా స్త్రీ పురుషో వా శిఖిధ్వజ। ద్వితీయాసంయుతాం తాత పూర్వధర్మాద్విలుప్యతే। విధవాత్వం దుర్భగత్వం భవేన్నాస్త్యత్ర సంశయః॥ కలా కాష్ఠాఽపి వా చైవ ద్వితీయా సమ్ప్రదృశ్యతే। సా తృతీయా న కర్త్తవ్యా కర్త్తవ్యా గణసంయుతా॥ యదిచ్ఛేత్ పరమం పుణ్యం వ్రతకర్త్తా శిఖిధ్వజేతి॥ అత్ర పూర్వవిద్ధాయా నిషేధబాహుల్యాత్ సాన గ్రాహ్యా। యుగ్మవాక్యం తు రమ్భావ్రతవిషయం భవిష్యతి। రమ్భావ్రతం తు భవిష్యత్పురాణే దర్శితం, భద్రే కురుష్వ యత్నేన రమ్భాఖ్యం వ్రతముత్తమమ్। జ్యేష్ఠశుక్లతృతీయాయాం స్నాతా నియమతత్పరేత్యాది॥ తత్రైవాపరం రమ్భావ్రతం పఠితం, రమ్భాతృతీయాం వక్ష్యామి సర్వపాపప్రణాశినీమ్। మార్గశీర్షేఽథవా మాసి తృతీయాయాం నరాధిప॥ శుక్లాయాం ప్రాతరుత్థాయ దన్తధావనపూర్వకమిత్యాది వ్రతమభిధాయోపసంహృతం, సౌభాగ్యార్థం పురా చీర్ణం రమ్భయా రాజసత్తమ। తేన రమ్భాతృతీయేయం పరం సౌభాగ్యదాయినీతిం॥ ఏతస్య రమ్భావ్రతస్య పూర్వవిద్ధాయాం కర్త్తవ్యత్వం స్కన్దపురాణే దర్శితమ్। బృహత్తపా తథా రమ్భా సావిత్రీ వటపైతృకీ। కృష్ణాష్టమీ చ భూతా చ కర్త్తవ్యా సంముఖీతిథిరితి॥ తత్రైవ పూర్వవిద్ధానిషేధో రమ్భావ్రతవ్యతిరిక్తవిషయత్వేన పఠ్యతే। ద్వితీయయా తు విద్ధా చ తృతీయా న కదాచన కర్త్తవ్యావ్రతిభిస్తాత ధర్మకామార్థతత్పరైః॥ విహాయైకాం చ రమ్భాం చ తృతీయాం పుణ్యవర్ద్ధనీమితి। ఉత్తరవిద్ధావిధాయకం తు బ్రహ్మవైవర్త్తే దర్శితం, చతుర్థీసంయుతా యా తు సా తృతీయా ఫలప్రదేతి॥ ఆపస్తమ్బోఽపి, చతుర్థీసంయుతా యా చ సా తృతీయా ఫలప్రదా। అవైధవ్యకరీ స్త్రీణాం పుత్ర సౌభాగ్యవర్ద్ధనీతి॥ బృహస్పతిరపి, ఏకాదశ్యష్టమీ షష్ఠీ పౌర్ణమాసీ చతుర్దశీ। ఆమావాస్యా తృతీయా చ తా ఉపోష్యాః పరాన్వితా ఇతి॥ అస్య చోత్తరవిద్ధావిధాయకస్య రమ్భావ్యతిరిక్తవిషయత్వం బ్రహ్మవైవర్త్తే దర్శితమ్। రమ్భాఖ్యాం వర్జయిత్వా తు తృతీయాం ద్విజసత్తమ। అన్యేషు సర్వకార్యేషు గణయుక్తా ప్రశస్యత ఇతి॥ క్వచిత్తు సర్వవ్రతేషు పూర్వవిద్ధైవ। తదాహ వశిష్ఠః, ఏకాదశీ తృతీయా చ షష్ఠీ చైవ త్రయోదశీ। పూర్వవిద్ధా తు కర్త్తవ్యా యది న స్యాత్ పరేఽహనీతి॥ అత్ర పరేఽహన్యసత్త్వం త్రేధా భిద్యతే। సర్వథైవాసత్త్వం ద్విముహూర్త్తాసత్త్వం త్రిముహూర్త్తాసత్త్వం చేతి। సర్వథైవాసత్త్వే పూర్వదినానుష్ఠానమస్తు। యదా తు పరేఽహని ఘటికాత్రయం ఘటికాపఞ్చకం భవతి। తదా కథమస్త్వితి మహాన్ సందేహః। త్రిముహూర్త్తసద్భావస్య ముఖ్యకల్పత్వాత్। పచఘటికాపక్షే ముఖ్యాసమ్భవః। ద్విముహూర్త్తసద్భావస్యానుకల్పత్వాత్। ఘటికాత్రయపక్షే

తస్యాప్యసమ్భవః। తదా కిం ముఖ్యానుకల్పయోరభావాత్ పూర్వేద్యురనుష్ఠానం కిం వా పూర్వవిద్ధాయా నిషేధబాహుల్యాదపరేఽహని అల్పమపి సత్త్వమాశ్రిత్యానుష్ఠానమ్। నచాత్ర కిఞ్చిన్నియామకం వచనమస్తి। నాఽపి న్యాయేన నిర్ణేతుం శక్యతే। న తావత్ పరదినం న్యాయ్యమ్। ప్రాపకాఽభావాత్। నాపి ముఖ్యానుకల్పవ్యతిరిక్తం కల్పాన్తరం సమ్భవతి। యేన ప్రాపకమాశఙ్క్యేత। నాపి పూర్వదినం న్యాయ్యమ్। నిషేధబాధబాహుల్యాత్। వసిష్ఠవచనోక్తప్రతిప్రసవేన నిషేధో బాధ్యత ఇతిచేత్। మైత్రమ్। తస్య వచనస్య పరేద్యురత్యన్తాసత్త్వేఽప్యుపపన్నత్వాత్॥

తస్మాదాగమన్యాయయోరత్రాప్రవృత్తేరయోగినోఽసర్వజ్ఞస్య ధర్మసాక్షాత్కారాసమ్భవాచ్చ శిష్టాచార ఏవాత్ర శరణమ్। అత ఏవ వ్యాసః। తర్కోఽప్రతిష్ఠః శ్రుతయో విభిన్నా న వా ఋషేర్దర్శనమస్తి కిఞ్చిత్ ధర్మస్య తత్త్వం నిహితం గుహాయాం మహాజనో యేన గతః స పన్థా ఇతి॥ శిష్టాశ్చ ముహూర్త్తమాత్రసద్భావమాశ్రిత్య గౌరీవ్రతం పరేద్యురేవానుతిష్ఠన్తి। అతో గౌరీవ్రతం పరేద్యురేవానుష్ఠేయమ్। అన్యేషు భవిష్యత్పురాణాద్యుక్తేషు విత్తేశపూజాదిషు ముఖ్యకల్పేనాఽనుకల్పేన చాఽపరేద్యురనుష్ఠానమ్। తద్విషయాశ్చ పూర్వవిద్ధానిషేధాః। కల్పద్వయాసత్త్వే తు విద్యమానాయామపి పరేద్యుః స్వల్పాయామపి తృతీయాయాం తాం పరిత్యజ్య వసిష్ఠవచనేన పూర్వేద్యురనుష్ఠానమ్। ఏకభక్తనక్తే తు వ్రతాఙ్గే వ్రతానుసారేణానుష్ఠేయే। స్వతన్త్రయోస్తు మధ్యాహ్నప్రదోషవ్యాప్తివశేనానుష్ఠానమ్। రమ్భావ్రతేఽప్యస్తమయాదర్వాక్ తృతీయాయాస్త్రిముహూర్త్తసద్భావే తస్యామేవ పూర్వవిద్ధాయామనుష్ఠానమ్। తద్విధాయకవాక్యేషు సంముఖీత్యభిధానాత్ సాంముఖ్యస్య చ సాయాహ్నవ్యాప్తిరూపత్వాత్। ముహూర్త్తత్రయాన్యూనత్వే సతి పూర్వవిద్ధాయాః ప్రాపకాభావాద్రామ్భావ్రతే పరవిద్ధాయా అనిషిద్ధత్వాచ్చ సామాన్యవచనైః పరవిద్ధాప్రశంసకైః పరేద్యురనుష్ఠానమ్। యాని ద్వితీయావిద్ధాయా నిషేధకాని వాక్యాని, తేషు ద్వితీయా కియతీ వివక్షితేతిచేత్। ముహూర్త్తత్రయపరిమితేతి బ్రూమః। వేధశాస్త్రే తథాఽభిధానాత్। యత్తు కలాకాష్ఠాపీతి వచనం, తత్ కైముతికన్యాయేన త్రిముహూర్త్తసత్త్వం ద్రఢయతి॥ ఇతి తృతీయానిర్ణయః॥

అథ చతుర్థీ నిర్ణీయతే॥ సా చ యుగ్మవాక్యాత్ పరవిద్ధా పూజ్యా। న చ శుక్లపక్షే తథాత్వేఽపి కృష్ణపక్షే పూర్వైవ స్యాదితి శఙ్కనీయమ్। యుగ్మవాక్యస్య పక్షద్వయసాధారణత్వాత్। చతుర్దశ్యా చ పూర్ణిమేస్యేతచ్ఛుక్లపక్షవిషయత్వే లిఙ్గమితిచేత్। తస్యైకస్య యుగ్మస్య శుక్లపక్షవిషయాణ్యేవేతి చేన్న। ప్రతిపద్యప్యమావాస్యేత్యనేన పక్షద్వయస్పర్శినా యుగ్మేన సాహచర్యాదితరేషామపి పక్షద్వయస్పర్శిత్వం కిం న స్యాత్। ఏవం తర్హి సాహచర్యయోర్ద్వయోరపి పరస్పరకలహాదనిర్ణయ ఇతిచేన్న। కారణాన్తరేణ నిర్ణేతవ్యత్వాత్। తర్హి చతుర్దశీ పూర్ణిమాయుగ్మమేకపక్షవర్త్తితిథిద్వయాత్మకత్వాద్ ద్వితీయాదియుగ్మైః సదృశమ్। ప్రతిపదమావాస్యాయుగ్మం తు భిన్నపక్షద్రయవర్తితిథిద్వయరూపత్వాద్విలక్షణమ్। అతః పూర్ణిమాయుగ్మసాహచర్యేణైవ

నిర్ణయ ఇతిచేన్నైవమ్। శ్రుత్యా సాహచర్యస్య బాధ్యమానత్వాత్। ద్వితీయాదిశబ్దో ముఖ్యయా వృత్త్యా పక్షద్వయవర్తి_నస్తిథీన్ బ్రూతే। సోఽయం శ్రుతిలిఙ్గాదిషు షట్సు ప్రథమం ప్రమాణమ్। సాహచర్యం తు సన్నిధిః, స చ స్థానావాన్తరభేదత్వాత్ పఞ్చమం ప్రమాణమ్। తచ్చ ప్రథమాదత్యన్తదుర్బలమ్। సోఽయమర్థః పూర్వమీమాంసాయాం తృతీయేఽధ్యాయే శ్రుతిలిఙ్గాదిసూత్రే మహతా ప్రబన్ధేన ప్రపఞ్చితః। సూత్రం చైత్రశ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణస్థానసమాఖ్యానాం సమవాయే పారదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షాదితి। ఇత్థమేవ చ శ్రుతిసన్నిధ్యోర్విరోధముద్దిశ్యోత్తరమీమాంసాయాం గుణోపసంహారే విచారితమ్। తథాహి। తాణ్డిశాఖాయాం శ్రూయతే। ఓంమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి। అస్యాయమర్థః। పఞ్చభక్తియుక్తస్య సామ్న ఉద్గీథాఖ్యా భక్తిః కశ్చిదవయవః। తం చావయవముద్గాతా యాగకాలే గాయతి। గీయమానం తముద్గీథం స ఏవోద్గాతా తాణ్డిశాఖాగతోపనిషద్విహితైరనేకైర్గుణైరుపాసీతేతి। తే చ గుణాస్తాణ్డిశాఖాయామేవ విహితాః। ఉద్గీథభక్తిస్తు తాణ్డిశార్దూలజైమినీయతలవకారాదిషు సర్వాసు సామశాఖాసు పఠితా।

తత్ర యదిదం తాణ్డిశాఖోక్తగుణముపాసనం తత్ కిం తణ్డిశాఖాగత ఏవోద్గీథవిశేషే వ్యవతిష్ఠతే, కిం వా సర్వశాఖాగత ఉద్గీథసామాన్యే సఞ్చరతీతి సంశయః। తత్ర సన్నిధివశాదుద్గీథవిశేషేఽవతిష్ఠత ఇతి పూర్వః పక్షః। ఉద్గీథశబ్దో ముఖ్యయా వృత్త్యోద్గీథసామాన్యం బ్రూతే। నచ సన్నిధినా పఞ్చమప్రమాణేన ప్రథమప్రమాణస్య శ్రుతేః సఙ్కోచో యుక్తః। తస్మాదుపాసనముద్గీథసామాన్యే చరతీతి రాద్ధాన్తః। అనేన న్యాయేన ప్రకృతేఽపి సాహచర్యాఖ్యేన సన్నిధినా ద్వితీయాదిశ్రుతేః సఙ్కోచాయోగాద్యుగ్మాదిశాస్త్రం పక్షద్వయవిషయం ద్రష్టవ్యమ్। యది చతుర్దశీపూర్ణిమయోః కృష్ణపక్షవిషయత్వం న సమ్భావ్యతే తర్హి తత్రైకత్ర శుక్లపక్షవిషయత్వమస్తు। తథా ప్రతిపద్యుగ్మమపి గత్యన్తరాభావాత్ పక్షద్వయసన్ధివిషయమ్। ఏవం వ్యవస్థితౌ సత్యాం యుగ్మశాస్త్రేణ పక్షద్వయేఽపి చతుర్థీ పరవిద్ధైవ ప్రాప్నోతి। నను వచనాన్తరేణ చతుర్థీద్రయస్య వ్యవస్థా ప్రతీయతే। తథాచ మార్కణ్డేయపురాణే, శుక్లపక్షే తిథిర్గ్రాహ్యా యస్యామభ్యుదితో రవిః। కృష్ణపక్షే తిథిర్గ్రాహ్యా యస్యామస్తమితో రవిరితి॥ అత్ర చ వక్తవ్యమ్। కిమిదం శుక్లాదివాక్యం యుగ్మాదిశాస్త్రనియమనద్వారా ఏకవాక్యతయా తిథీనాం వ్యవస్థాపకమ్, ఉత స్వాతన్త్ర్యేణ। యది నియమద్వారా తర్హి యుగ్మాగ్నిత్యాదియుగ్మే పూర్వతిథీనాముత్తరవిద్ధానాం పూజ్యత్వేన శుక్లపక్షే తిథిర్గ్రాహ్యా యస్యామభ్యుదితో రావేరిత్యేతత్ పూర్వాఽర్ధమవిరోధి। ఉత్తరార్ధం తు విరోధి। తథా తేష్వేవ యుగ్మేషు చరమతిథీనాం పూర్వవిద్ధానాం పూజ్యత్వేన, కృష్ణపక్షే తిథిర్గ్రాహ్యా యస్యామస్తమితో రవిరిత్యుత్తరార్ధమవిరోధి। పూర్వార్ధం తు విరోధి। తథా దర్శపూర్ణప్రతిపద్యుగ్మే కృష్ణపక్షగతస్య దర్శస్యోదయే పూజ్యత్వం, శుక్లపక్షగతాయాః ప్రతిపదోఽస్తమయే పూజ్యత్వమ్। తథా సతి తత్రోభయత్ర విరోధః స్ఫుటతరః। తస్మాన్న యుగ్మాదిశాస్త్రమనేన నియన్తుం శక్యమ్। నాపి స్వాతన్త్ర్యేణ తిథీనాం వ్యవస్థాపకమ్। తత్ర యుగ్మాదిశాస్త్రవిరోధస్యాఽపరిహార్యత్వాత్। అవిరోధేన తు శుక్లాదివాక్యస్య దశమీవిషయత్వం

ప్రతిపత్ ప్రకరణే ప్రసఙ్గాదుదాహృతమ్। తస్మాచ్ఛుక్లకృష్ణయోరపి పక్షయోర్యుగ్మాదిశాస్త్రాచ్చతుర్థీ పరవిద్ధా గ్రాహ్యా। బృహద్వసిష్ఠోఽపి, ఏకాదశీ తథా షష్ఠీ అమావాస్యా చతుర్థికా। ఉపోష్యాః పరసంయుక్తాః పరాః పూర్వేణ సంయుతా ఇతి॥ నను పరవిద్ధోపవాసః క్వచిత్ ప్రతిషిధ్యతే। ద్వితీయా పఞ్చమీ వేధాద్దశమీ చ త్రయోదశీ। చతుర్దశీ చోపవాసే హన్యుః పూర్వోత్తరే తిథీ ఇతి॥ అయమర్థః। పఞ్చమీ వేధేన పూర్వాం చతుర్థీ తిథిముత్తరాం చ షష్ఠీం తిథిముపవాసవిషయే హన్తి। అతః పఞ్చమీవిద్ధాయాం చతుర్థ్యాం నోపవాస ఇతి। నైష దోషః। వ్రతభేదేన వ్యవస్థోపపత్తేః। సన్తి హి చతుర్థ్యాం భిన్నదేవతావిషయాణి బహూని వ్రతాని। తత్ర విష్ణుధర్మోత్తరప్రోక్తే చతుర్మూర్తివ్రతే మూర్తిచతుష్టయోపేతో విష్ణుర్దేవతా। స్కన్దపురాణోక్తే అఙ్గారకచతుర్థీవ్రతే భౌమో దేవతా। కూర్మపురాణోక్తే యమవ్రతే యమో దేవతా। సౌరపురాణాదిప్రోక్తేషు దూర్వాగణపత్యాదిషువ్రతేషు వినాయకో దేవతా। కూర్మపురాణ ఇవ ప్రోక్తే నాగచతుర్థీవ్రతే శేషశఙ్ఖపాలాదయః సర్పా దేవతాః। తత్ర వినాయకనాగవ్యతిరిక్తానాం వ్రతే పరేద్యురుపవాసః ప్రాప్నోతి। తాదృశే విషయే పఞ్చమీవేధనిషేధో వ్యవస్థాపనీయః। తథా పూర్వవిద్ధాప్రశంసా చ తస్మిన్నేవ విషయే ద్రష్టవ్యా। అత ఏవ బ్రహ్మవైవర్తే పూర్వోత్తరవిద్ధయోర్విధినిషేధౌ స్మర్యేతే–చతుర్థీసంయుతా కార్యా తృతీయా చ చతుర్థికా। తృతీయయా యుతా నైవ పఞ్చమ్యా కారయేత్ క్వచిదితి॥ తథా తత్రైవ పూర్వవిద్ధా ప్రశస్యతే। చతుర్థీసంయుతా యా చ సా తృతీయా ఫలప్రదా। చతుర్థీ తు తృతీయాయాం మహాపుణ్యఫలప్రదేతి॥ తస్యాశ్చ వినాయకవ్రతవిషయత్వం తత్రైవ సూచితమ్। కర్తవ్యా వ్రతిభిర్వత్స గణనాథసుతోషణీతి । స్కన్దపురాణేఽపి, వినాయకవ్రతే కార్యా సర్వమాసేషు షణ్ముఖ। చతుర్థీ తు జయాయుక్తా గణనాథసుతోషణీతి॥ వినాయకవ్రతానుష్ఠానే చతుర్థ్యా మధ్యాహ్నవ్యాపిత్వం ముఖ్యం ప్రయోజకమ్। తదాహ బృహస్పతిః। చతుర్థీ గణనాథస్య మాతృవిద్ధా ప్రశస్యతే। మధ్యాహ్నవ్యాపినీ చేత్ స్యాత్ పరతశ్చేత్ పరేఽహనీతి॥ యదా పూర్వేద్యుర్మధ్యాహ్నవ్యాపినీ భవతి తదా ముఖ్యప్రయోజకస్య విద్యమానత్వాద్ మాతృవిద్ధత్వగుణసద్భావాచ్చ సా గ్రాహ్యా। తాదృశే విషయే పరేద్యుః సత్యామపి మధ్యాహ్నవ్యాపిన్యాం త్యాజ్యా। అత ఏవ ప్రశస్యత ఇత్యుక్తమ్। పరేద్యురేవ యదా మధ్యాహ్నవ్యాపినీ తదా మాతృవిద్ధత్వగుణభావేఽపి ప్రధానప్రయోజకానుసారేణ పరవిద్ధైవ గ్రాహ్యా। తథాచ స్మృత్యన్తరమ్। మాతృవిద్ధా ప్రశస్తా స్యాచ్చతుర్థీ గణనాయకే। మధ్యాహ్నే పరతశ్చేత్ స్యాన్నాగవిద్ధా ప్రశస్యత ఇతి॥

నను బహుషు వచనేషు పూర్వవిద్ధాయా గణనాథసన్తోషత్వముక్తమ్। అతః పూర్వవిద్ధత్వస్యైవ ముఖ్యప్రయోజకతా యుక్తా। మైవమ్। మధ్యాహ్నవ్యాపిత్వస్యైవ వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్। అనవశ్యం హి తదా మధ్యాహ్నవ్యాపిత్వం ప్రసఙ్గాద్భవతి। అతస్తద్విధానం వ్యర్థమ్। వ్యావర్త్యాభావాత్। అథోచ్యేత పక్షాన్తరేఽప్యనేకవచనవిహితస్య పూర్వవిద్ధత్వస్య వైయర్థ్యం తదవస్థమ్। మధ్యాహ్నవ్యాపిత్వేనైవ తన్నిర్ణయాదితి। తన్న। యదా తిథిక్షయవశాదుభయత్ర మధ్యాహ్నవ్యాప్తిర్నాస్తి। యదా చోభయత్ర కృత్స్న

మధ్యాహ్నవ్యాపిత్వం తదేకదేశ-వ్యాపిత్వం వా సమానం తత్ర సర్వత్ర మధ్యాఽహ్నవ్యాప్త్యా నిర్ణయాభావే సతి పూర్వవిద్ధత్వేనైవ నిర్ణేతవ్యత్వాత్। ఏవం తర్హి సావకాశనిరవకాశయోర్నిరవకాశం బలీయ ఇతి న్యాయేన మధ్యాఽహ్నవ్యాపిత్వస్య నిరవకాశతయా ప్రాబల్యమిత్యేవ వక్తవ్యం, న తు ముఖ్యతయేతిచేత్। ముఖ్యత్వస్యాపి సమ్భవాత్। తిథినిర్ణయే కర్మకాలవ్యాప్తిశాస్త్రస్య ముఖ్యత్వమస్య ప్రకరణస్య ప్రారమ్భే దర్శితమ్। కర్మకాలశ్చ వినాయకవ్రతస్య మధ్యాహ్నః। ప్రాతః శుక్లతిలైః స్నాత్వా మధ్యాహ్నే పూజయేన్నృపేతి తత్కల్పే విధానాత్। అతో ముఖ్యత్వాదపి మధ్యాహ్నవ్యాపిత్వం ప్రబలమితి। నను కస్యాఞ్చిత్ స్మృతౌ పూర్వవిద్ధత్వేన మధ్యాహ్నవ్యాపిత్వబాధ ఉపలభ్యతే। జయా చ యది సమ్పూర్ణా చతుర్థీ హ్రసతే యది జయా సైవ హి కర్త్తవ్యా నాగావిద్ధాం న కారయేదితి స్మరణాత్॥ మైవమ్। అస్య వచనస్య దినద్వయే మధ్యాహ్నస్పర్శాభావవిషయత్వేనాప్యుపపత్తేః। తథాహి। పూర్వదినే వినాయకప్రయోజకే మధ్యాఽహ్నే జయా సమ్పూర్ణా। పరేద్యుర్ముహూర్త్తత్రయక్షయవశాన్మధ్యాహ్నాదర్వాగేవ చతుర్థీ సమాప్తా। తదా దినద్వయే కర్మకాలే గ్రాహ్యతిథేశ్చతుర్థ్యా అభావాద్వినాయకవ్రతే కిం దినముపాదేయమితి వీక్షాయాం పూర్వదినం విధాయ పరదినం ప్రతిషేధతి। అథోచ్యతే। జయా చ యది సమ్పూర్ణేత్యనేన కర్మకాలరూపమధ్యాహ్నసమాప్తిపర్యన్తత్వం న వివక్షితం, కిం తర్హ్యస్తమయపర్యన్తత్వమితి। ఏవం తర్హి పూర్వవిద్ధైవ నాస్తి। వేధికాయాః పూర్వతిథేః సమ్పూర్ణత్వే సతి వేధ్యాయాశ్చతుర్థ్యా అనవకాశత్వాత్। అథ మా భూత్ పూర్వవిద్ధత్వం, తథాపి మధ్యాహ్నవ్యాపిన్యాం జయాయాం విహితాయాం పరేద్యుర్మధ్యాహ్నవ్యాపిత్వం బాధ్యత ఇతిచేన్నైవమ్। న ఖలూత్తరదినహేయత్వే మధ్యాహ్నవ్యాపిత్వం కారణతయోపన్యస్యతే, కిన్తు నాగవిద్ధత్వమ్। అతో నాగవిద్ధత్వనిన్దాయాం వచనస్య తాత్పర్యం, న చతుర్థీరహితజయావిధానే। అన్యథా చతుర్థీనిన్దాయామపి తాత్పర్యం ప్రసజ్యేత। న చ తదుక్తమ్। న హి వరఘాతాయ కన్యాముద్వాహయన్తి। వచనచ్ఛాయా తు కైముతికన్యాయే పరా లక్ష్యతే। యది-శబ్దప్రయోగాత్। యద్యపి జయా సమ్పూర్ణా తథాపి నాగవిద్ధా హేయా, కిముత జయాయుక్తాయాం చతుర్థ్యాం సమ్భవన్త్యామితి హి వచనవ్యక్తిః। మధ్యాహ్నవ్యాప్తావియతీ భక్తిః కుతస్తవేతి చేత్। చతుర్థీరహితాయాం శుద్ధతృతీయాయాం తవాపి కుతో భక్తిరితి సమానః పర్యనుయోగః। వచనబలాదిత్యుత్తరమస్మాకమపి వచనయోః పరస్పరకలహే పూర్వోక్తాభ్యాం ముఖ్యత్వనిరవకాశత్వాభ్యాం మధ్యాహ్నవచనమేవాతిప్రబలమ్। సిద్ధివినాయకవ్రతే తస్య ప్రతిపదోక్తత్వాదపి ప్రబలవమ్। జయావచనం తు గౌర్యాదివ్రతే చరితార్థమ్। తచ్చ వ్రతం భవిష్యత్పురాణే అభిహితమ్। వినాయకం సమభ్యర్చ్య చతుర్థ్యాం యదునన్దన। సర్వవిఘ్నవినిర్ముక్తః కార్యసిద్ధిమవాప్నుయాదిత్యభిధాయానన్తరమిదం పఠ్యతే। నిద్రాం రతిం శివాం భద్రాం కీర్త్తిం మేధాం సరస్వతీమ్। ప్రజ్ఞాం తుష్టిం తథా కాన్తిం తత్రైవాహని పూజయేత్॥ విద్యాకామో విశేషేణ పూజయేచ్చ సరస్వతీమితి॥ లిఙ్గపురాణేఽపి। చతుర్థ్యాం తు గణేశస్య గౌర్యాశ్చైవ విధానతః। పూజాం కృత్వా లభేత్ సిద్ధిం సౌభాగ్యం చ నరః క్రమాదితి॥ నారదీయపురాణేఽపి,

మాఘశుక్లచతుర్థ్యాం తు గౌరీమారాధయేద్ బుధః। చతుర్థీ వరదా నామ గౌరీ తత్ర సుపూజితేతి॥ అతో యథోక్తరీత్యా వినాయకవ్రతే మధ్యహ్నవ్యాపిత్వేనైవ నిర్ణయః। గౌరీవ్రతే తు జయావచనం ద్రష్టవ్యమ్। తత్ర యదా దినద్వయేఽప్యేతద్వైషమ్యే మధ్యాహ్నైకదేశవ్యాపినీ తదా పూర్వదినే తన్మహత్త్వం చేతి తదేవోపాదేయమ్। ఉత్తరదినే తన్మహత్త్వే కిం మహత్త్వగుణేన తదుపాదేయం, కిం వా మాతృవిద్ధత్వగుణేన పూర్వముపాదేయమితి సంశయే పూర్వమితి బ్రూమః। పరస్య నాగవిద్ధత్వదోషోపేతత్వాత్। పూర్వస్య చ తదభావత్వాత్। ఏతదేవాభిప్రేత్యస్కన్ధపురాణే పఠ్యతే–జ్యేష్ఠా చ వటసావిత్రీ తథాఽనఙ్గత్రయోదశీ। వినాయకచతుర్థీ చ కర్త్తవ్యా సంముఖీ తిథిరితి॥ వినాయకవ్రతవన్నాగవ్రతేఽపి చతుర్థీ మధ్యాహ్నవ్యాపినీ గ్రాహ్యా। నాగవ్రతం చ కూర్మపురాణే దర్శితమ్। తిథౌ యుగాహ్వయాయాం చ సముపోష్య యథావిధి। శఙ్ఖపాలాదినాగానాం శేషస్య చ మహాత్మనః॥ పూజా కార్యా పుష్పగన్ధక్షీరాప్యాయనపూర్వకమ్। విషాణి తస్య నశ్యన్తి న చ తాన్ ఘ్నన్తి పన్నగా ఇతి॥ యుగాహ్వయా చతుర్థీ। మధ్యాఽహ్నవ్యాపిత్వం చ దేవలేనోక్తమ్। యుగమధ్యన్దినే యత్ర తత్రోపోష్య ఫణీశ్వరాన్। క్షీరేణాఽఽప్యాయ్య పఞ్చమ్యాం పూజయేత్ ప్రయతో నరః॥ విషాణి తస్య నశ్యన్తి న తాన్ హింసన్తి పన్నగా ఇతి॥ వినాయకచతుర్థీనాగచతుర్థ్యోరియాన్ విశేషః। ఏకభక్తన్యాయేన మధ్యాహ్నవ్యాప్తేః షోఢా భేదే సతి యదా పరేద్యురేవ మధ్యాహ్నవ్యాప్తిస్తదా వినాయకచతుర్థీ పరా। ఇతరేషు తు పఞ్చసు భేదేషు జయాయోగస్య ప్రశస్తత్వాత్ పూర్వేద్యురేవ సా భవతి। యదా తు పూర్వేద్యురేవ మధ్యాహ్నవ్యాపినీ తదా నాగచతుర్థీ పూర్వా। ఇతరేషు తు పఞ్చసు భేదేషు పఞ్చమీయోగస్య ప్రశస్తత్వాద్ ఉత్తరా భవతి। తత్రాప్రశస్త్యం చ, పూజయేదితి వచనాద్ అవసీయతే॥ ఇతి చతుర్థీనిర్ణయః॥

అథ పఞ్చమీ నిర్ణీయతే॥ యుగ్మశాస్త్రేణ పఞ్చమీ పూర్వవిద్ధా గ్రాహ్యా। నను, ప్రాయః ప్రాన్త ఉపోష్యా హి తిథిర్దేవఫలేప్సుభిరితి శివరహస్యసౌరపురాణయోస్తిథ్యగ్రభాగస్య ఉపవాసాఙ్గత్వాభిధానాత్। పఞ్చమ్యుపవాసః పరేద్యుః ప్రాప్నోతి। తన్న। హారీతేన పరవిద్ధాయాః ప్రతిషిద్ధత్వాత్। చతుర్థీసంయుతా కార్యా పఞ్చమీ పరయా న తు। దైవే కర్మణి పిత్ర్యే చ శుక్లపక్షే తథాఽసిత ఇతి॥ న చైతావతా, ప్రాయః ప్రాన్త ఇతి వచనస్య నిర్విషయత్వం శఙ్కనీయమ్। నిర్ణీతాసు నిర్ణేష్యమాణాసు చ తిథిషు యత్ర యత్ర పరవిద్ధోపవాసః శాస్త్రాన్తరేణ ప్రాప్తస్తస్య సర్వస్య తద్విషయోపపత్తేః। న చ తేనైవ శాస్త్రేణ తదుపవాససిద్ధేః కృతమనేన వచనేనేతి శఙ్కనీయమ్। సామాన్యవిశేషరూపేణ శాస్త్రద్వయస్యాపి చరితార్థత్వాత్। తస్య సామాన్యశాస్త్రరూపస్య ప్రాన్తోపవాసవచనస్య విరోధినా షష్ఠీయుక్తపఞ్చమీనిషేధకేన విశేషశాస్త్రరూపేణ హారీతవచనేన బాధో యుజ్యతే। ఏతాదృశం బాధమభిలక్ష్యైవ, ప్రాయః ప్రాన్త ఉపోష్యేతి ప్రాయః శబ్దః ప్రయుక్తః। ప్రతిపన్న్యాయేన పౌర్వాహ్ణికా ఇతి వచనబలాత్। పఞ్చమ్యామపి దానవ్రతయోః పరదినానుష్ఠానప్రాప్తౌ తద్వ్యావృత్తయే హారీతవచనే, దైవే కర్మణీత్యుచ్యతే। న చ దైవకర్మణి

పూర్వాహ్ణస్య కర్మకాలశాస్త్రప్రాబల్యస్య చ వర్ణితత్వాత్ తద్బాధో న యుక్త ఇతి శఙ్కనీయమ్। విధేర్నిషేధస్య వా ప్రతిపదోక్తస్య ప్రబలతరత్వాత్। నచ పూర్వదినపూర్వాహ్ణస్యాత్యన్తకర్మకాలత్వమ్। సాకల్యవచనాపాదితకర్మకాలత్వస్య సద్భావాత్। ఈదృశమేవ విషయమభిలక్ష్య సాకల్యవచనస్య ప్రవృత్తత్వాత్। స్వాభావికతిథివ్యాప్తియుక్తే విషయే సాకల్యవచనస్య నిరర్థకత్వాత్। తస్మాద్దైవకర్మణి పరవిద్ధాయాః పఞ్చమ్యాః నిషేధో న విరుధ్యతే। నన్వేవమపి పిత్ర్యే నిషేధో నిరర్థకః పిత్ర్యస్య స్వత ఏవ పరవిద్ధాయామప్రాప్తత్వాత్। మైవమ్। దృష్టాన్తతయాఽపి చ తదుపన్యాసోపపత్తేః। యథా పిత్ర్యకర్మణి ఉత్తరవిద్ధా న గ్రాహ్యా తథా దైవేఽపీతి వివక్షయా దైవపిత్ర్యయోః సహోపన్యాసః। నను వ్యాసనిగమగతయుగ్మశాస్త్రముదాహృత్య భవతా పఞ్చమ్యాః పూర్వవిద్ధత్వమభిధీయతే। ఆపస్తమ్బాదయస్తు తద్విపర్యయేణ యుగ్మాన్యుదాజహ్రుః। ప్రతిపత్ సద్వితీయా స్యాద్ ద్వితీయా ప్రతిపద్యుతా। చతుర్థీసహితా యా చ సా తృతీయా ఫలప్రదా॥ పఞ్చమీ చ ప్రకర్తవ్యా షష్ఠ్యా యుక్తా చ నారదేతి॥ అత ఏవ ఏతద్యుగ్మశాస్త్రపర్యాలోచనే పఞ్చమ్యాః పరవిద్ధత్వం ప్రాప్నోతి। బాఢమ్। అత ఏవాత్ర శుక్లకృష్ణశాస్త్రేణ వ్యవస్థా ప్రసక్తా। తాం నిషేద్ధుం హారీతేన, శుక్లపక్షే తథాసిత ఇత్యుక్తమ్। నచ సా వ్యవస్థా వచనేన నిషేద్ధుమశక్యా। కిం హి వచనం న కుర్యాన్నాస్తి వచనస్యాతిభార ఇతి న్యాయాత్। తస్మాద్ధారీతవచనేన పఞ్చమీ పూర్వవిద్ధా గ్రాహ్యా। స్కన్దపురాణేఽపి, పఞ్చమీ చ తథా కార్యా చతుర్థ్యా సంయుతా విభో। తథా పద్మపురాణభవిష్యత్పురాణయోః పూర్వోత్తరవిద్ధావిషయౌ విధినిషేధౌ స్మర్యేతే, పఞ్చమీ చ చతుర్థ్యా తు కార్యా షష్ఠ్యా న సంయుతేతి॥ యత్తు బ్రహ్మవైవర్తేఽభిహితమ్। పఞ్చమీ తు ప్రకర్తవ్యా షష్ఠ్యా యుక్తా తు నారదేతి। తద్వచనం స్కన్దోపవాసవిషయయతయా సఙ్కోచనీయమ్। వాక్యశేషే తథాఽభిధానాత్। స్కన్దోపవాసే స్వీకార్యా పఞ్చమీ పరసంయుతేతి వాక్యశేషః॥ నచాసఞ్జాతవిరోధినో వాక్యోపక్రమస్య సఞ్జాతవిరోధినా వాక్యశేషేణ కథం సఙ్కోచ ఇతి శఙ్కనీయమ్। అసందిగ్ధోపక్రమస్య ప్రాబల్యేఽపి సందిగ్ధోపక్రమస్య వాక్యశేషేణ నిర్ణేతవ్యత్వాత్। అత ఏవ జైమినినాఽపి సూత్రితం, సన్దిగ్ధే తు వాక్యస్య శేషాదితి। అతః స్కన్దోపవాసే పఞ్చమీ పరవిద్ధా। అన్యత్ర పూర్వవిద్ధేతి స్థితమ్॥ ఇతి పఞ్చమీనిర్ణయః॥

అథ షష్ఠీ నిర్ణీయతే। సా చ యుగ్మశాస్త్రద్వయేన ద్వివిధా ప్రతిభాతి। తత్ర షణ్మున్యోరిత్యేకం యుగ్మశాస్త్రమ్। తేన షష్ఠ్యాః సప్తమీవిద్ధత్వం ప్రతీయతే। పఞ్చమీ చ ప్రకర్తవ్యా షష్ఠ్యా యుక్తా చ నారదేత్యపరం యుగ్మశాస్త్రమ్। తేన షష్ఠ్యాః పఞ్చమీవిద్ధత్వం ప్రతీయతే। తయోః శాస్త్రయోః కిం శుక్లకృష్ణభేదేన వ్యవస్థా కార్యా, కిం వా దైవపిత్ర్యభేదేన, ఉత స్కన్దవ్రతాఽన్యవ్రతభేదేన। తత్ర న తావత్ ప్రథమః కల్పః। సుమన్తునా పక్షద్వయవ్యవస్థాం నిరాకృత్య దైవపిత్ర్యభేదేన వ్యవస్థాపితత్వాత్। తథాచ తద్వచనం, నాగవిద్ధా న షష్ఠీ స్యాత్ పక్షయోరుభయోరపి। దైవే కర్మణి తామన్త్యాం పిత్ర్యే పూర్వేణ సంయుతామితి॥ నాఽపి ద్వితీయః। ద్వైవపిత్ర్యభేదేన వ్యవస్థాయా అయుక్తత్వాత్। తథాహి। యదేతత్ సుమన్తునా

దైవే కర్మణి శుక్లపక్షద్వయగతాయాః షష్ఠ్యా నాగవిద్ధత్వం ప్రతిషిధ్యతే తత్తథాస్తు। యన్నాగవిద్ధాయాః పిత్ర్యే వ్యవస్థాపనం తత్ర వక్తవ్యమ్। కిం పూర్వవిద్ధత్వమేకోద్దిష్టవిషయం, కిం వా పార్వణవిషయమ్। నోభయమప్యుపపద్యతే। మధ్యాహ్నపరాహ్ణవ్యాప్తిభ్యామేవ ద్వయోర్నిర్ణయే సతి పూర్వవిద్ధతాయా అకిఞ్చిత్కరత్వాత్। నచైవం మన్తవ్యమ్। పరేద్యుః సత్యామపి మధ్యాహ్నపరాహ్ణవ్యాప్తౌ తత్పరిత్యాగాయ పూర్వవిద్ధత్వవిధానమితి ముఖ్యకర్మకాలవ్యాప్తేః పరిత్యాగాయోగాత్। అన్యథా, మూషకాభియాస్వకర్మగృహం దహతీతి న్యాయ ఆపతేత్। తర్హి సుమన్తువచనస్య కా గతిరితిచేత్। ఉచ్యతే। న ఖల్వేతద్వచనం పిత్ర్యే పూర్వవిద్ధాం విధాతుం ప్రవృత్తం, కిం తర్హి దేవతాం నివారయితుం తత్ప్రవృత్తిః। తత్రార్థవాదత్వేన పిత్ర్యే సాఽభ్యనుజ్ఞాయతే। తత్రేయం వచనవ్యక్తిః। యది నామ కథఞ్చిత్ పూర్వవిద్ధా భవేద్, భవతు నామ సా। పిత్ర్యే తిథిమూలస్య ప్రాయేణ పితృతుష్టిహేతుత్వాత్। దైవే సర్వథా పూర్వవిద్ధా న గ్రాహ్యేతి। తస్మాత్ తృతీయః పక్షః పరిశిష్యతే। స్కన్దవ్రతే పూర్వవిద్ధా వ్రతాన్తరేషు తూత్తరవిద్ధేతి। తత్ర స్కన్దషష్ఠ్యాః పూర్వవిద్ధత్వమాహ వసిష్ఠః–కృష్ణాఽష్టమీ స్కన్దషష్ఠీ శివరాత్రిశ్చతుర్దశీ। ఏతాః పూర్వయుతాః కార్యాస్తిథ్యన్తే పారణం భవేదితి॥ స్కన్దషష్ఠీ లిఙ్గపురాణే దర్శితా–ప్రత్యబ్దమపి షష్ఠ్యాం చ షష్ఠీ కార్యా గుహస్య చ। దీప్తాగ్నిః సంముఖీ చ స్యాత్తస్మిన్నాగామివత్సర ఇతి॥ తత్రైవ రవిషష్ఠీ దర్శితా–షష్ఠ్యాముపోష్య విధివత్ సప్తమ్యామర్కమర్చయేత్। స ద్రవ్యభాగఽరుక్ చైవ సమ్ప్రాప్నోతీప్సితం ఫలమితి॥ ఫలషష్ఠీ మన్దారషష్ఠీత్యాదివ్రతాని షష్ఠ్యా భవిష్యోత్తరే ప్రోక్తాని। తత్ర తత్ర రవ్యాదివ్రతేషు పరవిద్ధా గ్రాహ్యా। తదుక్తం విష్ణుధర్మోత్తరే– ఏకాదశ్యష్టమీ షష్ఠీ పౌర్ణమాసీ చతుర్దశీ। అమావాస్యా తృతీయా చ తా ఉపోష్యాః పరాన్వితా ఇతి॥ యద్యప్యత్ర వ్రతవిశేషో నోపాత్తస్తథాపి స్కన్దవ్రతస్య పూర్వవిద్ధాయాం విహితాయాం పరిశేషాదన్యేషాముత్తరవిద్ధా భవతి। తేషామప్యవిరోధాత్ పూర్వవిద్ధాస్త్వితిచేన్న। ప్రతిషేధాత్। తథాచ నిగమః। నాగవిద్ధా తు యా షష్ఠీ రుద్రవిద్ధో దివాకరః। కామవిద్ధో భవేద్విష్ణుర్న గ్రాహ్యాస్తే తు వాసరాః॥ నాగః పఞ్చమీ। రుద్రః షష్ఠీ। దివాకరః సప్తమీ। కామస్త్రయోదశీ। విష్ణుర్ద్వాదశీ। శివరహస్యసౌరపురాణయోః –

నాగవిద్ధా తు యా షష్ఠీ శివవిద్ధా తు సప్తమీ। దశమ్యేకాదశీవిద్ధా నోపోష్యా తు కథఞ్చనేతి॥ తథా పూర్వవిద్ధాప్రతిషేధః ఉత్తరవిద్ధావిధిశ్చేత్యుభయం సహైవ స్కన్దపురాణే పఠ్యతే। నాగవిద్ధా తు కర్త్తవ్యా షష్ఠీ చ న కదాచన। సప్తమీసంయుతా కార్యా షష్ఠీ ధర్మాఽర్థచిన్తకైరితి॥ బ్రహ్మవైవర్తేఽపి। న హి షష్ఠీ నాగవిద్ధా కర్త్తవ్యా తు కదాచన। నాగవిద్ధా తు యా షష్ఠీ కృతా పుణ్యక్షయా భవేత్॥ సప్తమ్యా సహ కర్త్తవ్యా మహాపుణ్యఫలప్రదేతి। పుణ్యస్య క్షయో యస్యాం సా పుణ్యక్షయా। యది కదాచిత్తిథిక్షయవశాదుత్తరవిద్ధా షష్ఠీ న లభ్యతే, తదా స్కన్దవ్రతవదన్యాన్యపి వ్రతాని నాగవిద్ధాయాం కర్త్తవ్యాని। తదాహ వసిష్ఠః। ఏకాదశీ తృతీయా చ షష్ఠీ చైవ త్రయోదశీ। పూర్వవిద్ధా తు కర్త్తవ్యా యది న స్యాత్ పరేఽహనీతి। నాగవేధశ్చ షణ్ముహూర్తాత్మకః। తథాచ స్కన్దే। నాగో ద్వాదశనాడీభిర్దిక్ పఞ్చదశభిస్తథా। భూతోఽష్టాదశనాడీభిర్దూషయత్యుత్తరాం తిథిమితి॥ ఇతి షష్ఠీనిర్ణయః॥

అథ సప్తమ నిర్ణీయతే॥ ఇహ హి సప్తమ్యాం నానాదేవతాకాని బహూని వ్రతాని। తత్ర భవిష్యోత్తరప్రోక్తమ్ ఉమామహేశ్వరదేవతాకం ముక్తాభరణసప్తమీవ్రతమ్। తథా భవిష్యత్పురాణే సూర్యదేవతాకం విజయసప్తమీమీకంవ్రతముక్తమ్। సూర్యదేవతాకమారోగ్యసప్తమీవ్రతం వరాహపురాణేఽభి హితమ్। విష్ణుదేవతాకం మాఙ్గల్యవ్రతం గారుడపురాణేఽభిహితమ్। ఏవమన్యాన్యప్యుదాహరణీయాని। తత్ర కాశ్చిత్తిథయో దేవతాభేదేన వ్యాతిష్ఠమానా లక్ష్యన్తే। తద్యథా, స్కన్దషష్ఠీ పూర్వవిద్ధా మన్దారాదిషష్ఠీ పరావిద్ధా। కాశ్చిత్ సత్యామేకస్యాం దేవతాయాం వ్రతభేదేన వ్యవతిష్ఠన్తే। తథా తత్ర గౌరీవ్రతేష్వేవ రమ్భాతృతీయా పూర్వవిద్ధా, లవణతృతీయా పరవిద్ధా। కాశ్చిదేకదేవతాకా ఏకస్మిన్ వ్రతే కర్మకాలవ్యాప్తిభేదేన వ్యవతిష్ఠన్తే। తద్యథా। వినాయకవ్రతే పూర్వేద్యుః పరేద్యుర్వా చతుర్థీ మధ్యాహ్నవ్యాపినీ గృహ్యతే। కాశ్చిచ్ఛుక్లకృష్ణభేదేన వ్యవతిష్ఠన్తే। తద్యథా। శుక్లప్రతిపత్ పూర్వవిద్ధా। కృష్ణప్రతిపదుత్తరవిద్ధేతి। తత్ర కేన న్యాయేన సప్తమీ వ్యవస్థాపనీయేతి వీక్షాయాం, న కేనాఽపీతి ప్రతిజానీమహే। సప్తమ్యాః పూర్వవిద్ధానిన్దకస్య ఉత్తరవిద్ధావిధాయకస్య వచనస్య చ కస్యచిద్దర్శనాత్। తద్విపర్యయేణ పూర్వవిద్ధావిధాయకస్యోత్తరవిద్ధానిషేధకస్య సర్వత్రోపలమ్భాత్। సర్వాసు దేవతాసు సర్వేషు వ్రతేషు శుక్లకృష్ణపక్షయోరపి సప్తమీ పూర్వవిద్ధైవ గ్రాహ్యా। యుగ్మాదిశాస్త్రే, షణ్మున్యోరిత్యభిధానాత్। స్కన్దపురాణే। కర్త్తవ్యా సప్తమీ తత్ర షష్ఠీ యత్ర చ సర్వదా। షష్ఠీ తు సప్తమీ యత్ర తత్ర సన్నిహితో రవిరితి। భవిష్యత్పురాణబ్రహ్మపురాణయోః। షష్ఠీ చ సప్తమీ తాత అన్యోన్యం తు సమాశ్రితే। పూర్వవిద్ధా ద్విజశ్రేష్ఠ కర్త్తవ్యా సప్తమీ తిథిరితి॥ పైఠీనాసః। పఞ్చమీ సప్తమీ చైవ దశమీ చ త్రయోదశీ। ప్రతిపన్నవమీ చైవ కర్త్తవ్యా సంముఖీ తిథిరితి॥ ఉత్తరవిద్ధాప్రతిషేధః స్కన్దపురాణే దర్శితః। షష్ఠ్యేకాదశ్యమావాస్యా పూర్వవిద్ధా తథాఽష్టమీ। సప్తమీ పరవిద్ధా చ నోపోష్యం తిథిపఞ్చకమితి। న చ వ్రతవిశేషేణాప్యుత్తరవిద్ధాయామాశా కర్త్తవ్యా। తదుక్తం బ్రహ్మవైవర్త్తే। సప్తమీ నాష్టమీయుక్తా న సప్తమ్యా యుతాఽష్టమీ। సర్వేషు వ్రతకల్పేషు

అష్టమీ పరతః శుభేతి। యదా పూర్వేద్యురస్తమయపర్యన్తా షష్ఠీ పరేద్యుస్తిథిక్షయేణాస్తమయాదర్వాగష్టమీత్రిముహూర్త్తా తదా పూర్వవిద్ధాయా అలాభాదుత్తరవిద్ధాయాశ్చ ప్రతిషిద్ధత్వాత్ కుత్రాఽనుష్ఠానమితిచేత్। నిషేధములఙ్ఘ్యాప్యుత్తరవిద్ధాయామితి బ్రూమః। యద్యప్యస్మిన్నర్థే వచనం నోపలభ్యతే, తథాపి శేషిలోపన్యాయత్వాదుత్తరవిద్ధా గౌణకాలత్వేన స్వీకర్త్తవ్యా। అస్తి చాత్ర దృష్టాన్తః। స్కన్దవ్యతిరిక్తవ్రతేషు పూర్వవిద్ధాయాః షష్ఠ్యా నిషేధములఙ్ఘ్య, యది న స్యాత్ పరేఽహనీతి వాక్యేన పూర్వవిద్ధా గృహీతా। తథా రమ్భావ్యతిరిక్తగౌరీవ్రతేషు ద్వితీయాయుతా స్వీకర్త్తవ్యా। తేనైవ న్యాయేనాత్రాప్యష్టమీవిద్ధాయాః స్వీకారోఽస్తు॥ ఇతి సప్తమీ నిర్ణయః ॥

అథాష్టమీ నిర్ణీయతే॥ ద్వివిధో హి తత్ర నిర్ణయః-వ్రతసామాన్యనిర్ణయో వ్రతవిశేషవిషయశ్చేతి। వ్రతసామాన్యే తు శుక్లకృష్ణపక్షభేదాద్వ్యవతిష్ఠతే। తత్ర శుక్లాఽష్టమీ పరా గ్రాహ్యా। షణ్మున్యోర్వసురన్ధ్రయోరితి యుగ్మశాస్త్రాత్। యద్యప్యేతచ్ఛాస్త్రం పక్షద్వయసాధారణమితి చతుర్థీప్రస్తావే ప్రతిష్ఠితమ్। తథాపి శాస్త్రాన్తరబలాత్ శుక్లపక్షే పర్యవస్యతి। తథాచ నిగమః। శుక్లపక్షేఽష్టమీ చైవ శుక్లపక్షే చతుర్దశీ। పూర్వవిద్ధాన కర్త్తవ్యా కర్త్తవ్యా పరసంయుతా॥ ఉపవాసాదికార్యేషు ఏష ధర్మః సనాతన ఇతి॥ బ్రహ్మవైవర్త్తే। సప్తమీ నాష్టమీయుక్తా సప్తమ్యా యుతాష్టమీ। సర్వేషు వ్రతకల్పేషు అష్టమీ పరతః శుభేతి॥ పద్మపురాణే। నాష్టమీ సప్తమీయుక్తా సప్తమీ నాష్టమీయుతా। నవమ్యా సహ కార్యా స్యాదష్టమీ నాత్ర సంశయ ఇతి॥ స్కన్దపురాణేఽపి॥ అష్టమీ నవమీమిశ్రా కర్త్తవ్యా భూతిమిచ్ఛతా। సప్తమ్యాచాఽష్టమీ చైవ న కర్త్తవ్యా శిఖిధ్వజేతి॥ తాన్యేతాని బ్రహ్మవైవర్తాదివచనాని యద్యపి పక్షద్వయసాధారణ్యేన పూర్వవిద్ధానిషేధముత్తరవిద్ధావిధిం చ కుర్వన్తి। తథాప్యుదాహృతనిగమానుసారేణ శుక్లపక్షవిషయతయా యోజనీయాని। తథాచ శుక్లపక్షాభిప్రాయేణైవ పూర్వవిద్ధాం ప్రతి షేధతి జాబాలిః-నాగవిద్ధా తు యా షష్ఠీ భానువిద్ధో మహేశ్వరః। చతుర్దశీ కామవిద్ధాత్రిస్రస్తా మలినాః స్మృతా ఇతి॥ స్కన్దపురాణేఽపి –

నాగవిద్ధా తుయా షష్ఠీ సప్తమ్యా తు యదాఽష్టమీ। భూతవిద్ధాప్యమావాస్యా న గ్రాహ్యా మునిపుఙ్గవేతి॥ తథాచ శుక్లపక్షమేవాభిప్రేత్యోత్తరవిద్ధా విధీయతే। విష్ణుధర్మోత్తరే, ఏకాదశ్యష్టమీ షష్ఠీ ద్వితీయా చ చతుర్దశీ। అమావాస్యా తృతీయా చ తా ఉపోష్యాః పరాన్వితా ఇతి॥ శఙ్కరగీతాయాం సాక్షాదేవ శుక్లపక్షే పరవిద్ధా విహితా। ఏకాదశ్యేఽష్టమీ షష్ఠీ శుక్లపక్షే చతుర్దశీ। పూజ్యాః పరేణ సంయుక్తాః పరాః పూర్వేణ సంయుతా ఇతి॥ కృష్ణపక్షే పూర్వవిద్ధావిధిరుత్తరవిద్ధాప్రతి షేధశ్చ నిగమే పఠ్యతే। కృష్ణపక్షేఽష్టమీ యత్ర కృష్ణపక్ష చతుర్దశీ। పూర్వవిద్ధా తు కర్త్తవ్యా పరవిద్ధా న కర్హిచిత్॥ ఉపవాసాదికార్యేషు హ్యేష ధర్మః సనాతన ఇతి॥ నారదీయే। కృష్ణాష్టమీ తథా రమ్భా తృతీయా వటపైతృకీ। బృహత్తపా తథా బ్రహ్మన్ కర్త్తవ్యా సంముఖీ తిథిరితి॥ అత్రాష్టమ్యాః శుక్లకృష్ణవ్యవస్థా సామాన్యేన సర్వవ్రతవిషయా। వ్రతవిశేషస్యాఽనుపాదానాత్। వ్రతాని చోదాహ్రియన్తే। తత్ర వామనపురాణే నభోమాసే కృష్ణాష్టమ్యాం కాలాష్టమీవ్రతం పఠితమ్। విష్ణుధర్మోత్తరే కృష్ణపక్షే సన్తానాష్టమీవ్రతమ్। ఏతదుభయం యథోక్తరీత్యా పూర్వవిద్ధాయామనుష్ఠేయమ్। దేవీపురాణే శ్రావణమాసే శుక్లాష్టమ్యాం దేవీవ్రతమ్। గారుడపురాణే శుక్లాష్టమ్యాం నృసింహవ్రతమ్। ఏతదుభయముత్తరవిద్ధాయామనుష్ఠేయమ్। ఏవమన్యాన్యప్యుదాహరణీయాని। వ్రతవిశేషాద్ అష్టమీనిర్ణయో ద్వివిధః। వ్రతవిశేషమాత్రోపజీవనేన ప్రవృత్త ఏకః। నక్షత్రాదియోగం వ్రతవిశేషం చోపజీవ్య ప్రవృత్తోఽపరః। తత్ర దూర్వాష్టమీసంజ్ఞితః కశ్చిద్ వ్రతవిశేషో భవిష్యత్పురాణే పఠ్యతే। బ్రహ్మన్ భాద్రపదే మాసి శుక్లాష్టమ్యాముపోషితః। మహేశం పూజయేద్యస్తు దూర్వయా సహితం మునే ఇతి॥ అస్మిన్ వ్రతవిశేషే శుక్లపక్షవర్తిత్వేనోత్తరవిద్ధాయాం ప్రాప్తాయామపవాదమాహ నారదః। ధన్యా కృష్ణాష్టమీ దూర్వా సావిత్రీ వటపైతృకీ। అనఙ్గత్రయోదశీ రమ్భా కర్త్తవ్యా సంముఖీ తిథిరితి॥ పద్మపురాణే।

శ్రావణీ దుర్గనవమీ తథా దూర్వాష్టమీ చ యా। పూర్వవిద్ధైవ కర్త్తవ్యా శివరాత్రిర్బలేర్దినమితి॥ తథా శివశక్తిమహోత్సవో నామ కశ్చిద్ వ్రతవిశేషః। తస్య పూర్వన్యాయేన శుక్లకృష్ణపక్షవ్యవస్థాయాం ప్రాప్తాయాం తదపవాదః పద్మపురాణం పఠ్యతే। అష్టమీ నవమీవిద్ధా నవమ్యా చాష్టమీయుతా। అర్ద్ధనారీశ్వరప్రాయా ఉమామాహేశ్వరీ తిథిః॥ అష్టమీనవమీయుగ్మే మహోత్సాహే మహోత్సవః। శివశక్త్యోః శివక్షేత్రే పక్షయోరుభయోరపీతి॥ మహానుత్సాహో యస్మిన్నితి బహువ్రీహిః। తత్పదం తిథియుగ్మస్య క్షేత్రస్య వా విశేషణమ్। యదా యుగ్మస్య విశేషణం తదా తాదృశం యుగ్మముపలభ్య సూర్యగ్రహణార్ద్ధోదయాదావివ మనస్యుత్సాహం ప్రాప్య దేవోత్సవః కర్త్తవ్య ఇత్యుక్తం భవతి। యదా తు క్షేత్రవిశేషణం తదా కాశీశ్రీగిర్యాదౌ యస్మిన్ క్షేత్రే మనస్యుత్సాహో జాయతే తత్రోత్సవః కర్త్తవ్య ఇత్యుక్తం భవతి। నక్షత్రాదియోగివ్రతవిశేషోపజీవీ నిర్ణయ ఉదాహ్రియతే॥ స్కన్దపురాణే వ్రతవిశేషః పఠ్యతే। మాసి భాద్రపదే శుక్లే పక్షే జ్యేష్ఠర్క్షసంయుతే। యస్మిన్ కస్మిన్ దినే కుర్యాజ్జ్యేష్ఠాయాః పరిపూజనమితి॥ తస్య జ్యేష్ఠావ్రతస్య నక్షత్రయోగవశేనాష్టమీ గ్రహీతవ్యా। నాష్టమీ సప్తమీవిద్ధా సప్తమీ చాష్టమీయుతా। నవమ్యా సహ కార్యా స్యాదష్టమీ నాత్ర సంశయః॥ మాసి భాద్రపదే శుక్లపక్షే జ్యేష్ఠర్క్షసంయుతా। రాత్రిర్యస్మిన్ దినే కుర్యాజ్జ్యేష్ఠాయాః పరిపూజనమితి॥ అయమర్థః। అష్టమ్యాం నక్షత్రయోగాభావే శుక్లపక్షవర్త్తిత్వాత్ పరైవాష్టమీ గ్రాహ్యా। యదా తు పూర్వదినే రాత్రౌ నక్షత్రయోగోఽస్తి తదా పూర్వవిద్ధా గ్రాహ్యా॥ సోఽయం శుక్లపక్షప్రయుక్తస్య సామాన్యశాస్త్రస్య నక్షత్రప్రయుక్తవిశేషశాస్త్రేణాపవాద ఇతి॥ యోఽయం పూర్వదినే రాత్రౌ నక్షత్రయోగః సోఽపి క్వచిదపోద్యతే। తథాచ స్కన్దపురాణే। యస్మిన్ దినే భవేజ్జ్యేష్ఠా మధ్యాహ్నదూర్ధ్వమప్యణుః। తస్మిన్ హవిష్యంపూజా చ న్యూనా చేత్ పూర్వవాసర ఇతి॥ అత్ర కేవలతిథితో నక్షత్రయోగస్య ప్రశస్తత్వాత్ కేవలతిథిప్రయుక్తం నిర్ణయమపోద్య యథా నక్షత్రప్రయుక్తో నిర్ణయ ఆదృతస్తథా నక్షత్రయుక్తతిథౌ వారవిశేషయోగస్య తతోఽపి ప్రశస్తత్వాత్తేన నిర్ణయః కర్త్తవ్యః। ఏతదేవాభిప్రేత్య స్కన్దపురాణే పఠ్యతే। నభోఽష్టమ్యాం యదా వారో మానోర్జ్యేష్ఠర్క్షమేవ చ। నీలజ్యేష్ఠేతి సా ప్రోక్తా దుర్లభా బహుకాలికేతి॥ తదేవం త్రిధా నిర్ణయః సంపన్నః। నృసింహవ్రతసన్తానాష్టమీవ్రతాదౌ శుక్లకృష్ణభేదేన నిర్ణయః। దూర్వాష్టమ్యాం వ్రతవిశేషేణ నిర్ణయః। నీలజ్యేష్ఠాష్టమ్యాం యోగవిశేషేణ నిర్ణయ ఇతి॥

తదేతన్నిర్ణయత్రయం దృష్టాన్తీకృత్య జన్మాష్టమీ విచార్యతే। సా కిం పక్షభేదేన నిర్ణతవ్యా, ఉత వ్రతవిశేషేణ, ఆహోస్విద్యోగవిశేషేణేతి। అత్రైవేదమపరం చిన్త్యతే। కిం జన్మాష్టమీవ్రతమేవ జయన్తీవ్రతమ్ ఉత తయోర్భేద ఇతి। తథా అన్యదపి చిన్తనీయమ్। కిం తిథ్యన్తరవదత్రాపహర్వేధః, ఉత మధ్యరాత్రవేధ ఇతి। ప్రథమం వ్రతస్వరూపే నిశ్చితే పశ్చాదస్మిన్ వ్రతే కీదృశీ తిథిరిత్యాకాఙ్క్షోదేతి। తిథౌ చ పూర్వవిద్ధత్వేన వా నిశ్చితాయాం పశ్చాత్ కీదృశో వేధ ఇత్యాకాఙ్క్షా। తస్మాదాదౌ వ్రతం నిశ్చీయతే। తత్ర జన్మాష్టమీజయన్తీ శబ్దాభ్యాం వ్యవహ్రియమాణం వ్రతమేకమేవేతి తావత్ ప్రాప్తమ్। కుతః। రూపభేదాభావాత్। యథా యాగస్య ద్రవ్యదేవతే రూపమ్, యథా చోపాసనస్య గుణవిశేషైర్యుక్తా దేవతా, యథా చ

తత్త్వవిద్యాయాం వేద్యం తత్త్వం రూపమ్। తథా వ్రతే నియమవిశేషః స్వరూపమ్। నియమశ్చాత్రోపవాసజాగరణం కృష్ణపూజా చన్ద్రార్ఘ్యదానమిత్యాదిలక్షణః। స చోభయత్ర న భిద్యతే। అథోచ్యేత రూపాభేదేఽపి నిత్యకామ్యయోరివ భేదో భవిష్యతి। నిత్యా జన్మాష్టమీ। అకరణే ప్రత్యవాయస్మరణాత్। తథాచ స్మర్యతే। గృధ్రమాంసం ఖగం కాకం శ్యేనం చ మునిసత్తమ। మాంసం వా ద్విపదా భుక్తం కృష్ణజన్మాష్టమీదినే॥ జన్మాష్టమీదినే ప్రాప్తే యేన భుక్తం ద్విజోత్తమ। త్రైలోక్యమప్పవం పాపం తేన భుక్తం ద్విజోత్తమేతి॥ భవిష్యత్పురాణే। శ్రావణ బహులే పక్షే కృష్ణజన్మాష్టమీవ్రతమ్। న కరోతి నరో యస్తు భవతి క్రూరరాక్షసః॥ కృష్ణజన్మాష్టమీం త్యక్త్వా యోఽన్యవ్రతముపాసతే। నాప్నోతి సుకృతం కిఞ్చిదిష్టాపూర్తమథాపి వా॥ వర్షే వర్షే తు యా నారీ కృష్ణజన్మాష్టమీవ్రతమ్। న కరోతి మహాప్రాజ్ఞ వ్యాలీ భవతి కాననే॥ స్కన్దపురాణేఽపి। యే న కుర్వన్తి జానన్తః కృష్ణజన్మాష్టమీవ్రతమ్। తే భవన్తి నరాః ప్రాజ్ఞవ్యాలా వ్యాఘ్రాశ్చ కాననే॥ రటన్తీహ పురాణాని భూయో భూయో మహామునే॥ అతీతానాగతం తేన కులమేకోత్తరం శతమ్। పాతితం నరకే ఘోరే భుఞ్జతా కృష్ణవాసర ఇతి॥ జయన్తీ చ కామ్యా। ఫలవిశేషస్మరణాత్। విష్ణుధర్మోత్తరే హి జయన్తీం ప్రకృత్య పఠ్యతే। యద్ బాల్యే యచ్చ కౌమారే యౌవనే వార్ద్ధకే తథా। బహుజన్మకృతం పాపం హన్తి సోపోషితా తిథిరితి॥ వహ్నిపురాణేఽపి। సప్తజన్మకృతం పాపం రాజన్ యత్ త్రివిధం నృణామ్। తత్ క్షాలయతి గోవింద స్తిథౌ తస్యాం సమర్చితః॥ ఉపవాసశ్చ తత్రోక్తో మహాపాతకనాశనః। జయన్త్యాం జగతీపాల విధినా నాత్ర సంశయ ఇతి॥ పద్మపురాణేఽపి। ప్రేతయోనిగతానాం తు ప్రేతత్వం నాశితం నరైః। యైః కృతా శ్రావణే మాసే అష్టమీ రోహిణీ యుతా॥ కిం పునర్బుధవారేణ సోమేనాపి విశేషత ఇతి॥ స్కన్దపురాణేఽపి। మహాజయార్థం కురుతాం జయన్తీం ముక్తయేఽనఘ। ధర్మమర్థం చ కామం చ మోక్షం చ మునిపుఙ్గవ। దదాతి వాఞ్ఛితాన్ అర్థాన్యాన్నార్థం నాతిదుర్లభమితి। భవిష్యోత్తరే జయన్తీకల్పే। ప్రతివర్షం విధానేన మద్భక్తో ధర్మనన్దన। నరో వా యది వా నారీ యథోక్తఫలమాప్నుయాత్॥ పుత్రసన్తానమారోగ్యం సౌభాగ్యమతులం భవేత్। ఇహ ధర్మరతిర్భూత్వా మృతో వైకుణ్ఠమాప్నుయాదితి॥ ఏవం జన్మాష్టమ్యా అకరణే ప్రత్యవాయాజ్జయన్త్యాః ఫలవిశేషాచ్చోభయోః క్రమేణ నిత్యత్వం కామ్యత్వం చాభ్యుపేతవ్యమితి॥ మైవమ్। గుణఫలాధికారత్వాభ్యుపగమేఽపి జయన్త్యాః ఫలవిశేషోపపత్తేః। గోదోహనదధ్యాది తత్ర దృష్టాన్తః। చమసేనాపః ప్రణయేద్గోదోహనేన పశుకామస్యేతి నిత్యయోర్ద్దర్శపూర్ణమాసయోరపాం ప్రణయనం విధాయ తదేవాశ్రిత్య పశుఫలాయ గోదోహనమాత్రం విహితమ్। దధ్నేన్ద్రియకామస్యేత్యత్ర చ పూర్వప్రకృతే నిత్యాగ్నిహోత్రే ఫలాయదధి విధీయతే। ఏవం జన్మాష్టమీమాశ్రిత్య ఫలవిశేషాయ జయన్తీనామకో రోహిణీయోగో విధీయతామ్। నచ రోహిణీలక్షణస్య కాలవిశేషస్యానుపాదేయత్వాదవిధేయత్వం శఙ్కనీయమ్। కాలవిశేషస్య స్వరూపేణ పురుషైరనుత్పాద్యత్వేఽప్యనుష్ఠానాఙ్గత్వం శాస్త్రేణావగత్యానుష్ఠానాయ తత్ప్రతీక్షాయాః కర్తు్ం శక్యత్వాత్। అన్యథా, వసన్తే వసన్తే జ్యోతిషా యజేతేత్యాదికః సర్వోఽపి కాలవిధిర్లుప్యేత। రోహిణీయోగస్య చ జయన్తీనామకత్వం జయన్తీలక్షణప్రతిపాదకైః స్మృతివాక్యైరధ్యఽవసేయమ్। తాని చ వాక్యాన్యుదాహరామః। విష్ణుధర్మోత్తరే, రోహిణీ చ యదా

కృష్ణ పక్షేఽష్టమ్యాం ద్విజోత్తమ। జయన్తీ నామ సా ప్రోక్తా సర్వపాపహరా తిథిరితి॥ సనత్కుమారసంహితాయామ్। శృణుష్వావహితో రాజన్ కథ్యమానం మయానఘ। శ్రావణస్య చ మాసస్య కృష్ణాష్టమ్యాం నరాధిప॥ రోహిణీ యది లభ్యేత జయన్తీ నామ సా తిథిరితి॥ స్కాన్దే। ప్రాజాపత్యేన సంయుక్తా అష్టమీ తు యదా భవేత్। శ్రావణే బహులే సా తు సర్వపాపప్రణాశినీ॥ జయం పుణ్యం చ కురుతే జయాం పుణ్యాం తతో విదురితి॥ విష్ణురహస్యే। అష్టమీ కృష్ణపక్షస్య రోహిణీ ఋక్షసంయుతా। భవేత్ ప్రోష్ఠపదే మాసి జయన్తీ నామ సా స్మృతేతి॥ పౌర్ణమాస్యన్తేషు మాసేషు స్వీకృతేషు శ్రావణ్యాం పూర్ణిమాయాం శ్రావణమాసస్య సమాప్తత్వాదుపరితనీం ప్రతిపదమారభ్య భాద్రపదమాస ఇత్యభిప్రేత్య ప్రౌష్ఠపద ఇత్యుక్తమ్। విష్ణుధర్మోత్తరే। ప్రాజాపత్యర్క్షసంయుక్తా కృష్ణా నభసి చాఽష్టమీ। సోపవాసో హరేః పూజాం తత్ర కృత్వా న సీదతీతి॥ వసిష్ఠసంహితాయామ్। శ్రావణే వా నభస్యే వా రోహిణీసహితాఽష్టమీ। యదా కృష్ణా నరైర్లబ్ధా సా జయన్తీతి కీర్తితా॥ శ్రావణే న భవేద్యోగో నభస్యే తు భవేద్ ధ్రువమ్। తయోరభావే యోగస్య తస్మిన్ వర్షే న సమ్భవ ఇతి॥ అత్ర శ్రావణేతి ముఖ్యః కల్పః। నభస్యే ఇత్యనుకల్పః। యది వా శ్రావణే యది వా నభస్యే సర్వథాపి రోహిణీ కృష్ణాష్టమీయోగో జయన్తీత్యేతదవివాదమ్। పురాణాన్తరే। రోహిణీ చ యదా కృష్ణే పక్షేఽష్టమ్యాం ద్విజోత్తమ। జయన్తీ నామ సా ప్రోక్తా సర్వపాపహరా తిథిరితి॥ తదేవమేతైః స్మృతివాక్యైర్జయన్త్యాః కృష్ణాష్టమీరోహిణీయోగే స్వరూపే సతి పూర్వోదాహృతఫలకామినస్తాదృశో యోగో గోదోహనదధ్యాదివద్ గుణత్వేన విధీయతే॥ కామ్యే తు జ్యోతిష్టోమే గుణవిశేషో న కోఽపి ఫలాయ విహితః। అతః కామ్యజ్యోతిష్టోమవైషమ్యాద్గోదోహనదధ్యాదిసామ్యాచ్చ పూర్వోదాహృతఫలవాక్యాని ప్రకృతే నిత్యే జన్మాష్టమీవ్రతే గుణఫలప్రతిపాదకత్వేనోపపద్యన్తే। తథా సతి యథా దర్శపూర్ణమాసాభ్యామన్యః కశ్చిత్ పశుఫలకో గోదోహనసంజ్ఞకో యాగో నాస్తి, కిం తు గుణ ఏవ కేవలం గోదోహనమ్। తథా న జన్మాష్టమీ వ్రతాదన్యజ్జయన్తీవ్రతం, కిన్తు ప్రకృత ఏవ వ్రతే ఫలాయ గుణవిధిరిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః। వ్రతద్వయమిదం భవితుమర్హతి। కుతః। నామభేదాత్। నిమిత్తభేదాత్। రూపభేదాత్। శుద్ధమిశ్రత్వభేదాత్। నిర్దేశభేదాచ్చ। తథాహి। పూర్వోదాహృతేషు అకరణే ప్రత్యవాయప్రతిపాదకస్మృతివాక్యేషు జన్మాష్టమీవ్రతమిత్యేవ నామ వ్యవహృతమ్। తథా పూర్వోదాహృతేషు జయన్తీవ్రతమితి నామవ్యవహారః। నామభేదాచ్చ కర్మభేదో జ్యోతిరధికరణే వ్యవస్థితః। అస్య చాధికరణస్య సంగ్రాహకావేతౌ శ్లోకౌ భవతః– అథైష జ్యోతిరిత్యత్ర గుణో వా కర్మ వా పృథక్ గుణః సహస్రదానాత్మా జ్యోతిష్టోమే హ్యనూదితే॥ అథేతి ప్రకృతే ఛిన్న ఏతచ్ఛన్దోఽగ్రగం వదేత్। సంఖ్యయేవాన్యకర్మత్వముత్పత్తిగతసంజ్ఞయేతి॥ అయమర్థః। అథైష జ్యోతిరథైష విశ్వజ్యోతిరథైష సర్వజ్యోతిరేతేన సహస్రదక్షిణేన యజేతేతి శ్రుతమ్। తత్ర సంశయః। కిం ప్రకృత ఏవ జ్యోతిష్టోమే సహస్రదక్షిణాఽఽఖ్యో గుణవిధిః ఉత యాగాన్తరవిధిరితి। ఏష జ్యోతిరేతేనేత్యాభ్యామేతచ్ఛబ్దాభ్యాం ప్రకృతం జ్యోతిష్టోమమనూద్య తత్ర గుణవిధిరితి పూర్వః పక్షః। అర్థాన్తరద్యోతకేనాథశబ్దేన ప్రకృతస్య జ్యోతిష్టోమస్య విచ్ఛేదః క్రియతే। ఏతచ్ఛబ్దశ్చ ప్రత్యాసన్నం బ్రూతే। ప్రత్యాసత్తిశ్చ ద్వివిధా। అతీతా ఆగామినీ చేతి। తత్రాతీతాయాః ప్రత్యాసత్తేర్విచ్ఛేదే సతి ఆగమిప్రత్యాసత్తిపరత్వేనైతచ్ఛబ్దౌ ఉపపన్నౌ।

తథాప్యేకకర్మత్వం మా భూత, కర్మభేదే తు కిం ప్రమాణమితిచేత్। అపూర్వసంజ్ఞేతి వదామః। ఏష జ్యోతిరిత్యస్మిన్నుత్పత్తివాక్యే పూర్వప్రకృతకర్మవిషయాయా జ్యోతిష్టోమసంజ్ఞాయా అన్యా జ్యోతిరిత్యేషా సంజ్ఞా శ్రూయతే। తత్ర యథా పూర్వాధికరణే సప్తదశప్రాజాపత్యాన్ పశూనాలభేతేత్యత్రోత్పత్తివాక్యగతయా సంఖ్యయా కర్మభేదో నిరూపితః, తథాఽత్రాప్యుత్పత్తివాక్యగతయా నూతనసంజ్ఞయా కర్మభేదోఽభ్యుపగన్తవ్య ఇతి। ఏవఞ్చ సతి ప్రకృతేఽప్యనేన న్యాయేనోత్పత్తివాక్యగతాభ్యాం జన్మాష్టమీవ్రతజయన్తీవ్రతసంజ్ఞాభ్యాం వ్రతభేదోఽభ్యుపగన్తవ్యః। తథా నిమిత్తభేదాదపి వ్రతభేదః। జన్మాష్టమీవ్రతే తిథిరేవ నిమిత్తమ్। జయన్తీవ్రతే తు రోహిణీ యోగః। నను జన్మాష్టమీత్యస్మిన్నపి వ్యవహారే యోగ ఏవ వివక్షితవ్యః। నక్షత్రయుక్తాయామేవ తిథౌ దేవకీనన్దనస్యోత్పత్తేః। మైవమ్। తజ్జన్మన్యష్టమ్యా ఏవ ప్రధానప్రయోజకత్వాత్। రోహిణీతద్యోగయోర్విద్యమానయోరపి బుధవారాదివదుపలక్షణత్వాత్। అత ఏవ శాస్త్రేషు జన్మాష్టమీత్యేవ సమాఖ్యాయతే। అన్యథా జన్మరోహిణీ జన్మయోగ ఇతి వా సమాఖ్యాయేత। తత్సద్భావమాత్రేణ ప్రయోజకత్వే బుధవారోఽపి ప్రయోజకః స్యాత్। అస్త్వితిచేన్న। అతిప్రసఙ్గాత్। తజ్జన్మకాలే ద్వాపరావసానస్య సంవత్సరవిశేషస్య చ సద్భావేన తయోరపి ప్రయోజకత్వం కేన వార్యేత। తస్మాజ్జన్మన్యష్టమ్యా ఏవ ప్రాధాన్యమ్। తత్ప్రాధాన్యే చ శ్రుతిలిఙ్గాదిషు షట్సు సమాఖ్యారూపం షష్ఠం ప్రమాణముపన్యస్తం వేదితవ్యమ్। తథా ప్రత్యక్షాదిషు సమ్భవైతిహ్యాన్తేష్వష్టసు ప్రమాణేష్వైతిహ్యరూపమాగమరూపం వా ప్రమాణముక్తం భవతి। నను నిరర్థకోఽయం వాగ్వాదలక్షణః కోలాహలః। యద్యేకం వ్రతం, యది వా వ్రతద్వయముభయథాప్యనుష్ఠానే కో నామాతిశయః స్యాత్। అస్త్యేవ మహానతిశయః। యస్మిన్ సంవత్సరే శ్రావణబహులాష్టమీ పరిత్యజ్యాన్యస్మిన్నవమ్యాదౌ రోహిణీ భవతి తస్మిన్ సంవత్సరే జయన్తీ స్వరూపేణైవ నాస్తి। అతో జయన్తీవ్రతస్య తత్ర లుప్తత్వాత్తస్యైవ జన్మాష్టమీవ్రతత్వే తదపి న ప్రప్నుయాత్। భేదపక్షే త్వసత్యామపి జయన్త్యాం జన్మాష్టమీవ్రతం తత్ర ప్రవర్త్తత ఇత్యయమనుష్ఠానేఽతిశయః। భవత్వేవం తథాపి నోపన్యస్తో నిమిత్తభేదో వ్రతభేదమావహతి। కర్మభేదహేతుషు శబ్దాన్తరాభ్యాససంఖ్యాగుణప్రక్రియానామధేయేషు షట్సు ప్రమాణేషు నిమిత్తస్యానన్తర్భావాదితిచేత్। మైవమ్। తథాహి। పూర్వోక్తసంజ్ఞాభేదసంపాదితం వ్రతభేదం నిమిత్తభేదమ్ ఉపోద్బలయతి। తస్మాదత్ర నిమిత్తభేదాద్ వ్రతభేదః। తథా రూపభేదాదపి వ్రతభేదోఽవగన్తవ్యః। రూపభేదస్య కర్మభేదహేతుత్వమామిక్షాఽధికరణే నిర్ణీతమ్। అస్య చాధికరణస్య సంగ్రాహకావేతౌ శ్లోకౌ భవతః। గుణః కర్మాన్తరం వా స్యాద్ వాజిభ్యో వాజినం త్వితి గుణో దేవాననూద్యోక్తః సముచ్చయవికల్పతః॥ ఆమిక్షోత్పత్తిశిష్టత్వాత్ ప్రబలా తత్ర వాజినమ్। గుణోఽప్రవిశ్య కర్మాన్యత్ కల్పయేద్ వాజిదేవకమితి॥ తప్తే పయసి దధ్యానయతి సా వైశ్వదేవ్యామిక్షా వాజిభ్యో వాజినమితి శ్రుతమ్। అమ్లదధిసమ్బన్ధావ క్షీరనీరయోర్విభేదే సతి యో ఘనీభూతః క్షీరాంశః సాఽఽమిక్షా। తస్యాశ్చ విశ్వేదేవా దేవతా। తత్ర యత్ పృథగ్భూతం నీరం తద్వాజినమ్। తస్య చ వాజినో దేవతాః। తస్య వాక్యస్య ఆమిక్షాన్తస్య ప్రతిపాద్యమ్। ఆమిక్షాద్రవ్యకం విశ్వేదేవదేవతాకమేకం కర్మ। తథా సతి కిముపరితనేన

వాజిభ్యో వాజినమిత్యనేన వాక్యేన పూర్వస్మిన్నేవ కర్మణి వాజినం గుణో విధీయతే ఉత, కర్మాన్తరవిధిరితి సంశయః। తత్ర వాజోఽన్నమామిక్షా। సా ఏషాం దేవానామస్తి తే వాజిన ఇతి వ్యుత్పత్త్యా ప్రకృతాన్ దేవాననూద్య వాజినం గుణో విధీయతే। సా చామిక్షయా సహ వికల్ప్యతే? సముచ్చీయతే వేతి పూర్వః పక్షః। ఉత్పత్తిశిష్టామిక్షాగుణావరుద్ధస్య కర్మణో గుణాన్తరాకాఙ్క్షాభావాద్ వాజినస్య తత్ర ప్రవేశోఽసమ్భవే సత్యన్యథాఽనుపపన్నో వాజినగుణో వాజిశబ్దార్థస్య ప్రకృతదేవతావ్యతిరిక్తదేవత్వం కల్పయిత్వా కర్మభేదే పర్యవస్యతీతి సిద్ధాన్తః। తత్ర యథా ద్రవ్యదేవతాలక్షణస్య యాగరూపస్య భిన్నత్వాత్ కర్మభేదః। తథా ప్రకృతేఽపి రూపభేదాత్తద్వ్రతభేదోఽభ్యుపగమ్యతామ్। ఉపవాసమాత్రం జన్మాష్టమీస్వరూపం తదుత్పత్తివాక్యే తన్మాత్రస్య ప్రతీయమానత్వాత్। నను జయన్తీవ్రత ఏవోపవాసం కుర్యాదిత్యుత్పత్తివాక్యం స్మర్యతే, న తు జన్మాఽష్టమీవ్రతే। బాఢమ్। తత్రాప్యత్ర విధిరున్నేతవ్యః। అన్యథా భోజనే ప్రత్యవాయస్మరణానుపపత్తేః। స చోన్నీయమానో విధిరుపవాసమాత్రం విధత్తే, న తు మణ్డపనిర్మాణజాగరణప్రతిమాదానాదికమ్। విధేరున్నయనహేతుష్వకరణప్రత్యవాయవాక్యేషు భోజననిషేధమాత్రస్మరణాత్। న హి తత్ర నిద్రాయాం దానాభావే వా ప్రత్యవాయః స్మర్యతే। అత ఉపవాసమాత్రం తత్ర స్వరూపం, న తు దానాదికమ్। అత ఏవాకరణే ప్రత్యవాయమభిధాయ వాక్యశేషే జయన్తీప్రయుక్తదానాదిశఙ్కావ్యావృత్తయే కేవలశబ్ద ఉపవాసవిశేషణత్వేన పఠ్యతే। కేవలేనోపవాసేన తస్మిన్ జన్మదినే మమ। శతజన్మకృతాత్ పాపాన్ముచ్యతే నాత్ర సంశయ ఇతి॥ తస్మాజ్జన్మాష్టమీవ్రతస్యోపవాసమాత్రం స్వరూపమ్। యది శిష్టాస్తత్రాపి జాగరణదానాదికమనుతిష్ఠన్తి, అనుతిష్ఠన్తు నామ। అవిరుద్ధైః పుణ్యవిశేషైర్వ్రతస్య ఉపోద్బలనసమ్భవాత్। శాస్త్రేణ తు ప్రాపితముపవాసమాత్రమ్।జయన్తీవ్రతస్య తు దానాదిసహిత ఉపవాసః స్వరూపమ్। తద్విధాయకేషు శాస్త్రేషు తథాభిధానాత్। తథాచ వహ్నిపురాణే। తుష్ట్యర్థం దేవకీసూతోర్జయన్తీసమ్భవం వ్రతమ్। కర్తవ్యం విత్తమానేన భక్త్యా భక్తజనైరపీతి॥ భవిష్యోత్తరేఽపి। మాసి భాద్రపదేఽష్టమ్యాం నిశీథే కృష్ణపక్షమే। శశాఙ్కే వృషరాశిస్థే ఋక్షే రోహిణిసంజ్ఞకే॥ యోగేఽస్మిన్ వసుదేవాద్ధి దేవకీ మామజీజనత్। తస్మాన్మాం పూజయేత్ తత్ర శుచిః సమ్యగుపోషితః॥ బ్రాహ్మణాన్ భోజయేద్భక్త్యా తతో దద్యాచ్చ దక్షిణామ్। హిరణ్యం మేదినీం గావో వాసాంసి కుసుమాని చ॥ యద్యదిష్టతమం తత్తత్కృష్ణో మే ప్రీయతామితి॥ భవిష్యద్విష్ణుధర్మోత్తరయోః జయన్త్యాముపవాసశ్చ మహాపాతకనాశనః। సర్వైః కార్యో మహాభక్త్యా పూజనీయశ్చ కేశవ ఇతి॥ వహ్నిపురాణే। కృష్ణాష్టమ్యాం భవేద్యత్ర కలైకా రోహిణీ యది। జయన్తీ నామ సా ప్రోక్తా ఉపోష్యా సా ప్రయత్నత ఇతి॥ స్మృత్యన్తరేఽపి। ప్రాజాపత్యర్క్షసంయుక్తా శ్రావణస్యాసితాష్టమీ॥ వర్షే వర్షే తు కర్తవ్యా తుష్ట్యర్థం చక్రపాణిన ఇతి॥ నారదీయసంహితాయాం జయన్తీం ప్రకృత్య స్మర్యతే। ఉపోష్య జన్మచిహ్నాని కుర్యాజ్జాగరణం తు యః। అర్ద్ధరాత్రయుతాష్టమ్యాం సోఽశ్వమేధఫలం లభేదితి॥ ఏవమేతేషు విధివాక్యేషు దానాదియుక్త ఉపవాసో జయన్తీవ్రతరూపత్వేన ప్రతీయతే। అతో రూపభేదాద్ వ్రత మేదః। తథా శుద్ధమిశ్రత్వభేదాదపి ద్రష్టవ్యః। అకరణే ప్రత్యవాయమాత్రస్మరణాత్। శుద్ధం నిత్యం జన్మాష్టమీవ్రతమ్। కరణే ఫలవిశేషస్మరణాత్।

అకరణే ప్రత్యవాయస్మరణాచ్చ। నిత్యత్వేన కామ్యత్వేన చ మిశ్రరూపం జయన్తీవ్రతమ్। తత్ర ఫలవాక్యాని పూర్వపక్ష ఏవ ప్రసఙ్గాదుదాహృతాని। అకరణే ప్రత్యవాయశ్చ జయన్తీం ప్రకృత్య కస్మింశ్చిత్ పురాణే స్మర్యతే। అకుర్వన్ యాతి నరకం యావదిన్ద్రాశ్చతుర్దశేతి। స్కన్ద పురాణేఽపి। శూద్రాన్నేన తు యత్పాపం శవహస్తస్థభోజనే। తత్పాపం లభతే కున్తి జయన్తీ విముఖో నరః॥ బ్రహ్మఘ్నస్యసురాపస్య గోవధే స్త్రీవధేఽపి వా। న లోకో యది శార్దూల! జయన్తీవిముఖస్య చ॥ క్రియాహీనస్య మూర్ఖస్య పరాన్నం భుఞ్జతోఽపి వా। న కృతఘ్నస్య లోకోఽస్తి జయన్తీవిముఖస్య చ॥ న కరోతి యదా విష్ణోర్జయన్తీసమ్భవం వ్రతమ్। యమస్య వశమాపన్నః సహతే నారకో వ్యథామ్॥ జయన్తీవాసరే ప్రాప్తే కరోత్యుదరపూరణమ్। సంపీడ్యతేఽతిమాత్రం తు యమదూతైః కలేవరమ్॥ యో భుఞ్జీత విమూఢాత్మా జయన్తీవాసరే నృపేతి॥ ఏతైరకరణప్రత్యవాయవాక్యైర్నిత్యత్వం చ జయన్త్యాః।
నన్వేవముక్తైరకరణప్రత్యవాయవాక్యైః, కేవలేనోపవాసేనేతి పాపక్షయవాక్యాచ్చ జన్మాష్టమీవ్రతమపి నిత్యకామ్యం స్యాత్। మైవమ్। పాపక్షయఫలకత్వమాత్రేణ కామ్యత్వే సన్ధ్యావన్దనాదేరపి కామ్యత్వమప్రసఙ్గాత్। అతః సత్యపి పాపక్షయే ఫలాన్తరాస్మరణేన కేవలనిత్యత్వం జన్మాష్టమీవ్రతస్య యుక్తమ్। తతః శుద్ధమిశ్రత్వభేదాద్వ్రతయోర్భేదః। తథా నిర్దేశభేదాదపి వ్రతభేదో ద్రష్టవ్యః। నిర్దేశభేదశ్చ భృగువాక్యే దృశ్యతే। జన్మాష్టమీ జయన్తీ చ శివరాత్రిస్తథైవ చ। పూర్వవిద్ధైవ కర్త్తవ్యా తిథిభాన్తే చ పారణమితి॥ యత్ర జన్మాష్టమీ రోహిణీ చేతి పాఠస్తత్రాపి రోహిణీశబ్దేన తద్యుక్తా తిథిర్వివక్షితా, న కేవలం రోహిణీ। తస్మిన్ వాక్యే నిర్దిష్టయోః పూర్వోత్తరయోర్జన్మాష్టమీశివరాత్ర్యోస్తిథిత్వాద్ యద్యేకమేవ వ్రతం స్యాత్తర్హి నిర్దేశభేదో నోపపద్యేత। నను వ్రతభేదేఽప్యస్తి దోషః। యదా దినద్వయే అష్టమీ వర్తతే రోహిణీ తూత్తరదిన ఏవ తదా పూర్వదినే జన్మాష్టమ్యుపవాసః। పరేద్యుర్జయన్త్యుపవాస ఇతి నైరన్తర్యేణోపవాసద్వయం ప్రసజ్యేత। ప్రసజ్యతాం నామ। ప్రమాణవత్త్వాదితిచేత్। పరదినే భోజనోపవాసలక్షణవిరుద్ధధర్మప్రసఙ్గాత్। ఉపవాసస్యాఙ్గం పారణమితి హి వక్ష్యతే। తథాచ జన్మాఽష్టమ్యుపవాసాఙ్గస్య పారణస్య జయన్త్యుపవాసస్య చైకత్రప్రాప్తిః। సోఽయమేకో దోషః। వ్యతిరేకానుపలమ్భశ్చాపరో దోషః। తథాహి। యథా జయన్తీవ్యతిరిక్తా జన్మాష్టమ్యుపలభ్యతే తథా జన్మాష్టమీవ్యతిరిక్తాఽపి జయన్తీ క్వాపి వత్సరే ఉపలభ్యేత, న త్వేవముపలభ్యతేఽతో వ్రతభేదోఽపి దుష్ట ఏవ। అత్రోచ్యతే। న తావత్ పారణోపవాససాఙ్కర్యలక్షణ దోషోఽస్తి। ఆఘ్రాణోదకపానాదినా పారణే సమ్పాదితేఽప్యుపవాసభఙ్గాభావాత్। అన్యథా ద్వాదశీపారణా త్రయోదశీనక్తయోః క్వచిత్ సాఙ్కర్యం కేన వార్యేత। నాప్యుపవాసద్వయనైరన్తర్యమ్। రోహిణీసంయోగసమ్భవే జన్మాష్టమ్యా అపి తత్రైవ కర్త్తవ్యత్వాత్। సర్వత్ర తిథిష్వలభ్యయోగస్య కేవలతిథేరుత్కృష్టత్వేన కేవలాయాస్తిథేస్తత్రోపేక్షణీయత్వాత్। అత ఏవ వ్యతిరేకానుపలమ్భోఽప్యలఙ్కారాయ, న తు దోషాయ। జన్మాష్టమ్యా రోహిణీనిరపేక్షత్వేన వ్యతిరేక ఉపలభ్యతాం నామ। జయన్త్యాస్తు యోగరూపత్వేన రోహిణ్యామివాష్టమ్యామపి సాపేక్షత్వేన కథం వ్యతిరేకశఙ్కావకాశస్తస్మాద్ వ్రతద్వయపక్షే న కోఽప్యస్తి దోషః। కిఞ్చ, యదా రోహిణీయోగోఽస్తి తదా జన్మాష్టమీజయన్త్యోః సహ ప్రయోగస్యావశ్యమ్భావిత్వేన జయన్తీవ్రత ఏవ జన్మాష్టమీవ్రతమన్తర్భవతి। తస్మాదపి నోపవాసద్వయప్రసఙ్గః। తదేవం

వ్రతభేదే దోషాభావాత్తత్సాధకానాం చ నామభేదాదీనాం పఞ్చానాం హేతూనాం సద్భావాద్ వ్రతభేద ఏవావశ్యమభ్యుపేయః। వ్రతైక్యభ్రమస్తు తయోరుక్తయుక్త్యనుసన్ధానాభావాదష్టమ్యుపవాససాదృశ్యాచ్చ కేషాఞ్చిదుదేతి। సాదృశ్యం చ గుణవికృతిత్వాదాశ్రయాశ్రాయభావాచ్చ సమ్భావ్యతే। యథా దర్శయాగస్య గుణవికృతిః సాకమ్ప్రస్థాయీయకో యాగః। తత్ర దర్శయాగే యావన్తోఽఙ్గాఽఙ్గవిషయాః ప్రయోగాస్తే సర్వేఽపి సాకమ్ప్రస్థాయీయే విద్యన్తే। భేదస్తు స్వల్ప ఏవ భవతి। దర్శయాగే సాన్నాయహవిషోర్దధిపయసోః పృథగవదానమ్। సాకం ప్రస్థాయీయే తు సహైవ ప్రస్థానమ్। ఏతావతా భేదేన తు గుణవికృతిరిత్యభిధీయతే। తథాగ్నిష్టోమస్య గుణవికృతిరుక్థ్యః। అగ్నిష్టోమ ద్వాదశ స్తోత్రాణి। ఉక్థ్యే త్వధికాని త్రీణి। తతో గుణాధిక్యాద్గుణవికృతిత్వమ్। ఏవమత్రాపి జన్మాష్టమ్యాముపవాసోఽనుష్ఠేయః। జయన్త్యాం తు దానాదిరధికో గుణః। అతః సా గుణవికృతిః। ఆశ్రయాశ్రయిభావశ్చ జ్యోతిష్టోమే తదఙ్గావరుద్ధోపాసనే దృష్టః। తత్ర జ్యోతిష్టోమ ఆశ్రయః। తస్యాఙ్గాన్యుక్థోద్గీథాని। తత్రోక్థం నామ వహ్వృచాధ్యాయినా హోత్రా శస్యమానమాజ్యమరుత్వతీయనిష్కేవల్యాదినామకం శస్త్రమ్। తచ్చోక్థమాశ్రిత్య బహ్వృచబ్రాహ్మణోపనిషద్యుపాసనాని విహితాని। తథాచ శ్రుతిః। ఉక్థముథ్యమితి వై ప్రజా వదన్తి తదిదమేవోక్థ్యాని యమేవ పృథివీతి। అహముక్థ్యమస్మీతివిద్యాదితి చ। ఉద్గీథినో నామ సామవేదినోద్గాత్రా యాగే గీయమానః సామ్నో భాగవిశేషః। తం చోద్గీథమాశ్రిత్య ఛాదోగ్యోపనిషద్యుపాసనాని విహితాని। ఓంమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి। ఏవం ప్రకృతేఽపి జన్మాష్టమీవ్రతే యేయం శ్రావణకృష్ణాష్టమీ తామాశ్రిత్య రోహిణీయోగానిమిత్తదానాదికం జయన్తీవ్రతే విధీయతే। అతో గుణవికృతిత్వేనాశ్రయాశ్రయిభావేన చ సాదృశ్యసాద్భావాదనయోర్వ్రతయోరైక్యభ్రమో మన్దబుద్ధేర్జాయతాం నామ। ప్రమాణన్యాయదర్శిభిస్తు సర్వథైవ వ్రతభేదోఽఙ్గీకార్య ఇతి సిద్ధమ్। యదేతద్విచారత్రయం పూర్వముత్క్షిప్తం వ్రతభేదే తిథినిర్ణయే వేధే చేతి తత్ర వ్రతభేదో నిర్ణీతః॥

అథ తిథిర్నిర్ణేతవ్యా॥ తన్నిర్ణయశ్చ వేధాధీనః। అతో వేధః పూర్వమభిధీయతే। తిథ్యన్తరేష్వహ్న ఏవ ప్రాయేణ కర్మకాలత్వాదుదయాస్తమయవేలాయాం త్రిముహూర్త్తవేధః సామాన్యేన నిరూపితః। పఞ్చమ్యాం తు విశేషః షణ్ముహూర్త్తవేధో దర్శితః। జన్మాష్టమ్యా జయన్త్యాశ్చ రాత్రిప్రధానత్వాద్ రాత్రియోగః ప్రశస్తః। ఏతచ్చ జాబాలివృద్ధగౌతమాభ్యాం దర్శితమ్। అహస్సు తిథయః పుణ్యాః కర్మానుష్ఠానతో దివా। నక్తాదివ్రతయోగేషు రాత్రియోగో విశిష్యత ఇతి॥ యద్యప్యుపవాసవ్రతత్వాదహని రాత్రౌ చ ముఖ్యత్వం యుక్తితః సామర్థ్యసిద్ధం, తథాప్యర్ద్ధరాత్రస్య ముఖ్యకాలత్వముక్తం వసిష్ఠసంహితాయామ్। అష్టమీ రోహిణీయుక్తా నిశార్ద్ధే దృశ్యతే యది। ముఖ్యకాల ఇతి ఖ్యాతస్తత్ర జాతో హరిః స్వయమితి॥ ఏవం సత్యర్ద్ధరాత్రసద్భావే ఏవాత్ర కర్మకాలవ్యాప్తిరిత్యభిధీయతే। తదేవాభిప్రేత్య విష్ణురహస్యే దృశ్యతే। రోహిణ్యామర్ద్ధరాత్రే తు యదా కృష్ణాష్టమీ భవేత్ తస్యామభ్యర్చనం

శౌరేర్హన్తి పాపం త్రిజన్మజమితి॥ తస్మిన్నర్ద్ధరాత్రే కియత్ పరిమాణమపేక్షితమిత్యపేక్షాయామాదిత్యపురాణే దర్శితమ్। అర్ద్ధరాత్రాదధశ్చోర్ద్ధ్వం కలయాఽపి యదా భవేత్। జయన్తీ నామ సా ప్రోక్తా సర్వపాపప్రణాశినీతి॥ వరాహసంహితాయామపి। సింహేఽర్కే రోహిణీయుక్తా నభఃకృష్ణాష్టమీ యది। రాత్ర్యర్ద్ధపూర్వాపరగా జయన్తీ కలయాఽపి చేతి॥ రాత్రేరర్ద్ధం రాత్ర్యర్ద్ధమ్। పూర్వం చాపరం చ పూర్వాపరే। రాత్ర్యర్ద్ధం చ తే పూర్వాపరే చ రాత్ర్యర్ద్ధపూర్వాపరే। తయోర్గచ్ఛతి వర్త్తత ఇతి రాత్ర్యర్ద్ధపూర్వాపరగా, ఘటికాయా అశీత్యధికశతతమో భాగః। అష్టాదశనిమేషాస్తు కాష్ఠా త్రింశత్తు తాః కాలాః తాస్తు త్రింశత్ క్షణస్తే తు ముహూర్త్తో ద్వాదశాస్త్రియామిత్యమరః॥ తథాచ పలతృతీయో భాగః కలా భవతి। తావతా పరిమాణేన పూర్వార్ద్ధావసానే ఉత్తరార్ద్ధాదౌ చ వర్త్తమానా గ్రహీతవ్యా। ఖణ్డతిథిరూపా కృష్ణాష్టమీ ద్వివిధా। పూర్వేద్యుః సప్తమీయుక్తా పరేద్యుర్నవమీయుక్తా చేతి। తత్ర సప్తమీయుక్తాయాం రాత్రిపూర్వార్ద్ధావసానే కలాసద్భావో విధీయతే। ఉత్తరార్ద్ధాదౌ స్వతః సిద్ధత్వేనావిధేయత్వాత్తద్విపర్యయేణ నవమీయుక్తాయాముత్తరార్ద్ధాదౌ కలాసద్భావో విధీయతే। పూర్వార్ద్ధావసానకలాయాః సప్తమీయుతవిషయత్వం విష్ణుధర్మోత్తరే స్పష్టమభిహితమ్। రోహిణీసహితా కృష్ణా మాసి భాద్రపదేఽష్టమీ। సప్తమ్యామర్ద్ధరాత్రాధః కలయాఽపి యదా భవేత్॥ తత్ర జాతో జగన్నాథ: కౌస్తుభీ హరిరీశ్వరః। తమేవోపవసేత్ కాలం కుర్యాత్తత్రైవ జాగరమితి॥ ఇయమష్టమీ కృష్ణపక్షాదిమాసవివక్షయా భాద్రపదే భవతి। సైవాష్టమీ శుక్లపక్షాదిమాసవివక్షయా శ్రావణే భవతి। అత ఏవ యోగీశ్వరః। రోహిణీసహితా కృష్ణా మాసే చ శ్రావణేఽష్టమీ అర్ద్ధరాత్రాదధశ్చోర్ద్ధ్వం కలయాఽపి యదా భవేత్॥ జయన్తీ నామ సా ప్రోక్తా సర్వపాపప్రణాశినీతి। కలాయా అతిసూక్ష్మత్వేన దుర్లక్ష్యత్వాత్ స ఏవ పక్షాన్తరమాహ। అర్ద్ధరాత్రాదధశ్చోర్ద్ధ్వమేకాఽర్ద్ధఘటికాన్వితా। రోహిణీ చాష్టమీ గ్రాహ్యా ఉపవాసవ్రతాదిష్వితి॥ ఏకా చార్ద్ధఘటికా చైకార్ద్ధఘటికే తాభ్యాం సమన్వితా। కలామపేక్ష్యార్ద్ధఘటికా స్థూలా। తామపేక్ష్య ఘటేకా స్థూలా। తత్రాయమర్థః సమ్పద్యతే। పూర్వభాగావసాన ఏకా ఘటికా। ఉత్తరభాగాదౌ చైకా। మిలిత్వా తన్నిశీథశబ్దవాచ్యం ముహూర్త్తమ్। తావత్పరిమాణం సర్వైరపి సులక్ష్యత్వాన్ముఖ్యః కల్పః। తదసమ్భవేఽర్ద్ధఘటికాన్వేష్టవ్యా। తస్యాప్యసమ్భవే కలేతి। తత్ర ముఖ్యం పక్షమభిప్రేత్య భవిష్యోత్తరే, నిశీథే కృష్ణపక్షమ ఇత్యుక్తమ్। తచ్చ వచనం సాకల్యేన పూర్వమేవోదాహృతమ్। అత్ర జయన్త్యాం చన్ద్రార్ఘ్యస్యావశ్యకర్త్తవ్యత్వాత్తస్య చ చన్ద్రోదయకాలీనత్వాన్నిశీథయోగః శస్తః। ఏతదేవ విష్ణుధర్మోత్తరేఽభిహితమ్। అర్ద్ధరాత్రే తు యోగోఽయం తారాపత్యుదయే తథా। నియతాత్మా శుచిః స్నాతః పూజాం తత్ర ప్రవర్త్తయేదితి॥ సోఽయమర్ద్ధరాత్రయోగో ముఖ్యః కల్పః। యస్తు కృత్స్నాహోరాత్రయోగః సోఽయం ముఖ్యతరః। యశ్చ యదా కదాచిదీషద్యోగః సోఽనుకల్పః। స చ వసిష్ఠసంహితాయాం దర్శితః। అహోరాత్రం తయోర్యోగో హ్యసమ్పూర్ణో భవేద్యది। ముహూర్త్తమప్యహోరాత్రే యోగశ్చేత్తాముపోషయేదితి॥ పురాణాన్తరేఽపి। రోహిణీ చ యదా కృష్ణే పక్షేఽష్టమ్యాం ద్విజోత్తమ। జయన్తీ నామ సా ప్రోక్తా సర్వపాపహరా తిథిః॥ వాసరే వా నిశాయాం వా యత్ర స్వల్పాఽపి రోహిణీ। విశేషేణ నభోమాసే సైవోపోష్యా మనీషిభిరితి॥

యోఽయం జయన్తీవ్రతే యోగనిర్ణయః స ఏవ జన్మాఽష్టమీవ్రతేఽపి ద్రష్టవ్యః। యస్మిన్ వత్సరే యోగో నాస్తి తస్మిన్ వత్సరే జన్మాష్టమీ వ్రతమేకమేవ ప్రవర్త్తతే। తత్రాపి నేతరాష్టమీవద్దివసే బేధః, కిన్త్వర్ద్ధరాత్రవేధః। తథాచ తస్మిన్నేవ పురాణాన్తరే। దివా వా యది వా రాత్రౌ నాస్తి చేద్రోహిణీ కలా। రాత్రియుక్తాం ప్రకుర్వీత విశేషేణేన్దుసంయుతామ్॥ అన్యత్రాపి, అష్టమీ శివరాత్రిశ్చ హ్యర్ద్ధరాత్రాదధో యది। దృశ్యతే ఘటికా యా సా పూర్వవిద్ధా ప్రకీర్త్తితేతి॥ ఇతి వేధో నిరూపితః ॥

అథ గ్రాహ్యా తిథిర్నిరూప్యతే॥ సా చ వత్సరభేదేన ద్విధా భవతి। రోహిణీరహితా రోహిణీయుక్తా చేతి। తత్ర యా రోహిణీరహితాఽష్టమీ సాఽపి ద్వివిధా। శుద్ధా సప్తమీవిద్ధా చేతి। సూర్యోదయమారభ్య ప్రవర్తమానాఽష్టమీ శుద్ధా। నిశీథాదర్వాక్ సప్తమ్యా కియత్యాపి యుక్తా విద్ధా। శుద్ధాపి పునర్నిశీథవ్యాప్త్యవ్యాప్తిభ్యాం ద్వివిధా। తత్ర నిశీథవ్యాపినీ జన్మాష్టమీ వ్రతే ముఖ్యా। విశేషేణేన్దుసంయుతామితి వచనాత్। నిశీథవ్యాప్తిరహితాఽపి। రాత్రియుక్తాం ప్రకుర్వీతేతి వచనేన గ్రహీతవ్యా భవతి। నను పూర్వేద్యుర్నిశీథాదూర్ధ్వమారభ్య పరేద్యుర్నిశీథాదర్వాగ్ యా సమాప్యతే। తస్యా ఉభయత్ర రాత్రిసమ్బన్ధిత్వాత్ కుత్రోపవాస ఇతిచేత్। పరేద్యురితి బ్రూమః। ఉభయత్ర నిశీథవ్యాప్త్యఽభావస్య రాత్రిసమ్బన్ధస్య చ తుల్యత్వేఽపి పరేద్యుః ప్రాతః సఙ్కల్పకాలమారభ్య వర్త్తమానతయా ప్రాశస్త్యం ద్రష్టవ్యమ్। సప్తమీవిద్ధాపి త్రివిధా। పూర్వధురేవ నిశీథవ్యాపినీ। పరేద్యురేవ నిశీథవ్యాపినీ। ఉభయత్ర వ్యాపినీ చేతి। తత్ర ప్రథమద్వితీయయోః పక్షయోర్నిశీథవ్యాప్తేః ప్రయోజకత్వేన యా నిశీథవ్యాపినీ సా, విశేషేణేన్దుసంయుతామితి వచనేన గ్రహీతవ్యా భవతి। యా తు దినద్వయేఽపి నిశీథవ్యాపినీ తస్యాముభయత్ర నిశీథయోగస్య రాత్రియోగస్య చ తుల్యత్వాన్నానేన వచనేన నిర్ణయః సమ్భవతి। నాఽపి కృష్ణపక్షేఽష్టమీ చైవేత్యాదిభిరష్టమీమాత్రముపజీవ్య ప్రవృత్తైర్నిర్ణేతుం శక్యతే। తేషామహర్వేధవిషయత్వాత్। అన్యథా వ్రతాన్తరేష్వపి నిశీథవేధః ప్రసజ్యేత। తస్మాన్న్యాయః పరిశిష్యతే। న్యాయశ్చ పరేద్యురుపవాసం ప్రాపయతి। సఙ్కల్పకాలమారభ్య తిథిసద్భావాత్। నచ సాకల్యాభిధాయివచనేన పూర్వేద్యురపి సఙ్కల్పకాలే తిథిరస్తీతి శఙ్కనీయమ్। తస్యా ముఖ్యతిథిత్వాభావాత్। కిఞ్చ, సా తిథిః సకలా జ్ఞేయా యస్యామస్తమితో రవిరితి వచనం నిశీథవ్యాపినీమష్టమీం న విషయీకరోతి। తస్మాత్ పరేద్యురేవోపవాసః। తదేవం చతుర్విధా రోహిణీరహితా అష్టమీ నిర్ణీతా। అథ రోహిణీసహితాష్టమీ నిర్ణీయతే। సాఽపి చతుర్విధా। శుద్ధా, విద్ధా, శుద్ధాధికా, విద్ధాఽధికా చేతి। తత్ర శుద్ధాయాం సమ్పూర్ణయోగో నిశీథయోగో యత్కిఞ్చిన్ముహూర్త్తయోగశ్చేతి త్రైవిధ్యం భవతి। ఏవం విద్ధాయామపి ద్రష్టవ్యమ్। ఏతేషు షట్సు భేదేషు దినాన్తరే యోగాభావాదుపవాసే సన్దేహో నాస్తి। కిం తు కేవలం యోగతారతమ్యాత్ ప్రాశస్త్యతారతమ్యం భవతి। యత్కిఞ్చిన్ముహూర్త్తయోగః ప్రశస్తః। అర్ద్ధరాత్రయోగః ప్రశస్తతరః। సమ్పూర్ణయోగః ప్రశస్తతమః। సర్వేష్వపి యోగేషు యోగముపజీవ్యోపవాసో విహితో విష్ణురహస్యే। ప్రాజాపత్యర్క్షసంయుక్తా కృష్ణా నభసి చాష్టమీ।

ముహూర్త్తమపి లభ్యేత సోపోష్యా సుమహాఫలా॥ ముహూర్త్తమప్యహోరాత్రే యస్మిన్ యుక్తం హి దృశ్యతే। అష్టమ్యా రోహిణీఋక్షం తాం సుపుణ్యాముపావసేదితి॥ శుద్ధాధికా తు సూర్యోదయమారభ్య ప్రవృత్తా। పరేద్యుః సూర్యోదయమతిక్రమ్యేషద్వర్ద్ధతే। సా చ త్రివిధా। పూర్వేద్యురేవ రోహిణీయుక్తా। పరేద్యురేవ రోహిణీయుక్తా। దినద్వయేఽపి రోహిణీయుక్తా చేతి। తత్రాఽఽద్యయోర్ద్వయోః పక్షయోర్నాస్త్యుపవాససన్దేహః। రోహిణీ యుక్తాయా ద్వితీయకోటేరభావాత్। తృతీయపక్షే తు రోహిణీయోగస్యోభయత్ర సమానత్వేఽపి గుణాధిక్యాత్ పూర్వైవోపోష్యా। గుణాధిక్యం చ దర్శయిష్యతే। యేయమత్రోపోష్యత్వేనోక్తా పూర్వా తిథిః, సాఽపి రోహిణీయోగభేదాత్ త్రిధా భిద్యతే। అష్టమీవత్ సూర్యోదయమారభ్య ప్రవృత్తా రోహిణీ కదాచిత్పరేద్యురపి కియతీ వర్ద్ధతే। కదాచిత్ పూర్వేద్యుర్నిశీథమారభ్య రోహిణీ ప్రవర్త్తతే। కదాచిన్నిశీథాదుర్ధ్వామారభ్య ప్రవర్త్తతే। తత్ర ప్రథమపక్షే సమ్పూర్ణయోగత్వమేకో గుణః। సఙ్కల్పకాలమారభ్య కృత్స్నకర్మకాలవ్యాప్తిరపరో గుణః। నిశీథవ్యాప్తిస్తృతీయో గుణః। నచైతే త్రయో గుణాః పరేద్యుః సమ్భవన్తి। ద్వితీయపక్షే నిశీథే జయన్తీసద్భావో గుణః। నచ పరేద్యుః సోఽస్తి। తృతీయపక్షే దినద్వయేఽపి నిశీథే యోగో నాస్తి। పూర్వేద్యుః కేవలాఽష్టమీ। పరేద్యుః కేవలా రోహిణీ। తత్రాష్టమ్యాః ప్రాధాన్యాత్ ప్రాబల్యమభ్యుపేయమ్। సర్వత్ర హి జయన్తీవాక్యేషు రోహిణీసహితాష్టమీతి వ్యవహారోఽష్టమీసహితా రోహిణీతి వ్యవహారాభావాచ్చ తిథినక్షత్రయోః క్రమేణ ప్రధానోపసర్జ్జనభావోఽవగన్తవ్యః। అతో గుణాధిక్యాచ్ఛుద్ధాధికా పూర్వైవోపోష్యా। నిశీథాదర్వాక్ సప్తమ్యా యుక్తా పరేద్యురపి విద్యమానా విద్ధాఽధికా। నన్వత్ర నిశీథవేధో గ్రాహ్య ఇత్యుక్తమ్। బాఢమ్। వేధ్యాయా అష్టమ్యా నిశీథే సద్భావోఽత్ర నిశీథవేధః। న తు వేధికాయాః సప్తమ్యాః సద్భావః। విద్ధాధికాయామపి పక్షత్రయమ్। ద్వయోః పక్షయోః సన్దేహాఽభావశ్చ పూర్వవద్యోజనీయః। తత్ర యా పూర్వేద్యురేవ రోహిణీయుక్తా విద్ధాఽధికా తస్యాముపవాస ఆదిత్యపురాణే స్మర్యతే। వినా ఋక్షం న కర్త్తవ్యా నవమీసంయుతాఽష్టమీ। కార్యా విద్ధాఽపి సప్తమ్యా రోహిణీసంయుతాఽష్టమీతి॥ విష్ణుధర్మేఽపి। జయన్తీ శివరాత్రిశ్చ కార్యే భద్రాజయాన్వితే। కృత్వోపవాసం తిథ్యన్తే తథా కుర్యాత్తు పారణమితి॥ గారుడపురాణేఽపి। జయన్త్యాం పూర్వవిద్ధాయాముపవాసం సమాచరేత్। తిథ్యన్తే చోత్సవాన్తే వా వ్రతీ కుర్వీత పారణమితి॥ యా పరేద్యురేవ రోహిణీయుక్తా విద్ధాధికా తత్ర ఉపవాసః పూర్వతిథౌ న యుక్తః। రోహిణీయోగాభావాత్। పరేద్యుస్తుతత్సద్భావాత్పూర్వోదాహృతేన ప్రాజాపత్యాదినా విష్ణురహస్యవచనేనోపవాసో విధీయతే। యా తూభయత్ర రోహిణీయుక్తా విద్ధాధికా, సాఽపి నిశీథే జయన్తీయోగమపేక్ష్య చతుర్ధాభిద్యతే। పూర్వేద్యురేవ నిశీథే యోగవతీ। పరేద్యురేవ తాదృశీ। ఉభయత్ర నిశీథయోగరహితా చేతి। తత్ర యా పూర్వేద్యురేవ నిశీథయోగవతీ సా పూర్వోపోష్యా। తదుక్తం పద్మపురాణే। కార్యా విద్ధాపి సప్తమ్యా రోహిణీసహితాఽష్టమీ। తత్రోపత్రాసం కుర్వీత తిథిమాన్తే చ పారణమితి॥ అత్రావశిష్టేషు త్రిషు పక్షేషు పరదిన ఏవోపవాసః। తత్ర దినద్వయే నిశీథర్యోగమభిలక్ష్య బ్రహ్మవైవర్త్తే పఠ్యతే। వర్జనీయా ప్రయత్నేన సప్తమీసంయుతాష్టమీ। సా సర్క్షాఽపి న కర్త్తవ్యా సప్తమీ సంయుతాష్టమీ॥ అవిద్ధాయాం తు సర్క్షాయాం జాతో దేవకీనన్దన ఇతి॥ యదా దినద్వయేఽపి నిశీథయోగే

పరత్రోపవాసస్తదా కిము వక్తవ్యమ్। పరేద్యురేవ నిశీథయోగే దినద్వయేఽపి నిశీథయోగరాహిత్యం బహుధా జాయతే। తద్యథా। పూర్వేద్యుర్నిశీథాదూర్ధ్వం తిథినక్షత్రద్వయం ప్రవృత్తమ్। తచ్చ పరేద్యుర్నిశీథాదర్వాగేవ సమాప్తమిత్యేకః ప్రకారః। పూర్వేద్యుర్నిశీథాదర్వాగేవ నక్షత్రం ప్రవృత్తమ్। అష్టమీ తు నిశీథాదూర్ధ్వం ప్రవృత్తేత్యపరః। అష్టమీ చ నిశీథాదర్వాక్ ప్రవృత్తా। ఋక్షం చ నిశీథాదూర్ధ్వం ప్రవృత్తమ్। పరేద్యుర్నిశీథార్వాగేవ సమాప్తమితి తృతీయః పక్షః। త్రిష్వప్యేతేషు ప్రకారేషు పరైవోపోష్యా। దినద్వయేఽప్యర్ధ్వరాత్రియోగవిషయే పూర్వముదాహృతస్య, వర్జనీయా ప్రయత్నేనేతి వచనస్యాత్రాపి సఞ్చారయితుం శక్యత్వాత్। కిఞ్చ, ప్రథమప్రకారే న్యాయోఽప్యుపోద్వలకోఽస్తి। సంకల్పకాలమారభ్య తిథినక్షత్రయోగస్య బహుకాలే వ్యాపిత్వాత్ ప్రశస్తత్వం ద్రష్టవ్యమ్। ద్వితీయప్రకారే పరేద్యురష్టమీ బాహుల్యేఽపి నక్షత్రయోగస్యాల్పత్వాదనుపాదేయత్వమిత్యాశఙ్కా న కర్త్తవ్యా। అత ఏవం స్కన్దపురాణే పఠ్యతే। సప్తమీసంయుతాష్టమ్యాం భూత్వాం ఋక్షం ద్విజోత్తమ। ప్రాజాపత్యం ద్వితీయేఽహ్ని ముహూర్త్తార్ద్ధం భవేద్యది॥ తదాష్టయామికం జ్ఞేయం ప్రోక్తం వ్యాసాదిభిః పురా ఇతి॥ తృతీయప్రకారే పరేద్యుర్నక్షత్రబాహుల్యేఽప్యష్టమీ యోగస్యాల్పత్వాదనుపాదేయత్వమిత్యాశఙ్కా భవతి। సా చ పద్మపురాణే నివర్త్త్యతే। పూర్వవిద్ధాష్టమీ యా తు ఉదయే నవమీదినే। ముహూర్త్తమపి సంయుక్తా సమ్పూర్ణా సాఽష్టమీ భవేత్॥ కలా కాష్ఠా ముహూర్త్తాఽపి యదా కృష్ణాష్టమీ తిథిః। నవమ్యాం చైవ గ్రాహ్యా స్యాత్ సప్తమీ సంయుతా న హీతి ॥

తదేవం జన్మాష్టమీభేదా జయన్తీభేదాశ్చ నిరూపితాః। తత్ర జయన్తీభేదేషూపవాసదినే యది సోమవారో బుధవాసరో వా భవతి తదా ఫలాఽఽధిక్యం భవతి। తదుక్తం పద్మపురాణే। ప్రేతయోనిగతానాం తు ప్రేతత్వం నాశితం నరైః। యైః కృతా శ్రావణే మాసి అష్టమీ రోహిణీయుతా॥ కిం పునర్బుధవారేణ సోమేనాఽపి విశేషతః। కిం పునర్నవమీయుక్తా కులకోట్యాస్తు ముక్తిదేతి॥ స్కన్దపురాణేఽపి। ఉదయే చాష్టమీ కిఞ్చిన్నవమీ సకలా యది। భవేత్తు బుధసంయుక్తా ప్రాజాపత్యర్క్షసంయుతా॥ అపి వర్షశతేనాపి లభ్యతే యది వా న వేతి॥ విష్ణుధర్మోత్తరేఽపి। అష్టమీ బుధవారేణ రోహిణీసహితా యదా। భవేత్తు మునిశార్దూల కిం కృతైర్వ్రతకోటిభిరితి॥ యథోక్తరీత్యా విహితతిథావుపవాసం కృత్వా పరేద్యుః పారణేనోపవాసం సమాపయేత్। పార తీర కర్మసమాప్తావిత్యస్మాద్ధాతోర్నిష్పన్నః పారణశబ్దః। యద్యప్యసౌ సమాప్తిమాత్రమభిదధాతి, తథాప్యుపవాసమాప్తావేవ లోకశాస్త్రయోః ప్రయోగాత్ పఙ్కజాదిశబ్దవద్యోగరూఢో ద్రష్టవ్యః। తథాచ యోగరూఢ్యోపవాసస్య చరమాఙ్గం భోజనమభిధత్తే। అఙ్గత్వం చోపవాసవిధివాక్యేషు, తిథిభాన్తే చ పారణమితి విధానాదవగన్తవ్యమ్। నచ రాగప్రాప్తస్య భోజనస్యానేన వచనేనోపవాసాఙ్గతిథినక్షత్రశేషయోర్నిషేధః క్రియతే, న తు పారణనామకం కిఞ్చిదఙ్గం విధీయత ఇతి శఙ్కనీయమ్। తథా సతి పారణశబ్దప్రయోగానుపపత్తేః। రాగప్రాప్తే హి అభ్యవహరణే భోజనశబ్దః। తత్ర పారణశబ్దేన రాగప్రాప్తభోజనవివక్షాయాం ముఖ్యార్థో బాధితః

స్యాత్। కిఞ్చ, యది పారణమఙ్గం న స్యాత్తదా ప్రతినిధివిధానం నోపపద్యేత। తద్విధానం చ ద్వాదశీప్రస్తావే దేవలేన స్మర్యతే। సఙ్కటే విషమే ప్రాప్తే ద్వాదశ్యాం పారయేత్ కథమ్। అద్భిస్తు పారణం కుర్యాత్ పునర్భుక్తం న దోషకృదితి। అతః పారణశబ్దబలాత్ ప్రతినిధిబలాచ్చ పారణస్యాఙ్గత్వం ద్రష్టవ్యమ్। అత ఏవాదిత్యపురాణే। పారణాన్తం వ్రతం జ్ఞేయం వతాన్తే తద్ధి భోజనమ్। అసమాప్తే వ్రతే పూర్వే నైవ కుర్యాద్ వ్రతాన్తరమితి॥ తచ్చ పారణముపవాసాదినాత్ పరదినే పూర్వాహ్ణే కర్త్తవ్యమ్। ఉపవాసేషు సర్వేషు పూర్వాహ్ణే పారణం భవేదితి దేవలస్మరణాత్। ఏవం సామాన్యతః పూర్వాహ్ణే పారణప్రాప్తౌ క్వచిదపవాదాయ తిథిమాన్తే చ పారణమిత్యభిధీయతే। శుద్ధాధికాయాం పూర్వేద్యురేవ జయన్తీయోగః। ఉభయత్రాపి జయన్తీయోగ ఇత్యనయోః పక్షయోః పూర్వేద్యురేవోపవాసవిధానాత్ పరేద్యుః కేవలతిథేస్తిథినక్షత్రయోర్వా సద్భావాత్తదన్తే పారణవిధిః॥ తథా శుద్ధాధికావిద్ధాధికయోరపి యదా పరేద్యురేవ జయన్తీయోగస్తదా పరతిథావుపవాసవిధానాత్ పారణదినే తిథ్యభావేఽపి కదాచిన్నక్షత్రాఽవశేష-సమ్భవాత్తదన్తే పారణం విధీయతే। తిథేర్వా నక్షత్రస్య వా శేషకాలే పారణం బ్రహ్మవైవర్త్తే ప్రతిషిద్ధ్యతే। అష్టమ్యామథ రోహిణ్యాం న కుర్యాత్ పారణం క్వచిత్। హన్యాత్ పురాకృతం కర్మ ఉపవాసార్జ్జితం ఫలమ్॥ తిథిరష్టగుణం హన్తి నక్షత్రం చ చతుర్గుణమ్। తస్మాత్ ప్రయత్నతః కుర్యాత్తిథిభాన్తే చ పారణమితి। స్కన్దపురాణేఽపి। తిథినక్షత్రనియమే తిథిభాన్తే చ పారణమ్। అతోఽన్యథా పారణే తు వ్రతభఙ్గమవాప్నుయాదితి॥ తిథిభాన్తశ్చ ద్వివిధః–ఉభయాన్త, ఏకతరాన్తశ్చేతి। దినద్వయే జయన్తీయోగవత్యాం శుద్ధాధికాయాం పరాదేనే అష్టమీముహూర్త్తత్రయం నాతిక్రామతి। రోహిణీ తు పూర్వేద్యుర్నిశీథాదర్వాగ్యదాకదాచిత్ ప్రవృత్తా తదనుసారేణ పరేద్యుః సమాప్యేత। తత్ర యది దివైవ సమాప్యేత తదా తామతిక్రమ్యైవ పారణం కుర్యాత్। ఉభయాన్తస్య ముఖ్యత్వాత్। యది రాత్రౌ సమాప్తిస్తదా తత్సమాప్తిర్న ప్రతీక్షణీయా। రాత్రిపారణస్య నిషిద్ధత్వాత్। తథాచ బ్రహ్మవైవర్త్తే। సర్వేష్వేవోపవాసేషు దివా పారణమిష్యతే। అన్యథా పుణ్యహానిః స్యాదృతే ధారణపారణమితి॥ అన్యతిథ్యాగమో రాత్రౌ తామసస్తైజసో దివా। తామసే పారణం కుర్వంస్తామసీం గతిమశ్నుత ఇతి॥ దివాపారణం కుర్వన్నపి నాష్టమీవేలాయాం కుర్యాత్। ఏకతరాన్తస్యాప్యభావాత్। అష్టమీమతివాహ్య రోహిణ్యాం వర్తమానాయామపి పారణం కుర్యాత్। అత ఏవ నారదీయే। తిథినక్షత్రసంయోగ ఉపవాసో యదా భవేత్। పారణం తు న కర్త్తవ్యం యావన్నైకస్య సంక్షయః॥ సాంయోగికే వ్రతే ప్రాప్తే యత్రైకోఽపి వియుజ్యతే। తత్రైవ పారణం కుర్యాదేవం వేదవిదో విదురితి॥ పూర్వేద్యురేవ నిశీథే జయన్తీయోగవత్యాం విద్ధాధికాయాం పారణదినే తిథభాన్తే బహుధా సంభావ్యతే। అహన్యుభయాన్త ఏకతరాన్తో వా। రాత్రావేకతరాన్త ఉభయాన్తో వేతి। తేషు చతుర్షు భేదేషు నిర్ణయః స్మర్యతే। తిథ్యర్క్షయోర్యదా ఛేదో నక్షత్రాన్తమథాపి వా। అర్ద్ధరాత్రేఽపి వా కుర్యాత్ పారణం చ పరేఽహనీతి। దివసే యద్యుభయాన్తస్తదా పారణమితి ముఖ్యః కల్పః। నక్షత్రాన్తమిత్యనేనైకతరాన్తత్వం వివక్షితమ్। సోఽయమనుకల్పః। యది రాత్రౌ నిశీథే ఉభయాన్త ఏకతరాన్తో వా భవతి। తదా దివసే ముఖ్యానుకల్పయోరుభయోరప్యసంభవాద్రాత్రౌ చ పారణస్య

నిషిద్ధత్వాదర్ధాదుపవాసమాప్తౌ పారణస్య ప్రతిప్రసవః క్రియతే। అర్ద్ధరాత్రేఽపి వా కుర్యాదితి। నను పారణేఽష్టమ్యన్తస్య ప్రతీక్షణీయత్వేఽపి రోహిణ్యన్తో న ప్రతీక్షణీయః। యాః కాశ్చిత్తిథయః ప్రోక్తాః పుణ్యనక్షత్రసంయుతాః। ఋగాన్తే పారణం కుర్యాద్వినా శ్రవణరోహిణీమితి స్మరణాత్॥ మైవమ్। నక్షత్రం తు చతుర్గుణమితి ప్రత్యవాయస్యోదాహృతత్వాత్। తస్మాద్వినా శ్రవణరోహిణీమితి వచనం కేవలనక్షత్రోపవాసవిషయం, పూర్వోక్త నుకలావిషయం వేత్యవగన్తవ్యమ్। అశక్తస్య తు తిథినక్షత్రయోరనువర్తమానయోరపి ప్రాతర్ద్దేవం సంపూజ్య క్రియమాణం పారణం న దుష్యతి। తిథ్యన్తే వోత్సవాఽన్తే వా వ్రతీ కుర్వీత పారణామతి స్మరణాత్। ఇతి జయన్తీనిర్ణయః॥

అథ నవమీ నిర్ణీయతే॥ సా చ విధినిషేధరూపాభ్యామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం పూర్వవిద్ధైవ గ్రాహ్యా। తద్విధిశ్చ యుగ్మాదిశాస్త్రే వసురన్ధ్రయోరితి పఠ్యతే। పద్మపురాణేఽపి, అష్టమ్యా నవమీవిద్ధా నవమ్యా చాష్టమీయునా। అర్ద్ధనారీశ్వరప్రాయా ఉమామాహేశ్వరీ తిథిః॥ భవిష్యత్పురాణే ద్వాదశీకల్పేఽపి। నవమ్యా సహ కార్యా స్యాదష్టమీ నవమీ తథేతి॥ నిషేధస్తు పద్మపురాణేఽభిహితః। న కార్యా నవమీ తాత దశమ్యా తు కదాచనేతి॥ సేయం నవమీ భవిష్యత్పురాణోక్తదుర్గావ్రతాదౌ ద్రష్టవ్యా। నను కృష్ణనవమ్యాః పూర్వవిద్ధత్వేఽపి శుక్లనవమీ పరవిద్ధాస్తు। శుక్లపక్షే తిథిర్గ్రాహ్యా యస్యామభ్యుదితో రవిరితి వచనాత్। మైవమ్। పూర్వోక్తేషు వచనేషు దశమీవిద్ధాయాః సాక్షాన్నిషేధాత్। నను తస్య నిషేధస్య సామాన్యరూపత్వాత్ కృష్ణపక్షే సఙ్కోచోఽస్త్వితిచేన్న। సఙ్కోచహేతోర్పవదుదాహృతస్యాపి సామాన్యరూపత్వాత్ పక్షయోరుభయోరపి పూర్వవిద్ధైవ గ్రాహ్యా। రామనవమీ తు, చైత్రశుద్ధాఽత్ర నవమీ పునర్వసుయుతా యది। సైవ మధ్యాహ్నయోగేన మహాపుణ్యతమా భవేత్॥ నవమీ చాష్టమీవిద్ధా త్యాజ్యా విష్ణుపరాయణైః। ఉపోషణం నవమ్యాం వై దశమ్యాం పారణం భవేదితి వచనాదష్టమీవిద్ధా సనక్షత్రాఽపి నోపోష్యా॥ ఇతి నవమీనిర్ణయః॥

అథ దశమీ నిర్ణీయతే॥ తస్యాం చ తిథ్యన్తరవద్ధేయోపాదేయవిభాగో నాస్తి। తిథ్యన్తరే తు కాచిత్ పూర్వవిద్ధా గ్రాహ్యా। కాచిదుత్తరవిద్ధా। న తు తథా దశమ్యాం కిఞ్చిన్నియామకమస్తి। ఏతదేవాభిప్రేత్యాఙ్గిరా ఆహ। సమ్పూర్ణా దశమీ గ్రాహ్యా పరయా పూర్వయాఽథవా। యుక్తా న దూషితా యస్మాత్తిథిః సా సర్వతో ముఖీతి॥ యథా సమ్పూర్ణా దోషరహితా తథా విద్ధాపి। ప్రతిపత్సంముఖీ కార్యేత్యాదౌ తిథేర్ముఖం పూజ్యముక్తమ్। దశమ్యాస్తు మూలాగ్రయోర్ద్వయోరపి ముఖ్యత్వాత్ పూజ్యత్వముభయత్ర సమానమ్। ఏవం స్థితే సత్యత్రేదం చిన్త్యతే। కిం పురుషేచ్ఛయా పూర్వోత్తరవిద్ధయోరన్యతరా గ్రాహ్యా। కిం వా నియామకం శాస్త్రమస్తీతి। తత్ర న తావచ్ఛాస్త్రం కిఞ్చిత్ పశ్యామః ప్రత్యుత సర్వతోముఖ్యత్వకథనావ పూర్వోత్తరవిద్ధయోరుభయోః సమబలత్వం శాస్త్రేణ ప్రతీయతే। అతో వ్రీహిభిర్యజేత యవైర్వేత్యాదివద్వైచ్ఛికో వికల్పోఽవగన్తవ్యః।

నచాష్టదోషగ్రస్తత్వాద్వికల్పో న యుక్త ఇతి శఙ్కనీయమ్। గత్యన్తరాభావేన దోషగ్రస్తస్యాప్యవశ్యాశ్రయణీయత్వాత్॥ తదుక్తమాచార్యైః। ఏవమేషోఽష్టదోషోఽపి యద్ వ్రీహియవవాక్యయోః। వికల్ప ఆశ్రితస్తత్ర గతిరన్యా న విద్యత ఇతి॥ తస్మాద్ఐచ్ఛికో వికల్ప ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః। అస్త్యత్ర వచనం వ్యవస్థాపకమ్। తథా చ మార్కణ్డేయః। శుక్లపక్షే తిథిర్గ్రాహ్యా యస్యామభ్యుదితో రవిః। కృష్ణపక్షే తిథిర్గ్రాహ్యా యస్యామస్తమితో రవిరితి॥ నన్వనేన వచనేన పక్షభేదేన వికల్ప ఆశ్రితః। తథా సతి దోషాష్టకస్య తాదవస్థ్యాద్ఐచ్ఛికవికల్ప ఏవ కుతో న స్వీక్రియత ఇతి చేన్మైవమ్। సతి వ్యవస్థాపకే శాస్త్రే పురుషేచ్ఛాయా అప్రసరాత్। అత ఏవ స్మర్యతే। ఉదాసీనే తు శాస్త్రార్థే పురుషేచ్ఛానియామికేతి । నను పక్షభేదేన వ్యవస్థానుపపన్నా। స్కన్దపురాణే పూర్వవిద్ధాయా ఏవ గ్రాహ్యత్వాభిధానాత్। దశమీ చైవ కర్తవ్యా సదుర్గా ద్విజసత్తమేతి॥ సదుర్గా నవమీమిశ్రా॥ మైవమ్। పక్షద్వయే పూర్వవిద్ధాస్వీకారే పూర్వయా పరయాఽథవేతి పరవిద్ధావిధానస్య నిరవకాశత్వప్రసఙ్గాత్। నవమీమిశ్రత్వవచనం తు కృష్ణపక్షే చరితార్థమ్। నను పరవిద్ధానిషేధో బ్రహ్మవైవర్తే పఠ్యతే। ప్రతిపత్పఞ్చమీ భూతా సావిత్రీ వటపూర్ణిమా। నవమీ దశమీ చైవ నోపోష్యా పరసంయుతా ఇతి॥ కూర్మపురాణే। నన్దావిద్ధా తు యా పూర్ణా ద్వాదశీ మకరే సితా। భృగుణా నష్టచన్ద్రా చ ఏతా వై నిష్ఫలాః స్మృతాః॥ అత్రైకాదశ్యా నన్దాత్వాద్దశమ్యాశ్చ పూర్ణాత్వాదేకాదశీవిద్ధా దశమీ నిష్ఫలేతి గమ్యతే। బాఢమ్। అయమపి నిషేధః పూర్వోత్తరన్యాయేన కృష్ణపక్షవిషయతయా యోజనీయః। తస్మాత్ పూర్వోత్తరవిద్ధయోర్దశమ్యోః పక్షభేదేన వ్యవస్థా ద్రష్టవ్యా॥ ఇతి దశమీ నిర్ణయః ॥

అథైకాదశీ నిర్ణీయతే॥ తత్రైకాదశ్యాముపవాసో దానాదికం చేత్యుభయం విహితమ్। ఉపవాసో జయన్తీవన్నిత్యకామ్యరూపః। ద్వైవిధ్యం చ తస్య ద్వివిధప్రమాణబలాదవసీయతే। ఉపవాసవిధివాక్యేషు నిత్యశబ్దసదాశబ్దాదీనాం నిత్యత్వసాధకానాం స్మరణాన్నిత్యత్వసిద్ధిః। తాని చ సాధకాని సఙ్గ్రహకారేణ సఙ్గృహీతాని। నిత్యం సదా యావదాయుర్న కదాచిదతిక్రమేద్ ఇత్యుక్త్వాఽతిక్రమే దోషశ్రుతేరత్యాగచోదనావ॥ ఫలాశ్రుతేర్వీప్సయా చ తన్నిత్యమితి కీర్తితమితి॥ అత్ర చ నిత్యశబ్దాదీన్యఽష్టౌ నిత్యత్వసాధకాని। నిత్యశబ్ద ఉదాహృతో గారుడపురాణే, ఉపోష్యైకాదశీ నిత్యం పక్షయోరుభయోరపీతి। సదాశబ్ద ఉక్తః సనత్కుమారసంహితాయామ్, ఏకాదశీ సదోపోష్యా పక్షయోః శుక్లకృష్ణయోరితి॥ యావదాయుఃశబ్ద ఉక్తో విష్ణురహస్యే, ద్వాదశీ న ప్రమోక్తవ్యా యావదాయుః సువృత్తిభిరితి। ఆగ్నేయపురాణేఽపి ఉపోష్యైకాదశీ రాజన్ యావదాయుః సువృత్తిభిరితి। అతిక్రమనిషేధః కణ్వేన దర్శితః। ఏకాదశ్యాముపవసేన్న కదాచిదతిక్రమేదితి॥ విష్ణురపి, ఏకాదశ్యాం న భుఞ్జీత కదాచిదపి మానవ ఇతి॥ అకరణే దోషమాహ సనత్కుమారః, న కరోతి యదా మూఢ ఏకాదశ్యాముపోషణమ్। స నరో నరకం యాతి రౌరవం తమసా వృతమ్॥ ఏకాదశ్యాం మునిశ్రేష్ఠ యో భుఙ్క్తే మూఢచేతనః। ప్రతిమాసం స భుఙ్క్తే తు కిల్విషం శ్వాదివిట్సమమ్॥ నిష్కృతిర్మద్యపస్యోక్తా ధర్మశాస్త్రే మనీషిభిః। ఏకాదశ్యన్నకామస్య నిష్కృతిః కాపి నోదితా॥

మద్యపానాన్మనశ్రేష్ఠ పాత్రైవ నరకం వ్రజేత్। ఏకాదశ్యన్నకామస్తు పితృభిః సహ మజ్జతీతి॥ నారదీయే, యాని కాని చ పాపాని బ్రహ్మహత్యాసమాని చ। అన్నమాశ్రిత్య తిష్ఠన్తి సమ్ప్రాప్తే హరివాసరే॥ తాని పాపాన్యవాశ్నాతి భుఞ్జానో హరివాసర ఇతి॥ స్కాన్దే, మాతృహా పితృహా వాఽపి భ్రాతృహా గురుహా తథా। ఏకాదశ్యాం తు యో భుఙ్క్తే పక్షయోరుభయోరపి॥ అకరణ ఇవాసమాపనేఽపి దోష ఉక్తో విష్ణురహస్యే। సమాదాయ విధానేన ద్వాదశీవ్రతముత్తమమ్। తస్య భఙ్గం నరః కృత్వా రౌరవం నరకం వ్రజేత్॥ పరిగృహ్య వ్రతం సమ్యగేకాదశ్యాదికం నరః। న సమాపయతే తస్య గతిః పాపీయసీ భవేదితి। నారదీయేఽపి ద్వాదశీవ్రతమాదాయ వ్రతభఙ్గం కరోతి యః। ద్వాదశాబ్దం వ్రతం చీర్ణం నిష్ఫలం తస్య జాయతే ఇతి॥ అత్యాగచోదనా దర్శితా విష్ణురహస్యే, పరమాపదమాపన్నో హర్షే వా సముపస్థితే। సూతకే మృతకే చైవ న త్యజేద్ ద్వాదశీవ్రతామేతి॥ ఫలాశ్రవణం చ కేషుచిద్వచనేషు విస్పష్టమ్। తత్ర కాత్యాయనః। ఏకాదశ్యాం న భుఞ్జీత పక్షయోరుభయోరపీతి। స్కాన్దే, ఉపోష్యైకాదశీ సమ్యక్ పక్షయోరుభయోరపీతి॥ వీప్సా కూర్మపురాణేఽపి। వదన్తీహ పురాణాని భూయో భూయో వరాననే। న భోక్తవ్యం న భోక్తవ్యం సంప్రాప్తే హరివాసర ఇతి॥ వీప్సామాహ సనత్కుమారః। పక్షే పక్షే చ కర్తవ్యమేకాదశ్యాముపోషణమితి॥ నారదోఽపి। నిత్యం భక్తిసమాయుక్తైర్నరైర్విష్ణుపరాయణైః। పక్షే పక్షే చ కర్తవ్యమేకాదశ్యాముపోషణమితి॥ తదేవం నిత్యశబ్దాదిభిరుపవాసస్య నిత్యత్వం సిద్ధమ్। కామ్యత్వం చ సాయుజ్యాదిఫలశ్రవణాదవగమ్యతే। తదుక్తం విష్ణురహస్యే। యదీచ్ఛేద్విష్ణుసాయుజ్యం సత్త్వాత్ సంపదమాత్మనః। ఏకాదశ్యాం న భుఞ్జీత పక్షయోరుభయోరపీతి। కూర్మపురాణే। యదీచ్ఛేద్విష్ణుసాయుజ్యం శ్రియం సన్తతిమాత్మనః। ఏకాదశ్యాం న భుఞ్జీత పక్షయోరుభయోరపీతి॥ కాత్యాయనః సంమారసాగరోత్తారమిచ్ఛన్ విష్ణుపరాయణః। ఐశ్వర్యం సన్తతిం స్వర్గం ముక్తిం వా యద్యదిచ్ఛతి॥ ఏకాదశ్యాం న భుఞ్జీత పక్షయోరుభయోరపీతి॥ స్కన్దపురాణేఽపి, యదీచ్ఛేద్విపులాన్ భోగాన్ ముక్తిం చాత్యన్తదుర్లభామ్। ఏకాదశ్యాముపవసేత్ పక్షయోరుభయోరపీతి॥ నారదీయేఽపి, ఏకాదశీసమం కిఞ్చిత్ పాపత్రాణం న విద్యతే। స్వర్గమోక్షప్రదా హ్యేషా రాజ్యపుత్రప్రదాయినీ॥ సుకలత్రపదా హ్యేషా శరీరారోగ్యదాయినీతి। తదేవం ఫలశ్రవణాత్ కామ్యత్వం సిద్ధమ్। నను కామ్యత్వమనిత్యత్వమసతి కామే పరిత్యక్తుం శక్యత్వాత్। తథా సత్యేకస్య కర్మణో నిత్యత్వకామ్యత్వాభ్యాం ద్వైరూప్యాఙ్గీకారే నిత్యానిత్యసంయోగవిరోధః ప్రాప్నోతి। నాయం దోషః। ఖాదిరవత్ ప్రమాణద్వయేన ద్వైరూప్యోపపత్తేః। తథాహి। ఖాదిరో యూపో భవతీతి క్రతౌ నిత్యః ఖాదిరో విహితః। ఖాదిరం వీర్యకామస్య యూపం కుర్వీతతి తస్మిన్నేవ క్రతౌ కామ్యత్వేన చాఽనిత్యః ఖాదిరో విహితః। తత్ర యథా ప్రమాణద్వయసంబన్ధాదేకస్యాపి ఖాదిరస్య ద్వైరూప్యమఙ్గీకృతం తద్వదత్రాపి ద్వివిధప్రమాణసద్భావాదుపవాసస్య ద్వైరూప్యం కిన్న స్యాత్। నను విషమో దృష్టాన్తః। నిత్యః ఖాదిరః క్రత్వర్థః। కామ్యస్తు పురుషార్థః। ఉపవాసస్తు నిత్యోఽపి పురుషార్థ ఏవ। తస్య ఖాదిరవత్ క్రత్వఙ్గబోధకప్రమాణాభావాత్। బాఢమ్। అస్త్వేవం వైషమ్యం ప్రయోజకం తు ద్వైరూప్యే ప్రమాణద్వయమస్త్యేవ। సూత్రకారేణ ప్రమాణద్వయస్యైవ ద్వైరూప్యసాధకత్వోపన్యాసాత్। తథాచ సూత్రమ్ ఏకస్య తూభయత్వే

సంయోగపృథక్త్వమితి। అతః కేవలపురుషార్థస్యాప్యుపవాసస్య ద్వైరూప్యమవిరుద్ధమ్।। యది బుద్ధ్యా దోహస్య సదృశో దృష్టాన్తోఽపేక్షితస్తర్హ్యగ్నిహోత్రాదిర్దృష్టాన్తోఽస్తు। న హి అగ్నిహోత్రం క్రత్వర్థమ్। తస్య స్వయమేవ క్రతుత్వాత్। తస్య చ నిత్యత్వకామ్యత్వే వాక్యద్వయాదవగమ్యేతే। యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతీతి నిత్యత్వావగమకం వాక్యమ్। అగ్నిహోత్రం జుహుయాత్ స్వర్గకామ ఇతి చ కామ్యత్వావగమకమ్। తస్య చ క్రత్వర్థత్వాభావేన కేవలం పురుషార్థత్వైవ। అతోఽగ్నిహోత్రే నిత్యత్వం కామ్యత్వం చేతి ద్వైరూప్యమస్తి। తచ్చ శబ్దాన్తరాభ్యాసాదికర్మభేదహేత్వభావేనైకస్యైవ కర్మణః ప్రయోగభేదాదవగన్తవ్యమ్। ప్రయోగభేదశ్చ యావజ్జీవాఽధికరణే నిర్ణీతః। తస్య చాధికరణస్య సంగ్రాహకావేతౌ శ్లోకౌ భవతః– యావజ్జీవం జుహోతీతి ధర్మః కర్మణి పుంసి వా। కాలత్వాత్ కర్మధర్మోఽతః కామ్య ఏకః ప్రయుజ్యతామ్। న కాలో జీవనం తేన నిమిత్తం ప్రవిభాగతః। కామ్యప్రయోగో భిన్నః స్యాద్యావజ్జీవప్రయోగత ఇతి॥ అయమర్థః। అగ్నిహోత్రం జుహుయాత్ స్వర్గకామ ఇతి కామ్యాఽగ్నిహోత్రం శ్రూయతే। తథా వాక్యాన్తరం పఠ్యతే। యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతీతి। తత్ర సంశయః। కిం యావజ్జీవమిత్యనేనాధికారాన్తరం బోధ్యతే, కిం వా కామ్యాగ్నిహోత్రే గుణవిధిరితి। తదర్థమర్థాన్తరచిన్తా, కిం వా యావజ్జీవమిత్యస్యార్థః కర్మధర్మః, ఉత పురుషధర్మ ఇతి। యావజ్జీవశబ్దేన పురుషాయుషపరిమితః కాలోఽభిధీయతే। కామ్యేన చాగ్నిహోత్రేణ కాలవిశేష ఆకాఙ్క్షితః। తస్య చ కాలస్యానేన సమర్పణాదయం కర్మధర్మః। తస్మాద్ గుణవిధిః। తథాచాగ్నిహోత్రస్య కామ్యస్య ప్రయోగ ఏక ఏవ, న త్వన్యో నిత్య ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః। యావజ్జీవశబ్దో న కాలస్య వాచకః, కిం తు లక్షకః। వాచ్యార్థస్తు కృత్స్నజీవనమ్। తచ్చ న కర్మధర్మత్వేన విధాతుం శక్యమ్। పురుషధర్మత్వాదితి ప్రాణధారణమభిధత్తే, న తు కాలమ్। ప్రాణధారణం చ పురుషధర్మః। కాలస్య తదసంభవాత్। తేన స్వర్గకామేనేవ జీవనమపి కిఞ్చిన్నిమిత్తమ్। తస్మాదధికారాన్తరచోదనా। తథా సతి జీవననిమిత్తో నిత్యః ప్రయోగః। కామనిమిత్తః కాదాచిత్కః ప్రయోగశ్చ పరస్పరం భిద్యత ఇతి సిద్ధాన్తః। తేనాగ్నిహోత్రన్యాయేన ప్రకృతస్యాప్యుపవాసస్య నిమిత్తభేదేన నిత్యప్రయోగః కామ్యప్రయోగశ్చాస్తు। నన్వేకస్య కర్మణః కాలభేదేన కర్తృభేదేన వా వినా ద్వౌ ప్రయోగౌ న భవతః। నచాత్ర కాలభేదః సమ్భవతి। నిత్యకామ్యయోరుపవాసయోరుభయోరప్యేకాదశ్యామేవ విధానాత్। నాప్యత్ర కర్తృభేదోఽస్తి। యద్యపి కామ్యం పరిత్యజ్య కేవలం నిత్యమనుష్ఠాతుం శక్యం, తథాపి కామ్యమనుతిష్ఠాసునా నిత్యస్య పరిత్యక్తుమశక్యత్వాత్। అతః కర్త్రైక్యాత్ కాలైక్యాచ్చ నిత్యకామ్యరూపౌ ద్వౌ ప్రయోగౌ న ఘటేతే। నాఽయం దోషః। వివిదిషాధికరణన్యాయేన సకృదేవానుష్ఠితే ప్రయోగద్వయసిద్ధేః। తస్య చాధికరణస్య సంగ్రాహకావేతౌ శ్లోకౌ భవతః– విద్యార్థమాశ్రయార్థం చ ద్విఃప్రయోగోఽథవా సకృత్। ప్రయోజనవిభేదేన ప్రయోగోఽపి విభిద్యతే॥ శ్రాద్ధార్థభుక్త్యా తృప్తిః స్యాద్విద్యార్థేనాశ్రమస్తథా। అనిత్యనిత్యసంయోగ ఉక్తిభ్యాం ఖాదిరే మత ఇతి॥ అయమర్థః। తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసా నాశకేనేతి శ్రుతిస్మృతిషు ప్రసిద్ధమ్। శ్రుతివాక్యే పరమాత్మవిద్యాయాం యజ్ఞాదయో విహితాః।

గృహస్థాద్యాశ్రమధర్మత్వం తు యజ్ఞాదీనాం సర్వశ్రుతిస్మృతిషు ప్రసిద్ధమ్। తత్ర సంశయః। కిం యజ్ఞాదీనాం ద్విఃప్రయోగ ఉతసకృదితి। తత్ర ప్రయోజనభేదాత్ ప్రయోగభేద ఇతి పూర్వః పక్షః। నిమన్త్రితేన బ్రాహ్మణేన క్రియమాణస్య భోజనస్య ద్వే ప్రయోజనే। అన్యకర్తృకశ్రాద్ధనిష్పత్తిః, స్వతృప్తిశ్చ। న చ ద్విర్భుజ్యతే। తద్బ్రహ్మవిద్యార్థమనుష్ఠితేన యజ్ఞాదికర్మణా ప్రయోజనద్వయం సిద్ధ్యతి। న చ నిత్యానిత్యసంయోగవిరోధః ఖాదిరవద్వాక్యద్వయేన। తచ్చ పూర్వముపపాదితమ్। తస్మాత్ సకృదేవ ప్రయోగ ఇతి। ఏవమత్రాపి సకృదేవోపవాసం కుర్వతః కామ్యప్రయోగో నిత్యప్రయోగశ్చేత్యుభయం సిద్ధ్యతి। నను సకృదనుష్ఠానేనానేకార్థసిద్ధిర్ద్వేధా భవతి। తన్త్రేణ వా ప్రసఙ్గేన వా। తద్యథా దర్శపూర్ణమాసయోః షణ్ణాం ప్రధానయాగానాం త్రయాణాం త్రయాణాం సకృత్సకృదనుష్ఠితేన ప్రయాజాద్యఙ్గేనోపకారః సిద్ధ్యతి। తదిదం తన్త్రమ్। పశ్వర్థమనుష్ఠితేన ప్రయాజాదినా పశుతన్త్రమధ్యపాతినః పశుపురోడాశస్యాప్యుపకారః సిద్ధ్యతి। సోऽయం ప్రసఙ్గః। ఏవం సతి ప్రకృతేऽపి తన్త్రప్రసఙ్గయోః కతరస్యోపాదానమితి చేత్। ప్రసఙ్గస్యేతి బ్రూమః। కామ్యప్రయోగేణైవ నిత్యప్రయోగస్యాపి సిద్ధత్వాత్। తథాచ స్మృతిః। కామ్యేऽపి నిత్యసిద్ధిః స్యాత్ ప్రసఙ్గేనోభయాత్మక ఇతి। తదేవమేకాదశ్యుపవాసస్య నిత్యత్వకామ్యత్వలక్షణద్వైరూప్యవిరోధాభావాద్ ద్వైరూప్యమభ్యుపేయమితి స్థితమ్।

అత్రోపవాసాఙ్గతిథినిర్ణయస్య వేధాధీనత్వాత్ ప్రథమం దశమీవేధో నిరూప్యతే। స చ వేధస్త్రివిధః– అరుణోదయవేధః, సూర్యోదయ– వేధః, పఞ్చదశనాడీవేధశ్చేతి। తత్రారుణోదయవేధో భవిష్యత్పురాణే దర్శితః। అరుణోదయకాలే తు దశమీ యది దృశ్యతే। సా విద్ధైకాదశీ తత్ర పాపమూలముపోషణమితి॥ అరుణోదయవేలాయాం దిశాగన్ధో భవేద్యది। దుష్టం తత్తు ప్రయత్నేన వర్జనీయం నరాధిపేతి॥ గారుడపురాణేऽపి, దశమీవేధసంయుక్తో యది స్యాదరుణోదయః। నైవోపోష్యం వైష్ణవేన తద్దినైకాదశీవ్రతమితి॥ అరుణోదయస్య ప్రమాణం స్కన్దనారదాభ్యాముక్తమ్। ఉదయాత్ ప్రాక్ చతస్రస్తు నాడికా అరుణోదయ ఇతి॥ తస్మిన్నరుణోదయత్రేధా బహువిధాస్తే ప్రశ్నోత్తరాభ్యాం బ్రహ్మవైవర్తే దర్శితాః। కీదృశస్తు భవేద్వేధో యోగో విప్రేన్ద్ర కీదృశః। యోగవేధౌ మమాచక్ష్వ యాభ్యాం దుష్టముపోషణమ్॥ చతస్రో ఘటికాః ప్రాతరరుణోదయనిశ్చయః। చతుష్టయవిభాగోऽత్ర వేధాదీనాం కిలోదితః॥ అరుణోదయవేధః స్యాత్ సార్ద్ధం తు ఘటికాత్రయమ్। అతివేధో ద్విఘటికః ప్రభాసన్దర్శనాద్రవేః॥ మహావేధోऽపి తత్రైవ దృశ్యతేऽర్కో న దృశ్యతే। తురీయస్తత్ర విహితో యోగః సూర్యోదయే సతీతి। అయమర్థః। వేధాతివేధమహావేధయోగవేధాశ్చత్వార ఉపవాసస్య దూపకాః। తత్ర రవేః ప్రభాసందర్శనాత్ పూర్వం సార్ద్ధం ఘటికాత్రయమేకాదశ్యా వ్యాప్తమ్। తతః ప్రాచీనే ఘటికార్ద్ధే అరుణోదయసమ్బన్ధినీదశమీసద్భావే వేధ ఇత్యుచ్యతే। యదా సూర్యస్య దర్శనాత్ పూర్వం ఘటికాద్వయముపరితనమేకాదశీవ్యాప్తం పూర్వం తు ఘటికాద్వయం దశమీవ్యాప్తం, తదానీమతివేధ ఇత్యుచ్యతే। యదా సూర్యస్య దర్శనాదర్శనసన్దేహకాలమేకాదశీ ప్రాప్నోతి। తతః ప్రాక్ కృత్స్నోऽప్యరుణోదయకాలో

దశమీవ్యాప్తస్తదా మహావేధః। యదా సూర్యోదయే స్పష్టే సతి పఞ్చాదేకాదశీ ప్రవృత్తా, తతః ప్రాచ్యాముదయవేలాయాం దశమీ విద్యతే తదా యోగశబ్దేనాభిధేయో దోషో భవతి। స చ వేధాద్యపేక్షయా తురీయో భవతీతి। నన్వరుణోదయాత్ పూర్వమర్ద్ధరాత్రాత్ పరతోఽపి దశమీకలా విద్యతే, తదా నోపవాసః కర్త్తవ్యః। తదభావే తూపవాసః కర్తవ్యః। తథాచ స్మృతిః। అర్ద్ధరాత్రాత్ పరా యత్ర ఏకాదశ్యుపలభ్యతే। తత్రోపవాసః కర్త్తవ్యో, న తు వై దశమీకలేతి॥ అతో యథానిర్దిష్టేభ్యోఽన్యోఽపి కశ్చిద్వేధోఽస్తీతిచేద్, మైవమ్। అర్ద్ధరాత్రే వేధోఽపి యదా వర్జ్యస్తదా కిము వక్తవ్యమరుణోదయవేధ ఇతి వక్తుమర్ద్ధరాత్రవేధ ఉపన్యస్తో, న తు వేధాభిప్రాయేణ। తదేవ బ్రహ్మవైవర్త్తే శౌనకేన స్పష్టీకృతమ్। అర్ద్ధరాత్రే తు కేషాఞ్చిద్దశమ్యా వేధ ఇష్యతే। అరుణోదయవేలాయాం నాఽవకాశో విచారణే॥ కపాలవేధ ఇత్యాహురాచార్యాం యే హరిప్రియాః। న తన్మమ మతం యస్మాత్ త్రియామా రాత్రిరిష్యత ఇతి॥ య ఏతే వేధాతివేధమహావేధయోగాః పూర్వమభిహితాస్తేషు త్రయోఽరుణోదయవేధాశ్చతుర్థ ఉదయవేధః। తచ్చోదయవేధం కణ్వోఽప్యాహ। ఉదయోపరి విద్ధా తు దశమ్యైకాదశీ యదా। దానవేభ్యః ప్రీణనార్థం దత్తవాన్ పాకశాసన ఇతి॥ స్మృత్యన్తరేఽపి దశమ్యాః ప్రాన్తమాదాయ యదోదేతి దివాకరః। తేన స్పృష్టం హరిదినం దత్తం జమ్భాసురాయ త్వితి॥ పఞ్చదశనాడీవేధస్తు స్కన్దపురాణే దర్శితః। నాగో ద్వాదశనాడీభిర్దిక్పఞ్చదశభిస్తథా। భూతోఽష్టాదశనాడీభిర్దూషయత్యుత్తరాం తిథిమితి॥ తదేవం వేధత్రయం నిరూపితమ్। తత్ర పఞ్చదశనాడీవేధస్య వేధాన్తరస్య చ విషయవ్యవస్థా నిగమే దర్శితా। సర్వప్రకారవేధోఽయముపవాసస్య దూషకః। సార్ద్ధసప్తముహూర్త్తస్తు వేధోఽయం బాధతే వ్రతమితి॥ సర్వప్రకార ఇత్యత్ర ప్రకారశబ్దేన కలాకాష్ఠాదయో వేధాతివేధాదయో వా గృహ్యన్తే॥ నాత్ర తిథ్యన్తరవత్ త్రిముహూర్త్తత్వం వేధేఽపేక్షితం, కిన్తు లవకలార్ద్ధాది కిమపి పర్యాప్తమ్। తదుక్తం నారదీయే। లవవేధేఽపి విప్రేన్ద్ర దశమ్యైకాదశీం త్యజేత్। సురాయా బిన్దునా స్పృష్టం గఙ్గామ్భ ఇవ నిర్మలమితి॥ స్కన్దపురాణేఽపి। కలాకాష్ఠాదిగత్యైవ దృశ్యతే దశమీ విభో। ఏకాదశ్యాం న కర్త్తవ్యం వ్రతం రాజన్ కదాచనేతి। స్మృత్యన్తరేఽపి, కలార్ద్ధేనాఽపి విద్ధా స్యాద్దశమ్యైకాదశీ యది। తదాఽప్యేకాదశీం హిత్వా ద్వాదశీం సముపోషయేదితి॥ సోఽయం కలా కాష్ఠాదివేధోఽరుణోదయే సూర్యోదయే చ సమానః॥ తత్రారుణోదయవేధో వైష్ణవవిషయః। తచ్చ గారుడపురాణే విస్పష్టమవగమ్యతే। దశమీశేషసంయుక్తో యది స్యాదరుణోదయః। నైవోపోష్యం వైష్ణవేన తద్దినైకాదశీవ్రతమితి॥ వైఖానసపఞ్చరాత్రాదివైష్ణవాఽఽగమోక్తదీక్షాం ప్రాప్తో వైష్ణవః। అత ఏవ స్కన్దపురాణే వైష్ణవస్వరూపమభిహితమ్, పరామాపదమాపన్నో హర్షే వా సముపస్థితే। నైకాదశీం త్యజేద్యస్తు యస్య దీక్షాఽస్తి వైష్ణవీ॥ సమాత్మా సర్వజీవేషు నిజాచారాదవిప్లుతః। విష్ణ్వర్పితాఖిలాచారః స హి వైష్ణవ ఉచ్యత ఇతి॥ విష్ణుపురాణేఽపి, న చలతి నిజవర్ణధర్మతో యః సమమతిరాత్మసుహృద్విపక్షపక్షే। న హరతి న చ హన్తి కఞ్చిదుక్తైః సితమనసం తమవేహి విష్ణుభక్తమితి॥ యథోక్తగుణసమ్పన్నో వైష్ణవదీక్షాం ప్రాప్తో యస్తం ప్రతి తిథిరేవం నిర్ణేతవ్యా। ఏకాదశీ ద్విధా, అరుణోదయవేధవతీ, శుద్ధా చేతి। తత్ర వేధవతీ సర్వథా త్యాజ్యా। తద్ది నైకాదశీవ్రతమితి గారుడపురాణే సామాన్యేన ప్రతిషేధాత్।

విశేషస్తు సమ్ప్రుక్తాదిభేదేన ప్రతిషేధో ద్రష్టవ్యః। య ఏతే వేధాతివేధమహావేధయోగాఖ్యా దోషాః పూర్వముక్తాస్తేషు సత్స్వేకాదశీ సమ్ప్రుక్తసన్దిగ్ధసంయుక్తసఙ్కీర్ణనామభిర్వ్యవహ్రియతే। అరుణోదయస్య ప్రథమఘటికాయాం దశమీసద్భావో వేధ ఇత్యుక్తః। స చ ద్వివిధః। ఘటికాప్రారమ్భే కృత్స్నఘటికాయాం చ దశమీవృత్తిభేదాత్। తత్ర ప్రారమ్భమాత్రే దశమీయుక్తైకాదశీ సమ్ప్రుక్తేత్యుచ్యతే। కృత్స్నఘటికావృత్తిదశమీయుక్తైకాదశీ సన్దిగ్ధా। అరుణోదయప్రథమముహూర్త_దశమీవ్యాప్తిరతివేధః। తదుపేతైకాదశీ సంయుక్తేత్యుచ్యతే। సూర్యమణ్డలదర్శనసన్దేహవేలాయాం దశమీసద్భావో మహావేధః। తద్యుక్తైకాదశీ సఙ్కీర్ణేత్యుచ్యతే। తా ఏతాః సమ్ప్రుక్తాదయశ్చతస్రోఽపి త్యాజ్యాః। తథాచ గోభిలః। అరుణోదయవేలాయాం దశమీ యది సఙ్గతా। సమ్ప్రుక్తైకాదశీం తాం తు మోహిన్యై దత్తవాన్ ప్రభురితి॥ గారుడపురాణే, ఉదయాత్ ప్రాక్ త్రిఘటికావ్యాపిన్యేకాదశీ యదా। సన్దిగ్ధైకాదశీ నామ వర్జ్యేయం ధర్మకాఙ్క్షిభిః। ఉదయాత్ ప్రాగ్ ముహూర్తే_న వ్యాపిన్యేకాదశీ యదా। సంయుక్తైకాదశీ నామ వర్జయేద్ధర్మవృద్ధయే॥ ఆదిత్యోదయవేలాయామ్ ఆరభ్య షష్టినాడికా। సఙ్కీర్ణైకాదశీ నామ త్యాజ్యా ధర్మఫలేప్సుభిః॥ పుత్రపౌత్రప్రవృద్ధ్యర్థం ద్వాదశ్యాముపవాసయేత్। తత్ర క్రతుశతం పుణ్యం త్రయోదశ్యాం తు పారణమితి। యద్యపి పూర్వత్ర వేధవాక్యే సార్ద్ధం తు ఘటికాత్రయమిత్యుక్తమ్। అత్ర తు సన్దిగ్ధైకాదశీవాక్యే త్రిఘటికేత్యుక్తమ్। తథాపి నైతావతా వైషమ్యేణ విరోధః శఙ్కనీయః। శాస్త్రద్వయస్యాపి దశమీవేధత్యాగపరత్వాత్। తదేవం సామాన్యవిశేషాభ్యాం ప్రతిషిద్ధవాదరుణోదయవిద్ధైకాదశీ వైష్ణవేన పరిత్యాజ్యా। యస్తు యోగసంజ్ఞకశ్చతుర్థో వేధస్తస్య త్యాజ్యత్వమర్థాత్ సిద్ధమ్। అరుణోదయవేధోఽపి యదాత్యజ్యతే తదా కిము వక్తవ్యం సూర్యోదయవేధ ఇతి। వచనం తత్ర కణ్వప్రోక్తం పూర్వమేవోదాహృతమ్। యా తు చతుర్విధవేధరహితా శుద్ధైకాదశీ సా ద్వివిధా। ఆధిక్యేన యుక్తా తద్రహితా। ఆధిక్యం చ త్రివిధమ్। ఏకాదశ్యాధిక్యమ్। ద్వాదశ్యాధిక్యమ్, ఉభయాధిక్యం చేతి। త్రిష్వప్యేతేషు పక్షేష్వరుణోదయ మారభ్య ప్రవృత్తాం శుద్ధామప్యేకాదశీం పరిత్యజ్య పరేద్యురుపవాసః కర్త_వ్యః। తత్రైకాదశ్యాధిక్యే నారద ఆహ। సమ్పూర్ణైకాదశీ యత్ర ద్వాదశ్యాం వృద్ధిగామినీ। ద్వాదశ్యాం లఙ్ఘనం కార్యం త్రయోదశ్యాం తుపారణమితి॥ స్మృత్యన్తరేఽపి, ఏకాదశీ యదా పూర్ణా పరతః పునరేవ సా। పుణ్యం క్రతుశతస్యోక్తం త్రయోదశ్యాం తు పారణమితి॥ విష్ణురహస్యేఽపి। ఏకాదశీకలాప్రాప్తా యేన ద్వాదశ్యుపోషితా। తుల్యం క్రతుశతస్యోక్తం త్రయోదశ్యాం తు పారణమితి॥ ద్వాదశ్యాధిక్యే వ్యాస ఆహ। ఏకాదశీ యదా లుప్తా పరతో ద్వాదశీ భవేత్। ఉపోష్యా ద్వాదశీ తత్ర యదీచ్ఛేత్ పరమాం గతిమితి॥ ఉభయాధిక్యే భృగురాహ। సమ్పూర్ణైకాదశీ యత్ర ప్రభాతే పునరేవ సా। తత్రోపోష్యా ద్వితీయా తు పరతో ద్వాదశీ యది॥ నారదోఽపి, సమ్పూర్ణైకాదశీ యత్ర ప్రభాతే పునరేవ సా। సర్వైరేవోత్తరా కార్యా పరతో ద్వాదశీ యదీతి॥ స్మృత్యన్తరేఽపి, ఏకాదశీ భవేత్ పూర్ణా పరతో ద్వాదశీ యది। ఏకాదశీం పరిత్యజ్య ద్వాదశీం సముపోషయేదితి॥ ఉభయాధిక్యరహితాయాం తు శుద్ధాయాం, న కోఽపి సన్దేహోఽస్తి॥ ఇతి వైష్ణవదీక్షాయుక్తానామేకాదశీ నిర్ణీతా॥

అథ శ్రౌతస్మార్త్తపర్యవసితానాం పఞ్చరాత్రాదిదీక్షారహితానామేకాదశీ నిర్ణీయతే॥ అరుణోదయవేధస్య వైష్ణవవిషయత్వే వ్యవస్థితే సత్యుదయే వేధః స్మార్త్తానుష్ఠాయివిషయత్వేన పరిశిష్యతే॥ అత ఏవ స్మర్యతే। అతివేధా మహావేధా యే వేధాతిస్తిథిషు స్మృతాః। సర్వేఽప్య ఽవేధా విజ్ఞేయా వేధః సూర్యోదయే మత ఇతి॥ ఏవఞ్చ సూర్యోదయవేధమపేక్ష్య ఏకాదశీ ద్విధా భిద్యతే, శుద్ధా విద్ధా చేతి। తత్ర శుద్ధాయాం పూర్వవచ్చత్వారో భేదా భవన్తి। ఏకాదశ్యాధిక్యం, ద్వాదశ్యాధిక్యమ్ ఉభయాధిక్యమనుభయాధిక్యం చేతి। ఏవం విద్ధాయామపి చత్వారో భేదా ఉన్నేయాః॥ శుద్ధాయామేకాదశ్యాధిక్యే ద్వయోస్తిథ్యోరుపవాసయోగ్యతామాహ వృద్ధవశిష్ఠః। సమ్పూర్ణైకాదశీ యత్ర ప్రభాతే పునరేవ సా। లుప్యతే ద్వాదశీ తస్మిన్నుపవాసః కథం భవేత్॥ ఉపోష్యే ద్వే తిథీ తత్ర విష్ణుప్రీణనతత్పరైరితి॥ ఉభయోరధికారిభేదేన వ్యవస్థా స్కన్దపురాణే దర్శితా। ప్రథమేఽహని సమ్పూర్ణా వ్యాప్యాహోరాత్రసంయుతా। ద్వాదశ్యాం చ తథా తాత దృశ్యతే పునరేవ చ। పూర్వా కార్యా గృహస్థైస్తు యతిభిశ్చోత్తరా విభో ఇతి। ఏతచ్చ పరేద్యుర్ద్వాదశ్యభావవిషయమ్। తథా చ స్మృత్యన్తరే। పునః ప్రభాతసమయే ఘటికైకా యదా భవేత్। అత్రోపవాసో విహితశ్చతుర్థాశ్రమవాసినామ్॥ విధవాయాశ్చ తత్రైవ పరతో ద్వాదశీ న చేదితి॥ గారుడపురాణేఽపి। పునః ప్రభాతసమయే ఘటికైకా యదా భవేత్। అత్రోపవాసో విహితో వనస్థస్య యతేస్తథా॥ విధవాయాశ్చ తత్రైవ పరతో ద్వాదశీ న చేదితి॥ పురాణాన్తరేఽపి। ఏకాదశీ యదా పూర్ణా పరతః పునరేవ సా। పుణ్యం క్రతుశతస్యోక్తం త్రయోదశ్యాం తు పారణమితి। ఏకాదశ్యాధిక్యపక్షే గృహియత్యోర్వ్యవస్థా అభిహితా। ద్వాదశ్యాధిక్యే పూర్వేద్యురుపవాసమాహ నారదః। నచేదేకాదశీ విష్ణా ద్వాదశీ పరతః స్థితా। ఉపోష్యైకాదశీ తత్ర యదీచ్ఛేత్ పరమం పదమితి॥ స్కాన్దేఽపి। శుద్ధా యదా సమా హీనా సమక్షీణాధికోత్తరా। ఏకాదశ్యాముపవసేన్న శుద్ధాం వైష్ణవమపీతి॥ దశమీవేధరహితా శుద్ధైకాదశీ పరేద్యురుదయాదూర్ధ్వం నాస్తి, కిం తూదయే సమాప్తా తతో న్యూనా వా। ద్వయోరపి పక్షయోర్ద్వాదశీ పరేద్యురుదయే సమాన్యూనాఽధికా వా భవతి। తత్ర సర్వత్ర శుద్ధైకాదశీ ఉపోష్యా, న త్వవిద్ధాం వైష్ణవీం ద్వాదశీముపవసేదిత్యర్థః। ఏవఞ్చ సతి, ప్రకృతే ద్వాదశ్యాధిక్యేఽపి ఏకాదశీ సమన్యూనయోరన్యతరత్వాత్ ప్రథమైవోపోష్యేత్యుక్తం భవతి। ఉభయాధిక్యే పరేద్యురుపవాసో గారుడపురాణే దర్శితః। సంపూర్ణైకాదశీ యత్ర ప్రభాతే పునరేవ సా। తత్రోపోష్యా పరా పుణ్యా పరతో ద్వాదశీ యదీతి॥ వారాహపురాణేఽపి। ఏకాదశీ విష్ణునా చేద్ద్వాదశీ పరతః స్థితా। ఉపోష్యా ద్వాదశీ తత్ర యదీచ్ఛేత్ పరమం పదమితి। స్మృత్యన్తరేఽపి। సంపూర్ణైకాదశీ యత్ర ప్రభాతే పునరేవ సా। వైష్ణవీ చ త్రయోదశ్యాం ఘటికైకాఽపి దృశ్యతే॥ గృహస్థోఽపి పరాం కుర్యాత్ పూర్వాం నోపవసేత్తదా। పూర్ణాప్యేకాదశీ త్యాజ్యా వర్ద్ధతే ద్వితయం యదీతి॥ ఏవమేకైక్యాధిక్యే ద్వితీయాధిక్యేఽపి నిర్ణయో దర్శితః। అనుభయాధిక్యే తు నాస్తి సన్దేహః। ఇతి శుద్ధాయాం చత్వారో భేదా వ్యవస్థితాః। అథ విద్ధాయాం చత్వారో భేదా వ్యవస్థాప్యన్తే తత్రాప్యేకాదశ్యాధిక్యే పూర్వవద్ గృహియత్యోర్వ్యవస్థా ద్రష్టవ్యా।

తదాహ ప్రచేతాః। ఏకాదశీ వివృద్ధా చేచ్ఛుక్లకృష్ణే విశేషతః। ఉత్తరాం తు యతిః కుర్యాత్ పూర్వాముపవసేద్ గృహీతి। నచైతద్వాక్యం శుద్ధాధిక్యే చరితార్థమితి శఙ్కనీయమ్। బాధకాభావేన విద్ధాధిక్యేఽపి తద్వచనప్రవృత్తేర్నివారయితుమశక్యత్వాత్। ద్వాదశ్యాధిక్యే పరేద్యురుపవాసః। తదాహ వ్యాసః। ఏకాదశీ యదా లుప్తా పరతో ద్వాదశీ భవేత్। ఉపోష్యా ద్వాదశీ తత్ర యదీచ్ఛేత్ పరమాం గతిమితి॥ లుప్తా ఆదౌ దశమీమిశ్రత్వాత్ పరతో వృద్ధ్యభావాచ్చ క్షయం గతేతి యావత్॥ ఉభయాఽఽధిక్యేఽపి పరేద్యురుపవాసః। తదుక్తం భవిష్యత్పురాణే। ఏకాదశీం దిశాయుక్తాం వర్ద్ధమానే వివర్జయేత్। క్షయమార్గస్థితే సోమే కుర్వీత దశమీయుతామితి॥ ఉభయానాధిక్యే తు నైవాస్తి సన్దేహః। కోట్యన్తరాఽభావాత్। న చ విద్ధత్వాదస్తి సన్దేహ ఇతి వాచ్యమ్। అసతి కోట్యన్తరే విద్ధాయా అప్యుపాదేయత్వాత్। తథాచ విష్ణురహస్యమ్। ఏకాదశీ భవేత్ కాచిద్దశమ్యా దూషితా తిథిః। వృద్ధిపక్షే భవేద్దోషః క్షయపక్షే తు పుణ్యద ఇతి। ఇతి విద్ధాభేదా వ్యవస్థాపితాః॥

అత్ర శుద్ధవిద్ధయోరుభయోరప్యేష నిర్ణయసఙ్గ్రహః। ఏకాదశీద్వాదశ్యోరుభయోరపి వృద్ధౌ పరేద్యురుపవాసః। ద్వయోరప్యవృద్ధౌ పూర్వేద్యుః। ఏకాదశీమాత్రవృద్ధౌ గృహియత్యోర్వ్యవస్థా। ద్వాదశీమాత్రవృద్ధౌ శుద్ధాయాం సర్వేషాం పూర్వేద్యుర్విద్ధాయాం పరేద్యురితి। తదేవం శాస్త్రార్థవ్యవస్థితే యాని యావన్తి మునివాక్యాని విధాయకాని నిషేధకాని వా తాని సర్వాణి యథోక్తనిర్ణయావిరోధేన వ్యవస్థాపనీయాని। తత్ర వ్యవస్థాపనప్రకారం దర్శయామః। స్కాన్దే, ప్రతిపత్ప్రభృతయః సర్వా ఉదయాదోదయాద్రవేః। సమ్పూర్ణా ఇతి విఖ్యాతా హరివాసరవర్జితా ఇతి॥ ఇరివాసరే తు సమ్పూర్ణత్వం ప్రకారాన్తరేణోక్తమ్। గారుడే, ఉదయాత్ ప్రాగ్ యదా విప్ర ముహూర్త్తద్వయసంయుతా। సమ్పూర్ణైకాదశీ జ్ఞేయా తత్రైవోపవసేద్ గృహీతి॥ భవిష్యత్పురాణేఽపి। ఆదిత్యోదయవేలాయాం ప్రాఙ్ముహూర్త్తద్వయాన్వితా। ఏకాదశీ తు సమ్పూర్ణా విద్ధాఽన్యా పరికల్పితేతి॥ తదేతద్వచనద్వయమరుణోదయవేధాపజీవనేన ప్రవృత్తత్వాద్వైష్ణవవిషయమ్। దశమీవేధనిన్దకాని తు వచనాని ద్వివిధాన్యుపలభ్యన్తే। కానిచిదరుణోదయానువాదేన ప్రవృత్తాని కానిచిత్తదననువాదేనేతి। తథా భవిష్యే, అరుణోదయకాలే చ దశమీ యది దృశ్యతే। తత్ర నైకాదశీ కార్యా ధర్మకార్యార్థనాశనీతి॥ కౌత్సః, అరుణోదయవేలాయాం విద్ధా కాచిదుపోషితా। తస్యాః పుత్రశతం నష్టం తస్మాత్తాం పరివర్జయేత్। ఏతాదృశాని సర్వాణి వైష్ణవవిషయాణి ద్రష్టవ్యాని। అరుణోదయానువాదమన్తరేణ దశమీవిద్ధానిన్దకాని వచనాన్యుపలభ్యన్తే। తద్యథా। నారదః। దశమ్యనుగతా యత్ర తిథిరేకాదశీ భవేత్। తత్రాపత్యవినాశశ్చ పరేత్య నరకం వ్రజేదితి॥ బ్రహ్మవైవర్త్తేఽపి। దశమీశేషసంయుక్తాం యః కరోతి విమూఢధీః। ఏకాదశీఫలం తస్య న స్యాద్ ద్వాదశవార్షికమితి॥ విష్ణురహస్యే, దశమీశేషసంయుక్తాముపోష్యైకాదశీం కిల। సంవత్సరకృతేనేహ నరో ధర్మేణ ముచ్యత ఇతి॥ ఈదృశాని సర్వాణి అరుణోదయవేధద్వయసామాన్యేన ప్రవృత్తత్వాద్వైష్ణవస్మార్త్తోభయవిషయాణి। తత్ర వైష్ణవవిషయే నిరఙ్కుశం ప్రవర్త్తన్తే।

స్మార్త విషయే తూభయాధిక్యే ద్వాదశ్యాధిక్యే చ సర్వపురుషవిషయాణి ద్రష్టవ్యాని।
దశమీవిద్ధాఽభ్యనుజ్ఞాపకాని కానిచిద్వచనాన్యుపలభ్యన్తే। తద్యథా స్కన్దపురాణేఽపి।
త్రయోదశ్యాం న లభ్యేత ద్వాదశీ యది కిఞ్చన। ఉపోష్యైకాదశీ తత్ర దశమీమిశ్రితాఽపి చేతి।
స్మృత్యన్తరేఽపి। ఉపోష్యైకాదశీ తత్ర ద్వాదశీ న భవేద్యది। దశమ్యా హి విమిశ్రైవ ఏకాదశ్యేవ
ధర్మకృదితి। బృహద్వసిష్ఠః। ద్వాదశీ స్వల్పమల్పాఽపి యది న స్యాత్ పరేఽహని।
దశమీమిశ్రితా కార్యా మహాపాతకనాశినీతి॥ ఋష్యశృఙ్గః। ఏకాదశీ న లభ్యేత ద్వాదశీ సకలా
భవేత్। ఉపోష్యైకాదశీ విద్ధా ఋషిరుద్దాలకోఽబ్రవీదితి॥ హారీతోఽపి, త్రయోదశ్యాం యదా
నష్టా ద్వాదశీ ఘటికాద్వయమ్। దశమ్యేకాదశీ విద్ధా సైవోపోష్యా సదా తిథిరితి। ఏతాదృశాని
వాక్యాని సర్వాణ్యనుభయాధిక్యే సర్వవిషయాణ్యేకాదశ్యాధిక్యే తు
స్మార్తగృహస్థమాత్రవిషయాణి ద్రష్టవ్యాని, న త్వేతాని వైష్ణవవిషయాణి। వైష్ణవప్రకరణేషు
విద్ధాభ్యఽనుజ్ఞాయా అదర్శనాత్। సంపూర్ణైకాదశీపరిత్యాగవిషయాణి
కానిచిద్వచనాన్యుపలభ్యన్తే। తద్యథా స్కన్దపురాణే, ఏకాదశీ భవేత్ పూర్ణా పరతో ద్వాదశీ
యది। తదా హ్యేకాదశీం త్యక్త్వా ద్వాదశీం సముపోషయేదితి॥ తథాచ కాలికాపురాణే। ఏకాదశీ
యదా పూర్ణా పరతో ద్వాదశీ భవేత్। ఉపోష్యా ద్వాదశీ తత్ర తిథివృద్ధిః ప్రశస్యత ఇతి॥
గారుడపురాణే పూర్ణా భవేద్యదా నన్దా భద్రా చైవ వివర్ద్ధతే। తదోపోష్యా తు భద్రా స్యాత్
తిథివృద్ధిః ప్రశస్యత ఇతి॥ తాదృశాని సర్వాణి వైష్ణవవిషయాణి। దినత్రయవిషయకాణి
కానిచిద్వచనాన్యుపలభ్యన్తే। నారదః, యది దైవాత్తు సంసిద్ధ్యేదేకాదశ్యాం దినత్రయమ్।
తత్ర క్రతుశతం పుణ్యం ద్వాదశీపారణం భవేదితి॥ కూర్మపురాణేఽపి। ద్విస్పృమేకాదశీ
యత్ర తత్ర సన్నిహితో హరిః। తామేవోపవసేత్ కామమకామో విష్ణుతత్పర ఇతి॥
అత్రాద్యన్తయోర్దశమీద్వాదశ్యోర్మధ్యే ఏకాదశీత్యేతద్దినత్రయే యదాప్నోతి తదా పరతో
ద్వాదశీవృద్ధిరవృద్ధిశ్చేత్యుభయం సమ్భవతి॥ తత్ర యద్యవృద్ధిస్తదా యథోక్తం
దినత్రయముపోష్యమ్। తదుక్తం స్కన్దపురాణే, దినత్రయమ్ ఋతే దేవి నోపోష్యా
దశమీయుతా సైవోపోష్యా సదా పుణ్యా పరతశ్చేత్త్రయోదశీతి॥ ద్వాదశీవృద్ధౌ, ఏకాదశీ యదా
లుప్తేత్యనేన వ్యాసవచనేన పరేద్యురుపవాస ఇతి పూర్వమేవ నిర్ణీతమ్। యదా
త్వాద్యన్తయోరేకాదశీత్రయోదశ్యోర్మధ్యే ద్వాదశీత్యేతాదృశం దినత్రయం తదా నారదేన
స్మర్యతే। ఏకాదశీ ద్వాదశీ చ రాత్రిశేషే త్రయోదశీ। త్రిస్పృశా నామ సా ప్రోక్తా బ్రహ్మహత్యాం
వ్యపోహతీతి॥ తదేతద్వైష్ణవవిషయం, యతివిషయం వా ద్రష్టవ్యమ్। గృహస్థే తు
తన్నిషిద్ధమ్। తథాచ కూర్మపురాణే। ఏకాదశీ ద్వాదశీ చ రాత్రిశేషే త్రయోదశీ। ఉపవాసం న
కుర్వీత పుత్రపౌత్రసమన్వితి ఇతి॥ పద్మపురాణేఽపి ఏకాదశీ ద్వాదశీ చ రాత్రిశేషే
త్రయోదశీ। త్ర్యహస్పృగ్ యదహోరాత్రం నోపోష్యం తత్సుతార్థిభిరితి॥ యత్తు
ఋష్యశృఙ్గేణోక్తమ్। అవిద్ధాని నిషిద్ధైశ్చ న లభ్యన్తే దినాని తు। ముహూర్తైః పఞ్చభిర్విద్ధా
గ్రాహ్యైవైకాదశీ తిథిః॥ తదర్ద్ధవిద్ధాన్యన్యాని దినాన్యుపవసేద్ బుధః। పూర్వవిద్ధా న కర్తవ్యా
షష్ఠ్యేకాదశ్యథాష్టమీ॥ ఏకాదశీం తు కుర్వీత క్షీయతే ద్వాదశీ యదీతి॥ అత్ర నిషేధో
యతివిషయః। విధిర్గృహస్థవిషయః। వేధబాహుల్యేన హేయత్వశఙ్కా మా భూదితి
పఞ్చభిర్ముహూర్తైరిత్యుక్తమ్। తదేవం నానావిధవచనవ్యవస్థాపనప్రకారో వ్యుత్పాదితః।

అనయా వ్యుత్పత్త్యా మన్దబుద్ధిరపి వ్యవస్థాపయితుం శక్నోత్యేవ।
ఇత్యుపవాసతిథిర్నిరూపితా॥

అథాధికారీ నిరూప్యతే। తత్ర నారదః। అష్టాబ్దాదధికో మర్త్యో హ్యపూర్ణాఽశీతిహాయనః। భుఙ్క్తే యో మానవో మోహాదేకాదశ్యాం స పాపకృదితి॥ కాత్యాయనోఽపి। అష్టవర్షాధికో మర్త్యో హ్యశీతిన్యూనవత్సరః। ఏకాదశ్యాముపవసేత్ పక్షయోరుభయోరపీతి॥ గృహస్థస్య తు శుక్లైకాదశ్యామేవ నిత్యోపవాసః। తథాచ కూర్మపురాణే। ఏకాదశ్యాం న భుఞ్జీత పక్షయోరుభయోరపి। వానప్రస్థో యతిశ్చైవ శుక్లామేవ సదా గృహీతి। భవిష్యోత్తరేఽపి। ఏకాదశ్యాం న భుఞ్జీత పక్షయోరుభయోరపి। బ్రహ్మచారీ చ నారీ చ శుక్లామేవ సదా గృహీ॥ నారీ విధవా। తస్యా ఏవ యతిధర్మత్వాత్। పతిమత్యాస్తు ఉపవాసం నిషేధతి। విష్ణుః, పత్యౌ జీవతి యా నారీ ఉపోష్య వ్రతమాచరేత్। ఆయుష్యం హరతే భర్తుర్నరకం చైవ గచ్ఛతీతి॥ మనుః। నాస్తి స్త్రీణాం పృథగ్యజ్ఞో న వ్రతం నాప్యుపోషణమితి॥ మార్కణ్డేయః। నారీ ఖల్వననుజ్ఞాతా భర్త్రా పిత్రా సుతేన వా। నిష్ఫలం తు భవేత్తస్యా యత్ కరోతి వ్రతాదికమితి॥ ఆదిశబ్దాద్వస్త్రాలఙ్కారగన్ధధూపాఞ్జనానాముపసఙ్గ్రహః। తదాహ మనుః। పుష్పాలఙ్కారవస్త్రాణి గన్ధధూపానులేపనమితి॥ పత్యురనుమత్యా తు పత్నీ వ్రతాదిష్వధికారిణీ భవతి। తదాహ కాత్యాయనః। భార్యా పత్యుర్మృతేనైవ వ్రతాదీనాచరేత్ సదేతి॥ శుక్లామేవేత్యేవకారః కృష్ణైకాదశ్యామ్ ఉపవాసనిషేధపరః। తథాచ కూర్మపురాణే। సంక్రాన్త్యాం కృష్ణపక్షే చ రవిశుక్రదినే తథా। ఏకాదశ్యాం న కుర్వీత ఉపవాసం చ పారణమితి। గౌతమోఽపి। ఆదిత్యేఽహని సంక్రాన్త్యామసితైకాదశీషు చ। వ్యతీపాతే కృతే శ్రాద్ధం పుత్రీ నోపవసేద్ గృహీతి॥ అత్ర పుత్రీతి విశేషణం పుత్రవతో దోషవిశేషప్రదర్శనార్థమ్। తథాచ పద్మపురాణే। సంక్రాన్త్యాముపవాసేన పారణేన యుధిష్ఠిర। ఏకాదశ్యాం చ కృష్ణాయాం జ్యేష్ఠః పుత్రో వినశ్యతి॥ నారదీయేఽపి, ఇన్దుక్షయార్కసంక్రాన్త్యోరేకాదశ్యాం సితేతరే॥ ఉపవాసం న కుర్వీత యదీచ్ఛేత్ సన్తతిం ధ్రువామితి॥ అత్ర సంక్రాన్త్యాదిషూపవాసస్య నిషేధః సంక్రాన్త్యాదినిమిత్తకస్య। తథాచ కాత్యాయనః। ఏకాదశీషు కృష్ణాసు రవిసంక్రమణే తథా। చన్ద్రసూర్యోపరాగే చ న కుర్యాత్ పుత్రవాన్ గృహీ॥ తత్ప్రయుక్తోపవాసస్య నిషేధోఽయముదాహృతః। ప్రయుక్త్యన్తరయుక్తస్య న విధిర్న నిషేధనమితి॥ జైమినిరపి। తన్నిమిత్తోపవాసస్య నిషేధోఽయముదాహృతః। నానుషఙ్గకృతో గ్రాహ్యో యతో నిత్యముపోషణమితి। అయమర్థః। ఏకాదశ్యుపవాసస్య నిత్యత్వాత్ సంక్రాన్త్యాద్యుపవాసస్య చ కామ్యత్వాత్ కామ్యోపవాసనిషేధేన నిత్యోపవాసనిషేధః సిద్ధ్యతీతి॥ సంక్రాన్త్యాదినిమిత్తకోపవాసః సంవర్తేనోక్తః। అమావాస్యా ద్వాదశీ చ సంక్రాన్తిశ్చ విశేషతః। ఏతాః ప్రశస్తాస్తిథయో భానువారస్తథైవ చ॥ అత్ర స్నానం జపో హోమో దేవతానాం చ పూజనమ్। ఉపవాసస్తథా దానమేకైకం పావనం స్మృతమితి॥ గృహస్థస్య తు శుక్లాయామేవ నిత్యోపవాస ఇత్యుక్తమ్। నైమిత్తికకామ్యోపవాసౌ తు కృష్ణాయామపి కర్తవ్యౌ। తత్ర నైమిత్తికః స్మృత్యన్తరే పఠ్యతే॥ శయనీ బోధినీమధ్యే యా కృష్ణైకాదశీ భవేత్। సైవోపోష్యా గృహస్థేన

నాఽన్యా కృష్ణా కదాచనేతి ॥ కామ్యస్తు స్కన్దపురాణే। పితౄణాం గతిమన్విచ్ఛన్ కృష్ణాయాం సముపోషయేదితి ॥ సనత్కుమారః। భానువారేణ సంయుక్తా కృష్ణా సంక్రాన్తిసంయుతా॥ ఏకాదశీ సదోపోష్యా సర్వసంపత్కరీ తిథిరితి ॥ మత్స్యపురాణేఽపి। ఏకాదశ్యాం తు కృష్ణాయాముపోష్య విధివన్నరః। పుత్రాన్ ఆయుః సమృద్ధిం చ సాయుజ్యం చ స గచ్ఛతీతి ॥ దినక్షయే పుత్రవతో గృహస్థస్యోపవాసో నిషిద్ధః। తథాచ పితామహః। ఏకాదశ్యాం దినక్షయే ఉపవాసం కరోతి యః। తస్య పుత్రా వినశ్యన్తి మఘాయాం పిణ్డతో యథేతి ॥ మత్స్యపురాణే। దినక్షయేఽర్కసంక్రాన్తౌ గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః। ఉపవాసం న కుర్వీత పుత్రపౌత్రసమన్వితః ఇతి ॥ వసిష్ఠోఽపి, ఏకస్మిన్ సావనే వహ్ని తిథీనాం త్రితయం యదా। తదా దినక్షయః ప్రోక్తస్తత్ర సాహస్రికం ఫలమితి। ఫలమత్రోపవాసవ్యతిరిక్తదానాదిజన్యం ద్రష్టవ్యమ్। ఉపవాసస్య నిషిద్ధత్వాత్। ఈదృశే విషయే కిం కర్త్వ్యమిత్యాకాఙ్క్షాయాం వాయుపురాణే పఠ్యతే। ఉపవాసే నిషిద్ధే తు భక్ష్యం కిఞ్చిత్ ప్రకల్పయేత్। న దుష్యత్యుపవాసేన ఉపవాసఫలం లభేత్ ॥ నక్తం హవిష్యాన్నమనోదనం వా ఫలం తిలాః క్షీరమథామ్బుచాజ్యమ్। యత్ పఞ్చగవ్యం యది చాపి వాయుః ప్రశస్తమత్రోత్తరముత్తరం చేతి ॥ ఉపవాసాసమర్థస్తు ఏకభక్తాదీని కుర్యాత్। తథాచ స్మృతిః ॥ ఉపవాసే త్వశక్తానామశీతేరూర్ధ్వజీవినామ్। ఏకభక్తాదికం కార్యమాహ బౌధాయనో మునిరితి ॥ మార్కణ్డేయపురాణే। ఏకభక్తేన నక్తేన తథైవాయాచితేన చ। ఉపవాసేన దానేన న నిర్ద్వాదశికో భవేదితి ॥ కూర్మపురాణేఽపి। ఏకభక్తేన నక్తేన క్షీణవృద్ధాతురః క్షిపేత్। నాతిక్రమేద్ ద్వాదశీం తు ఉపవాసవ్రతేన చేతి ॥ స్మృత్యన్తరేఽపి। ఏకభక్తేన నక్తేన బాలవృద్ధాతురః క్షిపేత్। పయో మూలం ఫలం వాఽపి న నిర్ద్వాదశికో భవేదితి ॥ భవిష్యత్పురాణే। ఏకాదశ్యాముపవసేన్నక్తం వాఽపి సమాచరేదితి ॥ నిత్యకామ్యయోరశక్తాస్తు ప్రతినిధిభిర్వ్రతం కారయేయుః। తథాచ విష్ణురహస్యే। అసామర్థ్యే శరీరస్య వ్రతే చ సముపస్థితే। కారయేద్ధర్మపత్నీం వా పుత్రం వా వినయాన్వితమితి ॥ పైఠీనసిః। భార్యా పత్యుర్వ్రతం కుర్యాద్భార్యాయాశ్చ పతిర్వ్రతమ్। అసామర్థ్యే పరస్తాభ్యాం వ్రతభఙ్గో న జాయతే ఇతి ॥ స్కన్దపురాణే। పుత్రం వా వినయోపేతం భగినీం భ్రాతరం తథా। ఏషామభావ ఏవాన్యం బ్రాహ్మణం వినియోజయేత్ ॥ భ్రాతరం భగినీం శిష్యం కారయేద్ బ్రాహ్మణాదిభిరితి ॥ స్మృత్యన్తరేఽపి। పితృమాతృపతిభ్రాతృశ్వశ్రూగుర్వాదిభూభుజామ్। అదృష్టార్థముపోషిత్వా స్వయం చ ఫలభాగ్ భవేదితి ॥ కాత్యాయనః। పితృమాతృస్వసృభ్రాతృగుర్వర్థే చ విశేషతః। ఉపవాసం ప్రకుర్వాణః పుణ్యం శతగుణం లభేత్ ॥ దక్షిణా నాత్ర దాతవ్యా శుశ్రూషావిహితా చ సా। నారీ చ పతిముద్దిశ్య ఏకాదశ్యాముపోషితా। పుణ్యం శతగుణం ప్రాహుర్మునయః పారదర్శినః। ఉపవాసఫలం తస్యాః పతిః ప్రాప్నోత్యసంశయమ్ ॥ రాజ్యస్థక్షత్రియార్థే చ ఏకాదశ్యాముపోషితః। పురోధాః క్షత్రియస్యాఽర్ధం ఫలం ప్రాప్నోతి నిశ్చితమ్ ॥ పితామహాదీనుద్దిశ్య ఏకాదశ్యాముపోషణే। కృతే తు తత్ఫలం విప్రాః సమగ్రం ఫలమాప్నుయుః ॥ కర్తా దశగుణం పుణ్యం ప్రాప్నోత్యత్ర న సంశయః। యముద్దిశ్యం కృతం సోఽపి సమ్పూర్ణం ఫలమాప్నుయాదితి ॥ ప్రతినిధౌ చ కశ్చిద్విశేషః స్మర్యతే। కామ్యే ప్రతినిధిర్నాస్తి నిత్యే నైమిత్తికే చ సః। కామ్యేఽప్యుపక్రమాదూర్ధ్వం కేచిత్ ప్రతినిధిం విదురితి ॥ అయమర్థః। నిత్యం నైమిత్తికం చ

ప్రతినిధినాప్యుపక్రమ్య కారయేత్। కామ్యం తు స్వసామర్థ్యం పరీక్ష్య స్వయమేవ ఉపక్రమ్య కుర్యాత్। అసామర్థ్య ఉపక్రమాదూర్ధ్వం ప్రతినిధినాఽపి తత్ కారయేత్। ఉపవాసాకరణే ప్రాయశ్చిత్తం స్మర్యతే। అష్టమ్యాం చ చతుర్దశ్యాం దివా భుక్త్వైన్దవం చరేత్। ఏకాదశ్యాం దివారాత్రౌ నక్తం చైత్ర తు పర్వణీతి॥ స్మృత్యన్తరే। అర్కే పర్వద్వయే రాత్రౌ చతుర్దశ్యష్టమీదివా। ఏకాదశ్యామహోరాత్రం భుక్త్వా చాన్ద్రాయణం చరేత్॥ అథ కామ్యోపావాసక్రమః। తత్రాఙ్గిరాః। సాయమాద్యన్తయోరహ్నోః సాయం ప్రాతశ్చ మధ్యమే। ఉపవాసఫలం ప్రేప్సుర్జహ్యాద్భుక్తచతుష్టయమితి॥ దేవలః, దశమ్యామేకభక్తస్తు మాంసమైథునవర్జితః। ఏకాదశీముపవసేత్ పక్షయోరుభయోరపి॥ దేవతాస్తస్య తుష్యన్తి కామితం తస్య సిధ్యతీతి। బృహస్పతిరపి, దివా నిద్రా పరాన్నం చ పునర్భోజనమైథునే। క్షౌద్రం కాంస్యామిషం తైలం ద్వాదశ్యామష్ట వర్జయేదితి॥ కూర్మపురాణే। కాంస్యం మాంసం మసూరాన్నం చణకాన్ కోరదూషకాన్। శాకం మధు పరాన్నం చ త్యజేదుపవసన్స్త్రియమితి॥ స్మృత్యన్తరేఽపి। శాకం గాంసం మసురాంశ్చ పునర్భోజనమైథునే। ద్యూతమత్యమ్బుపానం చ దశమ్యాం వైష్ణవస్త్యజేత్॥ విష్ణుధర్మే। అసమ్భాష్యాన్ హి సంభాష్య తులస్యతాసికాదలమ్। ఆమలక్యాః ఫలం వాఽపి పారణే ప్రాశ్య శుధ్యతి॥ అసకృజ్జలపానం చ దివా స్వాపం చ మైథునమ్। తామ్బూలచర్వణం మాంసం వర్జయేద్ వ్రతవాసర ఇతి॥ వసిష్ఠః। ఉపవాసే తథా శ్రాద్ధే న ఖాదేద్దన్తధావనమ్। దన్తానాం కాష్ఠసంయోగో హన్తి సప్త కులాని చేతి॥ దన్తధావనే ప్రాయశ్చితం విష్ణురహస్యే, శ్రాద్ధోపవాసదివసే ఖాదిత్వా దన్తధావనమ్। గాయత్ర్యాః శతసంపూతమమ్బు ప్రాశ్య విశుధ్యతీతి॥ హారీతః–
పతితపాఖణ్డినాస్తికసంభాషణమనృతాశ్లీలాదికముపవాసాదిషు వర్జయేదితి॥ కూర్మపురాణే। బహిర్గ్రామాన్త్యజాన్ సూర్తి పతితం చ రజస్వలామ్। న స్పృశేన్నాఽభిభాషేత నేక్షేత వ్రతవాసర ఇతి॥ విష్ణురహస్యే। స్మృత్యాలోకనగన్ధాదిఖాదనం పరికీర్త్తనమ్। అన్నస్య వర్జయేత్ సర్వం గ్రాసానాం చాఽభికాఙ్క్షణమ్॥ గాత్రాభ్యఙ్గం శిరోఽభ్యఙ్గం తామ్బూలం చానులేపనమ్। వ్రతస్థో వర్జ్జయేత్ సర్వం యచ్చాన్యత్ర నిరాకృతమితి॥ బ్రహ్మాణ్డపురాణేఽపి కాంస్యం మాంసం సురా క్షౌద్రం లోభం వితథభాషణమ్। వ్యాయామం చ ప్రవాసం చ దివా స్వప్నం తథాఞ్జనమ్॥ తిలపిష్టం మసూరాంశ్చ ద్వాదశైతాని వైష్ణవః॥ ద్వాదశ్యాం వర్జ్జయేన్నిత్యం సర్వపాపైః ప్రముచ్యత ఇతి॥ ఏకాదశ్యాం శ్రాద్ధం కృత్వాపి న భోక్తవ్యమ్। తదాహ కాత్యాయనః। ఉపవాసో యదా నిత్యః శ్రాద్ధం నైమిత్తికం భవేత్। ఉపవాసం తదా కుర్యాదాఘ్రాయ పితృసేవితమితి॥ యత్తు వచనం, శ్రాద్ధం కృత్వా తు యో విప్రో న భుఙ్క్తే పితృసేవితమ్। హవిర్దేవా న గృహ్ణన్తి కవ్యం చ పితరస్తథేతి॥ తదేకాదశీవ్యతిరిక్తవిషయమ్। ఆఘ్రాణేనాపి భోజనకార్యంసిధ్యతి। తస్య భోజనకార్యవిధానాత్। అయమిహ వ్రతానుష్ఠానక్రమః। ప్రథమం దశమ్యామేకభక్తం కృత్వానన్తరం దన్తధావనం కుర్యాత్। తథాచ స్మర్యతే, దశమ్యామేకభుగ్భూత్వా ఖాదయేద్దన్తధావనమితి। తదనన్తరం దశమ్యాం రాత్రౌ నియమగ్రహణం కుర్యాత్। తదుక్తం బ్రహ్మవైవర్త్తే, ప్రాప్తే హరిదినే సమ్యగ్విధాయ నియమం నిశి। దశమ్యాముపవాసస్య ప్రకుర్యాద్వైష్ణవం వ్రతమితి॥ నియమో నారదీయే స్మర్యతే।

అక్షారలవణాః సర్వే హవిష్యాన్న నిషేవిణః। అవనీతల్పశయనాః ప్రియాసఙ్గవివర్జితా ఇతి॥ తతః ప్రాతరుత్థాయైకాదశ్యాం బాహ్యాభ్యన్తరశుద్ధిం విదధ్యాత్। తత్రప్రకారస్తు- శరీరమన్తఃకరణోపఘాతం వాచశ్చ విష్ణుర్భగవానశేషమ్ శమం నయత్వస్తు మమేహ శర్మ పాపాదనన్తే హృది సన్నివిష్టే॥ అన్తః శుద్ధిం బహిః శుద్ధిం శుద్ధో ధర్మమయోఽచ్యుతః। స కరోతు మమైతస్మిన్ శుచిరేవాఽస్తు సర్వదా॥ బాహ్యోపఘాతాననఘో బౌద్ధాఁశ్చ భగవానజః। శమం నయత్వనన్తాత్మా విష్ణుశ్చేతసి సంస్థితః॥ అనన్తరం ప్రాతః సఙ్కల్పం కుర్యాత్। తదుక్తం వారాహపురాణే। గృహీత్వోదుమ్బరం పాత్రం వారిపూర్ణముదఙ్ముఖః। ఉపవాసం తు గృహ్ణీయాద్ యద్వా వార్యేవ ధారయేదితి। ఔదుమ్బరం తామ్రమపాత్రమ్। సఙ్కల్పమాహ విష్ణుః। ఏకాదశ్యాం నిరాహారః స్థిత్వాఽహమపరేఽహని। భోక్ష్యామి పుణ్డరీకాక్ష శరణం మే భవాఽచ్యుత॥ ఇత్యుచ్చార్య తతో విద్వాన్ పుష్పాఞ్జలిమథార్పయేదితి॥ అనన్తరం తత్పాత్రగతం జలం పిబేత్। తదాహ కాత్యాయనః। అష్టాక్షరేణ మన్త్రేణ త్రిర్జప్తేనాభిమన్త్రితమ్। ఉపవాసఫలం ప్రేప్సుః పిబేత్ పాత్రగతం జలమితి॥ విద్ధైకాదశ్యుపవాసే రాత్రౌ సంకల్పః। తథాచ నారదీయే విద్ధోపవాసే సకలం దినం త్యక్త్వా సమాహితః। రాత్రౌ సంపూజయేద్విష్ణుం సంకల్పం చ తదాచరేదితి॥ మధ్యరాత్రాదుపరి దశమీయుక్తా చేదేకాదశీ తస్యాం మధ్యాహ్నాదూర్ధ్వం సంకల్పః। తథాచ స్మృతిః। దశమ్యాః సఙ్గదోషేణ మధ్యరాత్రాత్ పరేణ తు। వర్జయేచ్చతురో యామాన్ సంకల్పాఽర్చనయోః సదేతి॥ ఏకాదశ్యాం దేవస్యోపరి పుష్పమణ్డపం కారయేత్। తదుక్తం బ్రహ్మపురాణే। ఏకాదశ్యాం శుభే పక్షే నిరాహారః సమాహితః। నానాపుష్పైర్మనిశ్రేష్ఠ విచిత్రం పుష్పమణ్డపమ్॥ కృత్వా చావరణం పశ్చాత్ జగరం కారయేనిశీతి॥ తస్మిన్ మణ్డపే దేవమర్చయేత్। తదుక్తం బ్రహ్మపురాణే। ఏకాదశ్యాం శుభే పక్షే నిరాహారః సమాహితః। పుష్పైర్గన్ధై స్తథా ధూపైర్దీపైర్నైవేద్యకైః పరైః॥ ఉపచారైర్బహువిధైర్జపహోమైః ప్రదక్షిణైః। స్తోత్రైర్నానావిధైర్దివ్యైర్గీతవాద్యైర్మనోహరైః॥ దణ్డవత్ప్రణిపాతైశ్చ జయశబ్దైస్తథోత్తమైః॥ ఏవం సంపూజ్య విధివద్రాత్రౌ కృత్వా ప్రజాగరమ్। యాతి విష్ణోః పరం స్థానం నరో నాస్త్యత్ర సంశయః॥ ద్వాదశ్యాం కర్తవ్యమాహ కాత్యాయనః। ప్రాతః స్నాత్వా హరిం పూజ్య ఉపవాసం సమర్పయేత్। అజ్ఞానతిమిరాన్ధస్య వ్రతేనానేన కేశవ॥ ప్రసాదసుముఖో నాథ జ్ఞానదృష్టిప్రదోభవ। మన్త్రం జపిత్వా హరయే నివేద్యోపోషణం వ్రతీ॥ ద్వాదశ్యాం పారణం కుర్యాద్ వర్జయిత్వా హ్యుపోదకీమితి॥ సూనకాదౌ దానార్చనరహిత ఉపవాసమాత్రం కుర్యాత్।

తదుక్తం కూర్మపురాణే। కామ్యోపవాసే ప్రక్రాన్తే త్వన్తరామృతసూతకే। తత్ర కామ్యవ్రతం కుర్యాద్దానార్చనవివర్జితమితి॥ వారాహపురాణే। సూత్రకే చ నరః స్నాత్వా ప్రణమ్య మనసా హరిమ్॥ ఏకాదశ్యాం న భుఞ్జీత వ్రతమేవం న లుప్యతే॥ మృతకేఽపి న భుఞ్జీత ఏకాదశ్యాం సదా నరః। ద్వాదశ్యాం తు సమశ్నీయాత్ స్నాత్వా విష్ణుం ప్రణమ్య చేతి॥ తత్ర పరిత్యక్తం దేవార్చనం సూతకాన్తే కుర్యాత్। తదుక్తం మత్స్యపురాణే సూతకాన్తే నరః స్నాత్వా పూజయిత్వా జనార్దనమ్। దానం దత్త్వా విధానేన వ్రతస్య ఫలమశ్నుత ఇతి॥ స్త్రీణాం

రజోదర్శనేఽపి న వ్రతత్యాగః, కిం తు దేవార్చనాదిరహితం సూతకాదావివోపవాసమాత్రం కార్యమ్। తదాహ పౌలస్త్యః। ఏకాదశ్యాం న భుఞ్జీత నారీ దృష్టే రజస్యపి॥ ఋష్యశృఙ్గోఽపి। సమ్ప్రవృత్తేఽపి రజసి న త్యాజ్యం ద్వాదశీవ్రతమితి॥ సత్యవ్రతోఽపి। ప్రారబ్ధదీర్ఘతపసాం నారీణాం యద్రజో భవేత్। న తత్రాపి వ్రతస్య స్యాదుపరోధః కదాచనేతి॥ శుద్ధ్యనన్తరం దేవతార్చనాదికం కుర్యాత్। తథాచ స్మృతిః। స్నాత్వా భర్తుశ్చతుర్థేఽహ్ని శుద్ధా స్యాత్ పరిచారణే। పఞ్చమేఽహని శుద్ధా స్యాద్దైవే పిత్ర్యే చ కర్మణీతి॥ నిత్యోపవాసో విష్ణురహస్యేఽభిహితః। అథ నిత్యోపవాసీ చేత్ సాయం ప్రాతర్భుజిక్రియామ్। వర్జయేన్మతిమాన్ విప్రః సమ్ప్రాప్తే హరివాసర ఇతి॥ బ్రహ్మవైవర్తేఽపి। ఇతి విజ్ఞాయ కుర్వీతావశ్యమేకాదశీవ్రతమ్। విశేషనియమాసక్తోఽహోరాత్రం భుక్తివర్జితః॥ నిగృహీతేన్ద్రియశ్రద్ధాసహాయో విష్ణుతత్పరః। ఉపోష్యైకాదశీం పాపాన్ముచ్యతే నాత్ర సంశయః॥ శక్తౌ సత్యాం నియమానాచరేత్। తథాచ కాత్యాయనః। శక్తిమాంస్తు పునః కుర్యాన్నియమం సవిశేషణమితి॥ యదా ద్వాదశ్యాం శ్రవణనక్షత్రం భవేత్తదా శుద్ధైకాదశీమపి పరిత్యజ్య ద్వాదశ్యామేవోపవసేత్। తథాచ నారదీయే। శుక్లా వా యది వా కృష్ణా ద్వాదశీ శ్రవణాన్వితా। తయోరేవోపవాసశ్చ త్రయోదశ్యాం తు పారణమితి॥ తథా, ఏకాదశ్యాం త్వవిద్ధాయాం సమ్ప్రాప్తే శ్రవణే తదా। ఉపోష్యా ద్వాదశీ శుద్ధా సర్వపాపక్షయావతీ॥ యదా త్రయోదశ్యాం ద్వాదశ్యాః కలాద్వయం చాప్యుదయే సమ్భవతి తదా ద్వాదశీకాల ఏవ పారణం కార్యమ్। తదుక్తం నారదీయే। భవేద్యత్ర త్రయోదశ్యాం ద్వాదశ్యాశ్చ కలాద్వయమ్। ద్వాదశ ద్వాదశీం హన్తి త్రయోదశ్యాం తు పారణమ్॥ కలాద్వయం త్రయం వాఽపి ద్వాదశీం న త్వతిక్రమేత్॥ పారణే మరణే నృణాం తిథిస్తాత్కాలికీ స్మృతేతి॥ నను ద్వాదశ్యాతిక్రమేఽపి నాస్తి దోషః। సా తిథిః సకలా జ్ఞేయేతి వచనేన సాకల్యాభిధానాదితిచేన్నైవమ్। సాకల్యస్య స్నానాదివిషయత్వాత్। వాక్యశేషే స్నానదానజపాదిష్విత్యభిధానాత్। పారణేతి న సాకల్యవచనం ప్రవర్తతే। తిథిస్తాత్కాలికీ స్మృతేతి వచనాత్। ద్వాదశీకాలే యదా పారణం తదా తతః ప్రాగేవ సర్వాః క్రియాః కర్తవ్యాః। తదుక్తం నారదీయే। అల్పాయామథ విప్రేన్ద్ర ద్వాదశ్యామరుణోదయే। స్నానార్చనక్రియాః కార్యా దానహోమాదిసంయుతాః॥ ఏతస్మాత్ కారణాద్విప్రః ప్రత్యూషే స్నానమాచరేత్। పితృతర్పణసంయుక్తం స్వల్పాం దృష్ట్వా చ ద్వాదశీమ్॥ మహాహానికరా హ్యేషా ద్వాదశీ లఙ్ఘితా నృణామ్। కరోతి ధర్మహరణమస్నాతేవ సరస్వతీతి॥ గరుడపురాణేఽపి। యదా స్వల్పా ద్వాదశీ స్యాదపకర్షో భుజేర్భవేత్। ప్రాతర్మాధ్యాహ్నికస్యాపి తత్ర స్యాదపకర్షణమితి॥ స్కన్దపురాణేఽపి। యదా భవేదతీవాల్పా ద్వాదశీ పారణాదినే। ఉషః కాలే ద్వయం కుర్యాత్ ప్రాతర్మాధ్యాహ్నికం తదేతి॥ తత్ర పారణాసమ్భవే అద్భిః పారణం కుర్యాత్। తదాహ కాత్యాయనః। సన్ధ్యాదికం భవేన్నిత్యం పారణం తు నిమిత్తతః। అద్భిస్తు పారయిత్వాథ నైత్యకాన్తే భుజిర్భవేదితి॥ దేవలోఽపి। సఙ్కటే విషమే ప్రాప్తే ద్వాదశ్యాం పారయేత్ కథమ్। అద్భిస్తు పారణం కుర్యాత్ పునర్భుక్తన్న దోషకృదితి॥ యదా కలయాపి ద్వాదశీ నాస్తి తదా త్రయోదశ్యామపి పారణం కుర్యాత్। తదుక్తం నారదీయే। త్రయోదశ్యాం తు శుద్ధాయాం పారణం పృథివీఫలమ్। శతయజ్ఞాదికం వాఽపి నరః ప్రాప్నోత్యసంశయమితి॥ పారణం చ నైవేద్యతులసీమిశ్రితం కుర్యాత్। తదుక్తం

స్కన్దపురాణే। కృత్వా చైవోపవాసం తు యోఽశ్నాతి ద్వాదశీదినే। నైవేద్యం తులసీమిశ్రం హత్యాకోటివినాశనమితి॥

అథైకాదశీమహిమా। తత్ర వసిష్ఠః। ఏకాదశీసముత్థేన వహ్నినా పాతకేన్ధనమ్। భస్మతాం యాతి రాజేన్ద్ర అపి జన్మశతోద్భవమ్॥ నేదృశం పావనం కిఞ్చిన్నరాణాం భువి విద్యతే। యాదృశం పద్మనాభస్య దినం పాతకహానిదమ్॥ తావత్ పాపాని దేహేఽస్మింస్తిష్ఠన్తి మనుజాఽధిప। యావన్నోపవసేజ్జన్తుః పద్మనాభదినం శుభమ్॥ అశ్వమేధసహస్రాణి వాజపేయశతాని చ। ఏకాదశ్యుపవాసస్య కలాం నార్హన్తి షోడశీమ్॥ ఏకాదశేన్ద్రియైః పాపం యత్ కృతం భవతి ప్రభో। ఏకాశ్యుపవాసేన తత్సర్వం విలయం వ్రజేత్॥ ఏకాదశీసమం కిఞ్చిత్ పాపత్రాణం న విద్యతే। స్వర్గమోక్షప్రదా హ్యేషా రాజ్యపుత్రప్రదాయినీ॥ సుకలత్రప్రదా హ్యేషా శరీరారోగ్యదాయినీ। న గఙ్గా న గయా భూప న కాశీ న చ పుష్కరమ్॥ న చాఽపి కౌరవం క్షేత్రం న రేవా న చ దేవికా। యమునా చన్ద్రభాగా చ తుల్యా భూప హరేర్దినాద॥ అనాయాసేన రాజేన్ద్ర ప్రాప్యతే వైష్ణవం పదమ్॥ చిన్తామణిసమా హ్యేషా హ్యథవాఽపి నిధేః సపా॥ సాఙ్కల్పపాదపప్రఖ్యా దేవదేవోపమా తథేతి॥ అస్యామేకాదశ్యాం యాన్యుపవాసప్రతినిధిరూపాణి ఏకభక్తనక్తాయాచితాదీని తేషాం ప్రతిపదుక్తన్యాయేనోపవాసతిథావనుష్ఠానమ్। యాని తు స్వతన్త్రాణ్యేకభక్తనక్తాదీని తేషాం పూర్వోక్తన్యాయేన మధ్యాహ్నాదివ్యాపితిథిగ్రహణప్రాప్తౌ దశమీవిద్ధా ప్రతిషిధ్యతే ద్వాదశీకల్పే। పూర్ణావిద్ధాం దినార్ధేన నన్దాం పూర్ణామపి త్యజేత్। యదీచ్ఛేదాత్మసన్తానం నియమేషు చతుర్ష్వపి॥ నోపోషితం చ నక్తం చ నైకభక్తమయాచితమ్। నన్దాయాం పూర్ణవిద్ధాయాం కుర్యాదైశ్వర్యమోహితః॥ ఏకాదశీయుతా శస్తా ద్వాదశ్యా సముపోషణే। నక్తం చాయాచితే నిత్యమేకభక్తే తథాఽనఘ॥ నక్తం వాఽయాచితం తాత నైకభక్తమథాహరేత్। దశమీసహితం దానమనర్థం హరివాసర ఇతి॥ దినార్ధేన సార్ధసప్తముహూర్త్రైరిత్యర్థః। ఏతదేవాభిప్రేత్య దిక్ పఞ్చదశభిస్తథేత్యుదాహృతమ్। తథా సార్ధసప్తముహూర్త్తైస్తు వేధోఽయం బాధతే వ్రతమితి చ॥ ఇతో న్యూనవేధే తు తిథ్యన్తరవన్మధ్యాహ్నాదివ్యాప్తిర్గ్రహీతవ్యా। ఇత్యేకాదశీనిర్ణయః॥

అథ ద్వాదశీ నిర్ణీయతే॥ సా చ యుగ్మాదిశాస్త్రేణ పూర్వవిద్ధా గ్రాహ్యా। స్కన్దపురాణేఽపి। ద్వాదశీ చ ప్రకర్త్తవ్యా ఏకాదశ్యా యుతా విభో। సదా కార్యా చ విద్వద్భిర్విష్ణుభక్తైశ్చ మానవైరితి॥ ఉత్తరవిద్ధాం ప్రతిషేధతి బృహద్వసిష్ఠః। ద్వితీయా పఞ్చమీ వేధాద్దశమీ చ త్రయోదశీ। చతుర్దశీ చోపవాసే హన్యుః పూర్వోత్తరే తిథీ ఇతి॥ నన్వేవం సత్యేకాదశ్యుపవాసో ద్వాదశ్యుపవాసశ్చేత్యుభయమేకస్మిన్ దినే ప్రాప్నోతి। సత్యమ్। తథాపి చోభయస్యాన్యోన్యం విరోధాభావాత్ సహైవానుష్ఠానం భవిష్యతి। నన్వేకం వ్రతమసమాప్య వ్రతాన్తరమనుష్ఠాతుమశక్యమ్। అసమాప్తే వ్రతే పూర్వే నైవ కుర్యాద్ వ్రతాన్తరమితి శాస్త్రాత్।

మైవమ్। ఇదం హి శాస్త్రమేకవ్రతస్య మధ్యే వ్రతాన్తరోపక్రమం నిషేధతి। ప్రకృతే తు వ్రతద్వయస్యాపి సహైవోపక్రమ ఇతి తన్త్రేణానుష్ఠానం భవిష్యతి। నన్వఽస్త్వేవం ఖణ్డతిథౌ, సమ్పూర్ణతిథౌ త్వేకాదశీద్వాదశ్యుపవాసౌ ద్వౌ నైరన్తర్యేణ ప్రాప్నుతః। తత్ర పారణమన్తరేణ ప్రథమోపవాసస్యాసమాప్తత్వాద్ ద్వితీయోపవాసస్య ప్రక్రమో న సమ్భవతీతిచేన్మైవమ్। అద్భిః పారణం కృత్వా ద్వితీయోపవాసస్య ప్రక్రమయితుం శక్యత్వాత్। తాదృశం తు పారణమశితానశితోభయాత్మకమ్। తత్రాశితరూపత్వాత్ పూర్వోపవాసం పరిసమాపయతి। అనశితరూపత్వేనోత్తరోపవాసం న విహన్తి। ఏతచ్చ ద్వ్యాత్మకత్వం దర్శపూర్ణమాసప్రకరణే యాజమానబ్రాహ్మణే శ్రూయతే– యదా నాశ్నానుపవసేత్ క్షోధుకః స్యాద్యదశ్నీయాత్ రుద్రోఽస్య పశూనభిమన్యేతాఽపోఽశ్నాతి తన్నైవాశితం న క్షోధుకో భవతి నాస్య రుద్రః పశునభిమన్యత ఇతి। తస్మాదుదకపారణేనోపవాసద్వయనిర్వాహః। ఏతచ్చ సర్వతిథిసాధారణమ్। ప్రకృతే హ్యేకాదశీద్వాదశ్యోర్ద్దైవత్యైక్యాదుదకపారణమన్తరేణాపి న కశ్చిద్దోషః। అత ఏవ స్మర్యతే। ఏకాదశీముపోష్యైవ ద్వాదశీం సముపోషయేత్। న తత్ర విధిలోపః స్యాదుభయోర్ద్దైవతం హరిరితి॥ ఉపవాసద్వయాశక్తౌ కేవలద్వాదశ్యుపవాసేనోభయోః ఫలం సిద్ధ్యతి। తథాచ స్మృతిః। ఏకామేకాదశీం భుక్త్వా ద్వాదశీం సముపోషయేత్। పూర్వోపవాసజం పుణ్యం సర్వం ప్రాప్నోత్యసంశయమితి॥ ద్వాదశ్యాం కామ్యోపవాసో మార్కణ్డేయేన దర్శితః। ద్వాదశ్యాముపవాసేన సిద్ధార్థా భూప సర్వశః। చక్రవర్త్తిత్వమతులం సమ్ప్రాప్తా అతులాః శ్రియ ఇతి॥ ఇతి ద్వాదశీనిర్ణయః॥

అథ త్రయోదశీ నిర్ణీయతే॥ సా చ శుక్లకృష్ణపక్షభేదేన వ్యవతిష్ఠతే। తత్ర శుక్లత్రయోదశీ పూర్వవిద్ధా గ్రాహ్యా। తదుక్తం బ్రహ్మవైవర్త్తే। త్రయోదశీ ప్రకర్త్తవ్యా ద్వాదశీసహితా మునే। భూతవిద్ధా న కర్త్తవ్యా దర్శః పూర్ణా కదాచన॥ వర్జయిత్వా మునిశ్రేష్ఠ సావిత్రీవ్రతముత్తమమితి॥ యద్యప్యత్ర శుక్లపక్షశబ్దో నాస్తి, తథాపి కృష్ణత్రయోదశ్యాః పరవిద్ధాయా వాచనికత్వాత్ పూర్వవిద్ధతాయాః శుక్లపక్షవిషయత్వం పరిశిష్యతే। సాయఙ్కాలత్రిముహూర్త్తమాత్రవ్యాపిత్వేన పూర్వవిద్ధతాయాం ప్రాప్తాయాం ప్రతిపద ఇవాపరాహ్ణసమ్బన్ధోఽపేక్షిత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్। తదుక్తం స్కన్దపురాణే। త్రయోదశీ ప్రకర్త్తవ్యా యా భవేదాపరాహ్ణికీతి॥ కృష్ణత్రయోదశ్యాః పరవిద్ధత్వముక్తం నిగమే। షష్ఠ్యష్టమీ అమావాస్యా కృష్ణపక్షే త్రయోదశీ। ఏతాః పరయుతాః పూజ్యాః పరాః పూర్వయుతాస్తథేతి॥ యత్తు బృహద్వసిష్ఠః। ద్వితీయా పఞ్చమీ వేధాద్దశమీ చ త్రయోదశీ। చతుర్దశీ చోపవాసే హన్యుః పూర్వోత్తరా తిథీరితి॥ తచ్ఛుక్లపక్షవిషయమ్। యదా తు కృష్ణపక్షే పరవిద్ధా న లభ్యతే, తదా పూర్వవిద్ధా గ్రహ్యా। తదాహ వసిష్ఠః। ఏకాదశీ తృతీయా చ షష్ఠీ చైవ త్రయోదశీ। పూర్వవిద్ధాఽపి కర్త్తవ్యా యది న స్యాత్ పరేఽహనీతి॥ అనఙ్గత్రయోదశీ పూర్వవిద్ధా। తదాహ సంవర్త్తః। కృష్ణాఽష్టమీ బృహత్తపా సావిత్రీ వటపైతృక। అనఙ్గత్రయోదశీ రమ్భా ఉపోష్యాః పూర్వసంయుతా ఇతి॥ అనఙ్గత్రయోదశీ భవిష్యత్పురాణే దర్శితా। మార్గశీర్షేఽమలే పక్షే ఇత్యుపక్రమ్య వ్రతం విధాయ, అనఙ్గేన కృతా హ్యేషా తేనానఙ్గత్రయోదశీత్యుపసంహారాత్।

నన్వమలే పక్ష ఇతి శుక్లపక్ష ఏవ తద్వ్రతం విహితమ్। తథాచ, త్రయోదశీ ప్రకర్త్తవ్యా ద్వాదశీసహితేత్యనేన సామాన్యశాస్త్రేణైవానఙ్గత్రయోదశ్యాః పూర్వవిద్ధత్వం ప్రాప్తమ్। బాధమ్। తదేవానేన విశేషశాస్త్రేణ విస్పష్టీక్రియతే॥ ఇతి త్రయోదశీనిర్ణయః॥ అథ చతుర్దశీనిర్ణీయతే॥

అత్రాపి శుక్లకృష్ణపక్షభేదేన వ్యవస్థా భవతి। తత్ర యుగ్మశాస్త్రేణ శుక్లచతుర్దశీ పరవిద్ధా గ్రాహ్యా। తథా వ్యాసోఽపి, శుక్లా చతుర్ద్దశీ గ్రాహ్యా పరవిద్ధా సదా వ్రత ఇతి। పూర్వవిద్ధాప్రతిషేధ ఉత్తరవిద్ధావిధిశ్చేత్యుభయం భవిష్యత్పురాణే పఠ్యతే॥ సదా కార్యా త్రయోదశ్యా న తు యుక్తా చతుర్దశీ। పౌర్ణమాసీయుతా సా స్యాచ్చతుర్ద్దశ్యా చ పూర్ణిమేతి॥ నారదీయేఽపి। తృతీయైకాదశీ షష్ఠీ శుక్లపక్షే చతుర్ద్దశీ। పూర్వవిద్ధా న కర్త్తవ్యా కర్త్తవ్యా పరసంయుతేతి॥ యత్తు భాద్రశుక్లచతుర్ద్దశ్యామనన్తవ్రతం భవిష్యోత్తరేఽభిహితమ్, తత్ర పూర్వవిద్ధా పరవిద్ధా వా మధ్యాహ్నవ్యాపినీ గ్రాహ్యేతి కేచిదాహుః। లిఙ్గం చ తత్ర ప్రమాణత్వేన ఉదాహరన్తి। మధ్యాహ్నే భోజ్యవేలాయాం సముత్తీర్య సరిత్తటే। దదర్శ శీలా సా స్త్రీణాం సమూహం రక్తవాససామ్॥ చతుర్ద్దశ్యామర్చయన్తం భక్త్యాదేవం పృథక్ పృథగితి॥ అత్ర మధ్యాహ్నే భోజ్యవేలాయామిత్యనేన మధ్యాఽహ్నస్య కర్మకాలత్వం ప్రతీయతే। అతస్తద్వ్యాపినీ తిథిర్గ్రాహ్యా। నైతత్సారమ్। యథా వినాయకవ్రతే, మధ్యాహ్నే పూజయేన్నృపేతి మధ్యాహ్నః కర్మకాలత్వేన విహితః। నాఽత్ర తథా విధిరస్తి। ఉదాహృతం తు లిఙ్గమర్థవాదగతత్వాన్న స్వాతన్త్ర్యేణ కస్యచిదర్థస్య ప్రమాపకం, కిన్తు సతి ప్రమాణాన్తరే తస్యోపోద్వలకం భవతి। న చాత్ర ప్రమాణాన్తరం పశ్యామః। అతో న మధ్యాహ్నః కర్మకాలః। తథా సతి హ్యౌదయికీ గ్రాహ్యేతి వచనేన యుగ్మశాస్త్రాదిభిశ్చోదయవ్యాపినీ గ్రాహ్యా। సా చ తిథ్యన్తరవత్ త్రిముహూర్త్తేతి ముఖ్యః కల్పః। ద్విముహూర్త్తేత్యనుకల్పః। ఏవం సతి శిష్టాచారోఽప్యనుగృహీతో భవతి। చైత్రశ్రావణచతుర్ద్దశ్యౌ శుక్లపక్షే అపి రాత్రియోగిన్యౌ గ్రాహ్యే ఇతి। తథాచ బౌధాయనః। మధోః శ్రావణమాసస్య శుక్లా యా తు చతుర్దశీ। సా రాత్రివ్యాపినీ గ్రాహ్యా పరా పూర్వాహ్ణగామినీతి॥ పరా మాసాన్తర్వర్త్తినీ శుక్లచతుర్ద్దశీ। కృష్ణచతుర్ద్దశీ తు పూర్వవిద్ధైవ గ్రాహ్యా। తథాచాపస్తమ్బః। కృష్ణపక్షేఽష్టమీ చైవ కృష్ణపక్షే చతుర్ద్దశీ। పూర్వవిద్ధా తు కర్త్తవ్యా పరవిద్ధా న కస్యచిదితి॥ అపరాహ్ణవ్యాపిత్వే తు శుక్లచతుర్ద్దశ్యపి పూర్వవిద్ధా గ్రాహ్యా। తథా స్కన్దపురాణే। చతుర్దశీ చ కర్త్తవ్యా త్రయోదశ్యా యుతా విభో। మమ భక్తైర్మహాబాహో భవేద్యా చాపరాహ్ణికీ॥ దర్శవిద్ధా న కర్త్తవ్యా రాకావిద్ధా కదాచనేతి॥ అత్ర, మమ భక్తైరితీశ్వరోక్తిలిఙ్గాచ్ఛివచతుర్ద్దశీవిషయత్వం ద్రష్టవ్యమ్। తదేవం వ్రతాన్తరేషు చతుర్ద్దశీ నిర్ణీతా॥

అథ శివరాత్రివ్రతం నిర్ణీయతే। తత్రేదం చిన్త్యతే– కిమయం శివరాత్రిశబ్దో రూఢః, కిం వా యౌగికః, ఉత లాక్షణికః, అథవా యోగరూఢ ఇతి। కిం తావత్ ప్రాప్తమ్। రూఢ ఇతి। తిథివిశేషే శివరాత్రిశబ్దస్య సఞ్జ్ఞారూపేణ స్మరణాత్। తథాచ నాగరఖణ్డే మాఘమాసస్య శేషే యా

ప్రథమా ఫాల్గునస్య చ। కృష్ణే చతుర్ద్దశీ సా తు శివరాత్రిః ప్రకీర్త్తితేతి॥ కామికే, మాఘమాసేఽసితే పక్షే విద్యతే యా చతుర్దశీ। తద్రాత్రిః శివరాత్రిః స్యాత్ సర్వపుణ్యశుభావహేతి। యద్యప్యత్ర శివస్య రాత్రిః శివరాత్రిరిత్యవయవార్థః ప్రతీయతే తథాపి యోగాత్ రూఢేర్బలవత్త్వాద్యోగోఽత్ర న గ్రాహ్యః। ప్రాబల్యం చాశ్వకర్ణాదిశబ్దేష్వవగమ్యతే। అశ్వస్య కర్ణ ఇత్యవయవార్థప్రతీతావపి తముపేక్ష్య రూఢ్యా వృక్షవిశేషవాచిత్వస్వీకారాత్। నను కాకదన్తపరీక్షాసమానోఽయం విచారః। యద్యయం శివరాత్రిశబ్దో రూఢో, యది వా యౌగికః। ఉభయథాప్యనుష్ఠానే విశేషాభావాత్। మైవమ్। అస్త్యేవ మహాన్ విశేషః। యౌగికత్వే శివసమ్బన్ధివ్రతజాతం సర్వం యస్యాం రాత్రావనుష్ఠీయతే సా సర్వా శివరాత్రిః స్యాత్। మాఘమాసాదిపదం చ తదానీముపలక్షణం భవేత్। రూఢిపక్షే తు మాఘమాసాదేర్విశేషణత్వాత్ తద్విశిష్టాయా ఏకస్యా ఏవ తిథేః శివరాత్రిత్వమ్। అతః కర్త్తవ్య ఏవం విచారః। తత్రాహీనన్యాయేన రూఢిమేవాద్రియామహే। తస్య చ న్యాయస్యాకా సఙ్గ్రాహకావేతౌ శ్లోకౌ భవతః। అహీనస్య ద్వాదశేతి ప్రకృతౌ వికృతావుత। న హీన ఇతి యోగేన ప్రకృతౌ తద్ధి కల్ప్యతామ్॥ శీఘ్రధీహేతునో రూఢేరహీనే వికృతావిదమ్। ఉత్కృష్యతాం ద్వాదశత్వం సాహ్నాత్ ప్రకృతకర్మణః॥ అయమర్థః। జ్యోతిష్టోమే శ్రయతే। తిస్ర ఏవ సాఽహ్నస్యోపసదో ద్వాదశాహీనస్య యజ్ఞస్య సవీర్యత్వాయేతి॥ అహ్నా సహ వర్తతే ఇతి సాహ్నః। ఏకదిననిష్పాద్యో జ్యోతిష్టోమః। తస్య ప్రాచీనేషు త్రిషు దినేష్వఙ్గత్వేనానుష్ఠేయా హోమా ఉపసచ్ఛబ్దవాచ్యాః। తా స్తిస్ర ఉపసదో విధాయ పునరహీనశబ్దవాచ్యస్య కర్మణో ద్వాదశోపసదో విధీయన్తే। తత్ర సంశయః। కిమిదం ద్వాదశోపసత్త్వం ద్విరాత్రాద్యహీనప్రకృతిభూతే సాహ్నశబ్దవాచ్యే ప్రకృతే జ్యోతిష్టోమే నివిశతే, ఆహోస్విదహీనశబ్దవాచ్యే వికృతిరూపే ద్విరాత్రాదావుత్కృష్యత ఇతి। తదర్థమిదం చిన్త్యతే। అహీనశబ్దో యౌగికో, రూఢో వేతి। తత్ర న హీన ఇతి వ్యుత్పత్తేర్విస్పష్టం ప్రతిభాసాద్యౌగిక ఏవాయమ్। తదర్థశ్చ ప్రకృతానుపపన్నః సాఙ్గప్రధానస్య సర్వస్య సాక్షాద్వాచకశబ్దైరేవోపదిష్టత్వేన హీనత్వాభావాద్వికృతౌ తు విశేష ఏవ వాచకశబ్దైరుపదిశ్యతే। ఇతరత్ సర్వమతిదేశాత్ ప్రాప్యతే। అత ఉక్తిసఙ్కోచాద్ వికృతేర్హీనత్వమ్। ఏవఞ్చ సతి అహీనశబ్దస్య జ్యోతిష్టోమే ప్రవృత్తిసమ్భవాత్ ప్రకరణానుగ్రహణాచ్చ తత్రైవ ద్వాదశత్వం నివిశతే। నచ పూర్వవాక్యవిహితేన త్రిత్వేన బాధః శఙ్కనీయః। వాక్యయోః సమానబలత్వేన వ్రీహియవవద్వికల్పోపపత్తేః। తస్మాజ్జ్యోతిష్టోమే ఏవ ద్వాదశత్వవిధిరితి ప్రాప్తే బ్రూమః। వికృతిరూపే ద్విరాత్రాదావిదం ద్వాదశత్వం విధీయతే। కుతః। అహీనశబ్దస్య శ్రౌతప్రయోగబాహుల్యేన తత్రైవ రూఢత్వాత్। రూఢిశ్చ శీఘ్రబుద్ధిహేతుత్వేన యోగాద్ బలీయసీ। యోగే త్వవయవార్థం ప్రథమతో నిశ్చిత్య పశ్చాత్సముదాయార్థో నిశ్చేతవ్య ఇతి విలమ్బః। నచాత్ర ప్రకరణవిరోధః శఙ్కనీయః। బలీయసా వాక్యేన ప్రకరణస్య బాధితత్వాత్। తస్మాదిదం ద్వాదశత్వం ప్రకృతజ్యోతిష్టోమాదుత్కృష్య వికృతిషు ద్విరాత్రాదిషు నివేశనీయమితి। అత్ర యథా రూఢోఽహీన శబ్దస్తథా శివరాత్రిశబ్దోఽపి రూఢ ఇతి ప్రథమః పక్షః। అపర ఆహ। యౌగిక ఏవ అయం శివరాత్రిశబ్దః। కుతః?। శివసమ్బన్ధముపజీవ్య తచ్ఛబ్దస్య ప్రవృత్తత్వాత్। తథాచ స్కన్దపురణే। మాఘస్య కృష్ణపక్షే యా తిథిశ్చైవ చతుర్ద్దశీ।

శివరాత్రిస్తు సా ఖ్యాతా సర్వపాపనిషూదనీ॥ తస్య రాత్రిః సమాఖ్యాతా శివరాత్రిః శివప్రియా। తస్యాం సర్వేషు లిఙ్గేషు సదా సంక్రమతే హరః। యాని కాని చ లిఙ్గాని చరాణి స్థావరాణి చ। తేషు సంక్రమతే దేవి తస్యాం రాత్రౌ యతో హరః॥ శివరాత్రిస్తతః ప్రోక్తా తేన సా హరవల్లభేతి॥ శివరహస్యే। తత్రప్రభృత్యేవ దేవర్షే మాఘకృష్ణచతుర్దశీ। శివరాత్రిః సమాఖ్యాతా ప్రియేయం త్రిపురద్విష ఇతి॥ అవన్తిఖణ్డే। మాఘఫాల్గునయోర్మధ్యే అసితా యా చతుర్దశీ। శివరాత్రిస్తు సా ఖ్యాతా సర్వపాపనిషూదనీ॥ తస్మాచ్ఛివసమ్బన్ధినీ రాత్రిః శివరాత్రిరితి యౌగికోఽర్థః ప్రోక్షణీన్యాయేన గ్రహీతవ్యః। తస్య చ న్యాయస్య సంగ్రాహకావేతౌ శ్లోకౌ సంస్కారజాతియోగేషు కం బ్రూతే ప్రోక్షణీరితి। సంస్కారం సార్వభౌమత్వాజ్జాతిముద్వేజనోక్తితః॥ అన్యోన్యాశ్రయతో నద్యో న జాతిః కల్ప్యశక్తితః। యౌగిక : క్లృప్తశక్తిత్వాత్ క్లృప్తిర్వ్యాకరణే స్థితా॥ అయమర్థః। దర్శపూర్ణమాసాఙ్గతయా శ్రూయతే, ప్రోక్షణీరాసాదయతీతి। తత్ర సంశయః। కిమయం ప్రోక్షణీశబ్దోఽభిమన్త్రణాఽఽసాదనాద్యుదకసంస్కారం బ్రూతే, కిం వా జలావాన్తరజాతివిశేషమ్, ఆహోస్విత్ ప్రోక్ష్యన్తే పాత్రాణ్యాభిరితి యోగమ్। తత్ర సంస్కారం బ్రూత ఇతి తావత్ ప్రాప్తమ్। కుతః। సర్వభౌమత్వాత్। సర్వేషు హి సంస్కారవిధివాక్యాదిప్రదేశేషు ప్రోక్షణీశబ్దః శ్రూయతే। ప్రోక్షణీరాసాదయేధ్మాబర్హిరుపసాదయేతి ప్రైషవాక్యప్రయోగః। ప్రోక్షణీరాసాదయతీతి విధవాక్యే। ఏవమభిమన్త్రణాదివాక్యాన్యప్యుదాహరణీయాని। తస్మాత్ సంస్కారం బ్రూత ఇత్యేకః పక్షః। జాతిం బ్రూత ఇతి పక్షాన్తరమ్। లోకే హి జలక్రీడాసు ప్రోక్షణీభిరుద్వేజితాః స్మ ఇత్యుదకజాతౌ ప్రయోగో దృశ్యతే। తత్ర న తావత్ సంస్కారం బ్రూత ఇత్యాద్యః పక్ష ఉపపద్యతే। కుతః। అన్యోన్యాశ్రయత్వాత్। నాపి జార్తి బ్రూత ఇతి ద్వితీయః పక్షో యుక్తః। ఉదకజాతౌ ప్రోక్షణీశబ్దశక్తేర్వ్యవహారే పూర్వమక్లృత్వేన అతః పరం శక్తేః కల్పనీయత్వప్రసఙ్గాత్। న చ యోగేఽపి శక్తిః కల్పనీయా। వ్యాకరణేనైవ క్లృప్తత్వాత్। వ్యాకరణే హి, ఉక్ష సేచన ఇత్యస్మాద్ధాతోః కరణే ల్యుట్ప్రత్యయేన శబ్దో వ్యుత్పాదితః। తథా మతి ప్రకర్షేణోక్ష్యతే అనేనేతి యోగేన సేచనసాధనముదకాదికం సర్వం ప్రోక్షణశబ్దవాచ్యం సంపద్యతే। ప్రకృతే తు స్త్రీశబ్దవాచ్యానామపాం సేచనసాధనత్వాత్ తద్వచనస్య ప్రోక్షణశబ్దస్య జీప్రత్యయాన్తత్వేన ప్రోక్షణీరితి ద్వితీయాబహువచనాన్తః శబ్దో నిష్పద్యతే। నన్వహీనాధికరణే రూఢేః ప్రాబల్యముక్తమ్। ప్రోక్షణ్యధికరణే చ యోగస్య ప్రాబల్యముచ్యతే। అతః పరస్పరం విరోధః। మైవమ్। లబ్ధాత్మికా హి రూఢిర్యోగమపహరతీతి। న చ ప్రోక్షణీశబ్దే రూఢిర్లభ్యతే। వృద్ధవ్యవహారేణ జాతావవ్యుత్పాదితత్వాత్। అహీనశబ్దోఽపి ద్విరాత్రాదిషు న వృద్ధైర్వ్యుత్పాదిత ఇతిచేన్న। వ్యాకరణే వ్యుత్పాదితత్వాత్। అహ్నః ఖః క్రతావిత్యనేన వారరుచేన వార్తికేనాహన్ శబ్దాత్ ఖప్రత్యయముత్పాద్య తస్యేనాదేశం కృత్వా క్రతువిషయతయా వ్యుత్పాదితః అహీనశబ్దః। నన్వేవం సతి ఘట్టకుటీప్రభాతన్యాయస్తవ ప్రసజ్యేత। యతోఽహీనశబ్దే యోగం పరిహర్తుకామేన భవతా వ్యాకరణముపజీవ్య యోగే పర్యవసానం కృతమ్। నాయం దోషః। పూర్వపక్షిణోఽభిమతే సమాసలక్షణే యోగే పర్యవసానస్యానభిధానాత్। నచ నఞ్సమాసోఽపి వ్యాకరణేషు వ్యుత్పాదిత ఇతి శఙ్కనీయమ్।

నఞ్సమాసస్వీకారే సతి అయజ్ఞో వా ఏష ఇత్యాదావివాహీనశబ్దస్యాద్యుదాత్తత్వప్రసఙ్గాత్। మధ్యోదాత్తో హ్యయం శబ్ద ఆమ్నాయతే। తస్మాత్ పక్షద్వయే యోగసామ్యేఽపి సమాసరూపయోగం పూర్వపక్ష్యభిమతం నిరాకృత్య శ్రౌతరూఢిః సిద్ధాన్తినా సమాశ్రితా। తామేవ రూఢిం ప్రకటయితుం వరరుచినా వార్త్తికం కృతమ్। అతః సత్యపి ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగే యౌగికత్వం న శఙ్కితుం శక్యతే। తథా గోత్వజాతౌ రూఢస్యాపి గోశబ్దస్యోణాదికసూత్రేషు, గమేర్డో ఇతి ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగం కృత్వా, గచ్ఛతీతి గౌరితి వ్యుత్పత్తిః ప్రదర్శితా। తద్వదత్రాఽప్యవగన్తవ్యమ్। ప్రోక్షణీశబ్దే తు న రూఢిజ్ఞాపనాయ కిఞ్చిత్ సూత్రం స్వతన్త్రం విహితమస్తి। కిం తర్హి సర్వధాతుసాధారణేనావయవార్థవ్యుత్పాదకేన ల్యుట్ప్రత్యయేన వ్యుత్పాదితత్వాత్। యౌగిక ఏవాయం ప్రోక్షణీశబ్దః। తస్మాత్ ప్రోక్షణీశబ్దవచ్ఛివరాత్రిశబ్దో యౌగిక ఇతి ద్వితీయః పక్షః। అన్యే తు పునర్మన్యన్తే। లాక్షణికోఽయం శివరాత్రిశబ్దః। తిథివాచకేన తేన శబ్దేన తత్తిథౌ క్రియమాణస్య వ్రతవిశేషస్య లక్ష్యమాణత్వాత్। అత ఏవేశానసంహితాయాముక్తమ్। శివరాత్రివ్రతం నామ సర్వపాపప్రణాశనమ్। ఆచాణ్డాలమనుష్యాణాం భుక్తిముక్తిప్రదాయకమ్॥ అర్ద్ధరాత్రాదధపశ్చోర్ద్వం యుక్తా యత్ర చతుర్ద్దశీ। తత్తిథావేవ కుర్వీత శివరాత్రివ్రతం వ్రతీ॥ శివరాత్రివ్రతం కార్యం భూతాన్వితమహానిశి। శివరాత్రివ్రతం దేవ కరిష్యే శివసన్నిధౌ॥ నిర్విఘ్నం కురు మే దేవ భక్తగ్రాహ్య మహేశ్వరేతి॥ నారదీయసంహితాయామ్, అర్ద్ధరాత్రయుతా యత్ర మాఘకృష్ణచతుర్ద్దశీ। శివరాత్రివ్రతం తత్ర కుర్యాజ్జాగరణం తథేతి॥ పద్మపురాణేఽపి, అర్ద్ధరాత్రాదధశ్చోర్ద్వం యది యుక్తా చతుర్ద్దశీ। తత్తిథావేవ కుర్వీత శివరాత్రివ్రతం వ్రతీ॥ స్కన్దపురాణే, శివరాత్రివ్రతం దేవ కథయస్వ మహేశ్వరేతి॥ నచ కాలవాచకస్య శబ్దస్య లక్షకత్వమదృష్టచరామితి శఙ్కనీయమ్। కాలవాచకాభ్యామమావాస్యాపౌర్ణమాసీశబ్దాభ్యాం యాగత్రయరూపయోరిష్ట్యోస్తత్కాలసమ్బన్ధినోర్యోరుపలక్షితత్వాత్। అత ఏవ శ్రూయతే। య ఏవం విద్వాన్ పౌర్ణమాసీ యజతే య ఏవం విద్వానమావాస్యాం యజత ఇతి। స్మృతిష్వపి సర్వత్ర తిథివాచకైః శబ్దైస్తత్సమ్బన్ధినో వ్రతవిశేషా లక్ష్యన్తే। స్కన్దపురాణే, జన్మాష్టమీ నైవ కృతా కదాచిత్ కల్పాఽయుతం పచ్యతే రౌరవేష్వితి॥ ఋష్యశృఙ్గోఽపి। ఏకాదశీం తు కుర్వీత క్షీయతే ద్వాదశీ యదేతి॥ ఏవమన్యత్రాప్యుదాహార్యమ్। తస్మాల్లాక్షణికోఽయం శివరాత్రిశబ్ద ఇతి తృతీయః పక్షః। అథ సిద్ధాన్తం బ్రూమః। యోగరూఢ ఏవాయం శివరాత్రిశబ్దః। యోగో ద్వితీయపక్షోపన్యాసేన దర్శితః। రూఢిశ్చ ప్రథమోపన్యాసేన। తత్రైకస్య స్వీకారే సతి అన్యవిషయం శాస్త్రం తదనుగ్రాహక ఉదాహృతో న్యాయశ్చ బాధ్యేత। నచ యౌగికత్వే సతి శివవ్రతోపతేషు త్రయోదశ్యాదితిథ్యన్తరేషు శివరాత్రిత్వం ప్రసజ్యేతేతి వాచ్యమ్। తస్యాఽతిప్రసఙ్గస్య రూఢ్యా నివారణాత్। యథా పఙ్కజశబ్దే పఙ్కాజ్జాయత ఇతి యోగం స్వీకృత్య భేకాదిష్వతిప్రసఙ్గో రూఢిస్వీకారేణ నివార్యతే। తద్వదఽత్రాపి యోగరూఢతాయాం న కోఽప్యతిప్రసఙ్గః। న చ ముఖ్యే సమ్భవతి లక్షణాశ్రయణముచితమ్। అథోచ్యతే। లక్షణాయా అభావే వ్రతవిషయత్వం న స్యాదితి। తన్న। బహువ్రీహిస్వీకారే యోగేనైవ తత్సిద్ధేః। శివస్య ప్రియా రాత్రిర్యస్మిన్ వ్రతేఽఙ్గత్వేన విహితా। తద్ వ్రతం శివరాత్ర్యాఖ్యమ్।

తస్మాన్నిర్మన్థ్యన్యాయేనాత్ర యోగరూఢః శివరాత్రిశబ్దః। తస్యాత్ర న్యాయస్య సఙ్గ్రాహకః శ్లోకః– నిర్మన్థ్యో యౌగికో యోగరూఢో వా యోగశాసనాత్। యౌగికోఽచిరజాతేఽగ్నౌ నియతేర్యోగరూఢిభాక్॥ అస్యాయమర్థః। ఇష్టకాచయనే శ్రూయతే। నిర్మన్థ్యేనేష్టకాః పచన్తీతి। తత్ర సంశయః। కిమయం నిర్మన్థ్యశబ్దో యౌగికః, కిం వా యోగరూఢ ఇతి। నిఃశేషేణ మథ్యతే ఇతి యోగస్య ప్రతీయమానత్వాత్ ప్రోక్షణీన్యాయేన యోగ ఇతి పూర్వః పక్షః। అత్ర ద్వావగ్నీ విద్యేతే చిరనిర్మథితోఽచిరనిర్మథితః। చయనం ప్రక్రమ్యోఖాం నిర్మాయ తస్యాముఖాయాం కఞ్చిత్ కాలం ధారణాయ యోఽగ్నిర్నిర్మథ్యతే సోఽచిరనిర్మథితః। తేనేష్టకాః పచ్యన్తే। తస్యైవ ప్రత్యాసన్నత్వాత్। తథాచ మథనస్యాగ్నిద్వితయసాధారణ్యేఽప్యచిరనిర్మథినమగ్నిం నియన్తుం రూఢిరాశ్రయణీయా। యథా వా, నావనీతం ఘృతమిత్యత్ర నవనీతజన్యత్వయోగస్య చిరాచిరయోరుభయోః సాధారణ్యేఽపి నూతన ఏవం ఘృతే నావనీతశబ్దో లోకే ప్రసిద్ధేర్నియమ్యతే। తద్వదత్రాప్యవగన్తవ్యమ్। తథాచ సతి ప్రతీయమానయోగస్యాపరిహృతత్వాన్నియత్యై రూఢిస్వీకారాచ్చ యోగరూఢోఽయం నిర్మన్థ్య ఇతి రాద్ధాన్తః। అనేనైవ న్యాయేన శివరాత్రిశబ్దేఽపి యోగరూఢిరాశ్రీయతే। తత్ర శివస్య రాత్రిః శివరాత్రిరితి తత్పురుషసమాసేన యోగేన ప్రవర్త్తమానః శబ్దో రూఢ్యా మాఘకృష్ణచతుర్దశీరూపే కాలవిశేషే నియమ్యతే। శివస్య రాత్రిర్యస్మిన్ వ్రతే ఇతి బహువ్రీహిసమాసేన యోగేన ప్రవృత్తః శబ్దో రూఢ్యా వ్రతవిశేషే నియమ్యతే। తచ్చ శివరాత్రివ్రతమేకాదశీజయన్తీవ్రతవత్ సంయోగపృథక్త్వన్యాయేన నిత్యం కామ్యం చేత్యుభయవిధమ్। తత్ర నిత్యత్వమకరణప్రత్యవాయవీప్సానిత్య నిశ్చలశబ్దైరవగన్తవ్యమ్। తత్రాఽకరణే ప్రత్యవాయః స్కన్దపురాణే పఠ్యతే। పరాత్ పరతరం నాస్తి శివరాత్రిః పరాత్ పరమ్। న పూజయతి భక్త్యేశం రుద్రం త్రిభువనేశ్వరమ్। జన్తుర్జన్మసహస్రేషు భ్రమతే నాఽత్ర సంశయః॥ వీప్సాపి తత్ర పఠితా। వర్షే వర్షే మహాదేవి నరో నారీ పతివ్రతా। శివరాత్రౌ మహాదేవం కామం భక్త్యా ప్రపూజయేదితి॥ నిత్యనిశ్చలశబ్దౌ చ తత్రైవ। మాఘకృష్ణచతుర్దశ్యాం యః శివం శంసితవ్రతః। ముముక్షుః పూజయేన్నిత్యం స లభేదీప్సితం ఫలమితి॥ అర్ణవో యది వా శుష్యేత్ క్షీయతే హిమవానపి। మేరుమన్దరలఙ్కాశ్చ శ్రీశైలో విన్ధ్య ఏవ చ॥ చలన్త్యేతే కదాచిద్వై నిశ్చలం హి శివవ్రతమితి॥ కామ్యత్వం చ ఫలశ్రవణాదవగన్తవ్యమ్। తచ్చ స్కన్దపురాణే, శివం చ పూజయిత్వా యో జాగర్త్తిం చ చతుర్దశీమ్। మాతుః పయోధరరసం న పిబేత్ స కదాచన॥ యదీచ్ఛేద్ వాఞ్ఛితాన్ భోగాన్ దివి దేవమనోరమాన్। ఆగమోక్తవిధిం కృత్వా ప్రాప్నోతి పరమం పదమ్॥ మమ భక్తస్తు యో దేవి శివరాత్రిముపోషకః। గణత్వమక్షయం దివ్యమక్షయం శివశాసనమ్॥ సర్వాన్ భుక్త్వా మహాభోగాన్ మృతో భూయో న జాయత ఇతి॥ కామ్యవ్రతస్యేశానసంహితాయాం వర్షసంఖ్యా పఠ్యతే। ఏవమేతద్ వ్రతం కుర్యాత్ ప్రతిసంవత్సరం వ్రతీ। ద్వాదశాబ్దికమేతత్ స్యాచ్చతుర్వింశాబ్దికం తు వా॥ సర్వాన్ కామానవాప్నోతి ప్రేత్య చేహ చ మానవ ఇతి॥ నిత్యకామరూపస్యాస్య వ్రతస్య సర్వాధికారిత్వమీశానసంహితాయాముక్తమ్। శివరాత్రివ్రతం నామ సర్వపాపప్రణాశనమ్। ఆచాణ్డాలమనుష్యాణాం భుక్తిముక్తిప్రదాయకమితి॥ అధికారినియమాః స్కన్దపురాణే దర్శితాః। మాఘమాసే తు కృష్ణాయా ఫాల్గునాదౌ చతుర్దశీ।

సా చ పుణ్యా తిథిర్జ్ఞేయా సర్వపాతకనాశినీ॥ అహింసా సత్యమక్రోధో బ్రహ్మచర్యం దయా క్షమా। శాన్తాత్మా క్రోధహీనశ్చ తపస్వీ హ్యనసూయకః॥ తస్మై దేయమిదం దేవి గురుపాదానుగో యది। అన్యథా యో దదాతీదం స తదా నరకం వ్రజేదితి॥ ఉక్తాధికారిణాఽనుష్ఠేయం వ్రతస్వరూపం త్రివిధమ్। ఉపవాసో జాగరణం పూజా చ। తదుక్తం నాగరఖణ్డే। ఉపవాసప్రభావేన బలాదపి చ జాగరాత్। శివరాత్రేస్తథా తస్య లిఙ్గస్యాపి చ పూజయా॥। అక్షయాఽల్లభతే భోగాన్ శివసాయుజ్యమాప్నుయాదితి॥

సహ్యాఖణ్డే, స్వయం చ లిఙ్గమభ్యర్చ్య సోపవాసః సజాగరః। అజానన్నపి నిష్పాపో నిషాదో గణతాం గతః॥ అత్రేదం చిన్త్యతే। కిమేతా ఉపవాసజాగరపూజా వ్రతస్య స్వరూపే స్వేచ్ఛయా వికల్ప్యన్తే, ఉత సముచ్చితా ఏవేతి?॥ తత్ర వికల్ప్యన్త ఇతి తావత్ ప్రాప్తమ్। కుతః। ఏకైకస్యేతరనిరపేక్షతయా విధానాత్। తథాహి స్కన్దపురాణే, కేవలోపవాసవిధిః పఠ్యతే। అఖణ్డితవ్రతో యో హి శివరాత్రిముపోషయేత్। సర్వాన్ కామానవాప్నోతి శివేన సహ మోదత ఇతి। తథా కేవలజాగరణం పఠ్యతే। కశ్చిత్ పుణ్యవిశేషేణ వ్రతహీనోఽపి యః పుమాన్। జాగరం కురుతే తత్ర స రుద్రసమతాం వ్రజేత్॥ తథా కేవలపూజా పఠ్యతే। యః పూజయతి భక్త్యేశమనేకఫలతాం వ్రజేదితి॥ తస్మాదుపవాసాదయస్త్రయోఽపి వికల్ప్యన్తే। యది నాగరఖణ్డసహ్యాఖణ్డయోః సముచ్చయవిధిరస్తీత్యుచ్యతే, తర్హి ప్రత్యేకం వా సముదాయో వా యథేష్టమనుష్ఠీయతామితి ప్రాప్తే బ్రూమః। వైశ్వానరవిద్యోపాసనన్యాయేన సముదాయ ఏవాత్రానుష్ఠేయః। తస్య చ న్యాయస్య సంగ్రాహకావేతౌ శ్లోకౌ–వైశ్వానరముపాస్తేఽత్ర ప్రత్యేకసముదాయతః। వికల్పః సముదాయో వా నియతో ద్వివిధాద్విధేః॥ వికల్ప ఇతిచేన్నైవం సముదాయప్రశస్తితః। అవయుత్యానువాదేన ప్రత్యేకోక్త్యుపపత్తిత ఇతి॥ అయమర్థః। ఛన్దోగైరామ్నాయతే, వైశ్వానర ఉపాస్త ఇతి। విద్యుల్లోకాదిత్యవాయ్వాకాశోదకపృథివీరూపైః షడ్భిరవయవైరుపేతోఽవయవీ సర్వాత్మకో। విరాట్ పురుషో వైశ్వానరశబ్దవాచ్యః। తత్ర సంశయః। కిం విద్యుల్లోకాద్యవయవా అవయవీ చ ప్రత్యేకం వికల్పేనోపాస్యా ఉతావయవ్యేవ నియమనోపాస్య ఇతి। వికల్ప ఇతి తావత్ ప్రాప్తమ్। కుతః। ద్వివిధస్య విధేః శ్రూయమాణత్వాత్। ప్రాచీనశాలసత్యయజ్ఞేన్ద్రప్రద్యుమ్నేడివిడోద్దాలకనామభిః షడ్భిర్మహర్షిభిః క్రమేణ విద్యుల్లోకాదయః షడవయవాః ప్రత్యేకముపాసితాః। తద్వృత్తాన్తకథనపరేషు వాక్యేషు షణ్ణామవయవానాం ప్రత్యేకముపాస్తివిధయో నియమాశ్చ ఫలసహితా ఉపలభ్యన్తే। పునశ్చాన్తే షడ్భ్యస్తేభ్యో మహర్షిభ్యోఽశ్వపతీ రాజా సముదాయోపాస్తిమవోచత। అతో ద్వివిధవిధివలేన యథేచ్ఛం వికల్ప ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః। సముదాయ ఏవాత్ర నియమేనోపాసితవ్యః। కుతః। ప్రస్తుతత్వాత్। అవయవోపాస్తివాక్యాన్యవయుత్యానువాదరూపత్వేనాప్యుపపద్యన్తే। తస్మాత్ సముదాయ ఉపాస్య ఇతి రాద్ధాన్తః। అనేన న్యాయేన ప్రకృతేఽప్యుపవాసాదీనాం త్రయాణాం సముదాయస్యైవ వ్రతరూపత్వమ్। నను క్వచిదుపవాసాదిత్రయం విధాయ పునః పక్షాన్తరరూపేణోపవాసవ్యతిరిక్తం ద్వయం పఠ్యతే, అథవా శివరాత్రిం చ పూజాజాగరణైర్నయేదితి । నాయం దోషః। అథవేత్యనుకల్పోపక్రమేణాశక్తవిషయత్వోపపత్తేః।

అత్ర వ్రతే విహితానాం త్రయాణాం
పరస్పరమఙ్గాఙ్గిభావబోధకప్రమాణాభావాదాగ్నేయాదిషడ్యాగవత్ ప్రత్యేకకాలసమ్బన్ధ-విధానాత్ ఫలవిధానాచ్చ సమప్రాధాన్యం ద్రష్టవ్యమ్। అస్యైవ ఉపోద్వలకం లిఙ్గమభిధీయతే। లుబ్ధకస్య భద్రాశ్వజన్మ ప్రాప్తవతో దుర్వాససా సహ సంవాదే పఠ్యతేకృష్ణపక్షే చతుర్దశ్యాం న కిఞ్చిన్మృగమాప్తవాన్। అణ్వపి ప్రాణరక్షార్థం క్షుధాసమ్పీడితోఽవసదిత్యుపక్రమ్య, ధనుష్కోట్యాహతాన్యేవ బిల్వపత్రాణి మానద। పతితాని మహారాజ శమ్భోః శిరసి భూతలే॥ తత్రైవ తస్థౌ రాజేన్ద్ర సర్వరాత్రమతన్ద్రితః। రాత్రిశేషం స్థితో వ్యాధః స్తబ్ధదృష్టిరనామిషః॥ ప్రభాతే విమలే జాతే దృష్ట్వా తత్రైవ శఙ్కరమ్। బిల్వపత్రైర్నరశ్రేష్ఠ కన్దమూలైశ్చ పారిత ఇతి॥

ఏతస్మిన్ యథోక్తతిథిం నిర్ణేతుమిదం విచార్యతే। కిం వ్రతాఽన్తరేష్వివాత్రాప్యుదయాస్తమయవేధ ఆదర్త్వ్యః, కిం వా ప్రదోషవేధః, ఆహోస్విన్నిశీథవేధ ఇతి। తవ పూర్వేద్యురుదయే త్రయోదశీవేధః, పరేద్యురస్తమయే దర్శవేధ ఇత్యుదయాస్తమయే వేధో యుక్తః। తస్య వ్రతాన్తరేషు క్లృప్తత్వాత్। క్లృప్తస్య చ కల్ప్యాద్ బలీయస్త్వాత్। మైవమ్। సామాన్యాద్విశేషస్య బలీయస్త్వాత్। సామాన్యరూపో హ్యుదయాస్తమయవేధః। సర్వతిథిషు సమానత్వాత్। విశేషరూపౌ ప్రదోషనిశీథవేధౌ। కృష్ణచతుర్దశీలక్షణే తిథివిశేషే శివరాత్ర్యాఖ్యం వ్రతవిశేషముపజీవ్య ప్రవృత్తత్వాత్। ఏతదేవాభిప్రేత్య ఈశానసంహితాయాముక్తమ్। ఉదయేఽన్వితాః క్వచిద్ గ్రాహ్యాః క్వచిదస్తమయేఽన్వితాః। వ్రతిభిస్తిథయో యస్మాద్వర్జయిత్వా వ్రతం త్విదమితి॥ అస్మింస్తు వ్రతే ప్రదోషవేధో వాయుపురాణే దర్శితః। త్రయోదశ్యస్తగే సూర్యే చతసృష్వేవ నాడిషు। భూతవిద్ధా తు యా తత్ర శివరాత్రివ్రతం చరేదితి॥ స్మృత్యన్తరేఽపి, ప్రదోషవ్యాపినీ గ్రాహ్యా శివరాత్రిచతుర్దశీ। రాత్రౌ జాగరణం యస్మాత్తస్మాత్తాం సముపోషయేదితి॥ కామికే, ఆదిత్యాస్తమయే కాలే అస్తి చేద్ యా చతుర్దశీతద్రాత్రిః శివరాత్రిః స్యాత్ సమ్భవేదుత్తమోత్తమేతి॥ నిశీథవేధో నారదీయసంహితాయాం దర్శితః। అర్ధరాత్రయుతా యత్ర మాఘకృష్ణచతుర్దశీ। శివరాత్రివ్రతం తత్ర సోఽశ్వమేధఫలం లభేదితి। స్మృత్యన్తరేఽపి। భవేద్యత్ర త్రయోదశ్యాం భూతవ్యాప్తా మహానిశా। శివరాత్రివ్రతం తత్ర కుర్యాజ్జాగరణం తథేతి॥ ఈశానసంహితాయామ్। మాఘకృష్ణచతుర్దశ్యామాదిదేవో మహానిశి। శివలిఙ్గతయోద్భూతః కోటిసూర్యసమప్రభః। తత్కాలవ్యాపినీ గ్రాహ్యా శివరాత్రివ్రతే తిథిః। అర్ధరాత్రాదధశ్చోర్ధ్వం యుక్తా యత్ర చతుర్దశీ। తత్తిథావేవ కుర్వీత శివరాత్రివ్రతం వ్రతీ॥ నార్ధరాత్రాదధశ్చోర్ధ్వం యుక్తా యత్ర చతుర్దశీ। నైవ తత్ర వ్రతం కుర్యాదాయురైశ్వర్యహానిదేతి॥ వ్యాప్యార్ధరాత్రం యస్యాం తు లభ్యతే యా చతుర్దశీ। తస్యామేవ వ్రతం కార్యం మత్ప్రమాదార్థిభిర్నరైః॥ పూర్వేద్యుర్వా పరేద్యుర్వా మహానిశి చతుర్దశీ। వ్యాప్తా సా దృశ్యతే యస్యాం తస్యాం కుర్యాద్ వ్రతం నరః॥ లిఙ్గావిర్భావకాలే తు వ్యాప్తా గ్రాహ్యా చతుర్దశీ। తదూర్ధ్వాధోఽన్వితా భూతా సా కార్యా వ్రతిభిః సదా॥ మమ ప్రియకరీ

హ్యేషా మాఘకృష్ణచతుర్ద్దశీ। మహానిశాన్వితాయాస్తు తత్ర కుర్యాదిదం వ్రతమితి॥ ఏవం సతి పూర్వేద్యురేవ యత్ర ప్రదోషనిశీథోభయవ్యాప్తిస్తత్ర వ్రతమాచరణీయమ్। పూర్వేద్యురేవోభయవ్యాప్తౌ స్కన్దపురాణే పఠ్యతే। త్రయోదశీ యదా దేవి దినభుక్తిప్రమాణతః। జాగరే శివరాత్రిః స్యాన్నిశిపూర్ణా చతుర్ద్దశీ॥ దినభుక్తిరస్తమయః। పరేద్యురేవోభయవ్యాప్తౌ కామికే పఠ్యతే, నిశాద్వయే చతుర్ద్దశ్యాం పూర్వా త్యాజ్యా పరా శుభేతి॥ దినద్వయేఽప్యుభయవ్యాప్తిస్తు న సమ్భావ్యతే। యామద్వయవృద్ధేరభావాత్। దినద్వయేఽప్యుభయవ్యాప్త్యభావోఽపి న సమ్భావ్యతే॥ యామద్వయక్షయస్యాభావాత్। ఏకైకస్మిన్ దిన ఏకైకవ్యాప్తౌ తు కథమితిచేత్। సా హ్యేవం ప్రసజ్యతే। పూర్వేద్యుర్నిశీథవ్యాప్తిః పరేద్యుః ప్రదోషవ్యాప్తిరితి। తత్రైకవ్యాప్తేర్దినద్వయే సమానత్వేఽపి జయాయోగస్య ప్రశస్తత్వాద్దర్శయోగస్య నిన్దితత్వాచ్చ పూర్వేద్యురేవోపవాసః। జయాయోగప్రాశస్త్యం చ అనేకవచనైరాదృతత్వాదవగమ్యతే। తతథాచ స్కన్దపురాణే పఠ్యతే। కృష్ణాష్టమీ స్కన్దషష్ఠీ శివరాత్రిచతుర్ద్దశీ। ఏతాః పూర్వయుతాః కార్యాస్తిథ్యన్తే పారణం భవేత్॥ జన్మాఽష్టమీ రోహిణీ చ శివరాత్రిస్తథైవ చ। పూర్వవిద్ధైవ కర్త్తవ్యా తిథిభాన్తే చ పారణమ్॥ శ్రావణీ దుర్గనవమీ తథా దూర్వాష్టమీ చ యా। పూర్వవిద్ధా తు కర్త్తవ్యా శివరాత్రిర్బలేర్దినమితి॥ జయన్తీ శివరాత్రిశ్చ కార్యే భద్రా జయాన్వితే ఇతి॥ నాగరఖణ్డే, మాఘఫాల్గునయోర్మధ్యే అసితా యా చతుర్ద్దశీ। అనఙ్గేన సమాయుక్తా కర్త్తవ్యా సా సదా తిథిరితి॥ పద్మపురాణే। అర్ద్ధరాత్రాత్ పురస్తాచేజ్జయాయోగో యదా భవేత్। పూర్వవిద్ధైవ కర్త్తవ్యా శివరాత్రిః శివప్రియైరితి॥ బ్రహ్మవైవర్త్తే। రుద్రవతేషు సర్వేషు కర్త్తవ్యా సంముఖీ తిథిః। అన్యేషు వ్రతకల్పేషు పరయుక్తాముపావసేదితి॥ దర్శయోగనిన్దా చ స్కన్దపురాణే దర్శితా। మహతామపి పాపానాం దృష్టా వై నిష్కృతిః పురా। న దృష్టా కుర్వతాం పుంసాం కుహూయుక్తాం తిథిం శివామితి। అన్యాన్యపి యాని కానిచిద్దర్శయోగనిన్దావచనాని తత్ర తత్ర స్మర్యన్తే। తాని సర్వాణ్యస్మిన్ విషయే యోజనీయాని। యదా పూర్వేద్యుర్నిశీథాదూర్ధ్వం ప్రవృత్తా చతుర్ద్దశీ పరేద్యుః క్షయవశాన్నిశీథాదర్వాగేవ సమాప్తా తదా పూర్వేద్యుః ప్రదోషనిశీథవ్యాప్త్యోరుభయోరప్యసమ్భవాత్ పరేద్యుః ప్రదోషవ్యాప్తేరేకస్యాః సద్భావాచ్చ పరవిద్ధైవ గ్రాహ్యా॥ ఏతదేవాభిప్రేత్య స్మర్యతే। మాఘాఽసితే భూతదినం కదాచిదుపైతి యోగం యది పఞ్చదశ్యా జయాప్రయుక్తాం న తు జాతు కుర్యాచ్ఛివస్య రాత్రిం ప్రియకృచ్ఛివస్యేతి॥ యదా పూర్వేద్యుః ప్రదోషాద్ ఉర్ధ్వం ప్రవృత్తా చతుర్ద్దశీ పరేద్యుః క్షయవశాత్ ప్రదోషాదర్వాగేవ సమాప్తా తదా పరేద్యుర్వ్యాప్తిద్వయాభావాత్ పూర్వేద్యుర్నిశీథవ్యాప్తేః సద్భావాజ్జయాయోగాచ్చ పూర్వేద్యురేవోపవాసః। అత్రాయం వివేకః సమ్పన్నః। దినద్వయే నిశీథవ్యాప్తౌ తదవ్యాప్తౌ చ ప్రదోషవ్యాప్తిర్నియామికా। తథా దినద్వయేఽపి ప్రదోషవ్యాప్తౌ తదవ్యాప్తౌ చ నిశీథవ్యాప్తిర్నియామికా। ఏకైకస్మిన్ దిన ఏకైకవ్యాప్తౌ జయాయోగో నియామకః। అస్య శివరాత్రివ్రతస్యాహోరాత్రసాధ్యత్వేనాహని రాత్రౌ చ సమ్బన్ధే సాధారణే సతి అహర్వేధముపేక్ష్య ప్రదోషనిశీథయోరేవ కుతః శాస్త్రాణాం పక్షపాత ఇతిచేత్। రాత్రేరత్ర ప్రధానత్వాదితి బ్రూమః। తత్రప్రాధాన్యేన చోపపత్తిః స్కన్దపురాణే పఠ్యతే। నిశి భ్రమన్తిం భూతాని శక్తయః శూలభృద్యతః॥ అతస్తస్యాం

త్రయోదశ్యాం సత్యాం తత్పూజనం భవేదితి॥ తస్యాం త్రయోదశ్యామితి వ్యధికరణే సప్తమ్యౌ। తథాచాయమర్థః సమ్పద్యతే। త్రయోదశీ నిశీథే తస్యాం చతుర్దశ్యాం విద్యమానాయాం శివపూజనం భవేదితి। నాగరఖణ్డేఽపి– మాఘమాసస్య కృష్ణాయాం చతుర్దశ్యాం సురేశ్వర। అహం యాస్యామి భూపృష్ఠే రాత్రౌ నైవ దివా కలౌ॥ లిఙ్గేషు చ సమస్తేషు చరేషు స్థావరేషు చ। సంక్రమిష్యామ్యసన్దిగ్ధం వర్షపాపవిశుద్ధయే॥ రాత్రౌ తస్యాం హి మే పూజాం యః కరిష్యతి మానవః। మన్త్రైరేతైః సురశ్రేష్ఠ విపాపః స భవిష్యతీతి॥ సా చ శివరాత్రిచతుర్దశీ త్రిధా భవతి। ఏకతిథ్యాత్మికా, తిథిద్వయాత్మికా, తిథిత్రయాఽఽత్మికా చేతి। తత్ర సూర్యోదయమారభ్య ప్రవృత్తా పరదినోదయపర్యన్తైకతిథ్యాత్మికా। సా వేధదోషాభావాత్ ప్రశస్తా। తిథిద్వయాత్మకత్వం చ ద్వేధా భవతి। జయాయోగేన దర్శయోగేన చ। తత్ర యోగద్వయమేకైకస్మిన్ విషయే ప్రశస్తమ్। స చ విషయవిశేషః పూర్వమేవోదాహృతః। తిథిత్రయాత్మకత్వం త్వతిప్రసక్తమ్। ఏతదేవాభిప్రేత్య పురాణే పఠ్యతే। త్రయోదశీ కలాప్యేకా మధ్యే చైత్ర చతుర్దశీ। అన్తే చైత్ర సినీవాలీ త్రిస్పృశ్యాం శివమర్చయేత్॥ యథా త్రిస్పృశీ ప్రశస్తా తథా వారవిశేషేణ యోగవిశేషేణ చ ప్రశస్తా భవతి। తథా చ స్కన్దపురాణే పఠ్యతే। మాఘకృష్ణచతుర్దశ్యాం రవివారో యదా భవేత్। భౌమో వాఽథ భవేద్దేవి కర్తవ్యం వ్రతముత్తమమ్॥ శివయోగస్య యోగే వై తద్భవేదుత్తమోత్తమమ్। శివరాత్రివ్రతం త్వేతత్తద్భవేదుత్తమోత్తమమితి॥ నను యదా పూర్వవిద్ధాయాముపవాసస్తదా పరేద్యుః కిం తిథ్యన్తే పారణం భవతి, కిం వా తిథిమధ్యే। శాస్త్రం తు పక్షద్వయేఽపి సమానమ్। తత్ర తిథ్యన్తపారణవచనాని పూర్వముదాహృతాని। తిథిమధ్యపారణవచనం తు స్కన్దపురాణే పఠ్యతే। ఉపోషణం చతుర్దశ్యాం చతుర్దశ్యాం తు పారణమ్। కృతైః సుకృతలక్షైశ్చ లభ్యతే వాఽథవా న వా॥ బ్రహ్మా స్వయం చతుర్వక్త్రైః పఞ్చవక్త్రైస్తథాఽప్యహమ్। సిక్థే సిక్థే ఫలం తస్య శక్తో వక్తుం న పార్వతి॥ బ్రహ్మాణ్డోదరమధ్యే తు యాని తీర్థాని సన్తి వై। సంస్థితాని భవన్తీహ భూతాయాం పారణే కృతే॥ తిథీనామేవ సర్వాసాముపవాసవ్రతాదిషు। తిథ్యన్తే పారణం కుర్యాద్వినా శివచతుర్దశీమితి॥ బాఢమ్। అస్తి హి ద్వివిధం శాస్త్రమ్। తస్య చ ద్వివిధస్య శాస్త్రస్య ప్రతిపత్ప్రకరణోక్తన్యాయేన వ్యవస్థా ద్రష్టవ్యా। యదా యామత్రయాదర్వాగేవ చతుర్దశీ పరిసమాప్యతే, తదా తిథ్యన్తే పారణమ్। యదా తు చతుర్దశీ యామత్రయమతిక్రమతి తదా చతుర్దశీమధ్యే పూర్వాహ్ణే పారణం కుర్యాత్॥ ఇతి చతుర్దశీనిర్ణయః॥

అథ పఞ్చదశీ నిర్ణీయతే॥ సా ద్వివిధా। పౌర్ణమాస్యమావాస్యా చ। తత్ర పౌర్ణమాస్యాం పరస్పరవిరుద్ధాని వాక్యాన్యుపలభ్యన్తే। తత్ర పరవిద్ధాయా గ్రాహ్యత్వం విష్ణుధర్మోత్తరే। ఏకాదశ్యష్టమీ షష్ఠీ పౌర్ణమాసీ చతుర్దశీ। అమావాస్యా తృతీయా చ ఉపోష్యాః స్యుః పరాన్వితాః॥ పరవిద్ధానిషేధః పూర్వవిద్ధావిధిశ్చ బ్రహ్మపురాణపద్మపురాణయోః। షష్ఠ్యేకాదశ్యమావాస్యా పూర్వవిద్ధా తథాఽష్టమీ॥ పూర్ణిమా పరవిద్ధా చ నోపోష్యం తిథిపఞ్చకమ్। పూర్వవిద్ధా తు కర్తవ్యా సప్తమీ వ్రతిభిర్నరైః। పౌర్ణమాసీ మహీపాల పరాయా నియమాఙ్గతేతి॥

పూర్వవిద్ధాగ్రాహ్యత్వం చ యుగ్మవాక్యే, చతుర్ద్దశ్యా చ పూర్ణిమేతి। ఏవం పరస్పరవిరోధే సతి యా వ్యవస్థా సా బ్రహ్మవైవర్త్తే దర్శితా॥ పూర్వవిద్ధా న కర్త్తవ్యా అమావాస్యా చ పౌర్ణిమా। వర్జయిత్వా మునిశ్రేష్ఠ సావిత్రీవ్రతముత్తమమితి॥ సావిత్రీ రాజకన్యా, తయా చీర్ణం వ్రతం సావిత్రీవ్రతమ్। తచ్చ భవిష్యోత్తరపురాణే దర్శితమ్॥ కథయామి కులస్త్రీణాం మహిమ్నో వర్ద్ధనం పరమ్। యథా చీర్ణం వ్రతం పూర్వం సావిత్ర్యా రాజకన్యయేతి॥ ఏతచ్చ పౌర్ణమాస్యామమావాస్యాయాం చ విహితమ్। తస్మిన్ వ్రతే పూర్వవిద్ధా గ్రాహ్యా। వ్రతాన్తరే పూర్వవిద్ధా న కర్త్తవ్యా, కిన్తు పరవిద్ధైవ కర్త్తవ్యేతి పరస్పరవిరుద్ధస్య శాస్త్రద్వయస్య వ్యవస్థా। యదా తు చతుర్ద్దశ్యష్టాదశనాడికా భవతి తదా సావిత్రీవ్రతమపి తత్ర పరిత్యాజ్యమ్। భూతోష్టాదశనాడీభిర్దూషయత్యుత్తరాం తిథిమితి స్మృతేః। యోఽయం పౌర్ణమాసీనిర్ణయః స ఏవామావాస్యాయామప్యవగన్తవ్యః। తత్రాపి సావిత్రీవ్రతం పూర్వదినే కర్త్తవ్యమ్। వ్రతాన్తరాణ్యుత్తరదినే। అస్యాం చ వ్యవస్థాయాం బ్రహ్మవైవర్త్తవచనం పూర్వముదాహృతమ్। స్కన్దపురాణేఽపి। భూతవిద్ధా సినీవాలీ, న తు తత్ర వ్రతం చరేత్। వర్జయిత్వా తు సావిత్రీవ్రతం తు శిఖివాహనేతి॥ ఏవఞ్చ సతి యుగ్మశాస్త్రం సావిత్రీవ్రతవ్యతిరిక్తేషు వ్రతేషు ద్రష్టవ్యమ్। ప్రచేతా అపి। నాగవిద్ధా తు యా షష్ఠీ సప్తమ్యా చ యుతాఽష్టమీ। దశమ్యేకాదశీవిద్ధా త్రయోదశ్యా చతుర్ద్దశీ॥ భూతవిద్ధాఽప్యమావాస్యా న గ్రాహ్యా మునిపుఙ్గవైః। ఉత్తరోత్తరావిద్ధాస్తాః కర్త్తవ్యాః కారకీ శ్రుతిరితి। పద్మపురాణేఽపి, షష్ఠ్యష్టమీ తథా దర్శః కృష్ణపక్షే త్రయోదశీ। ఏతాః పరయుతాః కార్యాః పరాః పూర్వేణ సంయుతా ఇతి॥ యత్తు నారదీయపురాణే, దర్శం చ పౌర్ణమాసం చ పితుః సాంవత్సరం దినమ్। పూర్వవిద్ధమకుర్వాణో నరకం ప్రతిపద్యతే ఇతి। తత్సావిత్రీవ్రతవిషయం శ్రాద్ధవిషయం వా। అమావాస్యాయామివ పౌర్ణమాస్యామపి శ్రాద్ధం విహితమ్। తథాచ పితామహః, అమావాస్యావ్యతీపాతపౌర్ణమాస్యఽష్టకాసు చ। విద్వాన్ శ్రాద్ధమకుర్వాణః ప్రాయశ్చిత్తీయతే హి స ఇతి॥ అమావాస్యాశ్రాద్ధస్య చ పార్వణరూపత్వమపరాహ్ణస్య తత్కర్మకాలత్వం కుతపస్య ప్రారమ్భకాలత్వమిత్యేతత్త్రితయం ప్రతిపత్కరణే ప్రత్యాబ్దికనిర్ణయే ప్రపఞ్చితమ్। తథా సతి అపరాహ్నస్య కర్మకాలత్వాత్ పూర్వేద్యురేవ వా పరేద్యురేవ వాఽపరాహ్నవ్యాపిన్యమావాస్యా గ్రహీతవ్యా। తత్రాపరాహ్ణవ్యాపిన్యాః పూర్వతిథేర్గ్రాహ్యతామాహ హారీతః। యస్యాం సన్ధ్యాగతః సోమో మృణాలమివ దృశ్యతే। అపరాహ్ణే తు యా తస్యాం పిణ్డానాం కరణం ధ్రువామతి॥ యత్తు కార్ష్ణాజినినోక్తం, భూతవిద్ధామమావాస్యాం మోహాదజ్ఞానతోఽపి వా శ్రాద్ధకర్మణి యేః కుర్యుస్తేషామాయుః ప్రహీయత ఇతి॥ తదపరాహ్ణవ్యాప్త్యభావవిషయం ద్రష్టవ్యమ్। అపరాహ్ణవ్యాపిన్యా ఉత్తరతిథేగ్రీహ్యతామాహ హారీతః। అపరాహ్ణః పితౄణాం తు యాఽపరాహ్ణానుయాయినీ। సా గ్రాహ్యా పితృకార్యే తు న పూర్వాస్తానుయాయినీతి॥ ఉభయత్రాపరాహ్ణవ్యాపిత్వం ద్వేధా భిద్యతే। ఏకదేశేన కార్త్స్న్యేన చేతి। ఏకదేశవ్యాప్తిశ్చ ద్వేధా భిద్యతే। వైషమ్యేణ సామ్యేన చేతి। తత్ర వైషమ్యేణైకదేశవ్యాప్తౌ మహత్త్వేన నిర్ణేతవ్యమ్। తథాచ స్మృతిః। అపరాహ్ణద్వయవ్యాపిన్యమావాస్యా యదా భవేత్। తత్రాల్పత్వమహత్త్వాభ్యాం నిర్ణయః పితృకర్మణీతి॥ మహత్యేవ గ్రాహ్యేత్యభిప్రాయః। స చ శివరాఘవసంవాదే స్పష్టమభిహితః। అల్పాపరాహ్ణే త్యాజ్యాఽమా గ్రాహ్యా స్యాద్యాధికా

భవేదితి ॥ సామ్యేనైకదేశవ్యాప్తౌ ఖర్వాదిశాస్త్రేణ నిర్ణయః। సామ్యేనాభయత్రైకదేశవ్యాప్తిశ్చ తత్తిథిగతైర్వృద్ధిక్షయసామ్యైస్త్రేధా భిద్యతే। తథాహి। పూర్వేద్యురపరాహ్ణస్య ద్వితీయఘటికామారభ్య పరేద్యురపరాహ్ణస్య పఞ్చఘటికాపర్యన్తం యదా తిథిర్వర్తతే తదా పూర్వాపరాహ్ణస్య ప్రథమఘటికాం ద్వితీయాపరాహ్ణస్య చరమఘటికాం విహాయ శిష్టాసు పఞ్చసు వర్తమానత్వాత్ సామ్యేనైకదేశవ్యాప్తిర్భవతి। తిథిశ్చ తదా ఘటికాచతుష్టయేన వర్ద్ధతే। యదా చ పూర్వాపరాహ్ణస్య చరమఘటికాయాముత్తరాపరాహ్ణస్య చ ప్రథమఘటికాయాం తిథివర్తతే తదాఽపి సామ్యేనైకదేశవ్యాప్తిర్భవతి। ఘటికాచతుష్టయేన తిథిః క్షీయతే। యదా పూర్వాపరాహ్ణస్య చరమఘటికాత్రయే ద్వితీయాపరాహ్ణస్య చ ప్రథమఘటికాత్రయే తిథిర్వర్తతే తదా సామ్యేనైకదేశవ్యాప్తిస్తదవస్థా। తిథిస్తు న వర్ద్ధతే, నాఽపి క్షీయతే, కిన్తు సమైవ। ఈదృశే విషయే ఖర్వదర్పవాక్యాన్నిర్ణయః। తచ్చ ఖర్వాదివాక్యం సర్వతిథిసాధారణ్యేన ప్రవృత్తత్వాదమావాస్యాయామపి ప్రవర్తతే। తథాఽమావాస్యాయామేవ విశేషేణ శివరాఘవసంవాదే స ఏవార్థో దర్శితః। అమావాస్యా తు యా హి స్యాదపరాహ్ణద్వయేఽపి సా। క్షయే పూర్వాపరావృద్ధౌ సామ్యేఽపి చ పరా స్మృతేతి ॥ స్మృత్యన్తరేఽపి। తిథిక్షయే సినీవాలీ తిథివృద్ధౌ కుహూర్మతా। సామ్యేఽపి చ కుహూర్జ్ఞేయా వేదవేదాఙ్గవేదిభిరితి ॥ చతుర్ద్దశీమిశ్రా సినీవాలీ, ప్రతిపన్మిశ్రా కుహూః। తథాచ వ్యాసః। దృష్టచన్ద్రా సినీవాలీ నష్టచన్ద్రా కుహూర్మతేతి ॥ కార్త్స్న్యేనోభయత్రాపరాహ్ణవ్యాప్తావపి తిథివృద్ధిత్వాత్ కుహూరేవ గ్రాహ్యా। యదా దినద్వయేఽప్యపరాహ్ణం న స్పృశతి తదా సాగ్న్యనగ్నికభేదేన వ్యవస్థా ద్రష్టవ్యా। తదాహ జాబాలి:। అపరాహ్ణద్వయవ్యాపీ యది దర్శస్తిథిక్షయే। ఆహితాగ్నేః సినీవాలీ నిరగ్న్యాదేః కుహూర్మతేతి ॥ ఆదిశబ్దాత్ స్త్రీశూద్రయోరపి గ్రహణమ్। తదాహ లౌగాక్షిః–

సినీవాలీ ద్విజైః కార్యా సాగ్నికైః పితృకర్మణి। స్త్రీభిః శూద్రైః కుహూః కార్యా తథాచానగ్నికైర్ద్విజైరితి ॥ ఏవం శాస్త్రార్థే వ్యవస్థితే సతి యాని బహువిధాని వాక్యాని తాని సర్వాణి ప్రోక్తేష్వమావాస్యాభేదేష్వన్యతమవిషయత్వేన యథాయోగం యోజనీయాని। తథాహి। తత్ర తావద్ వ బౌధాయన ఆహ। మధ్యాహ్నాత్ పరతో యత్ర చతుర్ద్దశ్యనువర్తతే। సినీవాలీ తు సా జ్ఞేయా పితృకార్యే తు నిష్ఫలేతి ॥ బృహస్పతిరపి। మధ్యాహ్నాద్వా త్వమావాస్యా పరస్తాత్ సమ్ప్రవర్తతే। భూతవిద్ధా తు సా జ్ఞేయా న సా పఞ్చదశీ భవేదితి ॥ మధ్యాహ్నాదూర్ధ్వమపరాహ్ణమతిక్రమ్య పరస్తాదమావాస్యా ప్రవర్తత ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్ ॥ తదేతద్వచనద్వయం పరేద్యురేవాపరాహ్ణవ్యాప్తౌ యోజనీయమ్। యత్తు కాత్యాయనవచనం, పిణ్డాన్వాహార్యకం శ్రాద్ధం క్షీణే రాజని శస్యతే। వాసరస్య తృతీయేంఽశే నాతిసన్ధ్యాసమీపతఇతి ॥ పిణ్డానాం పిణ్డపితృయజ్ఞాఙ్గభూతానామనుపశ్చాదాహియతే క్రియతే ఇతి పిణ్డాన్వాహార్యకం శ్రాద్ధమామావస్యం తత్ క్షీణే రాజనీన్దౌ కర్తవ్యమ్। వాసరస్య తృతీయేంఽశ ఇత్యనేనేషన్న్యూనోపరాహ్ణః సాయాహ్నసహితోఽభిధీయతే। తత్ర నాఽతిసంధ్యాసమీపత ఇతి సాయాఽహ్నస్య ప్రతిషేధే సత్యపరాహ్ణః కర్మకాలత్వేన పరిశిష్యతే। తథాచ కర్మకాలవ్యాపినీ తిథిర్గ్రాహ్యేత్యుక్తమ్। తత్రేన్దుక్షయస్య చతుర్ద్దశ్యష్టమే

ప్రహరే ప్రారమ్భః। అమావాస్యాయాః సప్తమే ప్రహరే సమాప్తిః। తదేతదుభయం కాత్యాయన ఏవాహ। అష్టమేంఽశే చతుర్దశ్యాః క్షీణో భవతి చన్ద్రమాః। అమావాస్యాష్టమాంశే చ పునః కిల భవేదణురితి॥ యత్తు జాబాలినా ఉక్తమ్। ప్రతిపత్స్వప్యమావాస్యా పూర్వాహ్ణవ్యాపినీ యది। భూతవిద్ధైవ సా కార్యా పిత్ర్యే కర్మణి సర్వదేతి॥ అత్ర పూర్వాహ్ణవ్యాపినీ తిథిరితి విశేషకథనాదపరాహ్ణవ్యాపిత్వం నాస్తీత్యవగమ్యతే। తాదృశీ చ ద్వివిధా- పూర్వేద్యురపరాహ్ణవ్యాపినీ తద్రహితా చ। ఆద్యపక్షే సర్వైరపి భూతవిద్ధైవ కార్యా। ద్వితీయపక్షే సాగ్నికైరేవ భూతవిద్ధా కార్యా। యత్తు హారీతేనోక్తమ్। పూర్వాహ్ణే చేదమావాస్యా అపరాహ్ణే న చేత్తు సా। ప్రతిపద్యపి కర్త్తవ్యం శ్రాద్ధం శ్రాద్ధవిదో విదురితి॥ తద్దివసద్వయేఽప్యపరాహ్ణవ్యాపిత్వాభావే సతి నిరగ్నికవిషయమ్। యదపి హారీతేనోక్తమ్। భూతవిద్ధాప్యమావాస్యా ప్రతిపన్మిశ్రితాఽపి వా। పిత్ర్యే కర్మణి విద్వద్భిర్గ్రాహ్యా కుతపకాలికీతి। తదేకోద్దిష్టవిషయమ్। ఏకోద్దిష్టస్య కుతపప్రాధాన్యం ప్రతిపత్ప్రకరణే ప్రపఞ్చితమ్। యద్వా ప్రతిపన్మిశ్రాయా అప్యపరాహ్ణవ్యాపిత్వాభావే నిరగ్నికైరపి హేయత్వాశఙ్కాయాం గ్రాహ్యత్వే కుతపవ్యాప్తిరనుకల్పత్వేనాభిధీయతే। అపరాహ్ణవ్యాప్తిః పార్వణే ముఖ్యః కల్పః। కుతపవ్యాప్తిరనుకల్పః। తథాచ ముఖ్యాసమ్భవేఽనుకల్పస్యోపాదేయత్వాన్నిరగ్నికైః ప్రతిపన్మిశ్రితా గ్రహీతుం శక్యతే। భూతవిద్ధాయాం కుతుపకాలికత్వేసత్యాపరాహ్ణికత్వమర్థసిద్ధమ్। తథా సతి ముఖ్యాఽనుకల్పయోరుభయోరపి సద్భావాత్ కుతపస్య ప్రారమ్భకాలత్వాచ్చ ప్రత్యాబ్దికప్రకరణోదాహృతదేవస్వామివచనానుసారేణోపక్రమోపసంహారే కాలవ్యాప్తిర్దర్శితా భవతి। తచ్చాత్ర దృష్టాన్తేనోపన్యస్యతే। యథా కుతపవ్యాపినీ భూతవిద్ధోపాదేయా। తథా ప్రతిపద్విద్ధాఽపి కుతపవ్యాప్త్యోపాదేయా భవతి। తచ్చ బౌధాయన ఆహ। ఘటికైకాప్యమావాస్యా ప్రతిపత్సు న చేత్తదా। భూతవిద్ధైవ సా గ్రాహ్యా దైవే పిత్ర్యే చ కర్మణీతి॥ ప్రతిపత్సు ఘటికైకాపి కర్మ కాలసమ్బన్ధినీ యది న స్యాదిత్యర్థః। తదేతద్ వచనం పూర్వేద్యురేవాపరాహ్ణవ్యాప్తౌ ద్రష్టవ్యమ్। అస్మిన్నేవాత్ర విషయే జాబాలిరాహ। ప్రతిపత్స్వప్యమావాస్యా పూర్వహ్ణవ్యాపినీ యది। భూతవిద్ధైవ సా గ్రాహ్యా పిత్ర్యే కర్మణి సర్వదేతి॥ యత్తు హారీతవచనమ్। కన్యామకరమీనేషు తులాయాం మిథునే తథా। భూతవిద్ధైవ సర్వేషాం పూజ్యా భవతి యత్నత ఇతి॥ తద్ వ్రతవిషయమ్। తథాచ జాబాలిః। తులాయాం మిథునే మీనే కన్యాయాం మకరేఽప్యమా। భూతవిద్ధా వ్రతే గ్రాహ్యా శేషే తు ప్రతిపద్యుతేతి॥ ఇతి పఞ్చదశీనిర్ణయః॥

అథేష్టికాలో నిర్ణీయతే॥ నచేష్టేః ప్రతిపది కర్తవ్యతయా పూర్వప్రకరణ ఏవ కుతోఽయం నాభిహిత ఇతి శఙ్కనీయమ్। పర్వచతుర్థాంశస్యాపి ప్రతిపద ఇవేష్టికాలత్వాత్। పర్వప్రతిపత్సన్ధిసాపేక్షత్వాచ। అతః పర్వనిర్ణయానన్తరమస్య నిర్ణయస్యావసర ఇతీదానీం నిర్ణీయతే। అత్రేదం చిన్త్యతే। కిం పర్వప్రతిపదోః సన్ధిరిష్టికాలః, కిం వా సన్ధేరుభౌ పార్శ్వావితి। తదర్థం ప్రథమం సన్ధిస్వరూపం నిరూపణీయమ్। తన్నిరూపణం చ పర్వభేదాధీనమ్। అతః పర్వభేదో నిరూప్యతే। పర్వ చ ద్వివిధమ్। పౌర్ణమాస్యమావాస్యా చేతి। నను ప్రతిపదమారభ్య

చతుర్దశ్యన్తానాం తిథీనాం శుక్లకృష్ణపక్షయోర్నాస్తి నామభేదః। పఞ్చదశ్యాం తు కిమర్థోఽయం నామభేద ఇతి చేత్, తయోర్విశేషస్వభావజ్ఞాపనాయేతి బ్రూమః। ప్రథమద్వితీయాదీనాం చన్ద్రకలానాం మధ్యే యత్సంఖ్యాకా కలా వర్ద్ధతే తత్సంఖ్యాకా శుక్లపక్షే తిథిర్వ్యవహ్రియతే। కృష్ణపక్షేఽపి క్షీయమాణాయాస్తస్యాః కలాయా నామ్నా తత్తిథివ్యవహారః। తేన న్యాయేనాన్త్యతిథేరపి పక్షద్వయే పఞ్చదశీత్యేవ వ్యవహారః। తత్ర శుక్లాయాం పఞ్చదశ్యాం చన్ద్రమణ్డలం స్వకలాభిః సర్వాత్మనా పూర్యతే। సేయం మణ్డలపరిపూర్త్తిః పూర్ణిమేత్యనేన నామ్నా జ్ఞాయతే। తదుక్తం బ్రహ్మాణ్డమత్స్యపురాణయోః। కలాక్షయే వ్యతిక్రాన్తే దివా పూర్ణౌ పరస్పరమ్। చన్ద్రాదిత్యౌ పరాహ్ణే తు పూర్ణత్వాత్ పూర్ణిమా స్మృతేతి। అహ్నః పరో భాగః పరాహ్ణః సూర్యాస్తమయకాల ఇత్యర్థః। తత్ర యథాఽఽదిత్యః సంపూర్ణమణ్డలః సన్నస్తమేతి తథోత్తరక్షణే చన్ద్రః సమ్పూర్ణమణ్డలః సన్ ఉదేతీతి దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభావం వివక్షిత్వా ద్వయోరాదిత్యచన్ద్రయోరుపన్యాసః। యథా మణ్డల పూర్ణత్వవివక్షయా పూర్ణిమాశబ్దః ప్రయుజ్యతే, తథా మాసపూర్ణత్వవివక్షయా పౌర్ణమాసీశబ్దః ప్రయుజ్యతే। తదుక్తం భవిష్యోత్తరే। పౌర్ణమాసీ మహారాజ సోమస్య దయితా తిథిః। పూర్ణో మాసో భవేద్యస్మాత్ పౌర్ణమాసీ తతః స్మృతేతి ॥ పూర్ణిమామావాస్యయోర్వికల్పేన మాసాన్తత్వం మాసప్రస్తావే దర్శితమ్। అమావాస్యేత్యనేన నామ్నా బహవోఽర్థాః కథ్యన్తే। తత్రామాశబ్దస్య చత్వారోఽర్థాః– సహభావః, కన్యా, సూర్యరశ్మిః, చన్ద్రకలా చేతి। వసుశబ్దస్య చ చత్వారోఽర్థాః– ఇన్ద్రశ్చన్ద్రః, పితృవిశేషో, నివాసశ్చేతి। తత్ర సహభావవాచినమమాశబ్దమిన్ద్రవాచినం వసుశబ్దం చోరరీకృత్య నిర్వచనమేవం ప్రవర్త్తతే। అమా వసురస్యామ్ ఇత్యమావాస్యేతి। అయమర్థః। వృత్రవధానన్తరం ప్రేషితేన్ద్రసమాగమే సన్తుష్టా దేవాః పరస్పరమవోచన్త। అమాఽస్మాభిః సహాయమిన్ద్రో నివసతీతి। అతస్తస్య దినస్యామావాస్యాత్వమితి। సోఽయమర్థః శతపథబ్రాహ్మణే దర్శపూర్ణమాసప్రకరణే శ్రూయతే– తే దేవా అబ్రువన్ అమా వై నోఽద్య వసుర్వసతి యో నః ప్రాఽవాత్సీదితి। తైత్తిరీయబ్రాహ్మణేఽపి స్పష్టమ్ అయమేవాఽర్థః। ఇన్ద్రో వృత్రం హత్వా పరామ్పరావతమగచ్ఛదపరాధమితి మన్యమానస్తం దేవాః ప్రైషమైచ్ఛన్నిత్యారభ్య పఠ్యతే, సోఽమావాస్యాం ప్రత్యాగచ్ఛత్తం దేవాభిసమగచ్ఛన్తామా వై నోఽద్య వసుర్వసతీతీన్ద్రో హి దేవానాం వసు తదమావాస్యాయా అమావాస్యాత్వమితి। పరామ్పరావతమ్। అత్యన్తదూరదేశమిత్యర్థః। అపరాధం ద్రోహమకార్షమ్। యదా వసుశబ్దశ్చన్ద్రవాచీ తదాప్యమాశబ్దస్య వాచ్యం సహభావమేవోరరీకృత్య ఏవం నిర్వక్తవ్యమ్– ఓషధీభిః సహ చన్ద్రో వసత్యస్యాం రాత్రావిత్యమావాస్యా। అయమర్థః। శతపథబ్రాహ్మణే శ్రూయతే। ఏష వై సోమో రాజా దేవానామన్నం యచ్చన్ద్రమాః స యత్రైష ఏతాం రాత్రిం న పురస్తాన్న పశ్చాద్దదృశే తదిమం లోకమాగచ్ఛతి। స ఇహాపశ్చోషధీశ్చ ప్రవిశతి స వై దేవానాం వస్వన్నం హ్యేషాం తద్యదేష ఏతాం రాత్రిమిహామా వసతి తస్మాదమావాస్యా నామేతి। తథా బృహదారణ్యకేఽపి। చన్ద్రం ప్రకృత్య పఠ్యతే। సోఽమావాస్యాం రాత్రిమేతయా షోడశ్యా కలయా సర్వమిదం ప్రాణభృదనుప్రవిశ్య తతః ప్రాతర్జాయత ఇతి। అమావసుశబ్దౌ యదా కన్యాపితృవాచినౌ తదానీమేవం నిర్వక్తవ్యమ్। అమా వసుమైచ్ఛదస్యాం

రాత్రాత్రిత్యమావాస్యా। అమాశబ్దాభిధేయా కాచిత్ కన్యా తస్యాం రాత్రౌ వసునామానం పితరం వవ్రే। స చ పితా ధర్మలోపాద్భీతః సన్ తాం కన్యాం నైచ్ఛత్। సోఽయమ్ ఇతిహాసః పద్మపురాణేఽవగన్తవ్యః। అమావసుశబ్దౌ యదా సూర్యరశ్మినివాసవాచినౌ తదా తదనుసారేణ నిర్వచనం స్కాన్దే నాగరఖణ్డే పఠ్యతే। అమా నామ రవే రశ్మిః సహస్రప్రముఖః స్మృతః। యస్య వై తేజసా సూర్యః ప్రోక్తస్త్రైలోక్యదీపకః॥ తస్మిన్ వసతి యేనేన్దురమావాస్యా తతః స్మృతేతి॥ బ్రహ్మాణ్డపురాణేఽపి। అమా నామ రవే రశ్మిశ్చన్ద్రలోకే ప్రతిష్ఠితా। యస్మాత్ సోమో వసేత్తస్యామమావాస్యా తతః స్మృతేతి॥ అమావసుశబ్దయోః సహభావనివాసవాచిత్వమాశ్రిత్య మత్స్యవాయుపురాణే బ్రహ్మాణ్డపురాణేఽపి నిర్వచనం కృతమ్। అమా వసేతామృక్షే తు యదా చన్ద్రదివాకరౌ। ఏషా పఞ్చదశీ రాత్రిరమావాస్యా తతః స్మృతేతి॥ అమాశబ్దస్య చన్ద్రకలావాచిత్వం స్కాన్దే దర్శితమ్। అమాషోడశభాగేన దేవి ప్రోక్తా మహాకలేతి॥ తాం కలాముపజీవ్య నిర్వచనం భగవతీపురాణే దర్శితమ్। కలావశేషో నిష్క్రాన్తః ప్రవిష్టః సూర్యమణ్డలమ్। అమాయాం విశతే యస్మాదమావాస్యా తతః స్మృతేతి॥ అమావాస్యాశబ్దపర్యాయో దర్శశబ్దోఽపి ద్విధా నిరుచ్యతే। సూర్యాచన్ద్రమసౌ పరస్పరం పశ్యతోఽత్రేతి దర్శః। తదుక్తం మత్స్యపురాణే। ఆశ్రిత్య తామమావాస్యాం పశ్యతః సుసమాగతౌ। అన్యోఽన్యం చన్ద్రసూర్యౌ తౌ యదా తద్దర్శ ఉచ్యత ఇతి॥ న దృశ్యతే చన్ద్రోఽత్రేతి నిర్వచనమ్। యద్యపి తదానీమదర్శ ఇతి వక్తవ్యం, తథాపి విపరీతలక్షణయా దర్శ ఇత్యుచ్యతే। తదేతద్భట్టాచార్యైరుక్తం– శూరే కాతరశబ్దవదితి। చన్ద్రాఽదర్శనం చ శతపథవాక్యేన పూర్వముదాహృతమ్। స యత్రైష ఏతాం రాత్రిం న పురస్తాన్న పశ్చాద్దదృశ ఇతి। అదర్శనే చ కారణం సూర్యాచన్ద్రమసోరత్యన్తసన్నికర్షః। సతి చ తస్మిన్ సన్నికర్షే మహతా సౌరేణ తేజసా చాన్ద్రం తేజోఽభిభూయతే। అత ఏవ పౌర్ణమాస్యామత్యన్తవిప్రకర్షే సతి అనభిభూతత్వాచ్చన్ద్రమణ్డలం సమ్పూర్ణం దృశ్యతే। తావేతౌ సన్నికర్షవిప్రకర్షౌ గోభిల ఆహ। యః పరో విప్రకర్షః సూర్యాచన్ద్రమసోః సా పౌర్ణమాసీ। యః పరః సన్నికర్షః సాఽమావాస్యేతి। తదేవం పర్వాభిధాయాః పఞ్చదశ్యాః పౌర్ణిమాదినామనిర్వచనేన స్వభావవిశేషో జ్ఞాపితో భవతి। తే చ పూర్ణమాస్యమావాస్యే ప్రత్యేకం ద్వివిధే। తచ్చ పురాణే దర్శితమ్। రాకా చానుమతిశ్చైవ పౌర్ణమాసీ ద్విధా స్మృతా। సినీవాలీ కుహూశ్చైవమమావాస్యా ద్విధైవ త్వితి॥ ఏతాసాం చతసృణాం స్వరూపం కాఠకశాఖాయాం విస్పష్టం శ్రూయతే। యా పూర్వా పౌర్ణమాసీ సాఽనుమతిర్యోత్తరా సా రాకా। యా పూర్వామావాస్యా సా సినీవాలీ। యోత్తరా సా కుహూరితి। బృహద్వసిష్ఠోఽపి। రాకా చాఽనుమతిశ్చైవ పౌర్ణమాసీద్వయం విదుః। రాకా సమ్పూర్ణచన్ద్రా స్యాత్ కలోనాఽనుమతిర్మతా॥ పౌర్ణమాసీ దివాదృష్టే శశిన్యనుమతిః స్మృతాః। రాత్రిదృష్టే పునస్తస్మిన్ సైవ రాకేతి కీర్తితేతి॥ మత్స్యబ్రహ్మాణ్డపురాణయోః। యస్మాత్తామనుమన్యన్తే పితరో దైవతైః సహ। తస్మాదనుమతిర్నామ పూర్ణిమా ప్రథమా స్మృతా॥ అత్యర్థం రాజతే యస్మాత్ పౌర్ణమాస్యాం నిశాకరః। రఞ్జనాచ్చైవ చన్ద్రస్య రాకేతి కవయో విదురితి॥ బృహద్వసిష్ఠః। దృష్టచన్ద్రామమావాస్యాం సినీవాలీం ప్రచక్షతే। ఏతామేవ కుహూమాహుర్నష్టచన్ద్రాం మహర్షయ ఇతి॥ తదేవం చత్వారః పర్వభేదా నిరూపితాః। తేషు కుహూవ్యతిరిక్తానాం త్రయాణాం భేదానాం లఘ్వక్షరోచ్చారణపరిమితః కాలః సన్ధిరిత్యుచ్యతే।

కుహూస్త్వక్షరద్వయపరిమితః కాలః। తదేతదుక్తం భగవతీపురాణే। అనుమత్యాశ్చ రాకాయాః సినీవాల్యాః కుహూం వినా। ఏతాసాం ద్విలవః కాలః కుహూమాత్రా కుహూః స్మృతేతి॥ తత్ర లవస్వరూపం స్మృత్యన్తరే దర్శితమ్। లఘ్వక్షరచతుర్భాగస్తుటిరిత్యభిధీయతే। త్రుటిద్వయం లవః ప్రోక్తో నిమేషస్తు లవద్వయమితి॥ ఏవఞ్చ సతి త్రుటిశబ్దాభిధేయానాం భాగానాం చతుష్టయం లవద్వయరూపం లఘ్వక్షరసమం భవతి। తస్మిన్ లఘ్వక్షరపరిమితే కాలే ఏకః పర్వణో భాగో, ద్వితీయః ప్రతిపదః। తదుభయం మిలిత్వా సన్ధిర్భవతి। కుహూప్రతిపదోః సన్ధిస్తు పూర్వస్మాద్ ద్విగుణః। అక్షరద్వయపరిమితత్వాత్। మత్స్యబ్రహ్మాణ్డపురాణయోః। రాకాచానుమతిశ్చైవ సినీవాలీ కుద్భూస్తథా। ఏతాసాం ద్విలవః కాలః కుహూమాత్రా కుహూస్తథా॥ కుహ్వితి కోకిలేనోక్తే యావాన్ కాలః సమాప్యతే। తత్కాలసంజ్ఞితా చైషా అమావాస్యా కుహూః స్మృతా॥ ఇత్యేష పర్వసన్ధీనాం కాలో వా ద్వివిధః స్మృత ఇతి॥ ఏవం సన్ధౌ నిరూపితే సతి యోఽయం ప్రక్రాన్తో విచారస్తత్ర సన్ధిరేవేష్టికాల ఇతి తావత్ ప్రాప్తమ్। సన్ధౌ యజేతేతి శ్రుతేః। మైవమ్। సన్ధేః సూక్ష్మత్వాత్తత్ర యాగానుష్ఠానానుపపత్తేః। కా తర్హి శ్రుతేర్గతిః। పార్శ్వద్వయలక్షణేతి బ్రూమః। యథా గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్ర గఙ్గాశబ్దః ప్రవాహేఽనుపపన్న- స్తత్సమీపం తీరం లక్షయతి। తథా సన్ధిశబ్దోఽపి పార్శ్వద్వయం లక్షయతు। అత ఏవ శ్రుత్యన్తరం, సన్ధిమభితో యజేతేతి। బౌధాయనోఽపి। సూక్ష్మత్వాత్సన్ధికాలస్య సన్ధేర్విషయ ఉచ్యతే॥ సామీప్యం విషయం ప్రాహుః పూర్వేణాహ్న పరేణ చేతి। అత్ర పూర్వాపరశబ్దాభ్యాం సన్ధేః ప్రాచీనం పర్వదినం ప్రతీచీనం ప్రతిపద్దినం చాభిధీయతే। తత్ర పూర్వస్మిన్ పర్వదినే యాగప్రారమ్భః। ఉత్తరస్మిన్ ప్రతిపద్దినే యాగసమాప్తిః। అన్వాధానమిధ్మాబర్హిఃసమ్పాదనమగ్నిపరిగ్రహ ఉపస్తరణం చేత్యేవమాదిః ప్రయోగప్రారమ్భః। స పూర్వేద్యురనుష్ఠేయః। తథాచ తైత్తిరీయబ్రాహ్మణే శ్రూయతే। పూర్వేద్యురిధ్మాబర్హిః కరోతి యజ్ఞమేవారభ్య గృహీత్వోపవసతీతి। శతపథబ్రాహ్మణేఽపి। పూర్వేద్యురగ్నిం గృహ్ణాతి ఉత్తమహమర్యజతీతి। తత్రాఽగ్నిగ్రహణం నామాధ్వర్యుణా ఆహవనీయగార్హపత్యదక్షిణాగ్నిషు మమాగ్నే వర్చ ఇత్యాదిభిర్ఋగ్భిః సమిదాధానలక్షణేఽన్వాధానే క్రియమాణే పార్శ్వవర్తినా యజమానేనాఽగ్నిం గృహ్ణామీత్యాదీనాం మన్త్రాణాం పఠనమ్। తదిదం పర్వదినే క్రియతే। ప్రతిపద్దినే తు, కర్మణే వాం దేవేభ్య ఇత్యాదిభిరధ్వర్యుర్హస్తప్రక్షాలనం తన్డులనిర్వాపపురోడాశప్రదానాదిలక్షణం ప్రయోగం కరోతి। తదిదం యజనమ్। ఏతదేవాభిప్రేత్య గోభిల ఆహ—

పక్షాన్తా ఉపవస్తవ్యాః పక్షాదయోఽపి యష్టవ్యా ఇతి। అత్రోపవాసశబ్దేనాగ్న్యుపస్తరణాదిర్వివక్షితః। తస్మిన్ క్రియమాణే యజమానసమీపే దేవతానాం నివాసాత్। తదేతత్తైత్తిరీయబ్రాహ్మణే దర్శితమ్। ఉపాస్మిన్ శ్వో యక్ష్యమాణే దేవతా వసన్తి య ఏవం విద్వానగ్నిముపస్తృణాతీతి। ఉపవాసశబ్దాభిధేయస్య పర్వదినే కర్తవ్యస్యాన్వాధానాదేః పర్వణి చతురంశవత్త్వాద్యాస్త్రయోంఽశా విహితః కాలః। న తు చతుర్థాంశః। యాగస్య తు పర్వచతుర్థాంశః ప్రతిపదంశాస్త్రయశ్చ విహితః కాలః। న తు ప్రతిపదశ్చతుర్థాంశః। తదేతదాహ లౌగాక్షిః। త్రీనంశానౌపవస్తస్య యాగస్య చతురో విదుః।

ద్వావంశావుత్సృజేదన్త్యే యాగే చ వ్రతకర్మణీతి॥ తమేతం యజ్ఞకాలం యజ్ఞపార్శ్వోఽప్యాహ। పఞ్చదశ్యాః పరః పాదః పక్షాదేః ప్రథమాస్త్రయః। కాలః పార్వణయాగే స్యాదథాన్త్యే తు న విద్యత ఇతి॥ వృద్ధశాతాతపోఽపి। పర్వణో యశ్చతుర్థోంఽశ ఆద్యాః ప్రతిపదస్త్రయః। యాగకాలః స విజ్ఞేయః ప్రాతరుక్తో మనీషిభిరితి॥

అత్ర ప్రాతరితి విశేషణాత్ సూర్యోదయస్యోపరి ముహూర్త్త్రయం యాగకాల ఇత్యుక్తం భవతి। ప్రతిపదశ్చతుర్థాంశం నిషేధతి కాత్యాయనః। న యష్టవ్యం చతుర్థేంఽశే యాగైః ప్రతిపదః క్వచిత్। రక్షాంసి తద్విలుమ్పన్తి శ్రుతిరేషా సనాతనీతి॥ తదేవం పర్వణ్యన్వాధానాదికం ప్రతిపది చ ఇష్టిరితి సన్ధిపార్శ్వయోః ప్రారమ్భపరిసమాప్తీ వ్యవస్థితే। యదా పర్వప్రతిపదావుదయమారభ్య పూర్ణతిథీ భవతస్తదా న సన్దేహ ఏవ। యదా తు ఖణ్డతిథీ తదా తు నిర్ణయోఽభిధీయతే। తత్ర గోభిలః। ఆవర్తనే యదా సన్ధిః పర్వప్రతిపదోర్భవత్। తదహర్యాగ ఇష్యేత పరతశ్చేత్ పరేఽహనీతి॥ పర్వప్రతిపదోః సన్ధిరర్వాగావర్తనాద్యది। తస్మిన్నహని యష్టవ్యం పూర్వేద్యుస్తదుపక్రమః॥ ఆవర్త్తనాత్ పరః సన్ధిర్యది తస్మిన్నుపక్రమః। పరేద్యురిష్టిరిత్యేష పర్వద్వయవినిశ్చయ ఇతి। ఆవర్త్తనమహ్నో మధ్యభాగః। లౌగాక్షరపి। పూర్వాహ్ణే వాఽథ మధ్యాహ్నే యది పర్వ సమాప్యతే। ఉపోష్య తత్ర పూర్వేద్యుస్తదహర్యాగ ఇష్యతే॥ అపరాహ్ణేఽథవా రాత్రౌ యది పర్వ సమాప్యతే। ఉపోష్య తస్మిన్నహని శ్వోభూతే యాగ ఇష్యత ఇతి। ఏషు వచనేషు మధ్యాహ్నాదిశబ్దా యౌగికాః, న తు పఞ్చధా విభాగమాశ్రిత్య ప్రవృత్తాః। తథా సత్యహ్నో మధ్యో మధ్యాహ్న ఇతి వ్యుత్పత్తేరావర్త్తనం మధ్యాహ్నశబ్దేనాభిధీయతే। అత ఏవావర్త్తనశబ్దః ప్రయుక్తః। శాతాతపేనాఽపి మధ్యమశబ్దః ప్రయుక్తః। పూర్వాహ్ణే మధ్యమేవాపి యది పర్వ సమాప్యతే। తదోపత్రాసః పూర్వేద్యుస్తదహర్యాగ ఇష్యత ఇతి॥ అహ్నః పూర్వో భాగః పూర్వాహ్ణః అహ్నోఽపరో భాగోఽపరాహ్ణః। అతస్తాభ్యాం శబ్దాభ్యామావర్తనాత్ పూర్వోత్తరభాగావభిధీయేతే। వాజసనేయినాం తు విశేషమాహ భాష్యార్థసఙ్గ్రహకారః। మధ్యన్దినాత్ స్యాదహనీహ యస్మిన్ ప్రాక్ పర్వణః సన్ధిరియం తృతీయా సా ఖర్వికా వాజసనేయిమత్యా తస్యాముపోష్యాఽథ పరేద్యురిష్టిరితి॥ ఆవర్తనాదూర్ధ్వమస్తమయాదర్వాగ్ యదా సన్ధిర్భవతి తదాఽహః సన్ధిమతీ తిథిః ప్రథమా। రాత్రౌ సన్ధిశ్చేత్ సా తిథిర్ద్వితీయా। ఉభే అపేక్ష్య పూర్వాహ్ణే సన్ధిమతీ పర్వతిథిస్తృతీయా భవతి। తస్యాం తృతీయతిథౌ పర్వకాలస్యాల్పత్వాత్ సా ఖర్వికేత్యుచ్యతే। శాఖాన్తరాధ్యాయినామీదృశే విషయే పూర్వేద్యురన్వాధానాదికం సన్ధితిథావిష్టిః। వాజసనేయినాం తు సన్ధితిథావన్వాధానముత్తరతిథావిష్టిః। ఏవం సతి వాజసనేయినాం న క్వాపి సన్ధిదినాత్ పూర్వేద్యురన్వాధానాదికమస్తి। సోఽయం విశేషః। ఆవర్త్తనే తతః పురా వా యది సన్ధిర్భవతి తదా వాజసనేయివ్యతిరిక్తానాం పర్వచతుర్థాంశే ఇష్టిః ప్రాప్నోతి। తత్ర విశేషమాహ గార్గ్యః। ప్రతిపద్యప్రవిష్టాయాం యది చేష్టిః సమాప్యతే। పునః ప్రణీయ కృత్స్నేష్టిః కర్త్తవ్యా యాగవిత్తమైరితి॥ పర్వణశ్చతుర్థోంఽశః ప్రతిపదస్త్రయోంఽశాశ్చ యాగకాలత్వేన విహితాః।

తత్ర పర్వచతుర్థాంశస్య విషయ ఉదాహృతః। ప్రతిపదంశానాం విషయ ఉదాహ్రియతే। ఉషః కాలే సన్ధౌ ప్రతిపదః ప్రథమాంశో యాగకాలః। నిశీథే సన్ధౌ ద్వితీయోంఽశః। రాత్రిప్రారమ్భే సన్ధౌ తృతీయాంశః। నన్వనేన న్యాయేనాపరాహ్ణేసన్ధౌ ప్రతిపచ్చతుర్థాంశస్య ప్రయోగకాలత్వం ప్రాప్నోతి। తచ్చ ప్రతిషిద్ధమ్। న యష్టవ్యం చతుర్థేంఽశే ఇతి శ్రుతేః। అతస్తాదృశే విషయే యాగ ఏవ లుప్యతే ఇతిచేత్। మైవమ్। వృద్ధశాతాతపేన ప్రతిప్రసవాభిధానాత్– సన్ధిర్యత్రాపరాహ్ణే స్యాద్యాగం ప్రాతః పరేఽహని। కుర్వాణః ప్రతిపద్భాగే చతుర్థేఽపి న దుష్యతీతి॥ ఏవం తర్హి ప్రతి షేధో నిర్విషయః స్యాదితిచేత్। మైవమ్। సద్యస్కాలవిషయే చరితార్థత్వాత్। తం చ విషయం దర్శయతి కాత్యాయనః। సన్ధిశ్చేత్ సఙ్గవాదూర్ధ్వం ప్రాక్ చేదావర్త్తనాద్రవేః। సా పౌర్ణమాసీ విజ్ఞేయా సద్యస్కాలవిధౌ తిథిరితి॥ భాష్యార్థసంగ్రహకారోఽపి। అన్వాహితిశ్చాస్తరణోపవాసాః పూర్వేద్యురేతే ఖలు పౌర్ణమాస్యామ్ ఆవర్త్తనాత్ ప్రాగ్ యది పర్వసన్ధిస్తదైవ యాగః క్రియతే సమస్త ఇతి॥ ఆపస్తమ్బోఽపి। పౌర్ణమాస్యామన్వాధానపరిస్తరణోపవాసాః సద్యో వా సాద్యస్కాలాయ సర్వం క్రియతే ఇతి। సఙ్గవావర్త్తనయోర్మధ్యే పౌర్ణమాసీప్రతిపదోః సన్ధౌ సతి పూర్వోదాహృతైర్వచనైః సన్ధిదినాత్ పూర్వేద్యురన్వాధానాదికం ప్రాప్తమ్। తచ్చ సద్యస్కాలవాక్యైః సన్ధిదిన ఉత్కృష్యతే। నన్వీదృశే విషయే సన్ధిదినాత్ పరదినే యాగ ఉత్కృష్యతామ్। తథా సత్యపరాహ్ణాదిసన్ధిష్వివాన్వాధానయాగయోర్దినభేదో భవిష్యతి। అస్తి చ దృష్టాన్తః। వాజసనేయినామీదృశే విషయేఽన్వాధానోత్కర్షే సతి యాగస్యాప్యుత్కృష్టత్వాత్। మైవమ్। అన్వయవ్యతిరేకరూపాభ్యాం విధిని షేధాభ్యామస్యాః శఙ్కాత్యా నివారితత్వాత్। తత్ర సద్యస్కాలవిధయోఽన్వయరూపాః। ప్రతిపచ్చతుర్థాంశప్రతి షేధా వ్యతిరేకరూపాః। ఏవఞ్చ సతి ప్రతి షేధవాక్యం సావకాశం భవతి। అమావాస్యాయాం విశేషమాహ వృద్ధశాతాతపః। ద్వితీయా త్రిముహూర్తా చేత్ ప్రతిపద్యాపరాహ్ణికీ। అన్వాధానం చతుర్దశ్యాం పరతః సోమదర్శనాదితి॥ సోఽయం విశేషో నాఽఽశ్వలాయనాపస్తమ్బవిషయః, కిన్తు బౌధాయనమతాఽనుష్ఠాయివిషయః। అత ఏవ బౌధాయనః। ద్వితీయా త్రిమూహూర్తా చేత్ ప్రతిపద్యాపరాహ్ణికీ। అన్వాధానం చతుర్ద్దశ్యాం పరతః సోమదర్శనాత్॥ చతుర్ద్దశీ చతుర్యామా అమావాస్యా న దృశ్యతే। శ్వోభూతే ప్రతిపచ్చేత్ స్యాత్ పూర్వం తత్రైవ కారయేత్॥ చతుర్ద్దశీ చ సంపూర్ణా ద్వితీయా క్షయకారిణీ। చరురిష్టిరమాయాం స్యాద్భూతే కవ్యాదికీ క్రియేతి॥ ఏతేషాం వచనానామయమర్థః। అహ్ని చతుర్ద్దశీ సంపూర్ణా। అస్తమయాదర్వాగమావాస్యా స్వల్పా। తత ఏవాపరాహ్ణవ్యాప్త్యభావాచ్ఛ్రాద్ధాయాన్వాధానాయ పూర్వోక్తరీత్యా యద్యపి నిమిత్తభావం భజతే తథాపి ప్రతిపది ద్వితీయాయాం సత్యాం చన్ద్రస్య దృశ్యమానత్వాత్తద్దర్శనే చేష్టేర్నిషిద్ధత్వాత్ ప్రతిపద్యుతాయామమావాస్యాయామిష్టిః। స్వల్పామావాస్యోపేతాయాం చతుర్ద్దశ్యాం శ్రాద్ధాన్వాధానాదికం కర్త్తవ్యమితి। ఏతదేవాభిప్రేత్య స్మృత్యన్తరే। ఆదిత్యేఽస్తమితే చన్ద్రః ప్రతీచ్యాముదియాద్యదా। ప్రతిపద్యతిపత్తిః స్యాత్ పఞ్చదశ్యాం యజేత్తదేతి॥ వృద్ధవసిష్ఠోఽపి। ఇన్దౌ నిరుప్తే పయసి పురస్తాదుదితే విధేః। యద్వైగుణ్యం హుతే తస్మిన్ పశ్చాదపి హి తద్భవేదితి॥ అస్యాయమర్థః। యదా సంపూర్ణచతుర్ద్దశ్యామవిచారేణామావాస్యాబుద్ధిం కృత్వాఽన్వాధానాదికం కృత్వా

హవిర్నిర్వాపిం కరోతి, కృతే తస్మిన్నుషఃకాలే పూర్వస్యాం దిశి చన్ద్రమా ఉదేతి, తదా న దర్శకర్మ భవితుమర్హతి। దర్శకాలస్యాప్రాప్తత్వాత్। కిన్తు కాలాపరాధం నిమిత్తీకృత్య దర్శదేవతా అపనీయ దాత్రాదిగుణవిశిష్టాన్యగ్న్యాదిదేవతాన్తరాణ్యుద్దిశ్య హవిఃప్రక్షేపో విహితః। తదేతత్తైతిరీయబ్రాహ్మణే శ్రూయతే। యస్య హవిర్నిరుప్తం పురస్తాచ్చన్ద్రమా అభ్యుదేతి తణ్డులాన్ విభజేద్యే మధ్యమాః స్యుస్తానగ్నయే దాత్రే పురోడాశమష్టాకపాలం కుర్యాద్యే స్థవిష్ఠాస్తా నిన్ద్రాయ ప్రదాత్రే దధ్నశ్చరుం యే క్షోదిష్ఠాస్తాన్ విష్ణవే శిపివిష్టాయ శృతే చరుమితి। సోఽయం దృష్టాన్తః। హవిషి నిరుప్తే సతి తత ఊర్ధ్వం పూర్వస్యాం దిశిన్దావుదితే సతి దర్శకర్మవిధేర్యద్ వైగుణ్యముక్తరీత్యా వ్యవస్థితం, తదేవం వైగుణ్యం హోమదినే పశ్చిమదిశి చన్ద్రోదయే భవతీతి। ఏతదేవ బౌధాయనమతముపోద్వలయతి శ్రుతిః। యస్మిన్నహని పురస్తాత్ పశ్చాత్సోమో న దృశ్యతే తదహర్యజేతేతి। అయమర్థః। సినీవాల్యాం పురస్తాచ్చన్ద్రదర్శనం భవతి। ద్వితీయాప్రతిపది పశ్చాచ్చన్ద్రో దృశ్యతే। తయోరుభయోర్మధ్యవర్తిన్యాం కుహ్వాం ద్వివిధమపి చన్ద్రదర్శనం నాస్తి। అతస్తస్మిన్ దినే యష్టవ్యమితి। చన్ద్రదర్శనోపేతాయాం శుక్లప్రతిపది యాగానుష్ఠానే ప్రాయశ్చిత్తమాహకాత్యాయనః। యజనీష్యేఽహ్ని సోమశ్చేద్వారుణ్యాం దిశి దృశ్యతే। తత్ర వ్యాహృతిభిర్హుత్వా దణ్డం దద్యాద్ద్విజాతయ ఇతి॥ చన్ద్రదర్శనరాహిత్యమేవాభిప్రేత్య బౌధాయనకారికాసు పఠ్యతే। ఇష్టేరలం ప్రతిపదాదినాడ్యః సప్తాష్ట వా యత్ర భవన్తి తత్ స్యాత్ క్షీణాసు నాడీషు దినస్య పూర్వః కల్పోఽథ వృద్ధౌ చ భవేద్ ద్వితీయ ఇతి॥ అయమర్థః। అమావాస్యాతిథేః సమ్బన్ధినీషు నాడీషు క్షీణాసు సతీషు తస్మిన్ దినే అస్తమయాత్ పూర్వం ప్రతిపత్సమ్బన్ధిన్యో నాడ్యః సప్తాష్ట వా యది భవన్తి తదా తద్దినమిష్టేరలం యోగ్యమ్। సోఽయమేకః పక్షః। అమావాస్యాప్రతిపదౌ యదా వర్ద్ధేతే తదా ద్వితీయః కల్పో భవేత్। అమావాస్యాయామన్వాధాయ సోమదర్శనరహితే ప్రతిపద్దినే యాగః కర్తవ్య ఇతి। స్మృత్యన్తరేఽపి। అర్వాగస్తమయాద్యత్ర ద్వితీయా తు ప్రదృశ్యతే। తత్ర యాగం న కుర్వీతో శ్వో దేవాస్తు పరాఙ్ముఖా ఇతి బౌధాయనమతానుసారిణామన్వాధానవద్దర్శశ్రాద్ధమపి స్వల్పామావాస్యోపేతాయాం చతుర్దశ్యాం కర్తవ్యమ్। తథాచ బౌధాయనేనోక్తమ్। యదా చతుర్దశీయామం తురీయమనుపూరయేత్। అమావాస్యా క్షీయమాణా తదైవ శ్రాద్ధమాచరేత్॥ చతుర్దశ్యాం చతుర్యామే అమా యత్ర న దృశ్యతే। శ్వోభూతే ప్రతిపద్ యత్ర భూతే కవ్యాదికీ క్రియేతి॥ చతుర్థే యామే అమావాస్యా సమ్పూర్ణా న దృశ్యతే, కిన్త్వవసానే స్వల్పా। సా చ పరదినే క్షీయతే। తదానీం చతుర్దశ్యాం శ్రాద్ధమాచరేత్। నను చన్ద్రదర్శనోపేతాయాం ప్రతిపదీష్టిః సమామ్నాతా। తథాచ శతపథబ్రాహ్మణమ్। యదహః పశ్చాచ్చన్ద్రమా అభ్యుదేతి తదహర్యజన్నిమాంల్లోకానఽభ్యుదేతీతి। తైత్తిరీయబ్రాహ్మణమపి। ఏషా వై సుమనా నామేష్టిర్యమభియజానం పశ్చాచ్చన్ద్రమా అభ్యుదేత్యస్మిన్నేవాస్మై లోకే ధ్రువం భవతీతి। అయమర్థః। యేయమిష్టిశ్చన్ద్రదర్శనోపేతే దినే క్రియతే సేయమిష్టిః సుమనః శబ్దవాచ్యా। తాదృశీమిష్టిం కృతవన్తం యజమానమభిలక్ష్య తస్మిన్నేవ దినే పశ్చాచ్చన్ద్రమా ఉదేతి। తస్మై యజమానాయాస్మింల్లోకే సమృద్ధిర్భవతీతి। బాఢమ్। తదేతచ్ఛ్రుతిద్వయం

బౌధాయనమతానుసారివ్యతిరిక్తవిషయమ్। ఏతదేవాభిప్రేత్య ప్రతిపచ్చతుర్థాంశే యాగ ఉదాహృతః।

నను బౌధాయనవ్యతిరిక్తానామపి చన్ద్రదర్శనయోగ్యం ద్వితీయాయుతం ప్రతిపద్దినమిష్టౌ నిషిద్ధమ్। తథాచ స్మృతిః। పర్వర్ణోఽశే చతుర్థే తు కర్తవ్యేష్టిర్ద్విజోత్తమైః। ద్వితీయాసహితం యస్మాద్ దూషయన్త్యాశ్వలాయనాః॥ తదేతదావర్తనాత్ పూర్వకాలయోః సన్ధౌ సతి ద్రష్టవ్యమ్। అపరాహ్ణాదిసన్ధిషు చతుర్థస్యేష్టావప్రాప్తత్వాత్। తదేవం ప్రకృతిరూపాయా ఇష్టేః కాలో నిరూపితః। వికృతేస్తు కాలో నిరూప్యతే। తత్ర కాత్యాయనః। ఆవర్తనాత్ ప్రాగ్ యది పర్వసన్ధిః కృత్వా తు తస్మిన్ ప్రకృతిం వికృత్యాః తత్రైవ యాగః పరతో యది స్యాత్తస్మిన్ వికృత్యాః ప్రకృతేః పరేద్యురితి॥ ఆవర్తనే తతః పురా వా పర్వసన్ధౌ తస్మిన్ సన్ధిదినే ప్రకృతియాగం కృత్వా పశ్చాద్వికృతిసమ్బన్ధియాగః కర్తవ్యః। యద్యావర్తనాత్ పరతః సన్ధిస్తదా వికృతియాగః సన్ధిదినే కర్తవ్యః। ప్రకృతియాగస్తు సన్ధిదినాత్ పరేద్యురనుష్ఠేయ ఇత్యర్థః। ఆవర్తనే తతః పూర్వకాలే పరకాలే వా సన్ధిరిత్యేతేషు త్రిష్వపి పక్షేషు సన్ధిదిన ఏవ వికృతేరనుష్ఠానమ్। ప్రకృతేస్తు పూర్వోక్తరీత్యా సన్ధిదినే పరేద్యురేవానుష్ఠానం వ్యవతిష్ఠతే। ఇష్టీనాం సర్వాసాం ప్రకృతిర్దర్శపూర్ణమాసౌ। ఐన్ద్రాగ్నమేకాదశకపాలం నిర్వపేత్ ప్రజాకామ ఇత్యాదయః కాణ్డాన్తరపఠితాః కామ్యేష్టయో వికృతయః। తత్ర ప్రకృతివద్వికృతిః కర్తవ్యేతి న్యాయేన వికృతీనామపి సన్ధిదినాత్ పరేద్యుః కదాచిదఽనుష్ఠానం ప్రాప్తమ్। తదేతదుదాహృతేన వచనేన నివార్యతే। ఇష్టివికృతిన్యాయః పశువికృతిసోమవికృత్యోరపి ద్రష్టవ్యః। పశూనాం సర్వేషామగ్నిషోమీయః। పశుః ప్రకృతిః। వాయవ్యం శ్వేతమాలభేత భూతికామ ఇత్యాదయః కాణ్డాన్తరపఠితాః కామ్యపశవో వికృతయః। సోమయాగానాం సర్వేషామగ్నిష్టోమః ప్రకృతిః। ఉక్థ్యషోడశ్యతిరాత్రాదయో వికృతయః। త్రివిధానామిష్టిపశుసోమవికృతీనాం పర్వైవ కాలః। తదేతదాపస్తమ్బ ఆహ। యదీష్ట్యా పశునా సోమేన యజేత సోఽమావాస్యాయాం పౌర్ణమాస్యాం వా యజేతేతి। అత్రాపి పూర్వవత్ ప్రతిపది కదాచిదిష్టిప్రాప్తౌ తద్వ్యావృత్తయే పునః కాలో విధీయతే। తస్మాద్వికృతీనాం పర్వైవ కాల ఇతి స్థితమ్। నను ప్రకృతేర్యథోక్తకాలాత్ కాలాన్తరం క్వచిత్ స్మర్యతే। షోడశేఽహన్యభీ ష్టేష్టిర్మధ్యా పఞ్చదశేఽహని। చతుర్దశే జఘన్యేష్టిః పాపా సప్తదశేఽహనీతి॥ అయమర్థః। పూర్వం ప్రతిపద్దినమారభ్య గణనాయామాగామిప్రతిపద్దినం షోడశం భవతి। తత్రేష్టిరభీష్టోత్తమా। తతః పూర్వస్మిన్ పఞ్చదశే దినే మధ్యమా। తతః పూర్వస్మింశ్చతుర్దశేఽహని జఘన్యా। తదేవం కాలత్రయం విహితమ్। ఉత్తమకాలాత్ షోడశదినాదూర్ధ్వవర్తిని సప్తదశే దినే ప్రతిషిద్ధా। బాఢమ్। తత్రోత్తమమధ్యమపక్షౌ శాస్త్రీయౌ। తిథీనాం వృద్ధిక్షయాభావే సత్యుత్తమః పక్షః ప్రాప్నోతి। ఏకస్మిన్ దినే క్షీణే సతి మధ్యమః పక్షః ప్రాప్నోతి। జఘన్యపక్షస్తు న శాస్త్రీయః। దినద్వయక్షయాభావాత్। అతో జఘన్యశబ్దో నిషేధ వివక్షయా ప్రయుక్తో, న తు పక్షాన్తరవివక్షయా। నను తిథివృద్ధావి ష్టేః సప్తదశీ తిథిః కదాచిద్భవతి। తత్ కథం, పాపా సప్తదశేఽహనీతి ప్రతి షేధః। నాయం దోషః। అల్పతిథివృద్ధౌ యదా షోడశదినే అమావాస్యా

దశఘటికా సప్తదశదినే ప్రతిపద్వర్ధతే, తదానీం ప్రతిపచ్చతుర్థాంశస్యేష్టికాలత్వభ్రాన్త్యాఽనుష్ఠానం ప్రసక్తం వచనేన నివార్యతే। తచ్చ న్యాయ్యమ్। పూర్వాహ్ణసన్ధ్యుపేతదినే ఇష్టేః కర్తవ్యత్వేన నిర్ణీతత్వాత్। యదా తు మహత్యా వృద్ధ్యా షోడశదినే అమావాస్యా సమ్పూర్ణా, సప్తదశే దినే ప్రతిపత్ సంపూర్ణా, తదా న ప్రతిషిధ్యతే। నను బౌధాయనేన త్రయోదశసప్తదశదినయోరన్వాధానం ప్రతిషిధ్యతే। యత్రౌపవసథం కర్మ యజనీయాత్త్రయోదశమ్। భవేత్ సప్తదశం వాపి తత్ ప్రయత్నేన వర్జయేత్॥ అత్ర యజనీయం ప్రతిపద్దినమారభ్య పఞ్చదశదినమౌపవసథస్య ముఖ్యః కాలః। తిథిక్షయే చతుర్దశం దినమ్। తిథివృద్ధౌ షోడశం దినమ్। తథా సతి త్రయోదశసప్తదశయోః ప్రసక్తిరేవ నాస్తి। తత్ కథం ప్రతిషిధ్యతే ఇతిచేత్। ఏవం తర్హ్యప్రసక్తప్రతిషేధే నిత్యానువాదోఽస్తు। అస్తి చాప్రసక్తప్రతిషేధరూపో నిత్యానువాదో వేదే, న పృథివ్యాం నాన్తరిక్షే న దివ్యఽగ్నిశ్చేతవ్య ఇతి। పూర్వత్ర పర్వప్రతిపదోః సన్ధిముపజీవ్యాధానేష్టికాలౌ వ్యవస్థాపితౌ। తత్ర తిథిక్షయవృద్ధ్యోః సన్ధివిషయే కిఞ్చిద్ విశేషమాహ కాత్యాయనః। పరేఽహ్ని ఘటికా న్యూనాస్తథైవాభ్యధికాశ్చ యాః। తదర్ధక్లృప్త్యా పూర్వస్మిన్ హ్రాసవృద్ధీ ప్రకల్పయేద్ ఇతి॥ లౌగాక్షరపి। తిథేః పరస్యా ఘటికాస్తు యాః స్యుర్న్యూనాస్తథాచాభ్యధికాస్తు తాసామ్ అర్ధం వియోజ్యం చ తథా ప్రయోజ్యం హ్రాసే చ వృద్ధౌ ప్రథమే దినే తదితి॥ పూర్వేద్యురమావాస్యా పఞ్చదశఘటికా, పరేద్యుః ప్రతిపదపి తావతీ తదా యథాస్థితత్వమేవోపజీవ్య సన్ధిర్విజ్ఞేయః। యదా ప్రతిపదః షడ్ ఘటికాః క్షీయన్తే తదా ఘటికాత్రయహ్రాసోఽమావాస్యాయాం యోజనీయః। తస్మిన్ యోజినే ద్వాదశఘటికామావాస్యా భవతి తదా వర్తమానాత్ పూర్వం సన్ధిః సమ్పద్యతే। అనేనైవ న్యాయేన ఘటికాత్రయవృద్ధౌ యోజితాయామష్టాదశఘటికాఽమావాస్యా భవతి। తథా సత్యావర్తనాదూర్ధ్వం సన్ధిర్భవతి। ఇత్యేవం సన్ధిం విజ్ఞాయ తదనుసారేణాఽన్వాధానేష్టీ అనుష్ఠాతవ్యే। ఇతీష్టనిర్ణయః॥

నన్విష్టికాలవద్గ్రహణకాలోఽప్యత్ర నిర్ణేతవ్యః। పర్వప్రతిపత్సన్ధ్యుపజీవనేన ప్రవృత్తత్వాత్। తథాచ వృద్ధగార్గ్యః। పూర్ణిమాప్రతిపత్సన్ధౌ రాహుః సమ్పూర్ణమణ్డలమ్। గ్రసతే చన్ద్రమర్కం చ దర్శప్రతిపదన్తర ఇతి॥ బ్రహ్మసిద్ధాన్తే। యావాన్ కాలః పర్వణః స్యాత్తావత్ప్రతిపదాదిమః। రవీన్దుగ్రహణేఽనేహా స పుణ్యో మిశ్రణాద్భవేదితి॥ అనేహా కాలః। బాఢమ్। యద్యప్యస్తి సన్ధ్యుపజీవనం, తథాపి నిర్ణేతవ్యాంశస్య తిథివిషయస్యాభావాదస్మిన్ ప్రకరణే న తద్యోగ్యమ్। కర్తవ్యవిశేషస్తూపరితనప్రకరణే నిరూపయిష్యతే॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే ద్వితీయాదితిథినిర్ణయాఖ్యం

చతుర్థం ప్రకరణమ్ ॥ ౪ ॥

అథ పఞ్చమం ప్రకరణమ్ ॥ ౫ ॥

తృతీయచతుర్థాభ్యాం ప్రకరణాభ్యాం ప్రతిపదాద్యాః పఞ్చదశ్యన్తాః సర్వాస్తిథయో నిర్ణీతాః। అథ ప్రకీర్ణకరూపే పఞ్చమప్రకరణే నక్షత్రవిశేషాదయః కాలవిశేషేషు కర్త్తవ్యవిశేషాశ్చ సఙ్క్షేపేణ నిరూప్యన్తే। అత్రాపి తిథివత్ సమ్పూర్ణనక్షత్రే సన్దేహాభావాత్ ఖణ్డనక్షత్రే నిర్ణయో వక్ష్యతే। స చ నిర్ణయో దర్శితో విష్ణుధర్మోత్తరే। ఉపోషితవ్యం నక్షత్రం యస్మిన్నస్తమియాద్రవిః। పూజ్యతే యత్ర వా రామ నిశీథే శశినా సహేతి॥ అత్రాస్తమయయోగో నిశీథయోగశ్చేతి యోగద్వయం ప్రయోజకమ్। అస్తమయయోగో ముఖ్యః కల్పో, నిశీథయోగోఽనుకల్పః। యోగద్వయే లబ్ధే సతి అనుష్ఠానమతిప్రశస్తమ్। యదా తు పూర్వేద్యుః కేవలో నిశీథయోగః పరేద్యుః కేవలోఽస్తమయయోగస్తదా ముఖ్యకల్పానుసారేణ పరేద్యురేవోపవాసః। తథా సతి ప్రాతః సఙ్కల్పకాలే నక్షత్రసద్భావోఽపి లభ్యతే। నిశీథే శశినా యుతేతి జ్యోతిఃశాస్త్రసిద్ధస్య శశియోగస్య వివక్షితత్వాన్నక్షత్రసద్భావమాత్రమభిధీయత ఇత్యవగన్తవ్యమ్। దినద్వయేఽప్యస్తమయయోగాభావే నిశీథయోగేన పూర్వేద్యురేవోపవాసః। తదాహ సుమన్తుః। యత్రార్ద్ధరాత్రాదర్వాక్తు నక్షత్రం ప్రాప్యతే తిథౌ। తన్నక్షత్రవ్రతం కుర్యాదతీతే పారణం భవేదితి॥ నాత్ర తిథిష్వివైకభక్తనక్తయోర్మధ్యాహ్నప్రదోషవ్యాప్తిభ్యాం నిర్ణయః, కిన్తర్హ్యుపవాసనక్షత్ర ఏవ తదుభయోః కర్త్తవ్యతా। తదుక్తం స్కన్దపురాణే। తత్ర చోపవసేదృక్షే యన్నిశీథాదధో భవేత్। ఉపవాసే యదృక్షం స్యాత్తద్ధి నక్తైకభక్తయోరితి॥ యత్తు విష్ణుధర్మోత్తరే। సా తిథిస్తచ్చ నక్షత్రం యస్యామభ్యుదితో రవిః। తథా కర్మాణి కుర్వీత హ్రాసవృద్ధీ న కారణమితి॥ తదుపవాసవ్యతిరిక్తవ్రతాదివిషయమ్। యదపి బౌధాయనవచనమ్। సా తిథిస్తచ్చ నక్షత్రం యస్యామఽభ్యుదితో రవిః। వర్ద్ధమానస్య పక్షస్య హానే త్వస్తమయం ప్రతీతి॥ తత్పితృకార్యవిషయమ్। యదపి మార్కణ్డేయేనోక్తమ్। తన్నాక్షత్రమహోరాత్రం యస్మిన్నస్తమితో రవిః। యస్మిన్నుదేతి సవితా తన్నాక్షత్రం భవేద్దినమితి॥ తస్యాయమర్థః। ద్వివిధో నక్షత్రసమ్బన్ధీ కాలవిశేషః॥ అహోరాత్రో దినం చ। తత్రోదితం కర్మాఽపి ద్వివిధమ్। అహోరాత్రసాధ్యం దినసాధ్యం చ। ఉపవాసైకభక్తాదికమహోరాత్రసాధ్యమ్। యద్యపి విశిష్టకాలనిష్పాద్యం భోజనమేకభక్తాదేః స్వరూపం తథాపి తస్మిన్నహోరాత్రే భోజనాన్తరస్యైకభక్తాదినియమఘాతితయా భోజనాన్తరపరిత్యాగసహితస్యైవ భోజనస్యైకభక్తాదిస్వరూపత్వాదహోరాత్రసాధ్యత్వమప్యవిరుద్ధమ్। దినమాత్రసాధ్యాని తు దానవ్రతశ్రాద్ధాని। తేషామహన్యేవ విధానాత్। తత్రోపవాసాదౌ నాక్షత్రోఽహోరాత్రో గ్రహీతవ్యః। వ్రతాదౌ తు నాక్షత్రం దినం గ్రహీతవ్యమ్। అహోరాత్రస్య నాక్షత్రత్వం

సూర్యాస్తమయకాలే నక్షత్రవ్యాప్త్యా సంపద్యతే। దినస్య తు నాక్షత్రత్వం సూర్యోదయే నక్షత్రవ్యాప్త్యా సమ్భవతీతి। యద్యపి, యస్మిన్నుదేతి సవితేత్యత్ర సూర్యోదయకాలే నక్షత్రసద్భావమాత్రం ప్రతీయతే, న తు పరిమాణవిశేషః। తథాపి త్రిముహూర్త్తపరిమాణస్య తిథౌ క్లృప్తత్వాత్తదేవాత్రానుసన్ధేయమ్। నను దానవ్రతవచ్ఛ్రాద్ధేఽపి నాక్షత్రదినస్వీకారే ప్రాతఃకాలమాత్రవ్యాపినక్షత్రేఽపి శ్రాద్ధం ప్రసజ్యేత। మైవమ్। అపరాహ్ణస్య శ్రాద్ధకాలసత్త్వేన తద్వ్యాప్తేరపేక్షితత్వాత్। తథాచ స్మృతిః। నక్షత్రే ఖణ్డితే యేన వ్యాప్తః కాలస్తు కర్మణః। నక్షత్రకార్యాణ్యత్రైవ తిథికర్మ తథైవ తు॥ నచ తేనైవ న్యాయేనైకభక్తే మధ్యాహ్నవ్యాపినక్షత్రం గ్రాహ్యమితి శఙ్కనీయమ్। ఉపవాసనక్షత్రస్యైకభక్తే ప్రతిపదోక్తత్వాత్। యద్యపి స్మృతివచనం, తిథీనామన్తిమో భాగస్తిథికర్మసు పూజితః। ఋక్షాణాం పూర్వభాగస్తు ఋక్షకర్మసు పూజిత ఇతి। తత్ర తిథ్యన్తస్య పూజ్యత్వం దానవ్రతవిషయమ్। నక్షత్రపూర్వభాగపూజ్యత్వమ్ ఉపవాసాదివిషయమ్। ఉపవాసాదివ్యతిరిక్తే తు దైవే కర్మణి నక్షత్రస్యాప్యన్యభాగపూజ్యత్వం ద్రష్టవ్యమ్। నక్షత్రవిశేషేషు పూర్వరూపస్య లిఙ్గస్య, శ్రవణేన తు యత్ కర్మ ఉత్తరాషాఢసంయుతమ్ సంవత్సరకృతోఽధ్యాయస్తత్క్షణాదేవ నశ్యతి॥ ధనిష్ఠాసంయుతం కుర్యాచ్ఛ్రావణం కర్మ యద్ భవేత్। తత్ కర్మ సఫలం విద్యాదుపాకరణసంజ్ఞితమితి నిషిద్ధత్వాత్। యోగేషు తు కస్యచిల్లిఙ్గస్యం పూర్వేద్యుర్నిశీథమాత్రవ్యాప్తిం ప్రత్యసూచకత్వాత్ సాయఙ్కాలాదివ్యాప్తిర్గ్రాహ్యా। యది యోగః పూర్వేద్యుర్నిశీథమాత్రం వ్యాప్నుయాత్తదా పరేద్యురహని పారణం న ప్రాప్నుయాత్। రాత్రౌ పారణస్య నిషిద్ధత్వాత్। అతోఽహన్యేవ వ్యతీపాతపారణం బ్రువచ్ఛాస్త్రం పూర్వేద్యుర్దివసే సాయంకాలాదియోగం ప్రయోజకం సూచయతి। తస్మాద్విష్కమ్భాదియోగ ఉపవాసాదౌ పూర్వవిద్ధో గ్రహీతవ్యః। దానవ్రతయోరుదయవ్యాపీ గ్రాహ్యః। శ్రాద్ధస్య తు కర్మకాలవ్యాపీతి నిర్ణేతవ్యమ్। బవబాలవాఽఽదికరణానాం తిథ్యర్ధపరిమితత్వేన దినద్వయావ్యాపితత్వాత్ సన్దేహో నాస్తి। తస్మాదుదయేఽస్తమయే వా యస్మిన్ దినే కరణసద్భావస్తస్మిన్నేవ దినే తత్ కర్మానుష్ఠేయమ్। యదా తు సాయంసన్ధ్యామారభ్య పరేద్యురుదయాత్ ప్రాగేవ కరణం సమాప్యేత తత్ర కథమితి చేత్। తదా భద్రాకరణోక్తన్యాయేన సర్వేషు కరణేషు నిర్ణయ ఇతి బ్రూమః। భద్రాకరణే చ నిర్ణయో భవిష్యోత్తరే భద్రావ్రతే పఠ్యతే। యస్మిన్ దినే భవేద్భద్రా తస్మిన్నహని భారత। ఉపవాసస్య నియమం కుర్యాన్నారీ నరోఽపి వా। యది రాత్రౌ భవేద్ విష్టిరేకభక్తం దినద్వయే। కార్యం తేనోపవాసః స్యాదితి పౌరాణికో విధిః॥ ప్రహరస్యోపరి యదా స్యాద్ విష్టిః ప్రహరద్వయమ్। ఉపవాసస్తదా కార్య ఏకభక్తం తతోఽన్యథేతి॥ ఉదయాదారభ్య యావదస్తమయం విష్టిసత్తాయాం నాస్త్యుపవాసే సన్దేహః। యదా తు ప్రహరమాత్రం విష్టిర్నాస్తి తస్యోపరి ప్రహరత్రయం విష్టిర్భవతి। తదా కృత్స్నదినవ్యాప్తేర్భద్రాయా అభావేఽప్యేకదేశవ్యాప్తేః సద్భావాదుపవాసోఽనుష్ఠేయః। అన్యథేత్యనేనైకదేశ - వ్యాప్త్యభావోఽపి వివక్షితః। తస్మినన్ పక్షే సమనన్తరాతీతవచనాద్దినద్వయేఽప్యేకభక్తం కార్యమ్। యస్తు భద్రావ్రతం సఙ్కల్ప్యాహోరాత్రముపోషితుం న శక్నుయాద్, అసౌ భద్రాయుక్తఘటికాసు భోజనం పరిత్యజేత్। భద్రారహితకాలే భుక్త్వాఽపి ఉపవాసాన్న హీయతే।

తథాచ భవిష్యోత్తరే పఠ్యతే। స్నాతః సంపూజ్య తామేవ బ్రాహ్మణం చ స్వశక్తితః। తతో భుఞ్జీత రాజేన్ద్ర యావద్భద్రా న జాయతే॥ అథవాఽన్తేఽపి భద్రాయాః కామతో వాగ్యతః శుచిః। న కిఞ్చిద్భక్షయేత్ ప్రాజ్ఞో యావద్భద్రా ప్రవర్త్తత ఇతి॥ అహశ్చరమభాగే యదా భద్రాప్రవేశస్తదానీమేకదేశే భద్రాయోగినో దినస్య తద్వ్రతార్థత్వాదశక్తస్య భద్రాప్రవేశాత్ ప్రాగేవ భోజనే ప్రాప్తే సత్యఽభుక్తేన పూజాదేరనుష్ఠేయత్వాద్భద్రారహితేఽపి కాలే పూజాదికం న విరుధ్యతే। యదా తు భద్రాయా అన్తే భుజ్క్త తదా కర్మకాలవ్యాప్తిశాస్త్రాద్భద్రోపేతకాల ఏవ పూజాది కర్త్తవ్యమ్। పక్షద్వయేఽపి భద్రాయుక్తఘటికాసు న కిఞ్చిద్భక్షయేత్। తావతా భద్రోపవాసః పూర్యతే। బవాదికరణేషు కస్యాపి విశేషస్య శాస్త్రేణానుక్తత్వాత్। భద్రాయాం క్లృప్తస్య న్యాయస్యాతిక్రమే కారకస్యాపి విశేషస్య శాస్త్రేణానుక్తస్వాత్। భద్రాయాం క్లృప్తస్య న్యాయస్యాతిక్రమే కారణాభావాచ్చాయం నిర్ణయప్రకారః సర్వోఽపి యోజనీయః। నచ తిథినక్షత్రయోగకరణానాం పఞ్చాఙ్గాన్తఃపాతినాం నిర్ణయం కృత్వా తదన్తఃపాతీ శాస్త్రీయకర్మోపయోగీ వారః కుత ఉపేక్షిత ఇతి శఙ్కనీయమ్। అహోరాత్రపరిమితత్వేన వారే సన్దేహాభావాత్। తదేవం నక్షత్రయోగకరణాని నిర్ణీతాని ॥

అథ సంక్రాన్తిర్నిర్ణీయతే। మేషాదిషు ద్వాదశరాశిషు క్రమేణ సఞ్చరతః సూర్యస్య పూర్వస్మాద్రాశేరుత్తరరాశౌ సంక్రమణం ప్రవేశ: సంక్రాన్తిః। అతస్తద్రాశినామపురఃసరం సా సంక్రాన్తిర్వ్యపదిశ్యతే। రాశయశ్చామీ మేషవృషమిథునకర్కటసింహకన్యాతులావృశ్చికధనుర్మకరకుమ్భమీననామకాః। తేషు ద్వాదశసు చత్వారి త్రికాని భవన్తి। తత్రైకైకస్మింస్త్రికే క్రమేణ చరస్థిరద్విస్వభావాస్త్రయో రాశయః। తథా చతుర్షు త్రికేషు మధ్యే మధ్యమా వృషపసింహవృశ్చికకుమ్భనామకాః స్థిరరాశయశ్చత్వారః। తేషు విష్ణుపదమితి నామ స్మృతిషు ప్రసిద్ధమ్। యే త్వన్తిమా మిథునకన్యాధనుర్మీననామకా ద్విస్వభావా రాశయస్తే షడశీతిముఖసంజ్ఞకాః। యే పునర్మేషకర్కతులామకరరూపాశ్చరరాశయస్తేషు మేషతులే విషువసంజ్ఞకే। కర్కటమకరావయనసంజ్ఞకౌ। తదేతత్ సర్వం వృద్ధవసిష్ఠ ఆహ। అయనే ద్వేవిషువే ద్వే చతస్రః షడశీతయః। చతస్రో విష్ణుపద్యశ్చ సంక్రాన్త్యో ద్వాదశ స్మృతాః॥ ఝషకర్కటసంక్రాన్తీ ద్వే ఉదగ్దక్షిణాయనే। విషువే తు తులామేషౌ గోలమధ్యే తతోఽపరాః॥ కన్యాయాం మిథునే మీనే ధనుష్యపి రవేర్గతిః। షడశీతిముఖాః ప్రోక్తాః షడశీతిగుణైః ఫలైః॥ వృషవృశ్చికసింహేషుకుమ్భే చైవ స్వేర్గతిః। ఏతద్విష్ణుపదం నామ విషువాదధికం ఫలైరితి॥ విషువాభ్యామయనాభ్యాం యుక్తం రాశిచతుష్కం గోల ఇత్యభిధీయతే। తత్ర మేషాఖ్యవిషువస్య కర్కటాఖ్యాయనస్య చ మధ్యే విష్ణుపదసంజ్ఞకో వృషభః షడశీతిసంజ్ఞకం మిథునం చ తిష్ఠతి। తథాచ కర్కటాయనస్య తులావిషువస్య చ మధ్యే సింహకన్యకే। తులామకరయోర్మధ్యే వృశ్చికధనుషీ। ఏవమన్యదప్యుదాహార్యమ్। గాలవోఽప్యాహ। స్థిరభే విష్ణుపదం షడశీతిముఖం ద్వితనుభే తులామేషౌ త్రిషువం తుర్యే దక్షిణమయనం సౌమ్యం మృగే సూర్య ఇతి శబ్దవాచ్యో రాశిః। స్థిరరాశౌ స్థితే సూర్యే సతి విషువం భవతి। సూర్యే కర్కటే

దక్షిణాయనమ్। మృగే మకరే సౌమ్యం సోమదిజ్నామకముత్తరాయణమ్। త్రైరేత్రైః సంజ్ఞాభేదైః రాశయో వ్యవహ్రియన్తే। తద్రాశిసమ్బన్ధాత్తద్రాశిసంక్రాన్తీనామపి తాన్యేవ నామాని। తాసు చ సంక్రాన్తిషు హోమస్నానాదికమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం శాతాతప ఆహ। సంక్రాన్తౌ యాని దత్తాని హవ్యకవ్యాని దాతృభిః। తాని నిత్యం దదాత్యర్కః పునర్జన్మని జన్మని॥ రవిసంక్రమణే పుణ్యేన స్నాయాద్యది మానవః। సహజన్మసు రోగీ స్యాద్ దుఃఖభాగీహ జాయత ఇతి॥ స్నానదానాద్యఙ్గభూతే సంక్రాన్తికాలే ముఖ్యకల్పస్యాసమ్భవాదనుకల్ప ఏవాదర్త్తవ్యః। తదాహ దేవలః। సంక్రాన్తిసమయః సూక్ష్మో దుర్జ్ఞేయః పిశితేక్షణైః। తద్యోగాదప్యధశ్చోర్ధ్వం త్రింశన్నాడ్యః పవిత్రితా ఇతి॥ దేశాఽవ్యవధానాదత్యన్తసంశ్లిష్టయోః పూర్వోత్తరరాశ్యోర్మధ్యే సూర్యః పూర్వరాశిం పరిత్యజ్య యాత్రతా కాలభేదేనోత్తరరాశిం ప్రవిశతి స లేశో యోగదృష్టిం వినా మాంసదృష్ట్యా దుర్లక్ష్యః। అతోఽనుష్ఠానే ముఖ్యమంక్రాన్తికాలాసమ్భవాత్సంక్రాన్తిసమ్బన్ధినౌ పూర్వోత్తరకాలౌ గ్రహీతవ్యౌ। సంక్రాన్తేః పూర్వోత్తరయోరేకైకస్మింస్త్రింశద్ ఘటికాః పుణ్యా ఇతి సామాన్యేనోక్తమ్। తత్ర విశేషమాహ వృద్ధవసిష్ఠః। అతీతానాగతే పుణ్యే ద్వే ఉదగ్దక్షిణాయనే। త్రింశత్ కర్కటకే నాడ్యో మకరే వింశతిః స్మృతా ఇతి॥ ఉదగయనమతీతం సత్ పుణ్యం భవతి। దక్షిణాయనమనాగతం పుణ్యమ్। త్రింశదిత్యాదినా తదేవ స్పష్టీక్రియతే। కర్కటాఖ్యాద్దక్షిణాయనాత్ ప్రాచీనాస్త్రింశద్ ఘటికాః పుణ్యాః। మకరాఖ్యాదుత్తరాయణదూర్ధ్వకాలీనా వింశతిఘటికాః పుణ్యాః। బృహస్పతిరపి। అయనే వింశతిః పూర్వా మకరే వింశతిః పరాః। వర్త్తమానే తులామేషే నాడ్యస్తూభయతో దశేతి వచనాత్। నచాత్ర త్రింశద్ఘటికావాదినా సామాన్యవచనేన విరోధః శఙ్కనీయః। సామాన్యవచనస్యాభ్యనుజ్ఞాపరత్వాత్। విశేషవచనోక్తో ఘటికాసఙ్కోచ ఏవ ప్రశస్తః। యా యాః సన్నిహితా నాడ్యస్తాస్తాః పుణ్యతమాః స్మృతా ఇతి దేవలేనోక్తత్వాత్ కేనాఽపి నిమిత్తేన సన్నిహితఘటికాస్వనుష్ఠానాఽసమ్భవే త్రింశద్ ఘటికాః పరా అవధిత్వేనానుజ్ఞాయన్తే షడశీతిషు। తతోఽపి దీర్ఘమవధిమాహ వృద్ధవసిష్ఠః। షడశీత్యామతీతాయాం షష్టిరుక్తాస్తు నాడికా ఇతి॥ విష్ణుపద్యాం ప్రశస్తకాలం స ఏవాహ। పుణ్యాయాం విష్ణుపద్యాం చ ప్రాక్ పశ్చాదపి షోడశేతి॥ సంక్రాన్తీనాం పూర్వోత్తరౌ పుణ్యకాలౌ నిర్ణీతౌ। తాశ్చ సంక్రాన్తయః కదాచిదహ్ని భవన్తి। కదాచిద్రాత్రౌ భవన్తి। తద్భేదాదనుష్ఠానభేదమాహ వృద్ధవసిష్ఠః। అహ్ని సంక్రమణే పుణ్యమహః కృత్స్నం ప్రకీర్తితమ్। రాత్రౌ సంక్రమణే భానోదినార్ద్ధం స్నానదానయోః॥ అర్ద్ధరాత్రాదధస్తస్మిన్ మధ్యాహ్నస్యోపరి క్రియా। ఊర్ధ్వం సంక్రమణే చోర్ధ్వముదయాత్ప్రహరద్వయమ్। పూర్ణే చేదర్ధరాత్రే తు యదా సంక్రమతే రవిః। ప్రాహుర్దినద్వయం పుణ్యం ముక్త్వా మకరకర్కటావితి॥ అహ్ని యదా సంక్రాన్తిర్భవతి తదా కృత్స్నస్యాహ్నః పుణ్యత్వమ్। రాత్రౌ సంక్రమణే పూర్వోత్తరదినార్ద్ధయోః పుణ్యత్వం విదధతా వచనేనార్థాద్రాత్రౌ స్నానదానాదికం ప్రతిషిధ్యతే। ఏవం సత్యుదయానన్తరభావిని దక్షిణాయనే పూర్వభాగే ప్రాశస్త్యం బాధిత్వోత్తరభాగేఽనుష్ఠానం భవతి। అస్తమయప్రాచీనక్షణభావిన్యుత్తరాయణే చోత్తరభాగప్రాశస్త్యం పరిత్యజ్య పూర్వభాగేఽనుష్ఠాతవ్యమ్। ఉత్తరభాగప్రాశస్త్యం తు మధ్యాహ్నాదిసంక్రమణవిషయమ్। తత్రాహన్యేవ హేయోపాదేయయోః పూర్వోత్తరభాగయోః

సమ్భవాదనేనైవ న్యాయేన కర్కటేఽపి మధ్యాహ్నభావిని పూర్వభాగప్రాశస్త్యం భవతి। అస్తమయప్రాచీనభావిషు షడశీతిముఖేష్వప్యుత్తరభాగప్రాశస్త్యం పరిత్యజ్య మకరన్యాయేన పూర్వభాగప్రాశస్త్యం విధాతవ్యమ్। ఉదయానన్తరభావిషు తేషు వచనాన్తరావిరోధేన ఉత్తరభాగ ఏవానుష్ఠానసమ్భవాత్తద్విరుద్ధం పూర్వభాగప్రాశస్త్యం న విధీయతే।
ఉభయభాగప్రాశస్త్యోపేతేషు విషువద్విష్ణుపదేషు మధ్యాహ్నమావిషు పూర్వత్రోత్తరత్ర వా స్వేచ్ఛయానుష్ఠాతవ్యమ్। ఉదయానన్తరభావిషు తేషు పూర్వభాగప్రాశస్త్యం బాధ్యతే। అస్తమయప్రాప్తేషు తేషు ఉత్తరప్రాశస్త్యం బాధ్యత ఇతి వివేకః। ఏతద్వచనానుసారేణ యస్య సంక్రమణస్య యస్మిన్ భాగేఽనుష్ఠానం తస్మిన్నేవ భాగే వ్యవహితా నాడ్యః పుణ్యాః, ఈషత్సన్నిహితాః పుణ్యతరాః, అత్యన్తసన్నిహితాః పుణ్యతమా ద్రష్టవ్యాః। యదా రాత్రౌ భానోః సంక్రమణం భవతి తదా తస్యా రాత్రేః పూర్వస్య చోత్తరస్య వా దినస్యార్ద్ధప్రహరద్వయం స్నానదానయోః పుణ్యమ్। కుత్ర పూర్వదినం, కుత్ర పరదినమితి వివక్షాయాం తదుభయమర్ద్ధరాత్రాదితి వచనేన వ్యవస్థాప్యతే। రాత్రేరర్ద్ధమర్ద్ధరాత్రః। ద్వితీయప్రహరస్య చరమఘటికా తృతీయప్రహరస్య ప్రథమఘటికేత్యేవం ఘటికాద్వయముక్తం కాలస్తస్మాదర్ధరాత్రాదధః సంక్రమణే సతి పూర్వదినమధ్యాహ్నాస్యోపరితనే ప్రహరద్వయే క్రియా కార్యా। అర్ద్ధరాత్రాదూర్ధ్వం సంక్రమణే సతి ఉత్తరకాలీనాదుదయాదూర్ధ్వం ప్రహరద్వయం పుణ్యమ్। పూర్ణేఽర్ద్ధరాత్రే ఘటికాద్వయే సంక్రాన్తౌ పూర్వోత్తరదినద్వయం కృత్స్నం పుణ్యమ్। తదుక్తం భవిష్యోత్తరే, సంక్రమస్తు నిశీథే స్యాత్ షడ్యామాః పూర్వపశ్చిమాః। సంక్రాన్తికాలో విజ్ఞేయస్తత్ర స్నానాదికం చరేదితి॥ అత్రేయం వ్యవస్థా। అర్ద్ధరాత్రే యదా షడీతిస్తదానీమేతద్వచనానుసారేణ పూర్వోత్తరదినద్వయస్య పుణ్యత్వాద్యద్యప్యైచ్ఛికో వికల్పః ప్రాప్నోతి। తథాప్యుత్తరదినే షష్టిఘటికాప్రతిపాదకప్రాతిస్వికవచనానుగ్రహలాభాత్తత్రైవానుష్ఠాతవ్యమ్। విషువయోర్విష్ణుపదేషు చ ప్రాతిస్వికవచనం న నియామకమ్। తస్య వచనస్య పూర్వోత్తరభాగయోః సామ్యేన ప్రాశస్త్యప్రతిపాదకత్వాత్। ప్రకృతం వచనం పూర్వోత్తరదినే సామ్యేన విధత్తే। తస్మాత్ పూర్వస్మిన్నుత్తరస్మిన్ వా స్వేచ్ఛయాఽనుష్ఠానమితి వికల్ప్యతే। అయనయోస్తు ప్రకారాన్తరం వక్ష్యతే। అయనవ్యతిరిక్తాసు దశసు సంక్రాన్తిషు మధ్యరాత్రాదూర్ధ్వం ప్రవృత్తాసు పరేద్యురనుష్ఠానమిత్యత్రాఽపి నాస్తి సన్దేహః। షడశీత్యాం తు ప్రకృతవచనేన పూర్వేద్యురనుష్ఠానం ప్రాప్తమ్।
షష్టిఘటికాప్రాశస్త్యప్రతిపాదకప్రాతిస్వికవచనేన పరేద్యుః ప్రాప్నోతి। అతః సన్దేహే సతి పూర్వేద్యురనుష్ఠానమితి నిర్ణయో ద్రష్టవ్యః। కుతః। విష్ణుపద్యాం ధనుర్మీననృయుక్కన్యాసు వై తదా। పూర్వోత్తరగతం రాత్రౌ భానోః సంక్రమణం భవేత్॥ పూర్వాహ్ణే పఞ్చనాడ్యస్తు పుణ్యాః ప్రోక్తా: మనీషిభిః। అపరాహ్ణే తు పఞ్చైవ శ్రౌతే స్మార్తే చ కర్మణీతి స్మృతేః॥ యదా రాత్రౌ పూర్వభాగగతం విష్ణుపదీషడశీతిసంక్రమణం భవేత్ తదా పూర్వేద్యురపరాహ్ణే పఞ్చనాడ్యః పుణ్యాః। ఉత్తరభాగగతే సంక్రమణే పరేద్యుః పూర్వాహ్ణే పఞ్చనాడ్యః పుణ్యాః। నచైవం సతి ప్రహరద్వయపుణ్యత్వ విరోధ ఇతి వాచ్యమ్। పఞ్చనాడికావచనేషు పుణ్యాధిక్యస్య వివక్షితత్వాత్। అతః ప్రహరద్వయవాక్యం పుణ్యమాత్రాభిప్రాయమ్। ఏతస్మిన్నేవ విషయే

దేవీపురాణే పఠ్యతే। అసమ్పూర్ణేఽర్ద్ధరాత్రే తు ఉదయేఽస్తమయేఽపి చ। మానార్ద్ధం భాస్కరే పుణ్యమపూర్ణే శర్వరీదలే॥ అర్ద్ధరాత్రే త్వసమ్పూర్ణే దివాపుణ్యమనాగతమ్। సమ్పూర్ణే ఉభయోర్జ్ఞేయమతిరిక్తే పరేఽహనీతి। అత్ర భాస్కరశబ్దేన సూర్యయుక్తం దినముపలక్ష్యతే। యద్వా భాస్కరశబ్దో న సూర్యే రూఢః, కిన్తు యౌగికః। భాసం కరోతీతి వ్యుత్పత్తిసమ్భవాత్। తథాచ సూర్య ఇవ భాస్కరశబ్దో దినేఽపి ముఖ్యః। తస్యాపి భాసం ప్రత్యధికరణకారకత్వాత్। భాస్కరే దివసే విద్యమానం ప్రహరచతుష్టయం తస్యార్ద్ధ ప్రహరద్వయమాదిత్యాస్తమయస్యోపరితన ఆగామిసూర్యోదయాత్ ప్రాచీనః కాలో రాత్రిః। ఉదయోపరి అస్తమయాత్ ప్రాచీనః కాలో దినమ్। ఉదయాస్తమయకాలౌ సన్ధిరూపతయా ప్రోక్తాభ్యాం రాత్రిదివసాభ్యాం పృథగిత్యేకే। రేఖామాత్రస్యాపి సూర్యమణ్డలాంశస్య దృశ్యమానతయా దివసాన్తఃపాతినావిత్యపరే। సర్వథాఽపి న రాత్రౌ తయోరన్తర్భావః। సా చ రాత్రి స్త్రేధా భిద్యతే। మధ్యవర్త్తి ఘటికాద్వయాత్మక ఏకో భాగః। తస్మాత్ పూర్వోత్తరౌ ద్వౌ భాగౌ। తత్ర పూర్వభాగే సంపూర్ణేఽర్ద్ధరాత్ర ఇత్యనేన వివక్ష్యతే। తస్మిన్ యదా సంక్రాన్తిస్తదానీం సూర్యాస్తమయే ప్రత్యాసన్నం యత్పూర్వదినస్యోత్తరార్ద్ధం తత్పుణ్యమ్। అపూర్ణే శర్వరీదల ఇత్యనేనార్ద్ధరాత్రాదనన్తరభావీ రాత్రిభాగో వివక్షితః। పూర్వోత్తరదలయోరేకైకస్యాపి ఘటికాయా అర్ద్ధరాత్రకాలార్ద్ధస్య పృథక్ కృతత్వాదసంపూర్త్తిరవగన్తవ్యా। తస్మిన్ ఘటికాన్యూనే పరభాగే యదా సంక్రాన్తిస్తదానీం భావిసూర్యోదయే ప్రత్యాసన్నం దినార్ద్ధం పుణ్యమ్। అయమేవార్థో ద్వితీయశ్లోకే ప్రపఞ్చ్యతే। ఘటికాన్యూనత్వేనాసంపూర్ణార్ద్ధరాత్రే పూర్వభాగే యదా సంక్రమణం భవతి తదా యద్యపి దివాసంక్రమణమనాగతం తథాపి తస్య దివసస్య ఉత్తరార్ద్ధే పుణ్యమ్। యదా సంపూర్ణేఽర్ద్ధరాత్రే ఘటికాద్వయాత్మకత్వే నిశీథే సంక్రమణం భవేత్తదానీం పూర్వోత్తరయోర్దినయోః పుణ్యం జ్ఞేయమ్। అతిరిక్తే పరభాగే సంక్రాన్తౌ పరేఽహని పూర్వార్ద్ధం పుణ్యమ్। దేవలోఽపి, ఆసన్నసంక్రమం పుణ్యం దినార్ద్ధం స్నానదానయోః। రాత్రౌ సంక్రమణం భానోర్విషువత్యయనే దినే ఇతి॥ అయమర్థః। రాత్రౌ భానోః సంక్రమణే విషువన్నామకే జాతే సతి సంక్రమణప్రత్యాసన్నదినార్ద్ధం పుణ్యమ్। పూర్వరాత్రసంక్రమణే పూర్వదినస్యోత్తరార్ద్ధం పుణ్యమ్। అపరరాత్రసంక్రమణే పరదినస్య పూర్వార్ద్ధమిత్యవగన్తవ్యమ్। అయనే అయననామకే భానోః సంక్రమణే దివా జాతే సతి యథాయోగం తద్దినార్ద్ధం తు పుణ్యం ద్రష్టవ్యమ్। కర్కటే పూర్వార్ద్ధం, మకరే ఉత్తరార్ద్ధమ్। ఏతచ్చ మధ్యన్దినాయనవిషయమ్। ఉదయాస్తమయప్రత్యాసన్నే అయనే పూర్వోత్తరభాగప్రాశస్త్యబాధయా కృత్స్నదివసపుణ్యత్వనిర్ణయః పూర్వమేవోక్తః। అయనవ్యతిరిక్తేషు దశసు సంక్రమణేషు రాత్రిగతేషు యో నిర్ణయస్తం సర్వం పర్యుదసితుం తద్వచః శేషః, ముక్త్వా మకరకర్కటావితి వర్ణితః। యా యాః సన్నిహితా నాడ్యస్తాస్తాః పుణ్యతమా ఇత్యుక్తేన సామాన్యవచనేన రాత్రిసంక్రమణేషు రాత్రావేవానుష్ఠానం ప్రసక్తమ్। తదపోహ్య దశసు సంక్రాన్తిషు దివానుష్ఠానం విధాయ మకరకర్కటయోస్తత్పర్యుదాసే సతి పూర్వప్రసక్తం రాత్రావనుష్ఠానమేవ పర్యవస్యతి। ఏవం సతి రాత్రౌ స్నానమభ్యుపగచ్ఛతో యాజ్ఞవల్క్యవచనస్యాపి కశ్చిద్విషయః సంపద్యతే। తథాచ యాజ్ఞవల్క్యః।

రాహుదర్శనసంక్రాన్తివివాహాత్యయవృద్ధిషు। స్నానదానాదికం కార్యం నిశికామ్యవ్రతేషు చేతి॥ సుమన్తురపి। రాత్రౌ స్నానం న కుర్వీత దానం చైవ విశేషతః। నైమిత్తికం చ కుర్వీత స్నానం దానం చ రాత్రిషు॥ యజ్ఞే వివాహే యాత్రాయాం తథా పుస్తకవచనే। దానాన్యేతాని శస్తాని రాత్రౌ దేవాలయే తథా॥ గ్రహణోద్వాహసంక్రాన్తియాత్రార్త్తప్రసవేషు చ। శ్రవణే చేతిహాసస్య రాత్రౌ దానం ప్రశస్యత ఇతి॥ నను యథోక్తపర్యుదాసానుగృహీతైః పుణ్యతమత్వవాదిదేవలయాజ్ఞవల్క్యసుమన్తువచనైర్మకరకర్కటయోర్నిశ్యనుష్ఠానప్రాపణం శాస్త్రాన్తరేణ విరుద్ధమ్। తథాచ భవిష్యోత్తరే॥ మిథునాత్ కర్కసంక్రాన్తిర్యది స్యాదంశుమాలినః। ప్రభాతే వా నిశీథే వా కుర్యాదహని పూర్వతః। కార్ముకం తు పరిత్యజ్య ఝషం సంక్రమతే రవిః। ప్రదోషే చాఽర్ద్ధరాత్రే వా స్నానం దానం పరేఽహనీతి॥ వృద్ధగార్గ్యోఽపి। యదాస్తమయవేలాయాం మకరం యాతిం భాస్కరః। ప్రదోషే చార్ద్ధరాత్రే వా స్నానం దానం పరేఽహనీతి। అర్ద్ధరాత్రే తదూర్ధ్వం వా సంక్రాన్తౌ దక్షిణాయనే। పూర్వమేవ దినం గ్రాహ్యం యావన్నోదయతే రవిరితి॥ మైవమ్।। భవిష్యోత్తరవృద్ధగార్గ్యవచనేషు రాత్ర్యనుష్ఠానప్రతిషేధస్యాప్రతీతేర్ద్దివసాఽనుష్ఠానేనైవానుష్ఠానప్రతిషేధకల్పనే పర్యుదాసానుగృహీతవచనానామానర్థక్యం ప్రాప్నోతి। తస్మాచ్చాస్త్రద్వయేన వికల్పప్రాప్తౌ తత్తద్దేశప్రసిద్ధశిష్టాఽఽచారేణ వ్యవస్థా ద్రష్టవ్యా। యథోక్తానాం ద్వాదశసంక్రాన్తీనాం యథోక్తేషు పుణ్యకాలేషు మన్దాదిసంజ్ఞోపజీవనేన కశ్చిద్ విశేషో దేవీపురాణే దర్శితః। ద్వాదశైవ సమాఖ్యాతాః సమాసంక్రాన్తికల్పనాః। సప్తధా తు ప్రబోద్ధవ్యా ఏకైకైవ యథా శృణు॥ మన్దా మన్దాకినీ ధ్వాఙ్క్షీ ఘోరా చైవ మహోదరీ। రాక్షసీ మిశ్రితా ప్రోక్తా సంక్రాన్తిః సప్తధా ధ్రువమ్॥ మన్దా ధ్రుత్రేషు విజ్ఞేయా మృదౌ మన్దాకినీ తథా। క్షిప్రే ధ్వాఙ్క్షీ విజానీయాదుగ్రే ఘోరా ప్రకీర్త్తితా। చరే మహోదరీ జ్ఞేయా క్రూరైర్ఋక్షైస్తు రాక్షసీ। మిశ్రితా చైవ విజ్ఞేయా మిశ్రఋక్షైస్తు సంక్రమే॥ ద్విచతుఃపఞ్చసప్తాష్టనవద్వాదశ ఏవ చ। క్రమేణ ఘటికా హ్యేతాస్తత్పుణ్యం పారమార్థికమితి॥ అత్ర సమాశబ్దః సంవత్సరవాచీ। సమాసమ్బన్ధిన్యః సంక్రాన్తికల్పనా మేషాదీనాం ద్వాదశైవ సమాఖ్యాతాః। తాసు ద్వాదశసంక్రాన్తిష్వేకైకా మన్దాదిభిర్నామభిర్వ్యవహార్యా। తాని చ నామాని నక్షత్రవిశేషోపజీవనేన ప్రవృత్తాని। తద్యథా। ధ్రువేషు నక్షత్రేషు ప్రారబ్ధా సంక్రాన్తిర్మన్దా। ఏవం మృదుక్షిప్రాదినక్షత్రేషు ప్రారబ్ధా సంక్రాన్తిః క్రమేణ మన్దాకినీధ్వాఙ్క్ష్యాదినామభాగ్ భవతి। రోహిణ్యుత్తరాత్రయం చేతి చత్వార్యేతాని నక్షత్రాణి ధ్రువాణి। రేవతీచిత్రానురాధామృగశీర్షాణి చత్వారి మృదూని। హస్తాశ్వినీపుష్యాఽభిజిన్నక్షత్రాణి చత్వారి క్షిప్రాణి। భరణీ పూర్వాత్రయం మఘా చేత్యేతాని పఞ్చోగ్రాణి శ్రవణ పునర్వసు శతభిషగ్ధనిష్ఠాస్వాత్యాఖ్యాని పఞ్చ చరాణి। ఆశ్లేషామూలార్ద్రాజ్యేష్ఠాని చత్వారి క్రూరాణి। కృత్తికా విశాఖాశ్విన్యాఽఽఖ్యాని మిశ్రాణి। సేయం సప్తధా నక్షత్రవ్యవస్థా జ్యోతిర్గ్రన్థే ముహూర్త్తవిధానసారే పఠితా। క్షిప్రం చ స్థిరముగ్రం చ దారుణం చరమేవ చ। మృదు సాధారణమ్ ఋక్షం సప్త భేదాః ప్రకీర్త్తితాః॥ కరాశ్వినీవాక్పతిభం తథాభిజిల్లఘూని పుణ్యే గమనే విభూషణే హిరణ్యగర్భాఽధిపముత్తరాత్రయం ధ్రువాఖ్యమేతద్ధి నవామునాఽమృతమ్॥ యుతం భరణ్యా సహ పూర్వికాత్రయం మఘా తథోగ్రాఖ్యమిదం భపఞ్చకమ్। భుజఙ్గమం

నైర్ఋతమైన్ద్రమార్ద్రా భవన్తి తీక్ష్ణాని హి తాని సర్వదా॥ చరాణి పఞ్చ శ్రవణం పునర్వసూ జలేశభం వాసవమానిలం తథా। మృదూని పౌష్ణం సురవర్ద్ధకీశ్వరం తథాఽనురాధాఽమృతరశ్మిదైవతమ్ హుతాశనర్క్షేణ సహ ద్విదైవముశన్తి సాధారణసంజ్ఞమస్మిన్నితి॥ యథోక్తనక్షత్ర విశేషోపజీవనేన ప్రవృత్తమన్దాదిభిః సప్తనామభిర్యుతమేషాదిసంక్రాన్తౌ క్రమేణ ద్వ్యచతురిత్యాదిసప్తవిధసంఖ్యా నాడ్యః పుణ్యా ఇతి యదుక్తం తత్ర నాస్తి సన్దేహ ఇత్యస్మిన్నర్థే పారమార్థికః శబ్దః ప్రయుక్తః। మన్దాయాం ప్రత్యాసన్నం ఘటికాద్వయం పుణ్యం, మన్దాకిన్యాం ఘటికాచతుష్టయమ్। ధ్వాఙ్క్షాయాం పఞ్చకమ్। ఘోరాయాం సప్తకమ్। మహోదర్యామష్టకమ్। రాక్షస్యాం నవకమ్। మిశ్రితాయాం ద్వాదశకమ్। మేషసంక్రాన్తావుదాహృతః సోఽయం ప్రకారో వృషభాదిష్వేకాదశసు సంక్రాన్తిష్వనుసన్ధేయః। దేవీపురాణోదాహరణాత్ తూ ప్రాచీనగ్రన్థే తత్తత్సంక్రాన్తిషు యః పుణ్యః కాలో నిర్ణీతస్తస్మిన్ కాలే దేవీపురాణోక్తో, ద్వ్యచతురిత్యాదికః పుణ్యాతిశయప్రతిపాదకో విశేషో ద్రష్టవ్యః। నిర్ణీతేషు సంక్రాన్త్యాదీనాం పుణ్యకాలేషు యత్కర్త్తవ్యం స్నానదానాదికం తత్సర్వమేవ శాతాతపవచనద్వయేనోదాహృతమ్। బ్రహ్మపురాణేఽపి। నిత్యం ద్వయోరయనయోస్తథా విషువతోర్ద్వయోః। చన్ద్రార్కయోర్గ్రహణయోర్వ్యతీపాతేషు పర్వసు॥ అహోరాత్రోషితః స్నానమర్ధం దానం తథా జపమ్। యః కరోతి ప్రసన్నాత్మా తస్య స్యాదక్షయం చ తత్॥ అయనే విషువే చైవ చన్ద్రసూర్యగ్రహే తథా। కృతోపవాసః సుస్నాతః సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే॥ వసిష్ఠోఽపి। ఉపోష్యైవ తు సంక్రాన్తౌ స్నాతో యోఽభ్యర్చ్చయేద్ధరిమ్। ప్రాతః పఞ్చోపవారేణ స కామ్యం ఫలమశ్నుతే॥ అయనే విషువే చైవ చన్ద్రసూర్యగ్రహే తథా। త్రిరాత్రోపోషితనరః సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే॥ స్నాత్వా యః పూజయేదీశం సర్వాన్ కామాన్ సమశ్నుతే। సప్తోపోష్య రవేర్వారానాదౌ స్నాత్వా తు సంక్రమే। అర్కమభ్యర్చయేద్యస్తు స దుఃఖీ సుఖమశ్నుత ఇతి॥ శాతాతపః। అయనాదౌ సదా దేయం ద్రవ్యం నిత్యం గృహే చ యత్। షడశీతిముఖే చైవ మోక్షే వై చన్ద్రసూర్యయోరితి॥ ఉక్తస్నానదానాదికర్త్తవ్యస్య సంక్రాన్తివిశేషముపజీవ్య కాలవిశేషమాహ శాతాతపః। కుర్యాత్ సదాయనే మధ్యే విష్ణుపద్యాం విషువతి। షడశీత్యామన్తభాగే స్నానాదివిధిమాదృత ఇతి॥ గాలవోఽపి। మధ్యే విషువతి దానం విష్ణుపదే దక్షిణాయనే చాదౌ షడశీతిముఖేఽతీతే తథోదగయనే చ భూరి ఫలమితి॥ అయనాదిషు యత్ర యాత్రాన్ పుణ్యః కాలః పూర్వం నిర్ణీతస్తత్ర తావన్తం కాలం త్రేధా విభజ్య మధ్యే విషువతీత్యాద్యవగన్తవ్యమ్। తస్మిన్నపి మధ్యాదిభాగే సన్నిహితానాం నాడీనాం పూర్వోదాహృతవచనేన పుణ్యతమత్వం ద్రష్టవ్యమ్। సంక్రాన్తిషు ఫలమాహ భరద్వాజః। షడశీత్యాం తు యద్దానం యద్దానం విషువద్వయే। దృశ్యతే సాగరస్యాన్తస్తస్యాన్తో నైవ దృశ్యతే ఇతి। వృద్ధవసిష్ఠః। అయనే కోటిపుణ్యం చ సహస్రం విషువే ఫలమ్। షడశీత్యాం సహస్రం తు ఫలం విష్ణుపదేషు చేతి॥। మేషాదిసంక్రాన్తయో యస్మిన్ దినే భవన్తి తస్మాద్దినాత్ పూర్వేభ్య ఏకాదశదినేభ్యః ప్రాచీనే దినే మేషాయనం వృషాయనమిత్యేవం తత్తన్నామాఙ్కితమయనం భవతి। తస్మిన్నయనే స్నానాదిషు చ పుణ్యకాలమాహ జాబాలి:। సంక్రాన్తిషు యథా కాలస్తదీయేఽప్యయనే తథా। అపనే వింశతిః పూర్వా మకరే వింశతిః పరేతి॥ మకరవ్యతిరిక్తైకాదశ సంక్రాన్తిసమ్బన్ధిని

త్వయనే సంక్రాన్తివైలక్షణ్యమ్। తద్యథా। మకరాయనే ప్రాచీనా వింశతిఘటికాః పుణ్యాః। మకరసంక్రాన్తౌ తు పాశ్చాత్యా వింశతిఘటికాః పుణ్యాః। న కేవలమాదిత్యస్యైవ సంక్రమాయనే పుణ్యకాలః। కిన్తు సర్వేషామపి గ్రహాణాం నక్షత్రరాశిసంక్రమే పుణ్యకాలో భవతి। తదుక్తం జ్యోతిఃశాస్త్రే। నక్షత్రరాశ్యో రవిసంక్రమే స్యురర్వాక్పరస్తాద్రసచన్ద్రనాడ్యః పుణ్యాస్తథేన్దోస్త్రిధరా పలైర్యుగేకైవ నాడీ మునిభిః శుభోక్తా॥ నాడ్యశ్చతస్రః సపలాః కుజస్య బుధస్య తిస్రః పలావిశ్వయుక్తాః। సాఽర్ద్ధాశ్చతస్రో ఘటికాః పలాని గురోస్తు సప్తైవ భృగోశ్చతస్రః॥ నాడ్యః పలైకం ఘటికా ద్వ్యశీతిః పలాని సప్తైత్ర శనైశ్చరస్య। ఆద్యన్తమధ్యే జపహోమదానం కుర్వన్నవాప్నోతి సురేన్ద్రధామేతి॥ అయమర్థః ఆదిత్యస్య రాశినక్షత్రగమనే అర్వాక్ పరశ్చ షోడశఘటికాః పుణ్యకాలః। తథా చన్ద్రస్యాపి ఘటికైకా పలాని త్రయోదశార్వాకే పరతశ్చ పుణ్యకాలః। ఏవం మఙ్గలస్య ఘటికాశ్చతస్రః పలమేకం చ పుణ్యకాలః। తథా బుధస్య తిస్రో ఘటికాః, త్రయోదశ పలాని చ పుణ్యకాలః। బృహస్పతేరపి సార్ద్ధచతస్రో ఘటికాః సప్త పలాని పుణ్యకాలః। శుక్రస్య చతస్రో ఘటికాః పలమేకం చ పుణ్యకాలః। శనైశ్చరస్య ద్వ్యశీతిఘటికాః పలాని సప్త పుణ్యకాలః। స్కాన్దే నాగరఖణ్డే ఏకాన్తే తే మయా ప్రోక్తాః కాలాః సంక్రాన్తిపూర్వకాః। నైతేషు విద్యతే విఘ్నో యతశ్చాఽక్షయసంజ్ఞితాః। అశ్రద్ధయాపి యద్దత్తం కుపాత్రేభ్యోఽపి మానవైః। అకాలేఽపి హి తత్ సర్వం సత్యమక్షయతాం వ్రజేదితి॥ ఇతి సంక్రాన్తినిర్ణయః॥

అథ గ్రహణం నిర్ణీయతే॥ తత్ర వృద్ధగార్గ్యః॥ పూర్ణిమాప్రతిపత్సన్ధౌ రాహుః సమ్పూర్ణమణ్డలమ్। గ్రసతే చన్ద్రమర్కం చ దర్శప్రతిపదన్తరేతి॥ తత్ర పర్వణోఽన్తభాగః స్పర్శకాలః। ప్రతిపద ఆద్యో భాగో మోక్షకాలః। తదుక్తం బ్రహ్మసిద్ధాన్తే। యావాన్ కాలః పర్వణోఽన్తే తావాన్ ప్రతిపదాదిమః। రవీన్దుగ్రహణా నేహ సపుణ్యో మిశ్రణాద్భవేత్॥ గ్రహణానేహ రాహుగ్రహణకాలః। తత్ర కర్త్తవ్యమాహ వృద్ధవసిష్ఠః। గఙ్గాతోయే తు సమ్ప్రాప్తే ఇన్దోః కోటీ రవేర్ద్దశ। గవాం కోటిప్రదానేన సమ్యగ్దేత్తన యత్ ఫలమ్ ॥ గఙ్గాస్నానే తత్ఫలం స్యాద్రాహుగ్రస్తే నిశాకరే। దివాకరే పునస్తత్ర దశసంఖ్యముదాహృతమితి॥ అస్య శ్లోకద్వస్య ప్రథమార్ద్ధమపేక్షితపదాధ్యాహారేణ యోజనీయమ్। తద్యథా। ఇన్దోర్గ్రహణే సమ్ప్రాప్తే సతి గఙ్గాతోయేఽవగాహనం కోటిగోదానసమం భవతి। రవేర్గ్రహణే తతో దశగుణం ఫలమ్। అయమేవార్థ ఉపరితనేనాఽర్ద్ధత్రయేణ స్పష్టీకృతః। వ్యాసోఽపి। ఇన్దోర్లక్షగుణం పుణ్యం రవేర్దశగుణం తతః। గఙ్గాతోయే తు సమ్ప్రాప్తే ఇన్దోః కోటీ రేవేర్దశ॥ గవాం కోటిసహస్రస్య యత్ఫలం లభతే నరః। తత్ఫలఙ్జాహ్నవీస్నానే రాహుగ్రస్తే నిశాకరే॥ దివాకరే తు స్నాతస్య దశసంఖ్యముదాహృతమ్। చన్ద్రసూర్యగ్రహే చైవ యోఽవగాహేత జాహ్నవీమ్॥ స స్నాతః సర్వతీర్థేషు కిమర్థమటతే మహీమితి॥ గఙ్గావ్యతిరిక్తమహానదీతోయే లక్షగుణదశలక్షగుణత్వమ్। గఙ్గాతోయే తు కోటిగుణదశకోటిగుణత్వమ్। బ్రహ్మపురాణేఽపి। తిస్రో నద్యో మహాపుణ్యా వేణీ గోదా చ జాహ్నవీ। గాం హరీశాఙ్ఘ్రికాత్ ప్రాప్తా గఙ్గా ఇతీహ కీర్త్తితాః॥ హరిశ్చేశశ్చ హరీశౌ॥ అఙ్ఘ్రిః పాదః। కం శిరః। అఙ్ఘ్రిశ్చ కం చ అఙ్ఘ్రికమ్। హరేః పాదాదీశ్వరస్య

శిరసో గాం భూమిం ప్రాప్తా గఙ్గా। యద్యపి జాహ్నవ్యేవ తాదృశీ, న తు వేణీగోదే। తథాపి, ఛత్రిణో గచ్ఛన్తీతి న్యాయేన జాహ్నవ్యా సహ నిర్దిష్టయోస్తయోరపి గఙ్గాత్వమవిరుద్ధమ్। యద్వా జాహ్నవీజలమేవ కేనచిన్నిమిత్తేన బ్రహ్మగిరివాయుగిర్యోరుద్భూతమేతి కృత్వా తయోరపి ముఖ్యమేవ గఙ్గాత్వమ్। తాసు గఙ్గాసు స్నానం ముఖ్యమ్। తదసమ్భవే నద్యన్తరేషు స్నాయాత్। తదుక్తం మహాభారతే। గఙ్గాస్నానం ప్రకుర్వీత గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః। మహానదీషు వాన్యాసు స్నానం కుర్యాద్యథావిధీతి॥ మహానద్యో బ్రహ్మపురాణే దర్శితాః। గోదావరీ భీమరథీ తుఙ్గభద్రా చ వేణికా। తాపీ పయోష్ణీ విన్ధ్యస్య దక్షిణే తు ప్రకీర్తితాః॥ భాగీరథీ నర్మదా చ యమునా చ సరస్వతీ। విశోకా చ వితస్తా చ విన్ధ్యస్యోత్తరతస్తథేతి। మహానద్యసమ్భవే జలాన్తరాణ్యాహ శఙ్ఖః। వాపీకూపతడాగేషు గిరిప్రస్రవణేషు చ। నద్యాం నదే దేవఖాతే సరసీషూద్ధృతామ్భుని॥ ఉష్ణోదకేన వా స్నాయాద్ గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోరితి॥ ఏతత్సర్వమభిప్రేత్యాహ వ్యాసః। సర్వం గఙ్గాసమం తోయం సర్వే వ్యాససమా ద్విజాః। సర్వం భూమిసమం దానం గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోరితి। ఉష్ణోదకస్యాతురవిషయత్వం వ్యాఘ్ర ఆహ। ఆదిత్యకిరణైః పూతం పునః పూతం చ వహ్నినా। అతో వ్యాధ్యాతురః స్నాయాద్గ్రహణేఽప్యుష్ణవారిణేతి॥ గఙ్గాతోయమారభ్యోష్ణోదకాన్తేషు ఉత్తరోత్తరస్యానుకల్పత్వముక్తమ్। ఏతదేవాభిప్రేత్యోష్ణోదకాదిషు సముద్రజలాన్తేషు ఉత్తరోత్తరస్య ప్రాశస్త్యమాహ మార్కణ్డేయః। శీతముష్ణోదకాత్ పుణ్యమపాక్యం పరోదకాత్। భూమిష్ఠముద్ధృతాత్ పుణ్యం తతః ప్రస్రవణోదకమ్॥ తతోఽపి సారసం పుణ్యం తతః పుణ్యం నదీజలమ్। తీర్థతోయం తతః పుణ్యం మహానద్యమ్బుపావనమ్॥ తతస్తతోఽపి గఙ్గామ్బు పుణ్యం పుణ్యస్తతోఽమ్బుధిరితి॥ మాసవిశేషేణ నదీవిశేషో దేవీపురాణేఽభిహితః। కార్తికే గ్రహణం శ్రేష్ఠం గఙ్గాయమునసఙ్గమే। మార్గే తు గ్రహణం ప్రోక్తం దేవికాయాం మహామునే॥। పౌషే తు నర్మదా పుణ్యా మాఘే సన్నిహితా శుభా। ఫాల్గునే వరుణా పుణ్యా చైత్రే పుణ్యా సరస్వతీ। వైశాఖే తు మహాపుణ్యా చంద్రభాగా సరిద్వరా। జ్యేష్ఠే తు కౌశికీ పుణ్యా ఆషాఢే తాపికా నదీ॥। శ్రావణే సిన్ధునామా తు తథా భాద్రే తు గణ్డకీ। ఆశ్వినే సరయూః శ్రేష్ఠా తథా పుణ్యా తు నర్మదేతి॥ గ్రహణవిశేషే తు నదీవిశేషస్తత్రైవాభిహితః। గోదావరీ మహాపుణ్యా చన్ద్రే రాహుసమన్వితే। సూర్యే చ రాహుణా గ్రస్తే తమోభూతే మహామునే॥ నర్మదాతోయసంస్పర్శే కృతకృత్యా భవన్తి తే॥ స్నానవత్ స్మరణాదిష్వపి పుణ్యమాహ। స్మృత్వా శతక్రతుఫలం దృష్ట్వా సర్వాఘనాశనమ్। స్పృష్ట్వా గోమేధపుణ్యం తు పీత్వా సౌత్రామణేర్లభేత్॥ స్నాత్వా వాజిమఖం పుణ్యం ప్రాప్నుయాదవిచారతః। రవిచన్ద్రోపరాగే చ అయనే చోత్తరే తథేతి॥ క్షేత్రవిశేషమాహ। గఙ్గా కనఖలం పుణ్యం ప్రయాగః పుష్కరం తథా। కురుక్షేత్రం మహాపుణ్యం రాహుగ్రస్తే దివాకర ఇతి॥ గ్రహణే శ్రాద్ధం విహితం లిఙ్గపురాణే। వ్యతీపాతక్షణో యావాన్ చన్ద్రసూర్యగ్రహక్షణః। గజచ్ఛాయాం తు సా ప్రోక్తా పితౄణాం దత్తమక్షయమితి॥ మహాభారతేఽపి। సర్వస్వేనాఽపి కర్తవ్యం శ్రాద్ధం వై రాహుదర్శనే। అకుర్వాణస్తు నాస్తిక్యాత్ పఙ్కే గౌరివ సీదతి॥ ఋష్యశృఙ్గోఽపి॥ చన్ద్రసూర్యగ్రహే యస్తు శ్రాద్ధం విధివదాచరేత్। తేనైవ సకలా పృథ్వీ దత్తా విప్రస్య వై కర ఇతి॥ విష్ణురపి। రాహుదర్శనదత్తం హి శ్రాద్ధమాచన్ద్రతారకమ్। గుణవత్ సర్వకామీయం పితౄణాముపతిష్ఠత ఇతి॥ గ్రహణే

రాత్రావపి స్నానాదేర్న నిషేధః। తథాచ శాతాతపః। స్నానం దానం తపః శ్రాద్ధమనన్తం రాహుదర్శనే। ఆసురా రాత్రిరన్యత్ర తస్మాత్తాం పరివర్జయేదితి। దేవలః। యథా స్నానం చ దానం చ సూర్యస్య గ్రహణే దివా। సోమస్యాపి తథా రాత్రౌ స్నానం దానం విధీయతే ఇతి॥ శ్రాద్ధం ప్రకృత్య కూర్మపురాణే॥ నైమిత్తికం తు కర్త్తవ్యం గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః। బాన్ధవానాం చ మరణే నారకీ స్యాదతోఽన్యథా॥ కామ్యాని చైవ శ్రాద్ధాని శస్యతే గ్రహణాదిష్వితి॥ వారవిశేషయోగే ఫలాతిశయమాహ వ్యాసః। రవిగ్రహః సూర్యవారే సోమే సోమగ్రహస్తథా। చూడామణిరితి ఖ్యాతస్తదానన్తఫలం భవేదితి॥ వారేష్వన్యేషు యత్ పుణ్యం గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః। తత్పుణ్యం కోటిగుణితం గ్రాసే చూడామణౌ స్మృతమితి॥ అతిథిప్రాప్త్యాదివద్ గ్రహణస్యాఽపి శ్రాద్ధకాలమాహ మార్కణ్డేయః। విశిష్టబ్రాహ్మణే ప్రాప్తే సూర్యేన్దుగ్రహణే దినే।జన్మర్క్షగ్రహపీడాసు శ్రాద్ధం కుర్యాత్తథేచ్ఛయేతి॥ అత్ర శ్రాద్ధం నాన్నేన, కిన్తు హేమాదినా॥ తథాహ బౌధాయనః। అన్నాభావే ద్విజాభావే ప్రవాసే పుత్రజన్మని। హేమశ్రాద్ధం సగ్రహే చ కుర్యాచ్ఛూద్రః సదైవ హీతి॥ శాతాతపోఽపి। ఆపద్యనగ్నౌ తీర్థే చ చన్ద్రసూర్యగ్రహే తథా। ఆమశ్రాద్ధం ద్విజో దద్యాచ్ఛూద్రో దద్యాత్ సదైవ హీతి॥ ఆశౌచినోఽపి గ్రహణే స్నానాది న నిషిద్ధమ్॥ తథాచ వృద్ధవసిష్ఠః। సూతకే మృతకే చైవ న దోషో రాహుదర్శనే। తావదేవ భవేచ్ఛుద్ధిర్యావన్ముక్తిర్న దృశ్యత ఇతి॥ ఇయం చ శుద్ధిః సర్వస్మార్త్తకర్మవిషయా। అవిశేషోక్తేః। ఏతదేవాభిప్రేత్య వ్యాఘ్రః। స్మార్త్తకర్మపరిత్యాగో రాహోరన్యత్ర సూతకే। శ్రౌతే కర్మణి తత్కాలం స్నాతః శుద్ధిమవాప్నుయాదితి॥ యత్తు గ్రహణనిమిత్తమాశౌచం, తత్ స్నానేన నివర్త్యమ్। తదుక్తం బ్రహ్మాణ్డపురాణే। ఆశౌచం, జాయతే నౄణాం గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః। రాహుస్పర్శే తయోః స్నాత్వా స్నానాదౌ కల్పతే నర ఇతి॥ షట్త్రింశన్మతేఽపి। సర్వేషామేవ వర్ణానాం సూతకం రాహుదర్శనే। స్నాత్వా కర్మాణి కుర్వీత శృతమన్నం వివర్జయేదితి॥ గ్రహణస్యాద్యన్తయోః స్నానం విహితం స్మృత్యన్తరే। గ్రస్యమానే భవేత్ స్నానం గ్రస్తే హోమో విధీయతే। ముచ్యమానే భవేద్దానం ముక్తే స్నానం విధీయతే ఇతి॥ ।। హోమదానవద్దేవార్చనమపి స్నానద్వయమధ్యే కార్యమ్। తదుక్తం బ్రహ్మవైవర్త్తే। స్నానం స్యాదుపరాగాదౌ మధ్యే హోమః సురార్చనమితి॥ తత్కాలే స్వాపాదికం న కుర్యాత్। తదుక్తం శివరహస్యే। సూర్యేన్దుగ్రహణే యావత్ తావత్ కుర్యాజ్జపాదికమ్। న స్వపేన్న చ భుఞ్జీత స్నాత్వా భుఞ్జీత ముక్తయోరితి॥ మోక్షానన్తరభావి యత్ స్నానం తస్య శుద్ధార్థతయా తత్ సచైలం విధేయమ్। తదాహ వృద్ధవసిష్ఠః। సర్వేషామేవ వర్ణానాం సూతకం రాహుదర్శనే। సచైలం తు భవేత్ స్నానం సూతకాన్నం చ వర్జయేదితి। గ్రహణకాలే తతః పూర్వం వా యావత్ పక్వం తత్సూతకాన్నం పశ్చాదపి న భుఞ్జీత। ఆదిమధ్యావసానేషు యద్యద్విహితం తస్య ఫలాతిశయ ఉక్తో బ్రహ్మపురాణే। ఉపమర్ద్దే లక్షగుణం గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః। పుణ్యం కోటిగుణం మధ్యే ముక్తికాలే త్వనన్తకమితి॥ అత్ర గ్రహణే యద్దానం తత్ సత్పాత్రే కర్త్తవ్యమ్। తదుక్తం మహాభారతే। అయనే విషువే చైవ గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః। పాత్రభూతాయ విప్రాయ భూమిం దద్యాత్ సదక్షిణామితి॥ పాత్రలక్షణమాహ యాజ్ఞవల్క్యః। న విద్యయా కేవలయా తపసా వాఽపి పాత్రతా। యత్ర వృత్తమిమే చోభే తద్ధి పాత్రం ప్రకీర్త్తితమితి॥ పాత్రే ముఖ్యానుకల్పం చాహ బౌధాయనః।

శ్రోత్రియోఽశ్రోత్రియో వాఽపి పాత్రం వాఽపాత్రమేవ వా। విం‌ప్రబ్రువోఽపి వా విప్రో గ్రహణే దానమర్హతీతి॥ అత్ర భూమివద్గవాదీన్యపి దేయాని। తదుక్తం మహాభారతే। భూమిర్గావః సువర్ణం వా ధాన్యం వా యద్యదీప్సితమ్। తత్ సర్వం గ్రహణే దేయమాత్మనః శ్రేయ ఇచ్ఛతేతి॥ ప్రతిగృహీతృభేదేన ఫలతారతమ్యం దక్షేణోక్తమ్। సమమబ్రాహ్మణే దానం ద్విగుణం బ్రాహ్మణబ్రువే। శ్రోత్రియే శతసాహస్రం పాత్రే త్వానన్త్యమశ్నుత ఇతి॥ అహ్ని సూర్యగ్రహణం రాత్రౌ చన్ద్రగ్రహమితి హి ప్రసిద్ధిః సార్వజనీనా। తాదృశే గ్రహణే యద్ వక్తవ్యం తదుక్తమ్। యత్తు కాలవిపర్యాసేన ప్రాప్యమాణం జ్యోతిఃశాస్త్రప్రసిద్ధం గ్రహణం తత్ర స్నానాదికం న కర్త్తవ్యమ్।

తదుక్తం నిగమే। సూర్యగ్రహో యదా రాత్రౌ దివా చన్ద్రగ్రహస్తథా। తత్ర స్నానం న కుర్వీత దద్యాద్దానం చ న క్వచిదితి॥ గ్రస్తాస్తమయే జాబాలిరాహ। సంక్రాన్తౌ పుణ్యకాలస్తు షోడశోభయతః కలాః। చన్ద్రసూర్యోపరాగే చ యావద్దర్శనగోచర ఇతి॥ గ్రస్తస్యాస్తమానపర్యన్తం దర్శనగోచరత్వాత్తావాన్ పుణ్యకాలో భవతి। గ్రహణే భోజనవ్యవస్థామాహ మనుః। చన్ద్రసూర్యగ్రహే నాద్యాదద్యాత్ స్నాత్వా విముక్తయోః। అముక్తయోరస్తగయోర్దృష్ట్వా స్నానం పరేఽహనీతి॥ గ్రహే గ్రహణకాలే। స్పర్శమారభ్య మోక్షపర్యన్తో గ్రహణకాలః। తస్మిన్ కాలే న భుఞ్జీత। కిన్తు రాహుణా చన్ద్రసూర్యయోర్ముక్తయోః సతోః పశ్చాత్ స్నాత్వా భుఞ్జీత। యదా గ్రస్తాస్తమయస్తదా పరేద్యుర్విముక్తౌ తౌ దృష్ట్వా భుఞ్జీత। న కేవలం గ్రహణకాలే భోజనాభావః, కిన్తు గ్రహణాత్ ప్రాగపి। తదాహ వ్యాసః। నాద్యాత్ సూర్యగ్రహాత్ పూర్వమహ్ని సాయం శశిగ్రహాత్। గ్రహకాలే చ నాశ్నీయాత్ స్నాత్వాఽశ్నీయాద్విముక్తయోః॥ ముక్తే శశిని భుఞ్జీత యది న స్యాన్మహానిశా। అముక్తయోరస్తగయోరద్యాద్ దృష్ట్వా పరేఽహనీతి॥ పూర్వకాలభోజననిషేధే విశేషమాహ వృద్ధవసిష్ఠః। గ్రహణం తు భవేదిన్దోః ప్రథమాదధి యామతః। భుఞ్జీతావర్త్తనాత్ పూర్వం పశ్చిమే ప్రథమాదహః॥ రవేస్త్వావర్తనాదూర్ధ్వమర్వాగేవ నిశీథతః। చతుర్థే ప్రహరే చేత్ స్యాచ్చతుర్థప్రహరాదధ ఇతి॥ రాత్రౌ ప్రథమయామాదూర్ధ్వం చన్ద్రగ్రహణం చేద్ ఆవర్త్తనాన్మధ్యాహ్నాత పూర్వం భుఞ్జీత। రాత్రిపశ్చిమయామే చ రాత్రిప్రథమయామాదర్వాగ్ భుఞ్జీత। అహ్నస్తృతీయప్రహరే చేద్రవిగ్రహస్తదా పూర్వదినస్యార్ద్ధరాత్రాత్ ప్రాగ్భుఞ్జీత। అహ్నశ్చతుర్థప్రహరే రవిగ్రహణం చేద్రాత్రేశ్చతుర్థరప్రహరాదధో భుఞ్జీతేత్యర్థః। నిశీథో మధ్యరాత్రః। శశిగ్రహణే యామత్రయేణ వ్యవధానమపేక్షితమ్। సూర్యగ్రహణే యామచతుష్టయేనేతి తాత్పర్యార్థః। తథాచ వృద్ధగౌతమః। సూర్యగ్రహే తు నాశ్నీయాత్ పూర్వం యామచతుష్టయమ్। చన్ద్రగ్రహే తు యామాంస్త్రీన్ బాలవృద్ధాతురైర్వినేతి॥ బాలవృద్ధాతురవిషయే మత్స్యః। అపరాహ్ణే న మధ్యాహ్నే మధ్యాహ్నే న తు సఙ్గవే। భుఞ్జీత సఙ్గవే చేత్ స్యాన్న పూర్వం భుజిమాచరేదితి॥ సమర్థస్య భోజనే ప్రాయశ్చిత్తముక్తం కాత్యాయనేన। చన్ద్రసూర్యగ్రహే భుక్త్వా ప్రాజాపత్యేన శుద్ధ్యతి। తస్మిన్నేవ దినే భుక్త్వా త్రిరాత్రేణైవ శుద్ధ్యతీతి॥ శశిగ్రహే యామత్రయస్యాపవాదమాహ వృద్ధవసిష్ఠః। గ్రస్తోదయే విధోః పూర్వం నాహర్భోజనమాచరేదితి॥ గ్రస్తాస్తమయే విశేషమాహ భృగుః। గ్రస్తావేవాస్తమానం తు రవీన్దూ

ప్రాప్నుతో యది। పరేద్యురుదయే స్నాత్వా శుద్ధోఽభ్యవహరేన్నర ఇతి॥ వృద్ధగార్గ్యోఽపి। సన్ధ్యాకాలే యదా రాహుర్గ్రసతే శశిభాస్కరౌ। తదహర్నైవ భుఞ్జీత రాత్రావపి కదాచనేతి॥ విష్ణుధర్మోత్తరేఽపి। అహోరాత్రం న భోక్తవ్యం చన్ద్రసూర్యగ్రహో యదా। ముక్తిం దృష్ట్వా తు భోక్తవ్యం స్నానం కృత్వా తతః పరమితి॥ నను మేఘాద్యన్తర్ధానే చాక్షుషం దర్శనం న సంభవతీతిచేత్। దర్శనశబ్దేన శాస్త్రీయజ్ఞానస్య వివక్షితత్వాత్। తదాహ వృద్ధగౌతమః। చన్ద్రసూర్యగ్రహే నాద్యాత్తస్మిన్నహని పూర్వతః। రాహోర్విముక్తిం విజ్ఞాయ స్నాత్వా కుర్వీత భోజనమితి॥ ఏవం తర్హిం పరేద్యురుదయాత్ ప్రాగపి శాస్త్రవిజ్ఞానసంభవాత్ తదైవ భోజనం ప్రసజ్యేత। తన్న। పరేద్యురుదయేఽభ్యవహరేత్, అహోరాత్రం న భోక్తవ్యమితి వచనద్వయేన తదప్రసక్తేః। యత్తు స్కన్దపురాణే। యదా చన్ద్రగ్రహస్తాత నిశీథాత్ పరతో భవేత్ భోక్తవ్యం తాత పూర్వాహ్ణే నాపరాహ్ణే కథఞ్చనేతి॥ యత్తు, పూర్వం నిశీథాద్గ్రహణం యదా చన్ద్రస్య వై భవేత్। తదా దివా న కర్తవ్యం భోజనం శిఖివాహనేతి॥ తదిదం యామత్రయాభిప్రాయమ్। చన్ద్రగ్రహే తు యామాంస్త్రీనితి విశేషస్య వృద్ధగౌతమేనాభిధానాత్। పాపక్షయకామో గ్రహణాదినముపవసేత్। తదాహ దక్షః। అయనే విషువే చైవ గ్రహణే చన్ద్రసూర్యయోః। అహోరాత్రోషితః స్నాతః సర్వపాపైః ప్రముచ్యత ఇతి॥ పుత్రీ తు నోపవసేత్। తదాహ నారదః। సంక్రాన్త్యాముపవాసం చ కృష్ణైకాదశివాసరే। చన్ద్రసూర్యగ్రహే చైవ న కుర్యాత్ పుత్రవాన్ గృహీతి॥ తస్య ప్రతిషిద్ధే ఉపవాసే భోజనకాలః స్మృత్యన్తరే దర్శితః। సాయాహ్నే సఙ్గవేఽశ్నీయాచ్చారదే సఙ్గవాదధః। మధ్యాహ్నే పరతోఽశ్నీయానోపవాసో రవేర్గ్రహ ఇతి శారదోఽపరాహ్ణః। యదాఽపరాహ్ణోఽథ శారద ఇతి శ్రుతేః। గ్రస్తాస్తమయే తు పుత్రిణోఽప్యుపవాస ఏవ। అహోరాత్రం న భోక్తవ్యమితి భోజనప్రతిషేధాత్॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే కాలనిర్ణయే గ్రహణనిర్ణయః ॥ ౫ ॥

శ్రీహరిః।

సూచీపత్రమ్।